

TC
SELÇUK ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
GAZETECİLİK ANA BİLİM DALI

İSLAMİ BASINDA KADIN İMGESİ

DANIŞMAN

Prof. Dr. BÜNYAMİN AYHAN

DOKTORA TEZİ

ENES BALOĞLU

174122001007

2022

İÇİNDEKİLER

Tablolar Listesi	iv
Şekiller Listesi	v
KISALTMALAR LİSTESİ	vi
ÖNSÖZ	viii
ÖZET	ix
SUMMARY	x
GİRİŞ	1

BİRİNCİ BÖLÜM

MODERNİTE VE MODERNLEŞME

1. Modernin Tarihsel Gelişimi	6
2. Modernleşmenin Unsurları	11
2.1. Endüstrileşme	11
2.2. Kentleşme	12
2.3. Sekülerleşme	14
2.4. Demokratikleşme	15
3. Modernite, Kitle İletişimi ve Birey	17
4. Modernleştirme Kuramları	20
4.1. Talcott Parsons: Yapısal İşlevselcilik	21
4.2. Neil Smelser: Toplumsal Değişim	23
4.3. Daniel Lerner: Geçiş Aşamasını Yaşayan Toplum	24
4.4. Shmuel Noah Eisenstadt: Çoklu Modernite	26
5. Osmanlı ve Cumhuriyet Dönemlerinde Modernleşme	28
5.1. Osmanlı İmparatorluğu Döneminde Modernleşme Hareketleri	28
5.1.1. Lale Devri: Batılılaşmanın İlk Adımları	29
5.1.2. III. Selim ve II. Mahmut Dönemlerinde Modernleşme Adımları	30
5.1.3. Tanzimat Dönemi	33
5.1.4. II. Abdülhamit Dönemi	35
5.1.5. II. Meşrutiyet Dönemi	37
5.2. Atatürk Döneminde Modernleşme: İnkılâplar	39

5.3.	İsmet İnönü Dönemi ve Modernleşme	44
5.4.	Adnan Menderes Dönemi ve Modernleşme	46
5.5.	1960 Askeri Darbesinden 1980 Darbesine Modernleşme Hareketleri	49
5.6.	Turgut Özal ve Modernleşme	55
5.7.	1990'lı Yıllarda Modernleşme	58
5.8.	Adalet ve Kalkınma Partisi ve Modernleşme	61

İKİNCİ BÖLÜM

TARİHSEL SÜREÇTE KADIN

1.	İslam ve Kadın	66
2.	Türk Tarihinde Kadın Olgusu	71
2.1.	İlk Türk Devletlerinde Kadın	71
2.2.	Osmanlı Devletinde Kadın	76
2.3.	Tanzimat Döneminde Kadın	80
2.4.	II. Abdülhamid Döneminde Kadın	85
2.5.	II. Meşrutiyet Döneminde Kadın	88
2.6.	Milli Mücadele Döneminde Kadın	97
2.7.	Cumhuriyet Tarihinde Kadın	101

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

TÜRK BASIN TARİHİ VE İSLAMİ BASININ GELİŞİMİ

1.	Osmanlı'dan Cumhuriyet Dönemine Basının Gelişimi	123
1.1.	Tanzimat Döneminde Basın: 1839-1876	124
1.2.	II. Abdülhamid Döneminde Basın	128
1.3.	İkinci Meşrutiyet Döneminde Basın	130
2.	Milli Mücadele Döneminde Basın	132
2.1.	Tek Parti Döneminde Basın	134
2.2.	Çok Partili Dönemde Basın	137
2.3.	Demokrat Parti Döneminde Basın	138
2.4.	27 Mayıs'tan 12 Eylül'e Basın	139
2.5.	1980 Sonrası Türk Basını	144
2.6.	AK Parti Döneminde Basın	147

3. İslamcılık Düşüncesinin Gelişimi	149
4. İslami Basının Tarihsel Gelişimi	157
4.1. İslami Gazeteler	158
4.2. İslami Dergiler	168
4.3. İslami Radyo ve Televizyon Kanalları	177
5. İslami Basında Kadın	179

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

METADOLOJİ

4.1. Yöntem	186
4.2. Evren ve Örneklem	189
4.3. Amaç	189
4.5. Çalışmanın Sınırlılıkları	190
4.6. Verilerin Kodlanması ve Kullanılan Testler	190
4.7. Yazarlar Hakkında Bilgi	190
4.2. Bulgular	191
4.2.1. Gündelik Hayat ve Kadın	202
4.2.2. Modernleşme ve Kadın	208
4.2.3. Öteki Kadın İnşası	217
4.2.4. İdeal Kadın Sunumu: Rol ve Modeller	223
Değerlendirme	228
4.2.5. Yazarların Vaka Modelleri	239
SONUÇ	249
KAYNAKÇA	255

Tablolar Listesi

Tablo-1. Köşe yazılarının gazetelere göre dağılımları	191
Tablo-2. Yazıların yayımlandığı aylar.....	191
Tablo-3. Yazarların cinsiyetine göre kaleme aldıkları yazı sayısı.....	191
Tablo-4. Köşe yazarlarının kaleme aldığı yazı sayısı.....	192
Tablo-5. Köşe yazılarının niteliği.....	192
Tablo-6. Köşe yazılarının konu dağılımı	193
Tablo-7. Yazarların kaleme aldıkları yazıların konu dağılımı.....	195
Tablo-8. Yazıda kadın yer alıyor mu?	196
Tablo-9. Başlıkta kadın temsili var mı?.....	196
Tablo-10. Yazılarda kadın hakları nasıl ele alınmakta	197
Tablo-11. Yazıda yer alan kadının başörtüsü durumu.....	197
Tablo-12. Yazıda kadın hangi konumda.....	198
Tablo-13. Yazıda referans olarak hangi kaynağa başvurulmakta.....	199
Tablo-14. Köşe yazısında ileri sürülen görüş foto vb. destekleniyor mu?	199
Tablo-15. Köşe yazısında yer verilen kadın isimleri	200
Tablo-16. Kadınlar siyasetçi olarak öne çıkarılıyor mu?.....	201
Tablo-17. Kadınlar için ön plana çıkarılan meslek grupları	201
Tablo-18. Kadınlar karar merkezi olarak yer alıyor mu?	201
Tablo-19. İncelenen yazılarda modernleşme eleştirisi	208

Şekiller Listesi

Şekil-1. Gündelik hayat ve kadın söyleminin alt başlıkları	203
Şekil-2. Modernleşme eleştirilerinin alt başlıkları	209
Şekil-3. Modernleşmenin kadınlar üzerindeki etkisi nasıl ele alınmaktadır	215
Şekil-4. Öteki kadın söyleminin alt başlıkları.....	217
Şekil-5. Öteki kadın söyleminin alt başlıklarının yazarlara göre dağılımı	218
Şekil-6. İdeal kadın söyleminin alt başlıkları.....	223
Şekil-7. İdeal kadın söyleminin alt başlıklarının yazarlara göre dağılımı	225
Şekil-8. İsmail Kapan yazılarının kaleme bulutu	229
Şekil-9. Mehmet Şevket Eygi yazılarının kelime bulutu	230
Şekil-10. Kazım Güleçyüz yazılarının kelime bulutu	232
Şekil-11. Abdurrahman Dilipak yazılarının kelime bulutu.....	232
Şekil-12. Merve Kavakçı yazılarının kelime bulutu	233
Şekil-13. Fatma Barbarosoğlu yazılarının kelime bulutu	234
Şekil-14. Fatma Tuncer Keleş yazılarının kelime bulutu	235
Şekil-15. Halime Gürbüz yazılarının kelime bulutu	236
Şekil-16. İsmail Kılıçarslan yazılarının kelime bulutu	237
Şekil-17. Yasemin Yaşar yazılarının kelime bulutu	237
Şekil-18. Abdurrahman Dilipak yazılarının tek-vaka modeli	239
Şekil-19. Fatma Barbarosoğlu yazılarının tek-vaka modeli.....	240
Şekil-20. Fatma Tuncer Keleş yazılarının tek-vaka modeli.....	241
Şekil-21. Merve Kavakçı yazılarının tek-vaka modeli	242
Şekil-22. Mehmet Şevket Eygi yazılarının tek-vaka modeli	243
Şekil-23. İsmail Kapan yazılarının tek-vaka modeli.....	244
Şekil-24. İsmail Kılıçarslan yazılarının tek-vaka modeli.....	245
Şekil-25. Kazım Güleçyüz yazılarının tek-vaka modeli	246
Şekil-26. Halime Gürbüz yazılarının tek-vaka modeli	247
Şekil-27. Yasemin Yaşar yazılarının tek-vaka modeli.....	248

KISALTMALAR LİSTESİ

AB: Avrupa Birliği

ABD: Amerika Birleşik Devletleri

AET: Avrupa Ekonomik Topluluğu

AGIL: Adaption, Goal Attainment, Integration, Latency Pattern Maintenance

AK Parti: Adalet ve Kalkınma Partisi

ANAP: Anavatan Partisi

AP: Adalet Partisi

BRT: Boğaziçi Radyo TV

CHP: Cumhuriyet Halk Partisi

CKMP: Cumhuriyetçi Köylü Millet Partisi

CMUK: Ceza Muhakemeleri Usulü Kanunu

DGM: Devlet Güvenlik Mahkemeleri

DP: Demokrat Parti

DPT: Devlet Planlama Teşkilatı

DSP: Demokratik Sol Parti

DYP: Doğru Yol Partisi

DYP: Doğru Yol Partisi

FETÖ/PDY: Fetullahçı Terör Örgütü/Paralel Devlet Yapılanması

FP: Fazilet Partisi

HBA: Hanehalkı Bütçe Araştırması

IDP: Islahatçı Demokrasi Partisi

IDP: Islahatçı Demokrasi Partisi

ILO: Uluslararası Çalışma Örgütü

İŞİD: Irak Şam İslam Devleti

MÇP: Milliyetçi Çalışma Partisi

MÇP: Milliyetçi Çalışma Partisi

MGK: Milli Güvenlik Kurulu

MNP: Milli Nizam Partisi

MP: Millet Partisi

MSP: Milli Selamet Partisi

NATO: North Atlantic Treaty Organization

RP: Refah Partisi

SHP: Sosyaldemokrat Halkçı Parti

SP: Saadet Partisi

STK: Sivil Toplum Kuruluşları

TBMM: Türkiye Büyük Millet Meclisi

TGRT: Türkiye Gazetesi Radyo Televizyonu

TRT: Türkiye Radyo Televizyon Kurumu

TRUP/ARIP: Dünya Bankası patentli Tarım Reformu Uygulama Projesi

TTTAŞ: Telsiz Telefon Türk Anonim Şirketi

TÜİK: Türkiye İstatistik Kurumu

UNESCO: United Nations Educational, Scientific and Cultural Organization.

YTB: Yeni Türkiye Partisi

ÖNSÖZ

Doktora eğitim boyunca katkılarından dolayı Selçuk Üniversitesi İletişim Fakültesi'nde görev yapan değerli hocalarıma ve dostlarıma teşekkür ederim. Eğitim hayatım boyunca her zaman yanımda olan kıymetli canım aileme ne kadar teşekkür etsem az kalır. Son olarak bu tezin yazım sürecinde her zaman yanımda bulunan ve desteğini esirgemeyen canım eşim Duygucan Baloğlu'na sonsuz teşekkür ederim.

T. C.
SELÇUK ÜNİVERSİTESİ
Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğü

Adı Soyadı	Enes BALOĞLU
Numarası	174122001007
Ana Bilim/Bilim Dalı	Gazetecilik/Gazetecilik
Programı	Yüksek Lisans ☐ Doktora ☒
Tez Danışmanı	Prof. Dr. Bünyamin AYHAN
Tezin Adı	İslami Basında Kadın İmgesi

ÖZET

Türk modernleşmesi yaklaşık 300 yıldır devam eden bir sürece denk gelmektedir. Modernleşme sürecinde kadınların konumu da her dönem temel tartışma konularından birini oluşturmaktadır. Bu çalışma, Türk modernleşmesinde kadının konumu ve İslami basındaki sunumuna dair iki temel çerçeve üzerinden değerlendirilmektedir. Bu bağlamda çalışmanın temel amacı İslami basın yazarları tarafından kadının nasıl konumlandırıldığını tespit etmektir.

Araştırmanın yöntemi İçerik Analizidir. Araştırmanın evreni Türkiye'deki İslami basın köşe yazarlarının kaleme aldığı yazıların tamamıdır. Amaçlı örneklem yöntemi kullanılarak belirlenen beş İslami gazeteye ait on köşe yazarının 2013 yılı Eylül, Ekim ve Kasım ayları ile 2014 yılı Temmuz, Ağustos ve Eylül aylarında kaleme aldıkları yazılar, araştırmanın örneklemini teşkil etmektedir. Araştırmada elde edilen sonuçlara göre İslami basın yazarları, kadınların eş ve annelik gibi geleneksel rollerini olumlu ifadelerle sunarak pekiştirmektedir. Ayrıca kadınlar modernleşme karşısında direnç noktası olarak ele alınmaktadır. Bu bağlamda kadınlara modernleşme karşısında geleneksel değerleri gelecek nesillere aktarma misyonu yüklenmektedir.

Anahtar Kelimeler: Modernleşme, Kadın, İslamcılık, Basın.

T. C.
SELÇUK ÜNİVERSİTESİ
Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğü

Adı Soyadı	Enes BALOĞLU
Numarası	174122001007
Ana Bilim/Bilim Dalı	Gazetecilik/Gazetecilik
Programı	Yüksek Lisans ☐ Doktora ☒
Tez Danışmanı	Prof. Dr. Bünyamin AYHAN
Tezin İngilizce Adı	Image of Women in the Islamic Press

SUMMARY

Turkish modernization coincides with a process that has been going on for about 300 years. The position of women in this modernization process also constitutes one of the main topics of discussion in every period. This study is evaluated through two basic frameworks regarding the position of women in Turkish modernization and their presentation in the Islamic press. In this context, the main purpose of the study is to determine how women are positioned by Islamic press writers.

The method of the research is Content Analysis. The universe of the research is all of the articles written by Islamic press columnists in Turkey. The sample of there search is the articles written in September, October and November of 2013 and in July, August and September of 2014 by ten columnists working in five Islamic newspapers determined by using purposive sampling method. According to the results obtained in the research, Islamic press writers reinforce the traditional roles of women such as wife and mother by presenting them with positive expressions. In addition, women are considered as a point of resistance against modernization. In this context, women are charged with the mission of transferring traditional values to future generations in the face of modernization.

Keywords: Modernization, Women, Islamism, Press.

GİRİŞ

Batı; Rönesans, Reform, Aydınlanma ve endüstrileşme gibi dönemlerden geçerek eriştiği ve günümüz enformasyon döneminde de sürdürdüğü egemenliği sayesinde “modern” lider olarak kabul edilmektedir. Batının eriştiği bu konum sayesinde diğer toplumlar da Batıyı rol model alarak modernleşme sürecinde “Batı gibi” olmaya çalışmaktadır. Türk modernleşme sürecinin ise Batı toplumlarından farklı bir şekilde geliştiği bilinmektedir. Çünkü Batı’nın geçirmiş olduğu aşamalar doğrudan atlanarak Türk modernleşme sürecinde ilerlemek ve gelişmek için Batı’nın rol model alındığı bir politika süreci ile karşılaşılmaktadır. Bu doğrultuda yenileşme hareketleri ilk olarak kaybedilen savaşlar sonrasında başlamış ve doğal olarak ilk askeri alanda uygulanmaya çalışılmıştır. Zaman içerisinde diğer kurumlarda da uygulanmaya çalışılan yenileşme hareketleri özellikle basın alanında tartışılmıştır. Tanzimat Döneminden itibaren bilhassa II. Meşrutiyet Döneminde kadının toplumsal konumu da tartışılmaya açılmış önce erkekler tarafından değerlendirilen meselelere zaman içerisinde kadınlar da dâhil olmuş ve bizzat kendilerinin çıkardıkları yayın organlarıyla tartışmalara katılmışlardır. Yine II. Meşrutiyet Döneminde Türkçülük, İslamcılık ve Batıcılık akımlarının taraftarları kadınların toplumsal konumlarına ilişkin talep ve sınırları ortaya koymaya çalışmışlardır. Bu anlamda Meşrutiyet Döneminde Batıcılık akımı çerçevesinde modernleşme adımlarını savunan aydınlardan Abdullah Cevdet ve Selahattin Asım, kadınların örtülerinden kurtarılması gerektiğine vurgu yapmışlardır (Kurnaz, 1992: 98). Bu görüşe karşılık olarak İslamcılar ise kadının örtüsü üzerinden modernleşme adımlarına bir direnç göstermişlerdir. Bu anlamda uç nokta olarak kadının örtüsü dinin ve gelenekselliğin muhafazası olarak değerlendirilmektedir.

1923 yılında Türkiye Cumhuriyetinin kurulmasıyla birlikte yenileşme adımları radikal olarak takip edilen politikalara dönüştürülmüştür. Karpas’a (2009a) göre Türk inkılâbının belkemiğini laiklik ilkesi oluşturmaktadır. Bu bağlamda dinde reform ve kadın özgürlüğü gibi meseleler geleneksellik ile modernleşme arasındaki ayrım çizgisini oluşturmuştur. Subaşı (2019: 248-249) Türk modernleşme sürecinde dini, genellikle müdahaleye maruz kalan bir yapı şeklinde değerlendirmiştir. *“Modernleşme adımlarının tamamı dinin sosyal yaşamdaki ağırlığının aşamalı bir biçimde azal(tıl)dığı yeni bir bölüm olarak hafızalarda yer almıştır.”*

Modernlik ve modernleşme ifadeleri kavramsal açıdan temel olarak belli ölçüde bir gelenek inşa etmiş yapılardan kopmayı, uzaklaşmayı ve ayrışmayı işaret etmektedir. Osmanlı’nın toplumsal bünyesindeki sosyal hayatın merkezi bileşenleri arasında yer alan ve adeta devletin olmazsa olmazları arasında kabul edilen dini yapı, modernleşme adımlarıyla

birlikte temel problem olarak tartışılmaya açılmıştır. Modernleşme üzerine yürütülen tartışmalarda hem Osmanlı döneminde hem de Cumhuriyet Döneminde dini yapının konumunu belirleme sorunları etrafında çerçevelendirilmiştir. Osmanlı Dönemi modernleşme sürecinden itibaren ana tema dinseliliği göz ardı eden seküler bir dünya tasarımı çerçevesinde neticelenmiştir (Subaşı, 2019: 248-249).

II. Meşrutiyet Dönemine benzer şekilde Cumhuriyet Döneminde de kadına ilişkin reform önerilerinde öncelik kadının geçmiş dönemden farklılaşması üzerine olmuştur (Çağatay ve Soysal, 1995: 327-329). Çünkü modernleşme projesi ulusun ilerlemesi ile kadının “kurtuluşunu” eşdeğer görmüştür (Göle, 2005: 75). Gelenekselin yerini modern olanın alması için kadın temel alınarak (Tutal-Küçük, 1994: 59) modernleşmenin kurucu öznesi olmuştur (Sancar, 2004: 202). Bu doğrultuda Kemalist modernleşme açısından kadınların örtülerinden sıyrılmaları gerektiği savunulmuştur (Kubilay, 2010). Güllalp’e göre (2003: 33) Kemalistler, İslam dinini muasır medeniyet seviyesine ulaşma noktasında temel bir engel olarak görmüşlerdir. Grigoriadis de (2009: 1194) benzer şekilde Cumhuriyet’in ilanından itibaren az gelişmişliğin sorumlusu olarak İslam dininin kabul edildiğini belirtmektedir. Durakbaşı (2007: 24) da Osmanlı Devletinden keskin bir kopuşun yaşanabilmesi için İslam dininin kültürel ve politik alandaki etkisinin sınırlandırıldığına dikkat çekmektedir. Bu anlamda Cumhuriyetin ilk yıllarında devletin modern görünümünü yansıtmak adına “*resmi törenlerde bayrak taşıyan şortlu, okul önlüklü, asker üniformalı genç kızlar, balo salonunda dans eden tuvaletli kadınlar*” örnekleri üzerinden bir simgeleme söz konusu olmuştur (Kandiyoti, 2005: 112; 2013: 236). Şişman (2000: 119) bu durumu yukarıdan aşağıya gerçekleşen kültürel değişime bağlayarak bu nedenle başörtüsünün Batılılaşamayanların bir simgesine dönüştürüldüğünü ifade etmektedir.

On dokuzuncu yüzyıl ile birlikte geleneksellik ve modernlik arasındaki tartışmalı sınırın merkezinde konumlandırılan “kadın” da (Kadıçolu, 1998: 89) bir uygarlık projesi şeklinde Kemalizm’in vitrinine yerleştirilmiş ve Cumhuriyet Döneminin ilk yıllarından itibaren Batı medeniyetine eklemlenmenin hem en önemli göstergesi hem de taşıyıcısı olarak imlenmiştir (Ova, 2011: 98). Çünkü modernleşme tasarımında kadın, kamusal görünürlük kazanarak ilerlemenin göstergesi olarak konumlandırılmıştır (Göle, 1991: 56). Bu anlamda modernleşmeci çevreler tarafından kadınların kılık-kıyafetinden davranışlarına kadar yeni kamusal roller inşa edilmiştir (Çayır, 2015: 81). Geçmiş ve yeni dönem uygarlığı arasındaki toplumsal formların bir çatışma alanı olarak kadının, sosyal konumu ve nasıl “görünmesi” gerektiği konusu bağlamında Kemalizm’in modernleşme projesine rengini veren temel bir

mesele olarak gündemdeki yerini her dönemde korumuştur (Ova, 2011: 98). Göle (1997) de Cumhuriyetçi seçkinler ile İslamcılar arasındaki güç mücadelesinin kültürel kodlar ve yaşam tarzları alanında yaşandığını belirtmektedir.

Cumhuriyet Döneminde kadınlara ilişkin bu gelişmeler yaşanırken İslamcılar da 19. yüzyıldakine benzer bir şekilde Batılılaşma adımlarına karşılık muhalefetin merkezini kadın meselesine oturtmuşlardır. Cumhuriyet reformları karşısında “bar ve fuhuşhanelere Müslüman kadınların girmesi” ve “Şeriata uygun örtünme” gibi broşürler hazırlayan İslamcılar, muhalif söylemlerini bilhassa örtü üzerinden yürütmüşlerdir. Çünkü İslamcılar, tesettürü yalnızca dini bir emir gibi değil aynı zamanda ahlaksızlığın ve fuhuşun önündeki bariyer gibi değerlendirmişlerdir. Ayrıca tesettür sayesinde kadınların evde kalarak ev işleriyle ve özellikle çocuklarıyla ilgilenmelerini sağladığı için sosyal huzuru tesis ettiğine inanmaktadırlar. Tesettüre uygun olmayan bir şekilde giyinen ve dışarıda iş hayatında faaliyet gösterip günlük hayatta kan bağı olmayan erkekler ile temas halinde bulunan kadını günahkar olarak kabul etmektedirler (Tunaya, 2007: 151-154). Kemalist kadro ise modernleşme adımları çerçevesinde özellikle kadınları doğrudan etkileyen hukuk ve eğitim sistemlerinin laikleştirilmesini de kapsayan laiklik ilkesine önem vermişlerdir. Çünkü kadının toplumsal statüsünü geliştirmesi bakımından çarpıcı olan “Medeni Kanun” ve oy hakkının tanınması dini grupların muhalefetine rağmen ve dini grupların nüfuzunu kırmanın bir aracı olarak kabul edilmiştir (Arat, 2005: 95).

Kadınlara seçme ve seçilme hakkının tanınmasını ise Zihnioğlu (2003: 25) Batı karşısında demokratikleşmenin simgesi olarak değerlendirildiğini düşünmektedir. Yine yazara göre avantajlı bir grup kadının öğretmenlik, bürokratlık ve devlet memurluğu gibi görevlerde bulunması bir ayrımı beraberinde getirmiştir. Bir tarafta eğitilmiş modern kentte yaşayan kadın diğer yanda eğitimsiz kırsal bölgede yaşayan ve gelenekselliğini koruyan kadın ayrımı inşa edilmiştir. Bu nedenle Cumhuriyet değerlerini taşıdığına inanılan eğitilmiş ve sosyal yaşama katılan kadın saygıdeğer bir simge olarak görülmüştür (Durakbaşı, 1998: 46; Durakbaşı, 2007: 93). Göle’ye (2001) göre bu durum kadını Batılılaşmanın mihenk taşı yapmıştır.

Uzun yıllar kadınların kılık-kıyafeti ve toplumsal konumu üzerinden tartışılan geleneksellik ve modernlik kavramları 1980 sonrası dönemde ise İslami aktörlerin ve bilhassa da başörtülü kadınların kamusal alanda artan görünürlüğü sonucunda yeniden gündemin temel meselelerinden bir tanesine dönüşmesine yol açmıştır. Çünkü başörtülü kadınların artan bir şekilde kamusal alana katılımı sayesinde İslami sembollerin de kamusal alana taşındığı bilinmektedir. Bu anlamda kadınlar, hem İslami sembollerin en önemli taşıyıcıları hem de sembollerin gösterenidir. Bu göstergelerden bir tanesi olan türban, kent merkezlerinde

“İslamcı kadının kamusal hayata katılım talebinin bir simgesi haline gelmiştir” (Avcı, 2012: 77). Göle de benzer şekilde bu durumu kadınların İslami örtünme ile kamusal yaşamda kendilerini kabul ettirme isteğinin bir yansıması şeklinde değerlendirmektedir (Göle, 2005: 78). Bu bağlamda İslami ideolojilerin dile getirilmesinde ve yeniden üretilmesinde özellikle kadınların oynadığı rol ön plana çıkmaktadır. Çünkü kadınlar kamusal yaşama katılım noktasında modern laik sistemi İslami esaslarla uyumlu hale getirmeye çabalamaktadırlar (Öncü ve Weyland, 2005: 35). Göle’ye (2005: 76) göre bu anlamda kadınların örtünmesi Müslüman kimliğinin işaret dili haline gelmiştir.

Türkiye’deki İslamcıların kitap, dergi ve gazeteler (Zaman, Akit, Yeni Şafak) aracılığıyla görüşlerini ortaya koydukları yayınlar incelendiğinde hâlâ modernleşme ile yani Cumhuriyet reformlarıyla İslamiyet’in birbiriyle uyumlu olup olmadığı sorunuyla meşgul oldukları görülmektedir (Karpas, 2009b: 216). Bu problemten yola çıkarak bu çalışmada İslami basında kadının nasıl konumlandırıldığı ve modernleşme bağlamında kadının nasıl değerlendirildiği incelenmektedir. Bu noktadan hareketle çalışmanın modernleşme, kadın ve İslami basın olmak üzere üç temel sacayağı bulunmaktadır. İlk olarak modernleşme ve kadın konusu ele alınmaktadır. Modernleşme adımlarının kadınların toplumsal yaşamında ne gibi değişikliklere ve dönüşümlere neden olduğu ortaya konmaya çalışılmaktadır. Her ne kadar Türk modernleşmesi ilk olarak askeri alanda başlamış olsa da süreç içerisinde diğer alanlarda da modernleşme adımları atılmıştır. Bu anlamda takip edilen politikalar neticesinde iktisadi, sosyo-kültürel ve politik yaşamda birtakım değişim ve dönüşümler yaşanmaya başlamıştır. Modernleşme adımlarının hızlanmasıyla birlikte kadının toplumdaki konumu da tartışmaya açılmıştır. Bu bağlamda kadın, modernleşmenin ön plana çıkan öznesi olmuştur. Bu anlamda Türk kadını kamusal alanda daha fazla görünür hale gelmiştir. Bu süreçte kadınlar da yalnızca yönetimden gerekli adımları beklemeyerek mücadeleye girişmiş ve yayımladıkları yazılarla hem seslerini duyurabilmişler hem de siyasi yönetime taleplerini iletebilmişlerdir. Yine de Türk toplumunda özellikle Osmanlı Döneminden itibaren kadının kamusal alandaki varlığı ve haklarının tanınması uzun bir tarihsel sürece işaret etmektedir.

Çalışmada İslami hassasiyet ile içeriklerini üreten 5 farklı gazeteden seçilen 10 köşe yazarının yazıları incelenerek yazarların kadınlara bakış açısı ortaya konmaya çalışılmaktadır. Bu bağlamda İslami basında modernleşme ve İslamcılık açısından Türk kadınının konumu ele alınmaktadır. Çalışmanın evreni Türkiye’deki İslami basın köşe yazarlarının kaleme aldığı yazıların tamamıdır. Örnekleme ise seçilen 5 İslami gazeteden 10 köşe yazarının 2013 yılı Eylül, Ekim ve Kasım ayları ile 2014 yılı Temmuz, Ağustos ve Eylül aylarındaki yazıları

oluşturmaktadır. Verilerin toplanması noktasında ilgili gazetelerin internet siteleri haricinde www.tevhidhaber.com ve www.bizimgazete63.com gibi alternatif sitelerinin yanı sıra Milli Kütüphane gazete arşivinden de yararlanılmıştır. Çalışmada İçerik Analizi yöntemi ile veriler hem nicel hem de nitel olarak analiz edilerek değerlendirilmiştir. İçerik Analizi yöntemiyle elde edilen veriler elektronik ortamda işlenmiş ve Frekans ve Çapraz Tablo alınarak veriler yorumlanmıştır. İçerik Analizinin yanı sıra Maxqda programı üzerinde veriler detaylı olarak kodlanarak nitel analiz desteklenmektedir. Maxqda programı üzerinden veriler kodlanarak Tek Vaka Modeli, Kod Hiyerarşisi, Kod-Alt-Kod Bölümler Modeli ve Kelime Bulutu grafikleri elde edilerek değerlendirilmektedir. Seçilen 5 gazete ve her bir gazeteden ikişer yazar olmak üzere belirlenen 10 yazarın kaleme aldığı 2013 ve 2014 yıllarında ilgili aylardaki yazıları çalışmanın sınırlılığını ortaya koymaktadır.

BİRİNCİ BÖLÜM

MODERNİTE VE MODERNLEŞME

1. Modernin Tarihsel Gelişimi

Modernite, modernizm, modernleşme gibi olgulara değinmeden önce modernitenin üzerine inşa edildiği gelenek olgusuna odaklanmak gerekir. Modern dönemin öncesini adlandırmak için kullanılan gelenek, geçmişle ilişki kurularak değerlendirilebilecek belirli davranışsal norm ve değerleri benimseyerek aşıl原因an, genel olarak yaygın biçimde özümsemiş ritüeller veya sembolik davranış biçimleriyle bağlantılı toplumsal pratikler kümesidir (Marshall, 1999: 258-259). Bir olgunun gelenek olarak kabul edilebilmesi için üç şartı sağlaması gerekir. Birincisi, en az üç kuşak boyunca sürmesi gerekmektedir. İkincisi ise bir değer yargısını ortaya koyması ve kural koyucu olmasıdır. Üçüncüsü geçmiş dönem ile şimdilik arasında bir süreklilik duygusu sağlamalıdır (Özbudun, 2003: 282). Bu anlamda gelenek, bir topluluğun kendinden önceki kuşaklardan devralıp birtakım değişikliklerle sonraki kuşaklara aktardığı aynı zamanda toplumsal pratiğı barındıran inanç, kurum ve seremonilerdir (Demir ve Acar, 2005: 161). Giddens tarafından vurgulanan şekliyle geleneğın en belirleyici özelliğı grupların, toplulukların ya da kolektif yapıların özelliğı olmasıdır. Gelenek bireylerin hayatını biçimlendirmede çok büyük etkiye sahiptir. İnsanlık tarihine bakıldığında çoğı dönemsel yaşamın mayası olan gelenekler (Giddens, 2000: 55), toplumun bireylerini birbirine bağlar ve kuşaklararası kültürel yapıyı oluşturur (Arda, 2003: 209). Geleneklerin varlığını devam ettirdiğı bir alan da büyük dinlerle ilgili yüzyıllardan beri varlığını koruduğı pratiklerdir. Böylesi uzun zaman sürelerinde geleneklerin varlığını devam ettirebilmesi ritüel ve tekrara dayanan özelliğine bağlanabilir (Giddens, 2000: 55). Bu anlamda sosyal yaşamı düzenleyen gelenekler, kuşaklararası aktarılan toplumsal pratiklerdir.

Modernite ve modernizm olgularının tarihsel gelişiminde ise öncelikle modern ve modernlik kavramlarına odaklanmak gerekmektedir. Modern kavramı etimolojik olarak incelendiğinde ise milattan sonra beşinci yüzyılda Latince “tam, şimdi, bugüne ait” anlamlarına gelen “modo”dan türemiş “modernus” sözcüğünden geldiğı görülmektedir. İlk olarak da Romalıların Hristiyanlığı benimsemesinin ardından “eski pagan kültüründen” tam anlamıyla koptuğunu ve yeni bir kültürün doğduğunu anlatmak için 5. yüzyılda modern kavramı kullanılmıştır. Bu noktada modern kavramı, eski ve yeni arasındaki farklılığı öne çıkarmaktadır. Bir yanda geride kalmış değer ve düşünceleri içeren genellikle de olumsuzlanan “eski” ile diğeryanda günün hayat tarzına ilişkin unsurları içeren ve güncel olduğı için de pozitif bir anlama sahip olan “yeni” vardır (Habermas, 1990: 31-33; Türköne,

2009: 484). Modern kelimesinin “kök anlamı bugün ya da bugüne aittir ve düne ait olandan yapılan zamansal bir ayrıma işaret eder” (Davison, 2002: 54), ve olumlu ya da olumsuz değerlendirildiğine bakılmaksızın en yeni, en son dile getirilmiş noktaları gündelik yaşamda kültürel olarak modaya uygun tutumların modern olarak tanımlanmasını da beraberinde getirmektedir (Jeannierre, 2000: 95).

Modern kavramı genel anlamda “düşüncedeki açıklık, özgürlük, otoritelerden bağımsızlık hali ve en yeni, en son dile getirilmiş düşünceler üzerine bilgi. Orta Çağ ve Skolâstiğin karşıtı olma durumu” şeklinde tanımlanmaktadır (Cevizci, 2000: 229). Modern kavramı, “yenilik, çağdaşlık, ilericilik, değişimcilik ve Avrupailik” anlamlarında da kullanılmakla birlikte zaman zaman da genel bir kavram olan ‘uygarlık’ kavramının karşılığı olarak da kullanılmaktadır (Güneş, 2006: 10).

Modern sözcüğünden türetilen modernite kavramı ise Avrupa’da (özellikle Batı Avrupa’da) on yedinci yüzyıldan itibaren ortaya çıkan ekonomik, toplumsal, kültürel ve siyasal değişiklikler sonucunda yaşanan büyük ve köklü değişim ve dönüşümlerine işaret eder. Bu bağlamda modernite, geleneksel ile bir karşıtlık içerisindedir. Başka bir ifadeyle modernite sürecinde, modern kelimesinin taşıdığı anlamlara uygun bir biçimde, eskiye karşı çıkılarak bir kopuş ve yeni ilişkiler ağı meydana getirme söz konusudur (Türköne, 2009: 484). Kantarcıoğlu’na (2004: 360) göre modernite, geleneksel dönemin değer kalıplarını rasyonalist bir yaklaşımla eleştirerek tekrar anlamlandıran ve geleneğe de böylelikle dinamizm kazandıran bir metottur. Ward’a (2014: 11) göre de modernite, modern çağ için kullanılan diğer bir isimdir. “Modernite, modernizasyon fikriyle bağlantılıdır ve ‘modern’ veya ‘güncel’ olmanın veya olma isteğinin farkındalığıdır.”

Modernite, modern olanın karakteristik yapısını teşkil eder. Çağın şartlarına uygun olarak yenilik, değişim ve yenilenmeye karşılık gelir (Bolay, 2009: 251). Diğer taraftan değişim ve dönüşüm süreçleri de birtakım eleştirileri zorunlu kılmaktadır. Modernite süreci de din, felsefe, hukuk, gelenek, tarih, ekonomi ve siyaset gibi alanlarda geliştirilen eleştiriler sonucunda başlamıştır. Modern çağı oluşturan her şey; araştırma, yaratı ve eylemin metodu olarak tasarlanan eleştiri sayesinde ortaya çıkmıştır. Bu anlamda, modernitenin temel belirleyici bir özelliği eleştiridir. Modernitenin temel kavramlarını oluşturan evrim, devrim, özgürlük, laiklik, demokrasi ve sekülerizm, süreci başlatan eleştirel bakış açısının neticesinde ortaya çıkmıştır (Paz, 1994: 89).

Modernitenin başat değerleri ise “sanayileşme, kentleşme, rasyonalizasyon, bürokratikleşme, sekülerizm, ulus devlet, demokrasi ve laiklik” gibi kavramlardır. Modernitenin meydana gelişi tarihsel dönem içerisinde önemli gelişmelerin ortaya çıktığı bir süreçtir. Yaşanan gelişmeler neticesinde ilk olarak tarım toplumu yerini sanayi toplumuna bırakmıştır. Ticaret ve endüstrinin gelişmesi feodal toplum ve üretim tarzını ortadan kaldırarak kırsal bölgelerdeki nüfusun azalmasına ve kent nüfusunun artmasına yol açmıştır. Ticaret ve endüstrinin gelişmesi sonucu ortadan kalkan feodal yapının yerini ise merkezi krallıklar ve sonraki aşamada da ulus devletler almıştır. Bunun sonucu olarak da siyasi katılım artmış ve demokrasi tek meşru yönetim biçimi olarak kabul edilmeye başlamıştır (Aslan Yaşar, 2011: 12).

Modernite meşruluğunu temellendirmesi noktasında ise dini kökenli bir otoriteye yer vermeyerek toplumun kendi ürettiği ilkelere dayandırır. Bireyin aklını ön plana çıkararak rasyonalist yöntemlerle kainatın anlaşılabilirliğini prensip edinir. Bu bağlamda da us ve birey merkeze alınıp gündelik yaşam rasyonalize edilir. Meşruiyetini dinden alan teolojik yönetim anlayışının yerini laik iktidar yapısı alır. Hem gündelik yaşamdan hem de siyasi yapıdan dinin geri plana alınması modernitede, bireyin ve bilimin özgürleştirilmesinin ilke edinildiğini gösterir. Bu süreçte tüm siyasi ve felsefi anlayışın merkezinde bireyin özgürleşmesi vardır. Süreç içerisinde hümanizm ve eşitlik gibi değerler ortaya çıkar. Bireyin, bilim sayesinde doğa hakkında bilgisini artırarak doğanın kontrol altında tutulabileceği varsayılır. Bireyin, gündelik yaşamı kendi çıkarları için değiştirip dönüştürmesi tarihin de ileriye doğru pozitif olarak gelişeceği varsayımını ortaya çıkarmaktadır. Bu bakımdan modernitenin temel belirleyici unsurlarından bir diğeri de “ilerici tarih” anlayışıdır (Şaylan, 2002: 56-57). Modernitede yenilik, değişim ve teknolojik ilerleme bireyin uygulamak zorunda olduğu unsurlardır (Çakır, 2013: 17). Modernite bu durumu, ‘insanın yücelmesi’ şeklinde değerlendirmektedir (Şaylan, 2002: 57). Bu anlamda insani değerlerin yüceltilmesiyle birlikte bireye ve yaradılışa ilişkin olumlu bir bakış açısı ortaya koyulur. Birey sonsuz nitelik kazanırken hümanizm düşüncesinin de temelini oluşturan birey idaresine dayalı yaşam sanatında keşif ve yaratma ön plana çıkar (Russ, 2011: 116).

Avrupa’nın iç dinamikleri sonucu meydana gelen modernite, daha sonra siyasal ve ekonomik nedenlerden dolayı global bir hal almıştır (Kahraman ve Keyman, 1998: 81). Avrupa’nın dışında kalan bölgeler için ise bir ideal halini alan ‘modernleşme’ Batının direkt ya da dolaylı olan müdahaleleri sonucu başlatılmıştır. Modernite ve modernleşme kavramları ise birbirinden farklıdır. Modernite bir proje iken, modernleşme söz konusu projeyi mümkün

kılacak kurumsal ve yapısal dönüşüme karşılık gelmektedir. Bu anlamda modernleşme süreci sanayileşmeyi, pazar sisteminin oluşumunu, bilimsel ve teknolojik ilerlemenin beraberinde ulus devletlerin gelişimini kapsar (Çiğdem, 2004: 72). Modernleşme, “geleneksel ya da ‘geri kalmış’ ülkelerin, ileri teknoloji düzeyine erişmiş ulusal birimlerin ekonomik ve diğer yapısal özelliklerini edinme doğrultusunda geçirdikleri çağdaş dönüşümler” şeklindedir (Moore, 1997: 364-365). Diğer bir ifadeyle modernleşme, Batılı olmayan toplumların Avrupa’yı model kabul ederek başlattıkları değişim ve dönüşüm sürecidir. Batılılaşma yönünde başlatılan toplumsal, ekonomik, siyasal ve kültürel değişimleri nitilemek için kullanılmaktadır. Doğal olarak modernleşme toplumsal değişim sürecine işaret eder (Türköne, 2009: 506; Altun, 2017: 23-24). Bu anlamda modernleşme toplumsal yaşamın tüm boyutlarını kapsayan sosyal bir değişimdir (Yaka, 2011: 269). Modernleşme en genel ifadeyle tarımsal üretimin ön planda olduğu toplum yapısından endüstriyel üretime dayalı toplum yapısına denk düşer. Kent nüfusunun arttığı yeni toplum yapısında okuryazarlık oranının yükseldiği, kitle iletişim ve ulaşım araçlarının geliştiği görülmektedir (Yılmaz, 1996: 19).

Modernliğin parametrelerini analiz etmek adına dört temel devrimden bahsetmek gerekir. Bunlar bilimsel, siyasal, kültürel ve endüstriyel devrimlerdir (Jeannierre, 2000: 86). Avrupa’da modernite sürecine geçişi başlatan dört temel devrim:

- a- Bilimsel Devrim: Bilimsel devrimi başlatan bilim insanı olarak Isaac Newton kabul edilmektedir. Newton, evrendeki cisimlerin tamamının birbirini belli bir kuvvetle çektiğini belirterek evreni analiz etmeye başlamıştır (Baydur, 2006: 85).
- b- Siyasal Devrim: İktidar kaynağının Tanrı değil vatandaşların kabul edildiği ve meşruiyetin halkın rızasına dayalı olduğu anlayışının kabul edilmesidir.
- c- Kültürel Devrim: Aydınlanma süreciyle başlar ve akıl üstünlüğünün ön plana çıkarılmasıdır. Toplumsal yaşamın merkezinde rasyonalizmin kabul görmesiyle dinin ikincil bir noktaya indirgenmesidir.
- d- Sanayi Devrimi: Coğrafi keşiflerin yaşanmasıyla birlikte gelişen ticaret sonucu biriken sermayenin bilimsel ve teknolojik gelişimle birlikte endüstri alanına yatırım yapılmasıdır. Bu gelişmelerle birlikte de üretim kitleselleşerek hızlanmıştır (Küçük, 1994: 17–22).

Kızılçelik’e (2000: 166) göre bilimsel devrimden Aydınlanma bağıntılı pozitivizm, siyasal devrimden demokrasi, kültürel devrimden endüstriyalizm kastedilmektedir. Touraine (1994:23) modernliği; “Modernlik, salt değişim ya da olaylar silsilesi de değildir; akılcı,

bilimsel, teknolojik ve idare etkinliğin ürünlerinin yaygınlaştırılmasıdır. İşte bu nedenle modernlik toplumsal yaşamın çeşitli bölümlerinin giderek artan farklılaşmasını içerir” şeklinde tanımlamaktadır.

Daima bir yeniliğin, değişimin ve hızın hakim olduğu modernlik süreci Orta Çağ’da Batılı derebeyliklerin zayıflamasıyla gelişmiştir. Tüccarların burjuvaziye, serflerin işçilere, loncaların da atölyelere dönüşmesi kentlerin sınırlarını aşarak nüfusunun artmasına neden olmuştur. Pazarın büyümesiyle birlikte özel mülkiyet ve işçi emeğiyle var olabilen sermaye odaklı bir burjuva toplumu doğmuştur (Çakır, 2013: 10).

Modern dönem ise sosyal bilim literatüründe 1300’lü yıllara değin uzanan Rönesans akımının şekillendirdiği düşünce ve yaşam tarzının hakim olduğu zaman dilimi olarak tanımlanmaktadır. Modern dönemdeki yaşam tarzı olan modernlik (Demir, 2018: 166), Kızılcılık’e göre (2008: 245) “bilimsel bilgi, endüstrileşme, kentleşme, teknoloji, teknikleştirme, uzmanlaşma, demokrasi, laiklik düşüncesi ve bireyselleşme eksenleri etrafında toplumsal yaşam alanlarını düzenlemeye yönelik bir projedir.” Modern dönemde ortaya çıkan modernizm kavramı ise on dokuzuncu yüzyılda Avrupa’da egemen olan dünya görüşüne karşılık gelmektedir (Demir, 2018: 166).

Modern dönemin egemen düşünce tarzı olan modernizmin genel özellikleri şu şekilde sıralanabilir:

- 1- Birey özerktir ve toplumun temelini oluşturur.
- 2- Ekonomik, sosyal ve idari alanlarda rasyonalitenin yani araçsal aklın evrenselleştirilmesi öncelenir.
- 3- Bilim sayesinde –yeni keşifler ve teknolojik gelişmeler sonucu- bireyin doğa üzerindeki hâkimiyeti artırılarak ilerleme beklenir.
- 4- Batı uygarlığı dünyanın diğer medeniyetlerine göre kesin bir üstünlüğe sahiptir. Bu sebepten dolayı Batının tüm kurumları diğer medeniyetlere yayılmalıdır.
- 5- Ekonomi alanındaki kitle üretimi, endüstrileşme ve kalkınma, bütün insanların yaşam standardını yükseltecektir. Bu nedenle tüm ekonomiler bu yönde bir seyir izlemeli ve planlanmalıdır.
- 6- Uluslararası diplomaside başat aktörler ulus devletleridir. Bu yüzden sınırlar korunarak ulus bilinci geliştirilmelidir.
- 7- Sekülerizm: İyi bir toplum yapısı için sosyal ve politik alanlarda meşruiyetin kaynak ve dayanağı uhrevi değil dünyevi otoriteler olmalıdır.

- 8- Kültürel alanda halk kültürü ve yüksek kültür ayırımına gidilmelidir. Bu farklılaşma kültürel evrimin yönünü belirleyerek gelişimi sağlar.
- 9- Bütün kurumlarda düzenin sağlandığı, hiyerarşi ve otorite temel özellikler arasındadır.
- 10- Siyasal sistemdeki en uygun yönetim tarzı ise demokrasidir.
- 11- Dünyanın bilimsel olarak ilerleyebilmesi için söz hakkı Batılı bilim insanlarındadır. Şöyle ki diğer toplumları düzenleme noktasında ekonomi, sosyal ve politika gibi alanlarda fikir ve çözüm üretme Batılılarındır.
- 12- Evrensel insan haklarının temelini belirleyecek olan hümanizmdir (Demir, 2018: 167-168). Kantarcıoğlu (2004: 360) bu maddelere ek olarak modernizmin, bilimsel bulgularla çelişmeyen her rasyonel sistemin yanında olduğunu ileri sürmektedir.

2. Modernleşmenin Unsurları

Modernleşmenin endüstrileşme, kentleşme, sekülerleşme, demokratikleşme, teknolojik ilerleme, okuryazarlık gibi temel unsurları bulunmaktadır. Özellikle niceliksel olarak ölçülüp somut veri elde edilen endüstrileşme, kentleşme, okuryazarlık gibi ölçütler bir toplumun modernliğini belirleme noktasında ön plana çıkmaktadır. Bir diğer ifade ile bir toplumun modern olup olmadığı ya da ne kadar modern olduğu özellikle ölçülebilir kriterler üzerinden değerlendirilmektedir. Bu unsurlar uluslararasıdaki farklılıkları ve benzerlikleri ortaya koymaktadır. Bu unsurların uluslarda eş zamanlı olarak gerçekleşmediği de göz önünde bulundurulmalıdır. Doğal olarak ulusların gelişmişlik derecesi de farklıdır. Söz konusu gelişmişlik aşamalar halinde gerçekleşmektedir.

Diğer taraftan modernleşen bir ülkenin daimi olarak ilerleyeceğinin de bir garantisi yoktur. Örneğin demokratik bir ülke anayasasına ekleyeceği anti-demokratik kanun maddeleriyle demokratikleşme yolunda geriye gidebilir. Ya da bir ülke sanayi ve hizmet sektöründe yaşayacağı ekonomik kriz sonucunda tarımsal üretimi ön plana çıkararak kırsal bölgelerdeki nüfusu ağırlık kazanabilir. Bu durumda da kentleşme özelinde bir geriye gidiş ortaya çıkar.

2.1. Endüstrileşme

Modernleşmenin ekonomik göstergesi olan endüstrileşme aynı zamanda modernleşmenin de ilk ayağını oluşturmaktadır. Modern kentleri ortaya çıkaran endüstrileşme bu anlamda modern kabul edilebilmenin ilk koşuludur.

Endüstrileşme ilk olarak 18. yüzyılın ortalarından itibaren tekstil, kömür ve demir işletmeciliğinde gerçekleşmiştir. Bu aşamada buhar makinesinin keşfedilmesi en önemli adımdır. 19. yüzyılın ortalarında ise demiryollarının hızlı bir şekilde gelişmesi, çelik üretiminin serileşmesi, yelkenli gemilerin yerini buhar gücüyle çalışan gemilerin alması ve tarımsal faaliyetlerde yeni teknolojilerin kullanılması endüstrileşmenin ikinci aşamasını oluşturmuştur (Özkalp, 1998: 406). Endüstrileşmenin seyrine odaklanıldığında kömürün çıkarılıp işlenmesinin ekonomik faaliyetlere çeşitlilik ve kolaylık sağladığı dikkat çekmektedir. Çünkü kömürün sağladığı yüksek ısı çelik üretimini serileştirmiş ve böylelikle ağır sanayinin de önü açılmıştır. Ulaşım noktasında da demiryolunun yaygınlık kazanması üretimi ve dağıtımı kolaylaştırdığı gibi ham madde teminini de hızlandırmıştır.

Üçüncü aşamada ise otomobil, petrolün işlenmesi, elektrik ve telefonun yaygınlaşması endüstrileşmeye ivme katmıştır (Özkalp, 1998: 406). Bendix'e (1995: 99) göre sanayileşme temel olarak pratiğe dayalı bilimsel verilerle ve enerji kaynaklarına dayalı bir teknoloji üzerinden sürdürülen ekonomik değişimdir. Özbek'in (1993: 27) aktardığına göre "modern topluma ait olduğu öne sürülen kültürel ve siyasi niteliklerin gerçekleşmesi için öncelikle ekonomik kalkınma gerçekleşmelidir. Yani endüstrileşme, ulusal bir pazar oluşturacak, iletişimi geliştirecek; kentleşmeyi, okuryazarlık oranının artmasını getirecek; bunların sağlanmasıyla da kültürel düzeyde, kendi içine kapalı, tarımsal küçük üretim birimlerine özgü 'tekelci' normlar, yerini 'evrensel' normlara bırakacak; ve bütün bunlarla birlikte de siyasal düzeyde, 'ulusal egemenlik' kuramıyla temellenen temsili demokratik kurumlar gerçekleşecektir." Özkiraz (1993: 27) ise endüstrileşmenin modernleşme aşamalarında büyük bir yer tuttuğunu kabul etmekle birlikte endüstrileşmenin modernleşmenin tamamı olmadığına dikkat çekmektedir. Bu anlamda söz gelimi bir ülke endüstri alanında çok ileri bir seviyeye ulaşmış olsa da diğer parametreleri sağlamadığı sürece o ülkenin modern olarak kabul edilemeyeceği ortaya çıkmaktadır.

2.2. Kentleşme

Kentleşme olgusu çerçevesinde öncelikli olarak kent ve kentleşmenin özellikleri ele alınarak modernleşme ve kentleşme olgusunun ilişkisi tartışılmaktadır. Kent kavramı, 'kend' sözcüğünün yumuşatılmış bir ifade biçimi olarak İngilizcede 'city' ve 'urban' kelimelerine karşılık gelmektedir. Kentler, örgütlü bir yapıya sahiptir ve kendine has nitelikleri barındırır. Kentler, tarımın ikincil planda olduğu ancak gerek tarım gerekse tarım dışı yapılan üretimlerin dağıtım ve kontrol mekanizmasının toplandığı yerleşim merkezleridir (Keleş, 1998: 75). İş

bölümünün uzmanlıklara göre belirlendiği bir yapıya sahip olan kentler, akrabalık ilişkilerinin zayıf olduğu ve toplumsal çatışmayı barındıran merkezlerdir. Kitle iletişim araçlarının ön planda olduğu kentlerde gönüllü birlikler ön plandadır (Marshall, 1999: 400). Bu anlamda kentler, toplumsal kümenin ürünü olmayı sembolize eder. Bu açıdan kentler, toplumsal varlığın kendi kendini denetlemesi ve ayakta kalması için kullanılan bir araçtır (Laborit, 1990: 21).

Modern kentler, on sekizinci yüzyılda Sanayi Devrimi sonucu endüstrileşmeye bağlı olarak ortaya çıkmıştır. Kentler bir yanıla teknolojik ve ekonomik diğer yanıla politik ve ideolojik temel üzerine kuruludur. Sanayi Devrimi toplumsal ve kültürel yapıyı yeniden biçimlendirerek modern ve kentleşmiş bir toplumu inşa etmiştir (Kaypak, 2013: 80-81).

Sanayi Devriminin sonucu olarak Batı’da kent merkezleri giderek büyümüştür. 1800’lü yılların sonlarına doğru Batı nüfusunun yarısından fazlası kent merkezlerinde yaşar hale gelmiştir (Martindale, 2000a: 38). Kent merkezlerinin gelişmesi ve nüfusunun yoğunlaşması bireyleri kırsal bölgelerden uzaklaştırmıştır (Giddens, 2014: 210). Bu bağlamda kentler, heterojen bir toplum yapısının ve birey özgürlüğünün ön planda olduğu yerleşim merkezleridir. Bu merkezlerde laik düşünce ve demokrasi bağlamında siyasi, dini, kültürel özgürlük ön plana çıkarken bilimsel bilgi ve objektifliğin oluşturduğu sosyokültürel bir yapı söz konusudur (Kızılcelik, 2000: 114). Kentleşmek bireyin kendi doğasından uzaklaşarak moderniteye ve medeniyete yönelmesi anlamına gelmektedir (Wirth, 2002: 78-82). Kaypak’a (2013: 81) göre de “kentler, modernliğin, bilimin, uygarlığın ve ilerlemenin kaleleri olarak öne çıkmaktadırlar.”

Cazibe merkezi olan kentler, gündelik hayatın bütün alanlarında toplum ve bireyin ilişkilerini ve davranışlarını etkiler. Kent merkezindeki nüfusun artması ve kent sayısındaki artış kentleşme olgusunu ortaya çıkarır (Wirth, 2002: 77; Tekeli, 2015: 261; Adıgüzel, 2016: 49). Kentleşme, “sanayileşmeye ve ekonomik gelişmeye koşut olarak kent sayısının artması ve bugünkü kentlerin büyümesi sonucunu doğuran, toplum yapısında, artan oranda örgütleşme, işbölümü ve uzmanlaşma yaratan, insan davranış ve ilişkilerinde kentlere özgü değişikliklere yol açan bir nüfus birikimi süreci olarak tanımlanmaktadır” (Keleş, 2002: 22). Kent yaşamındaki ticaretin ve endüstrileşmenin artması ileri iş bölümüne ve uzmanlaşmaya yol açtığı için aile bağları, kültür, kast ve statüye dayalı geleneksel yapılar çözülmeye uğrayarak bozuma uğrar (Martindale, 2000b: 49).

Kentleşme ekonomik, siyasal ve kültürel süreçlerin kesintisiz ve bütünleşmiş olarak yaşanması anlamına gelmektedir (Sezal, 1997: 147). Kentleşme, kırsaldan kopuş ile birlikte nüfusun kentlerde yoğunluk kazanması ve bu şekilde yaşanan yerleşim alanlarının genişleme sürecidir (Ozankaya, 1975: 63). Dolayısıyla kentleşme, kentlerin büyümesiyle beraber ortaya çıkan yaşam biçiminin belirgin niteliklerinin ve kentin kurumlarıyla kentlilerin, iletişim, ulaşım araçları sayesinde oluşturduğu büyümenin etkisi altında kalan bireylerin kentlileşmesinde yaşanan değişiklikleri vurgular (Wirth, 2002: 79). Heterojen bir nüfusun bulunduğu, bazı bölgelere yoğun olarak toplanmış insanlar, piyasa hareketliliği, yabancıların bir arada bulundukları kentler, merkezi yerleşim yerleri olmuştur (Sennett, 2016: 61).

Van De Kaa'ya (2001: 293) göre genel bir süreç haline gelen kentleşme, bir ortak yaşam yapısı demektir. Geleneğin çözülmesinin ve çeşitliliğin en önemli olduğu yerdir. Anlamı işlevsel ilişkilerin çoğaldığı bir tür kişiliğin arka planda kalmasıdır. Geleneksel ahlaki yaptırımların ve uzun vadeli tanıdıkların yerini bir dereceye kadar hoşgörü ve anonimliğin alması anlamına gelir. Kent merkezi, insan kontrolünün, rasyonel planlamanın, bürokratik örgütlenmenin konumudur (Cox, 2013: 5).

Modernlik öncesi dönemlerde de kentler kozmopolit bir kültür yapısına sahip olmuş ve daimi bir şekilde yabancıların karşılaşma mekânları olmuştur. Modern öncesi dönemi günümüzden ayıran belirleyici fark karşılaşmaların dostça bir karaktere sahip olmasının yanı sıra hısımlar, tanıdıklar gibi kişiler ile daha yoğun bir şekilde olmasıdır (Giddens, 2014: 194).

2.3. Sekülerleşme

İngilizce seküler kelimesi, çağ ve bir dönemin ruhu anlamına gelen Latince saeculum kelimesinden türemiştir (Swatos ve Christiano, 1999: 211). Bu kelimenin Batı düşüncesindeki gelişmesinin tarihi, İncil'deki mesajın yıllar içinde yanlış anlaşılma ve kötüye kullanma derecesinin bir benzetmesidir. Temel olarak saeculum, “dünya”yı ifade eden iki Latince kelimedenden biridir (diğeri mundus'dur). “Dünya” için iki farklı Latince kelimenin varlığı, İncil'e çok yabancı olan belirli bir ikiliği ele verdiği için ciddi teolojik sorunların habercisi olmuştur. Bu nedenle iki kelime arasındaki ilişki karmaşıktır. Saeculum, aynı zamanda yaş veya çağ anlamına gelen Yunanca “aeon” kelimesini çevirmek için sıklıkla kullanılan bir zaman kelimesidir. Öte yandan “mundus”, evren veya yaratılan düzen anlamına gelen Yunanca “cosmos” kelimesini çevirmek için en sık kullanılan bir boşluk kelimesidir (Ritzer, 2005: 680; Cox, 2013: 22). Bu anlamda seküler kavramı ‘zaman ve mekan’ çağrışımlarını birlikte taşır. Zaman, anlık durumu, hazır olunuşu; mekan ise dünyeviliğine vurgu

yapmaktadır. Kavram yaşanan zamana işaret ederek tarihsel süreç içerisinde belirli bir zaman ya da döneme vurgu yapar (Attas, 2003: 40).

Modernleşmenin temel unsurlarından bir tanesi olan sekülerleşme için skolastik düşüncenin karşısında bilim ve akıl temel dayanak noktasıdır. Sekülerleşme sürecinde dini yaklaşımlar ikincil planda kalarak toplumsal yaşamın temelleri bilime dayandırılır (Tazegül, 2005: 23). Sekülerleşme kavramını Wilson, dini kurumların, eylem ve bilinç itibarıyla toplumsal önemini yitirmesi olarak değerlendirerek (Wilson, 1969: 14) modernite ile birlikte dinin toplumsal bilinçteki etkisini kaybetmesiyle birlikte dinin birey bilincindeki etkisinin azaldığını ve dinin yerini uzun vadede bilime bırakacağı süreç şeklinde tanımlamaktadır (Wilson, 2002: 142-143).

Touraine'e göre (1994: 259) "modernliğin en önemli anlatılardan biri, insanı Tanrıların büyüdü dünyasından, şeylerin büyüü bozulmuş ama bilinebilen dünyasına götüren dünyevileştirmeye" dayanmaktadır. Bu anlamda kamusal alan üzerinde dinin etkisi daralır ve din toplumdaki kendi takipçileri üzerinde otorite sağlayarak daha özel bir alan içerisinde kalır. Bu bağlamda din mutlak otoritesini yitirir (Bell, 2006: 58). Chaves (1994: 750) ise sekülerleşmeyi bireylerin dini katılımında azalmadan ziyade dini otoritenin azalan kapsamı şeklinde değerlendirir. Berger için sekülerleşme ise toplum ve kültür alanlarının dini kurumların ve sembollerin egemenliğinden çıkarılması sürecidir (Berger, 2000: 197). Böylelikle dini ve seküler alanlar birbirinden farklılaşmaktadır (Casanova, 1994: 7). Modernleşme çerçevesinde dinin kamusal alan üzerindeki etkilerinin sınırlandırılması olarak yansımaları bulan sekülerleşme bilimsel yaklaşımları ön plana çıkarmaktadır. Bu anlamda bireylerin toplumsal pratiklerini düzenleyen dinin yerini seküler değerler almaktadır.

2.4. Demokratikleşme

Modernleşmenin temel unsurlarından biri de demokratikleşmedir. Çünkü demokrasi siyasal sistemin önemli bir parametresidir. Demokrasinin hâkim olduğu toplumların çoğulculuğa önem verdiği ve bu anlamda çok sesliliği kültürel değerler içerisinde zenginlik olarak kabul ettiği dikkat çekmektedir.

Grekçe halk anlamına gelen "demos" ile iktidar anlamına gelen "kratos" kelimelerinden oluşan demokrasi kavramı "halkın kendini yönetmesi" anlamını içermektedir. Diğer bir ifadeyle demokrasi, toplumu oluşturan bireylerin seçtikleri temsilcileri aracılığıyla kendilerini yönetmeleri olarak tanımlanmaktadır (Bayhan, 2002: 2). Bu anlamıyla demokrasi

özlem içeren ve vazgeçilmez bir ideal olarak algılanmaktadır (Şaylan, 1998: 1). Lipset'e göre (1986: 25) demokrasi, anayasaya uygun bir şekilde siyasilerin belirli aralıklarla seçildiği ve bu seçime nüfusun büyük bir bölümünün katıldığı sosyal bir mekanizmadır.

Demokrasi ile bireysel özgürlük arasındaki ilişki son derece yüksektir. Aslında ikincisinin bir ölçüsü, birincisinin temel bir bileşenidir. Bu anlamda demokratik siyasi sistemin uzun vadeli etkisi muhtemelen bireysel özgürlüğü genişletmek ve derinleştirmek olacaktır (Huntington, 1984: 194). Morlino'ya (2004: 12) göre de iyi bir demokrasi, kurumlarının ve mekanizmalarının meşru ve doğru işleyişi sayesinde vatandaşların özgürlüğünü ve eşitliğini gerçekleştiren istikrarlı bir kurumsal yapıdır.

Giddens (2000: 84) ise kavramı “demokrasi her şey ya da hiçbir şey değildir. Demokratikleşmenin farklı biçimleri ve doğal olarak farklı düzeyleri olabilir” şeklinde değerlendirmektedir. Çünkü toplumların yaşadığı sosyo-kültürel ve siyasal değişimler farklı zaman ve farklı coğrafyalarda kendi iç dinamiklerinin de etkisiyle şekillenmektedir.

İdeal bir demokrasi anlayışının en iyi şekilde poliarşi olabileceğini vurgulayan Dahl, “Seçilmiş görevliler; Özgür ve adil seçimler; Oy hakkının genelliği; ifade özgürlüğü; Bilgilenme ya da enformasyon hakkı; Örgütlenme özgürlüğü” niteliklerinin altını çizer (Şaylan, 1998: 65-69). Aktan (1997: 74) ise demokrasinin sahip olması gereken nitelikleri: siyasal özgürlükler, hukuk devleti, iktidarın sınırlandırılması, kuvvetler ayrılığı, şeffaflık, laiklik, sivil toplum ve demokrasi kültürünün varlığı şeklinde sıralamaktadır. Sıralanan bu maddeler tek başına demokrasiyi açıklamaya yetmez ancak özünde var olması gereken temel nitelikleri yansıtır (Schmitter ve Karl, 1991: 80-81). Demokratikleşme de sivil kültürü temsil eden demokrasinin gelişmesi, bu gelişimin istikrarı ve böylece politik kültürün sürdürülmesidir (Jawad, 2006: 2). Bir devletin demokratik olabilmesini Tilly (2007: 13) “devlet ile vatandaşlar arasındaki siyasi ilişkilerin geniş, eşit, korumalı ve karşılıklı olarak istişare” içermesine bağlamaktadır.

Demokrasiye geçiş sürecindeki toplumlarda yani demokratikleşme aşamasında yukarıda sıralanan maddelerin işlevsel hale gelmesi beklenir. İktidar yetkilerinin sınırlı olması ve halk tarafından belirli aralıklarla seçilmesi demokrasiyi sosyal bir mekanizma kılar. Farklılıkların varlığı ve temsil edilmesi de modern demokratik devletin bir unsurudur. Aynı zamanda iktidarlardan çoğulculuğa sahip çıkması ve koruması da beklenmektedir.

3. Modernite, Kitle İletişimi ve Birey

Kitle iletişim araçlarının tarihini McLuhan ve Innis, genel olarak uygarlık tarihinin merkezi haline getirir. Her ikisi de medyayı yalnızca toplumun teknik unsurları olarak değil aynı zamanda sosyal dokunun önemli belirleyicileri olarak görür. McLuhan ve Innis'e göre kitle iletişim araçlarının tarihi, Batı medeniyetinin tarihini yazmanın başka bir yoludur (Carey, 1967: 5).

Batı dünyasında, modern toplumun oluşumunda ve daha sonra modernleşmenin dünyaya yayılmasında etkili olan faktörlerden biri matbaa olmuştur. 15. yüzyılda Gutenberg tarafından icat edilen matbaa sayesinde sözlü ortamda sınırlı kişiye iletilen bilgiler, büyük miktarlarda yeniden üretilebilir ve daha fazla kişi tarafından okunabilir hale gelmiştir (Sunesti, 2011: 291). Matbaa ile enformasyonun ve haberlerin geniş halk kitlelerine yayılması sağlanmıştır (Gündüz, 2019a: 20). “Gutenberg’in matbaası mürekkebi dağıtmayan, aynı zamanda da aşınmayan yeni bir maden alışımını bulmaya dayanır ve günümüzün bilgisayar devrimine kadar da beş buçuk asır boyu insanlığın hizmetinde” (Ortaylı, 2011a: 78) ön plana çıkmıştır. Bu bağlamda matbaa, Batı toplumunda modern medya iletişiminin başlangıcı olarak kabul edilmiştir. Kaydedilebilir hale gelen bilgi, hem fiziksel olarak tüm dünyaya yayılmış hem de yüzyıllarca saklanabilir olmuştur (Noll, 2007: 16 akt. Sunesti, 2011: 293). Matbaanın icadından önce ise toplumda hâkim iletişim türünü ve bilgi tekeli dörde ayıran Thompson, ilk olarak Katolik Kilisesi tarafından ardından devletin siyasi otoriteleri tarafından üçüncü olarak ticari kuruluşlar ve son olarak da tüccarlar tarafından kurulan ve kontrol edilen bir iletişim ağının oluşturulduğuna işaret eder (Thompson, 1999: 62-63). Matbaa sayesinde Avrupa’nın reformasyon sürecinde geleneksel dini otorite biçimlerine meydan okunmuştur (Couldry, 2017: 3). Çünkü matbaa sayesinde kutsal kitabın sadece Latince olarak değil ana dillerde de daha kolay ulaşılabilir hale gelmesi sağlanmıştır. Geleneksel skolâstik birikimin metinleri büyük bir okur kitlesi için ulaşılabilir olmuştur (Febvre ve Martin, 2000). Böylece matbaa, devlet merkezîyetçiliğini geliştirmesinin yanı sıra bireyciliği ve devlete karşı muhalefeti de yaratmıştır (McLuhan, 2007: 330). Bireyciliğin gelişmesinin nedeni sözlü kültürde kişinin toplumsal faaliyetler ile elde ettiği bilginin aksine basılı materyaller sayesinde bireyin kendisine özel zaman ayırabilmesidir. Bu anlamda basılı materyaller bireyciliği teşvik etmiştir (Carey, 1967: 19). Bunun sonucunda da kolektif aidiyetin yerini bireysellik almıştır (Bağce, 2004: 14).

Gelenekten moderne doğru yolculukta kolektif düşünce ve eylemden öte birey öne çıkmaya başlamıştır. Bu anlamda modern toplumun yapılarındaki temel birim, tarımsal veya mevcut toplumda olduğu gibi grup veya topluluktan ziyade bireydir. Bireyin özgürlüğünde ve özerkliğinde vücut bulan bireycilik, birey ve devlet arasındaki yeni birlikteliği kucaklayan yeni bir tanım sağladı. Bu yeni birlikteliğe göre, modern bir toplumda birey, en azından ilke olarak, artık, ilahi veya buyruk yetkisine sahip belirli bir kralın veya rahibin, padişahın, şahın veya şeyhin öznesi ve aracısı değildir. Birey daha çok yasalarda formüle edilen rasyonel ve kişisel olmayan ilkelere göre hareket eder. Temsil hakkı da dahil olmak üzere yeni hukuki ve siyasi hakların devredilmesi, gerçekten de bu yeni birliğin sonucu olmuştur (Atabaki ve Zürcher, 2004: 1).

Matbaanın modern toplum için önemli katkılarından bir tanesi okuryazarlık oranının artmasını sağlamasıdır. Avrupa'nın kentsel bölgelerindeki eğitilmiş insanlar için basılı materyallerin pazarını genişleterek, verilen bilgilere daha fazla insan erişebilir hale gelmiştir. Ayrıca erken modern Avrupa'da pek çok konuda kitabın toplu basımı ve daha geniş toplum için dağıtılmasıyla birlikte daha fazla insan bilgiye ulaşmaya başlamıştır (Sunesti, 2011: 300). Kentleşme ve modernleşme sürecinde birey, sivil toplum örgütlerinde üstlendiği rol ve sorumluluk ile demokratik sistemin de gelişmesini sağlamıştır (Bayhan, 2002: 1). Kent merkezlerinde çağın sembolü olmak isteyen gazeteler, üretim biçimlerini ve söylemlerini değiştirerek modernliğin simgesi olmaya başlamıştır (Louzada, 2009: 154). Bu doğrultuda Aydoğan'a (2000: 17) göre de kentleşme, bireyin üzerindeki sınırlayıcı etkenlerin ortadan kaldırılmasında yardımcı olmuştur.

Fotoğrafın ortaya çıkmasından sonra ise matbaa, fotoğrafın gerisinde kalmaya başlamıştır. Fotoğraf aynı zamanda sesli filmin de doğuşuna zemin hazırlamıştır (Benjamin, 2015: 12). Radyo ise bireyleri özel sağlık ve tarım uygulamaları için ikna etme noktasında ulusal kampanyalara aracılık etmiştir (Servaes ve Malikhao, 2008). Teknolojideki bu hızlı gelişmeler, daha fazla bilgi üretimini ve o dönemde ekonomik kurumların yükselişini de beraberinde getirmiştir (Sunesti, 2011: 294). Bu doğrultuda medya kavramı, modern devletin, modern ekonominin ve modern medya kurumlarının birbirine bağlı büyümesiyle 20. yüzyılın başlarında ortaya çıkmıştır (Couldry, 2017: 6).

Modernitenin kurumlarının ve dayandıkları koordinasyon biçimlerinin ortaya çıkışında medya temel bir rol oynamıştır (Couldry, 2017: 2). Çünkü iletişim alanında ortaya çıkan gelişmeler değişimi başlatan unsurlar ve değişimin öncüleri arasında olmuştur (Schramm,

1963: 34). Bu anlamda medya ve toplum arasındaki ilişki -iletişimi organize ederek-modernite için öylesine temeldir ki çoğu zaman görülmesi zordur ve bilinçli olarak neredeyse tamamen doğallaştırılmıştır ve belirli bir anlamda mitleştirilmiştir (Couldry, 2017: 2). Çünkü medya hem yurt içi iletişimi hem de yurt dışı iletişimi sağlayarak iletişim kanallarının verimli çalışmasına olanak tanır. Böylelikle medyanın bütünleştirici özelliği ön plana çıkar ve toplum olası bir parçalanmaya karşı korunur (Boadu, 1981). Pye (1963) da “Communications and Political Development” isimli kitabında benzer bir şekilde medyanın kültürel yayılma, adaptasyon, birleştirme ve yaşamın eski kalıplarının yeni taleplere uyarlanması açısından önemine dikkat çekmiştir (Miller, 2009: 10-11).

Medya, teknolojik ve ekonomik-politik güçlerin elinde bilgi ya da eğlenceden ziyade mitolojiler aracılığıyla ortak değerler ve inançlar için izleyicileri birbirine bağlama amacındadır. En iyi metafor olarak modern toplumun merkezi sinir sistemi olarak medyadır ve insanların kültürel olarak tanımlanmış homeostaz/dengeleşim ihtiyacına yanıt verir. Ancak neredeyse her zaman önceden belirlenmiş bir kültürel amaç doğrultusunda medya kontrol etmeye ve manipüle etmeye odaklanır (Schultze, 1993: 29). Bu bağlamda modernliğin temel araçlarından bir tanesi olan medya, geleneksel yaşamda hakim olan tarım toplumu yerine kentlerdeki sanayi toplumuna seslenmek amacıyla daha az çalışılan ve düşünülen, daha kolay ve rahat ve gösterişli yaşam unsurlarından oluşan yapımlar aracılığıyla kitlelere ulaşma yolunu tercih etmektedir. Medya bu anlamda modern yapının egemen olduğu toplumlarda bireylerin yaşamlarını şekillendiren ve yönlendiren başlıca araç durumundadır (Cereci, 2012). Ayrıca modernleşme pratiklerinde modernleşme ve kalkınma için kitle iletişimi sayesinde Batılı değerlerin az gelişmiş ya da gelişmekte olan ülkelere aktarılması temel koşul olarak kabul edilmektedir (Gündüz, 2018: 19). Bu doğrultuda modernleşmenin iletişim hamlesi, global iletişim sistemine kırsal toplulukları da bağlamaktır. Ulaşım araçlarının ve elektrikli güç kaynaklarının gelişmesiyle birlikte Batılı tüketim kültürü ve filmlerdeki pop kültürün kırsal bölgelere uzandığı bilinmektedir. Örneğin Sri Lanka’daki kırsal nüfus Amerikan orta sınıf nüfusun tüketim alışkanlıklarını izlemekte ve gündelik hayatları derinden etkilenmektedir. White için bu tür değişim ve dönüşümler modernleşmenin gerçek yüzünü oluşturmaktadır (White, 1988: 9).

Kitle iletişimin modernleşmedeki başlıca rolleri ise bireyleri kitle içerisinde daha aktif ve katılımcı hale getirmesinin yanı sıra değişen ve dönüşen toplumda bireylerin yeni beceriler kazanmasını ve son olarak da bireylerin yeniden sosyalleşmesini sağlamaktır (Whiting, 1970). Pye (1963) da benzer şekilde kitle iletişim araçlarının kültürel yayılma, adaptasyon,

bütünleştirme ve eski kalıpların yeni isteklere uyarlanması açısından katkısını ön plana çıkarmaktadır. Ateş'e (2004: 72-73) göre modern birey, kent merkezinde yaşayan, okuryazar, kitle iletişim araçlarını takip eden, cinsiyet eşitliğini önceleyen ve seküler olup yaşamını bilimsel kriterlere göre düzenleyendir. Lerner için bu birey tipinin ortaya çıkması kitle iletişimine bağlı olarak empatinin artması için gerekli deneyimler sayesinde ortaya çıkar (Boadu, 1981: 200).

Modernizmin bilimsel boyutu doğrultusunda geleneksel toplum bağlarından kurtulan ve kendi aklı ile kendini yönetebilecek bireyin doğmuş olması önemli bir göstergedir. Belirli bir yöreye bağlılığı azalan, yer değiştirebilen, “yani akışkanlığı artmış” eğitim seviyesi yüksek bireylerden oluşan bir toplum yapısı ortaya çıkmıştır. Geleneksel bağlılıklardan kopmuş, bireyselleşmiş kişiler modern toplumun yurttaşı haline gelmişlerdir. “Yani daha büyük bir toplumun anonim ilişkiler içindeki eşit üyeleri haline gelmişlerdir.” Bu bağlamda bireyler kamusal yaşama yurttaşlık sorumluluğu ile katılmaktadırlar (Tekeli, 2005: 137).

4. Modernleştirme Kuramları

Doğu toplumlarının da modernleşebileceğini öne süren modernleşme kuramı, pratikte Amerikan sosyal bilimcilerinin fikirlerine dayansa da temelde on sekizinci ve on dokuzuncu yüzyıl Aydınlanma felsefesinin düşünürlerinden beslenmiştir (Altun, 2017: 187).

İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra, Birleşmiş Milletler (BM)'nin kurulmasıyla birlikte egemen devletler, özellikle de Kuzey Atlantik Ülkeleri ve sömürge geçmişinden doğan yeni devletler de dâhil olmak üzere gelişmekte olan ülkeler arasındaki ilişkiler canlanmıştır. II. Dünya Savaşı sonrası Soğuk Savaş Döneminde iki kutuplu dünyanın güçleri olarak ön plana çıkan Amerika Birleşik Devletleri ve Sovyet Birliği kendi çıkarlarını geliştirmekte olan ülkelere doğru genişletme çabasında olmuşlardır. Aslında ABD, kalkınmayı ve toplumsal değişimi kendi ekonomi-politik sisteminin bir kopyası olarak tanımlamış ve bu sistemin sonucu olarak ulusötesi şirketler ortaya çıkmıştır (Valenzuela ve Valenzuela, 1978: 535-536; Servaes, 2008: 17). Bu gelişmelerin doğal uzantısı olarak da Amerikan sosyal bilim çevrelerinde İkinci Dünya Savaşı sonrası, modernleşme kuramı ortaya çıkmıştır. Bu yaklaşım Batı'nın rol model alınmasıyla bütün dünyanın modernleşebileceğini varsayar. Modernliğin temsilcisi olarak ise Amerika'nın sunulduğu bir toplumsal değişim yaklaşımı ön plana çıkarılmaktadır. Modernleşme kuramının temel dayanağı yapısal işlevselciliktir. Modern olmayan toplumların modernleşmesinin ancak geleneksellikten modernliğe doğru yaşanan küresel sürece entegre olmalarıyla gerçekleşeceği öne sürülmektedir (Tıpps, 1973: 199; Altun, 2017: 26; Coşkun,

1998-1999: 289). Bu bağlamda modernleşme Avrupalı olmayan toplumların durumuna işaret etmektedir (Özkiroz, 1993: 26).

Modernleşme kuramlarının temel konusu Avrupalı olmayan toplumların Avrupa'nın yaşadığı doğrusal bir tarih çizgisi üzerindeki sürecin aynısını diğer toplumların da yaşamasıdır (Özkiroz, 1993: 26; Tiryakian, 2011: 244). Bu anlamda modernleşme kuramında, gelişmiş Batı toplumları, daha az gelişmiş toplumların ulaşmaya çalıştığı nihai hedefler gibi görünmektedir. Gelişmiş toplumların teknoloji ve sosyo-politik kültürünün "geleneksel" toplumlara aktarılması desteklenmektedir. Bütün toplumların benzer aşamalardan geçerek ortak bir noktaya evrilecekleri ve modern olacakları iddia edilmektedir. Modern bir toplum olabilmek için geleneksel toplumların önündeki geleneksellik, batıl inançlar, kadercilik gibi engellerin kaldırılması beklenmektedir (Servaes ve Malikhoa, 2008: 159).

Modernleşme, özgür bir değişimden ziyade birbiriyle iç içe geçmiş dönüşüm süreçlerini ifade eder. Modernleşmenin temelinde malların kitlesel üretimine dayalı endüstri kuruluşları yer almaktadır. Ancak modernleşme yalnızca endüstrileşme ile sınırlı değildir. Endüstrileşmeyle birlikte artan kent nüfusu, büyü ve dinin gerileyerek düşünce ve eylemlerde ileri derecede rasyonelleşme beraberinde demokratik toplumun meydana çıkarak toplumsal farklılıkların azalmasıdır. Toplumsal farklılıkların azalması toplumun demokratikleşmesini iletir. Ayrıca modernleşen toplumda bireyciliğin de ön plana çıkması söz konusudur (Der Loo ve Reigen, 1993: 114; Bendix, 1976: 6-7). Modernleşme kuramları endüstrileşmenin ilerlemesiyle beraber toplumların benzer bir hal alacağını ileri sürmektedir. Çünkü modernizasyonun iç dinamikleri ya da endüstrileşme kurumsal modellerin tüm önemli farklılıklarını ortadan kaldırmaya yönelmiş belirli örgütsel ve kurumsal problemleri oluşturmaktadır. Daha fazla toplumun modern, gelişmiş ve endüstriyelleşmiş olmasıyla birlikte toplumlararası görülen gelenek ve görenek farklılıklarının benzer hale gelmesi beklenmektedir. Bu anlamda modernleşme kuramları teknoloji, endüstri ve daha geniş politik katılım ile toplumların homojenleşeceğini ileri sürmektedir (Eisenstadt, 1984: 5-6). Bu bağlamda modernleşme kuramcılarında Talcott Parsons, Neil Smelser, Daniel Lerner ve Shmuel Noah Eisenstadt detaylı olarak alt başlıklarda ele alınmaktadır.

4.1. Talcott Parsons: Yapısal İşlevselcilik

Talcott Parsons, toplumun göreceli bir şekilde düzenli ve toplumsal davranışın tesadüfî olmasından ziyade örüntülü bir yapıda olduğunu ifade eder. Bu neticeye ulaşabilmek adına bir dizi etkenin iş başında bulunması gerektiğini düşünür: "davranışa ilişkin normlar,

rollere ilişkin toplumsallaşma, sapmaya karşı yaptırımlar vb.” bu sıralananlar öngörülebilir davranış ve istikrarlı kurumları barındırır (Smith, 2007: 41).

Parsons, yapısal işlevselcilik teorisini ortaya atarak toplumsal yapıyı belirleyen kurumun, norm ve rollerin toplumun varlığını devam ettirmesinde, gelişmesinde ve dönüşmesinde belirli bir amaca hizmet ettiğini savunmaktadır (Metin, 2011: 44). Parsons, “Adaption, Goal Attainment, Integration, Latency Pattern Maintenance” (AGIL) modeli sayesinde bir toplumun alt sistem unsurlarının belirlenebileceğini düşünür. Bir toplumun ya da alt sistemin varlığı devam edecekse Parsons için adaptasyon, amaca ulaşma, bütünleşme ve örtük kalıpların sürdürülmesinin hazır olması gerekmektedir (Smith, 2007: 48).

Uyum (Adaption): Modelin ilk basamağını oluşturan adaptasyon süreci sistemin maddi dünyaya uyumu ve varlığını devam ettirmesi adına (örnek olarak yemek, barınak) maddi ihtiyaçların karşılanma şekline odaklanır. Parsons için ekonomi özellikle bu aşamada önemlidir (Smith, 2007: 48). Örneğin çiftçilik ile uğraşan bir topluluk verimsiz topraklarla karşılaşır meyve ve sebze üretmediği durumda ya toprağı verimli hale getirmeli ya da avcılığa dayalı bir sistem geliştirmelidir (Ritzer ve Stepnisky, 2013: 65-66).

Amaca Ulaşma (Goal Attainment): Bu süreç sistemin, kaynak ve enerji kullanımının önceliğinin belirlenmesi aşamasıdır. Bu aşamanın merkezinde siyaset yer alır. Çünkü siyaset, sosyal sistemin kazandırdığı rol kalıplarını ve etkileşim düzenini hedeflere yönelik ayarlanması işlevini yerine getirir. Siyaset sadece hükümet ve parlamento gibi kurumlarla sınırlı tutulmayarak iktisadi sistemde paranın oynadığı role benzer şekilde sistemin girdi ve çıktı arasındaki değişim aracı olarak ele alınır. Bu anlamda siyaset kendinden menkul bir değer olarak görülmez (Parsons, 1963: 236).

Bütünleşme (Integration): Parçaların sistem ile neredeyse özdeş hale gelerek bütünleşmesidir. Bu noktada bütünleşme, kültürel sistemin alanına girer. Toplumsal sistem içerisinde kodlanan sembolik ifadeler, aktörler aracılığıyla farklı kuşakların bir bütünü parçası olduğu inşa edilir. Sistemin sorunsuz işlemesi için kurallar bu aşamada belirlenir (Wallace ve Wolf, 2013: 72). Toplumsal düzeni oluşturan legal sistem ve kamu kuruluşları düzenin devamı adına birleşir (Smith, 2007: 49).

Örtük Kalıpların Sürdürülmesi (Latency Pattern Maintenance): Bu aşamada temel nokta durağan bir döneme rağmen sistemin kendisini zaman boyunca korumasıdır. Sistemin işlemediği anda dahi sistemin işleyişine ilişkin gizil hafızanın bulunmasına gönderme yapılır.

Bellekteki unsurların da tekrar etkin hale getirilmesi için hazırlıklı olunmalıdır (Waters, 2008: 171). Dini kurumlar, okul ve aile aracılığıyla kültürel değerlerin üretimi yapılarak toplumsallaşma sağlanır (Smith, 2007: 49). “Dört işlev, birbirinden çok keskin çizgilerle ayıramayacağı ve kurumlar mutlaka kutulardan birine sığdırılamayacağı için, bu örnek bir toplumda hangi kurumun gelişebileceğini veya kurumun hangi amaca hizmet edeceğini tahmin etmekte kullanılamamaktadır. Bu örnek, daha çok, çerçeve kurumların sonradan sınıflandırılmasının bir yolu olarak işe yaramaktadır” (Wallace ve Wolf, 2013: 74). Parsons ise AGIL modeli için “pek çok eksiğine rağmen on beş yıldan fazla bir süre kullandığım ve tüm kuramsal çalışmalarıma birincil referans teşkil eden kavram” şeklinde bir değerlendirme ortaya koyar (Parsons, 1970: 844).

Parsons için sosyal değişme noktasında sosyal kurumların önemli bir rolü vardır çünkü bireylerin davranışlarının belirlenmesinde etkilidir. Birey davranışlarının nitelenmesi açısından referans olarak aile, ekonomi, din, eğitim, politika ve ahlak gibi sosyal kurumlara başvurulur. Bu kurumlara göre ortaya çıkan davranış örüntüleri bireylere de aynı zamanda rol biçmektedir. Kurumlar arasında da toplumsal denetim sayesinde bir denge vardır ve bu dengedeki meydana gelen farklılaşmalar değişikliklere işaret eder (Yaka, 2011: 217).

4.2. Neil Smelser: Toplumsal Değişim

Parsons’ın öğrencisi olan Neil Smelser, 1959 yılında Sanayi Devrimi sürecinde toplumsal yerinden ediliş ve toplumsal değişimi ele aldığı çalışması AGIL modelinin en ünlü uygulamasıdır (Smith, 2007: 49). Smelser aslında modernleşmeyi iktisadi gelişmeyle eşit tutmaktadır (Waters, 2008: 453). Smelser, modernleşmeyi dört değişim üzerinden açıklayarak geleneksel olandan bilim temelli teknolojik dönüşüme vurgu yaparak tarımın ticarileşmesini, hayvan gücünden makine gücüne yaşanan değişimden ve kırsal alanlardan kent merkezine doğru oluşan farklılaşmayı referans alır (Smelser, 2013: 127).

Yapısal farklılık için de dört alan önemlidir. Bunlar;

- Üretim, dağıtım ve değişim gibi ekonomik eylemler, aile içinden dışarı çıkarılır.
- Aile etkinliklerinin biyolojik ve toplumsal yeniden üretiminde ve duygusal ifadede yoğunlaşması.
- Laik ilgi alanlarının dini ilgi alanlarından ayrılması.
- Atfedici statü değerlendirmelerinin (örneğin etnisite, ırk, cinsiyet) ayrıntılı mesleki hiyerarşiler ile yer değiştirmesi (Waters, 2008: 453-454).

Smelser için “yapısal farklılaşma modeli, ideal bir değişme kuramıdır” (Altun, 2017: 133). Ortaya çıkacak olan yeni farklılaşan birimlerin ise tekrardan bütünleştirilmesi noktası Smelser için oldukça önemlidir. Değişim sürecini, farklılaşma ve bütünleşme kutupları arasında süreç içinde bir gel git şeklinde değerlendirir (Waters, 2008: 454). Çünkü Smelser için toplumsal rollerdeki değişimler uzun vadedeki yapısal değişimlerde ortaya çıkar. Bu nedenle uzun vadedeki değişimlerin analizi daha önemlidir. Sanayileşme sürecinin analiz edilmesi örnek olarak gösterilebilir (Yaka, 2011: 226).

4.3. Daniel Lerner: Geçiş Aşamasını Yaşayan Toplum

Daniel Lerner için modernleşme, Batılılaşma ile özdeştir. Modernleşmeye çalışan toplumları ise geçiş toplumu şeklinde değerlendirmektedir. Bu kavramsallaştırma ile modernleşme sürecindeki toplumların ayrı tutulması sağlanmaktadır. Çünkü modernleşme sürecindeki toplumlar ne geleneksel toplumun tüm niteliklerini ne de modernleşme sürecini tamamlayıp modern bir topluma dönüşebilmiştir (Sunar, 2019a: 30). Lerner, Batı’nın rol model alınarak diğer ülkelerin modernleşebileceğini düşünür. Batı’daki gelişme tarihsel gerçek olarak kabul edilerek modernleşme çabaları olan toplumların benzer şekilde modernleşeceği beklenir (Gündüz, 2019b: 14).

Lerner, modernleşme analizinde sekülerleşme ve pozitivist bilimselliğin benimsenmesi, kitle iletişimindeki gelişim, okuryazarlık oranındaki artış, kentleşme ve siyasi katılımı ön plana çıkarmaktadır (1958: 61-63). Bu bağlamda Lerner, modernleşmenin temeline kentleşmeyi alarak toplumdaki gönüllü kentleşme oranının %25’i geçtiğinde modern üretim gerekliliğinin kendiliğinden ortaya çıkacağına dikkat çekmektedir. Bu üretim sayesinde modernleşmenin başlayacağını varsayar. Bu gelişmenin paralelinde okuryazar oranının artacağını belirtir. Okuryazar oranının artması ise bir yandan endüstrileşmenin sonucu olurken diğer yandan endüstrileşme için gerekli elzem bir koşuldur. Bu gelişmelerin ardından kitle iletişim araçlarının etkisine girme ve son aşamada ise siyasal katılımın artması gelmektedir. Söz konusu dört değişken arasında yüksek korelasyon olduğunu belirten Lerner, bu nedenle Batı modelinin modernleşme için evrenselliğini iddia eder. Batılı devletlerindeki kentleşme, okuryazarlığın artmasına, kitle iletişim araçlarının daha etkili olmasına, kitle iletişim araçlarının etkisiyle daha geniş ekonomik ve toplumsal katılımı sağlamıştır. Bu sebeple Lerner, söz konusu aşamaların tüm dünyada aynı şekilde geçerli olabileceğini ifade eder (Kongar, 2000: 227-229).

Lerner için modernliğin nitelikleri şu şekildedir:

- a- İktisadi olarak kendi kendini devam ettirerek bir ekonomik büyüme ya da en azından üretim ve tüketim noktasında devamlılığın sağlanması
- b- Politikaya kamusal katılımı artırmak ya da demokratik ortamın oluşturulması ve çoğulculuğun önemselenmesi
- c- Kültürel alanda seküler ve rasyonel normların yaygınlık kazanması
- d- Toplumsal hareketliliğin artması
- e- Toplum kesimlerindeki işlevsizliğin sıralanan niteliksel özellikler kapsamında aktif hale getirilmesi ve ihtiyaç olunan donanımın kazandırılması (Akt. Altun, 2017: 111).

Daniel Lerner, “The Passing of Traditional Society: Modernizing the Middle East” isimli çalışmasında Türkiye, Ürdün, Mısır, Lübnan, Suriye ve İran gibi ülkelerin modernleşme yaklaşımlarını analiz etmektedir (Yerlikaya, 2019: 237). Gelişmekte olan toplumlar, Batı’nın tecrübe ettiği son üç yüzyılı atlayarak modernleşmeye çalışmaktadır ve bu da Lerner için tarihin hızlanması anlamına gelmektedir. Doğal olarak söz konusu toplumlar modernleşme aşamasını akış içerisinde gerçekleştiremeyecekleri için tarihlerinin hızlandırılması sağlanmalıdır. Modernleşme çabasındaki toplumların ancak bu şekilde gelişmesi mümkündür (Altun, 2017: 125).

Turner, Lerner’in ortaya koyduğu teorisin diğer birçok gelişmeci iletişim kuramı gibi etnosentrik olduğunu belirtir (Turner, 1991: 213). Yani Lerner, Batı’daki gelişmeyi tarihsel gerçek olarak ele almaktadır (Gündüz, 2018: 21). Özkiraz’a göre (1993: 36) Lerner’in teorisindeki değişim ile ilgili alternatif, gerçek alternatif olarak ele alınmamaktadır. Bu nedenle irrasyonel politikalar açısından açıklanmaya ihtiyacı vardır. Bundan dolayı Lerner’in teorisi hem etnosentrik hem de determinist. Çünkü var olan modele göre tamamlanması gereken sadece tek gelişme modelinin olduğunu ileri sürer. Ayrıca Lerner, teorisinde geleneksel toplumların durağan ve homojen olduğunu vurgulayarak modernliğin tek bir şekilden ibaret olduğu çıkarımında bulunur. Gelenekten modernliğe geçiş bu nedenle tarihin sonudur. Modernlik öncesi toplumların yapıları ve tarihleri, toplumsal değişimin hızı ve tabiatıyla ilgisiz değerlendirilir.

Genel olarak modernleşme teorisinin üzerine inşa edildiği fikirlerin benimsenmiş ve güncellenmiş versiyonları -ekonomik büyüme, merkezi planlama ve az gelişmişliğin temel

olarak dış (teknolojik) yardım ile çözülebilecek iç nedenlere dayandığı inancı- hala birçok kalkınma ajansı ve hükümet tarafından paylaşılmaktadır (Servaes ve Malikhoa, 2008: 176).

4.4. Shmuel Noah Eisenstadt: Çoklu Modernite

Shmuel Noah Eisenstadt, 1960'larda bir aşamada Parsons'ın çalışmalarıyla ilişkilendirilirken, daha yakın dönemde ulusötesilik ve modernitenin farklı yolları ile uygarlığın ortaya çıkışı ve gelişimi konusundaki tartışmaların önde gelen isimlerinden biri olarak görülmeye başlandı (Susen ve Turner, 2011: 229). Modernleşme teorisinden büyük ölçüde etkilenen ve kendi teorik çerçevesini geliştirmeye koyulan Eisenstadt, 1970'lerin başlarında öncelikle 'gelenek-sonrası toplumlar' fikrini benimsedi ve daha sonra çoklu modernite kavramını geliştirdi (Arjomand, 2011). Çünkü Eisenstadt, kentleşme, endüstrileşme, sekülerleşme gibi durumları başat olarak kabul eden modernleşme üzerine geliştirilen ana akım sosyoloji perspektiflerine katılmadı (Susen ve Turner, 2011: 231). Bu anlamda çoklu modernite, klasik modernleşme teorilerinin bir eleştirisi olarak değerlendirilmelidir. Çoklu modernite, küresel modernitenin tek bir model olarak Batı'dan türediğini varsaymaz (Preyer, 2007: 10).

Çoklu modernite kavramı, çağdaş dünyaya -aslında modern çağın tarihine ve özelliklerine ilişkin- belirli bir bakış açısını ifade eder ve bu kavram uzun süredir bilimsel ve genel söylemde yaygın olan görüşlere aykırıdır. Klasik modernleşme ve endüstriyel toplumların yakınsaması teorileri örtük olarak bile olsa modern Avrupa'da geliştiği şekliyle modernitenin kültürel programının ve orada ortaya çıkan temel kurumsal kümelenmelerin nihayetinde tüm modernleşen ve modern toplumlarda yerini alacağını varsaydılar. Ancak modernleşen toplumlardaki fiili gelişmeler, bu Batılı modernite programının varsayımları olarak homojenleştirici ve hegemonik olanı çürütmüştür. Çünkü modernleşen toplumların çoğunda çok çeşitli kurumlar arasında yapısal farklılaşmaya yönelik genel bir eğilim gelişirken bu alanların tanımlanma ve örgütlenme biçimleri, gelişimlerinin farklı dönemlerinde büyük ölçüde değişiklik göstererek çoklu kurumsal ve ideolojik örüntülere yol açmıştır. Örneğin aile hayatında, ekonomik ve politik yapılarda, kentleşmede, modern eğitimde, kitle iletişiminde ve bireysel yönelimlerde yapısal farklılıklar ortaya çıkmıştır (Eisenstadt, 2000a: 1). Temel anlaşmazlık modernleşme süreçlerinin farklı toplumlar için yarattığı sonuçlarla ilgilidir. Modernleşme teorisyenleri, toplumsal değişim sürecinden geçen toplumların zaman içinde kurumsal bakış açıları ve kültürleri açısından daha benzer hale gelme eğiliminde olduğunu iddia ederken çoklu modernite kavramını benimseyen

eleştirmenler modernleşmeye rağmen temel kültürel ve kurumsal farklılıkların yaygınlığı konusunda ısrar etmektedir (Schmidt, 2006: 79-80).

Çoklu modernite kavramı, ilk olarak modernite ile Batılılaşmanın özdeş olmadığını ortaya koyar. Batılı kalıp veya kalıplar, tarihsel olarak daha önce olsalar ve diğer modern vizyonlar için merkezi bir referans noktası olmaya devam etseler bile tek “otantik” moderniteler değildir. İkinci olarak çoklu modernitenin kristalleşmesi yalnızca farklı devletler arasındaki çatışmalarda yer almakla kalmaz ulus-devleti, toplumu sosyolojik analizin doğal birimi olarak değil aynı zamanda farklı devletler-arası, devletler-ötesi arenalarda almayı gerektirir. Son olarak çoklu modernite kavramı, bu tür modernitelerin ‘durağan’ değil sürekli olarak değiştiğini kabul etmeyi önceler. Çağdaş zamanda dini boyutun yükselişi ve yeniden inşası en iyi bu dönüşümler çerçevesinde anlaşılır (Eisenstadt, 2000b: 593).

Aynı zamanda, çoklu modernite kavramında modern siyasi programların yanı sıra modernitenin ve modern kolektif kimliklerin inşasının ana mücadele alanlarının ve kristalleşmesinin, ulus devlet arenalarından farklı hareketlerin ve toplumların sürekli etkileşim içerisinde oldukları ve birbirleri ile kesişim halinde bulunmaları söz konusudur (Eisenstadt, 2003: 130).

Eisenstadt, 1990'ların başından itibaren küreselleşme üzerine yapılan sosyolojik araştırmalara kısmen katılmaktadır. Çünkü yerlileşme, yerelleşme, melezleşme ve üst anlatıların eleştirisi çoklu modernite ile uyum içindedir. Bu nedenle araştırmalarından modernitenin prensipte evrensel olmadığı, sosyal sistemlerin yapısal değişimlerinin bir özelliği olduğu sonucu ortaya çıkmaktadır. Modernleşme teorisini yeniden inşa etmenin teorik sonucu, modernitenin tekil veya çoğul olmadığı, evrensel veya özel olmadığıdır (Preyer, 2007: 13). Bu nedenle de Eisenstadt bir toplumun modernleşmesini hızlandırabilmek için bireylerin harekete geçmesini ve kurumların mevcut yapısında bir değişiklik yapılması gerektiğine inanmaktadır. Eisenstadt, üç kritik düzenleme ile bunun başarılacağını savunmaktadır. Bu düzenlemelerden birincisi zamanın ve teknolojinin hızına yetişemeyen insanlar için tarımda reform, ikincisi endüstriye kucak açma, üçüncüsü ise ekonomiye ve eğitime yatırım yapmaktır (Türkdoğan, 1987: 267).

Eisenstadt da Lerner gibi modernleşme sürecine tek bir boyuttan yaklaşmamaktadır. Batı modeline doğru gelişim sürecinde siyasi, ekonomik ve kültürel modernleşmeye değinen Eisenstadt, bu modernleşme süreçlerini şu şekilde açıklamaktadır: ekonomik modernleşmede birincil hizmetlerin önüne ikincil ve üçüncül hizmet geçmektedir. Hizmetler, endüstri ve

ticaret, tarım ve maden işlerinin önüne geçmiş, işgücü, meta ve para piyasaları gelişmiştir. Siyasal modernleşmede ise siyasi güç merkezi otoritede yoğunlaşıp sonra potansiyel güç olarak tüm yetişkin vatandaşları içine alacak şekilde yaygınlık kazanmıştır ve siyasi rejim halka dayalı demokratik bir yapıya kavuşmuştur. Kültürel modernleşmede genel kültürel konularda ve değerlerde farklılaşma ön plana çıkarken okuryazarlık artmış, laik eğitim sistemi gelişmiş, din, bilim ve felsefe birbirlerinden ayrılarak her bir alan farklı seyirler izlemiştir (Özgiraz, 2003: 59).

Modernleştirme kuramcılarının ortak paydada buluştuğu noktalardan bir tanesi Batı'nın rol model alınması gerekliliği ve ülkelerin sekülerleşerek dini yapılar ile laik alanların birbirinden ayrılması gerektiği üzerinedir. Modernleşme kuramcıları, Batı dışında kalan toplumların da endüstrileşme, kentleşme, demokratikleşme, sekülerleşme ve eğitim alanlarında sağlanacak gelişme ve ilerlemelerle modernleşebileceklerini düşünmektedirler. Bu bağlamda Lerner, Smelser, Parsons ve Eisenstadt benzer bir yaklaşım ortaya koymaktadır. Parsons ve Smelser, toplumsal değişim için sosyal kurumların oynayacağı role odaklanırken Lerner ve Eisenstadt modernleşmeye tek bir boyuttan yaklaşmayarak bilhassa modernleşme unsurlarına vurgu yapmaktadır.

5. Osmanlı ve Cumhuriyet Dönemlerinde Modernleşme

Literatür taraması üzerinden ele alındığında Türk modernleşme sürecinin öncelikle Osmanlı ve Cumhuriyet Dönemi şeklinde iki temel başlığa ayrıldığı görülmektedir. Bu iki temel başlık altında alt boyut olarak dönemlere ve kişilere bağlı olarak sınıflandırmalar yapılmaktadır. Benzer bir şekilde bu çalışmada da dönemler ve kişiler üzerinden modernleşme adımlarının izi takip edilmektedir. Bu doğrultuda Türk modernleşme süreci ilk olarak Osmanlı ve Cumhuriyet Dönemleri olarak iki döneme ayrılmaktadır. Bu sınıflandırmanın ardından süreç içerisinde önemli kesitlere sahne olan dönemler ya da kişiler üzerinden bir kategorilendirme söz konusudur.

5.1. Osmanlı İmparatorluğu Döneminde Modernleşme Hareketleri

Osmanlı İmparatorluğunda modernleşme hareketleri, Batı Avrupa'nın modern olmasını sağlayan süreçten farklıdır. Çünkü Batı Avrupa devletleri bireyin hukuki ve siyasal haklarını temel alıp bununla birlikte geleneksel ve tarım toplumundan kentleşen ve laik bir sanayi toplumu haline dönüşen bir süreci yaşamıştır (Atabaki ve Zürcher, 2004: 1). Tunaya, Osmanlı İmparatorluğunun Batılılaşma adımlarının ise 1699 Karlofça ve 1718 Pasarofça

Antlaşmaları neticesinde ortaya çıktığını belirtir (Tunaya, 1960: 18). Bu bağlamda Osmanlı İmparatorluğunda ilk modernleşme adımları kaybedilen savaşlar neticesinde yaşanan toprak kayıpları sonrasında yaşanmaya başlamıştır. Kaybedilen savaşlar Osmanlı İmparatorluğunu düşündürmeye başlamış ve buna yönelik ıslahatların yapılmasına karar verilmiştir. Bu bağlamda da doğal olarak ilk askeri alanda birtakım düzenlemelere gidilmiştir. Bu nedenle Osmanlı için modernleşmenin amacı ilk olarak devletin devamını sağlamak ve toprak bütünlüğünü korumaya yönelik olmuştur.

Sanayi Devrimini yaşayan Batı Avrupa'nın aksine Osmanlı'da siyasi otoritelerin askeri yenilgileri bertaraf etme isteğiyle ortaya çıkan modernleşme anlayışı (Kalaycıoğlu ve Sarıbay, 2000: 6), nedeniyle imparatorluğun yaşadığı kayıpların nedeni olarak Batı'nın askeri açıdan daha güçlü olmasında aranmasına yol açmıştır (Mardin, 1991: 12). Bu anlamda 18. yüzyılın başlarında Batı ile elçilikler aracılığıyla bağlantılar kurulmuştur. Görevlendirilen memurlar Batıya ilişkin raporlarını devlete sunmuştur. İçeride ise kalemiye sınıfı Batı'nın askeri teşkilatlanmasını ve silah teknolojisinin Osmanlı topraklarına nasıl getirileceği üzerine araştırmalara başlamıştır (Meriç, 2000: 46).

5.1.1. Lale Devri: Batılılaşmanın İlk Adımları

Lale Devri, 1718 ile 1730 yılları arasındaki dönemdir. Her ne kadar kısa bir zaman dilimi olsa da etkilerinin büyük olduğu Lale Devri Döneminin padişahı III. Ahmet ve veziri Damat İbrahim Paşa tarafından mimari, matbaa, tercüme alanında ve Batı ile ilişkiler noktasında önemli adımların atıldığı bir tarihi duraktır (Koç, 2017: 339). Avrupa'ya gönderilen ilk elçi Yirmi Sekiz Çelebi Mehmet Efendi'dir. Böylece Batı'yı incelemek adına ilk adım resmi olarak atılmıştır (Işık, 2011: 221). Bu anlamda Batılılaşmanın ilk adımları bu döneme denk gelmektedir. “Bu dönemde tarihi, kurumları ve var olma nedeniyle birlikte toplumda son derece derin bir değişim gerçekleşmiştir. Akıl çağı öncesinde yüzyıllar boyunca dönüşüme uğramış olan Avrupa'dan farklı olarak Osmanlı birkaç yıl içinde kendisine, hayata karşı akılcı bir yaklaşım benimsemeyi gerektiren bir konumda” (Evin, 2014: 209-210) bulmuştur.

Dönem içerisinde diğer unsurların yanında matbaanın kurulması da genel anlamda kültürel özel anlamda ise iletişim teknolojisi adına önemli bir adımdır. Damat İbrahim Paşanın yönetiminde aslen Macar olup Osmanlı vatandaşlığına geçen İbrahim Müteferrika'ya matbaa kurdurulmuştur (Ülken, 2019: 14). Kurulan matbaada İbrahim Müteferrika'nın belirlediği yayın programı doğrultusunda dil, tarih, coğrafya, tabii bilimler ve askerlik

alanlarında 17 kitap yayımlanmıştır (Kabacalı, 1994: 6). Ancak Ülken (2019: 14-15) 1727 ile 1747 arasında ilk yayınlarını yapan matbaayı yetersiz bulmaktadır. İlave olarak da “Avrupa’da ilk baskı eser 1440 civarında olduğuna göre Türkiye bu bakımdan 300 yıl geri kalmış demektir. Fakat matbaa Batı kültürünün yeni zihniyetini getiren eserleri yayınlayacak yerde, bütün kurumları ile donmuş bir halde duran ve yenileşme bakımından hiçbir kıymılda eser göstermeyen skolastik eğitim sisteminin eski eserlerini basmakla işe girişmişti. ...Fakat bütün bu yayınlar eski düşünce sisteminin matbaa yoluyla devamından başka bir şey sağlamıyordu” şeklinde değerlendirmektedir. Benzer şekilde Ortaylı da 18. yüzyılda basılan eser sayısı olarak Avrupa’nın ve Rusya’nın çok gerisinde kaldığını vurgularken basılan kitap sayısının “-kanun metinleri, askeri talimname, ders kitabı, standart dini metinler de dahil-” 19. yüzyıla gelindiğinde 3 ila 5 bin civarında kaldığını ancak 20. yüzyılın başlarında 35-40 bin sayısına ulaşıldığını ifade etmektedir (Ortaylı, 2012: 232).

III. Ahmet Döneminde endüstrileşme açısından üretime yönelik yünlü manifaktürü, yelken bezi manifaktürü, kemha ve diba imalathanesi, ipekli manifaktürü, pamuklu basma manifaktürü (Genç, 2010: 214, 238, 244, 248, 259) kumaş basmahanesi ve boyahanesi gibi İstanbul’da atölyeler kurulmuştur (Müller Wiener, 1992: 66). 1783 yılında Osmanlı’nın Avrupa ile ticareti toplam 4,4 milyon pound olmuştur (Issawi, 1966: 30). 18. asırda Osmanlı modernleşme hareketi genel olarak askeri alanda yoğunluk kazanmıştır. Dönemin istisnaları matbaanın kurulması ve Batı stili mimari birkaç eserin inşa edilmesidir (Işık, 2011: 222).

5.1.2. III. Selim ve II. Mahmut Dönemlerinde Modernleşme Adımları

III. Selim Döneminde modernleşme adına bir önceki dönemin aksine ilk adımlar orduya ilişkin olmuştur. III. Selim, geçmiş dönemlerden ziyade daha köklü ve geniş kapsamlı kabul edilebilecek modernleşme hamlesi Nizamı-ı Cedid hareketini başlatmıştır (Mardin, 1998: 158-159). III. Selim Döneminde Avrupa’da açılan sürekli elçilikler ve elçilerin yanında görevlendirilen bürokratlar sayesinde Osmanlı bürokrasisi Avrupa ile yakından ilgilenmeye ve araştırmalara başlamıştır (Mardin, 1991: 13).

Mardin’e (1995: 11) göre bu sürekli elçiliklerin önemli bir yeri vardır: “Avrupa’yla ilgili ilk sistematik değerlendirmeler, devamlı diplomatik ilişkilerin bir ürünü olarak Batı’da görevlendirilen Osmanlı hariciye memurlarından gelmiştir. Osmanlı İmparatorluğu için Batı’nın genel bir 'model' olarak kullanılmasına dayanan 'düzeltme' (tanzimat) teklifleri de buradan kaynaklanmıştır.” Ancak Ülken (2019: 25) bu elçilikleri yetersiz bularak “... gördükleri yenilikleri memlekette uygulamak hevesine düşmüşlerdi. Bununla birlikte ne

onların yetiştirme tarzları Batı kültürünü esasından anlamaya elverişliydi; ne de onlar, anlayabildikleri kadarını tamamen dinletmek ve tatbika geçmek gücündeydiler. Batı şehirlerinin caddeleri, meydanları, operaları ilk göze çarpan taraf olmakla birlikte, bu üstün belediyecilikten faydalanmak akla gelmedi” şeklinde bir değerlendirme ortaya koymaktadır. Bu bağlamda Ülken, kültürel ve altyapı yatırımlarına odaklanılmamasından şikâyetçidir.

III. Selim, Nizam-ı Cedit hareketiyle askeri teşkilatı ıslah etmek, Yeniçeri Ocağını kaldırmak ve reformlar aracılığıyla ulemanın gücünü kırmak istemiştir. Amaç Batı’daki gibi ilim, teknik ve sanayi alanlarında ilerleme kaydetmektir (Çataltepe, 1999: 241). Yeni bir askeri teşkilatlanmaya gidilerek oluşturulan yeni ordunun adı Nizam-ı Cedit olmuştur. Bu ordunun kullanacağı silah ve teçhizat da modern ekipmanlardan sağlanmıştır. Bu anlamda askeri alanda endüstrileşmeye önem verilerek Fransa’dan mühendisler getirilmiştir. Kurşun ve tüfek üretimi için fabrikalar açılmıştır. Bu fabrikaların sorumluluğu Aubert ve Cuny adındaki iki Fransız uzmana bırakılmıştır (Shaw, 2008: 180-182). Osmanlı İmparatorluğu, Avrupa ile arasındaki endüstrileşme açığını uzmanların istihdamıyla aşmaya çalışmıştır (İhsanoğlu, 1998). Tıp okulunun açılması¹, ikinci matbaanın kurulması gibi yenilikler de bu dönem içerisinde yer almıştır (Kabacalı, 1994: 7). Böylelikle III. Selim, Osmanlı’da var olan geleneksel eğitim sistemini değiştirmeye çalışmıştır (Lüküslü, 2013: 23).

III. Selim Döneminde endüstrileşme adına ipek fabrikası, tüfek fabrikası (Müller Wiener, 1992: 69) Beykoz çuha fabrikası (yünlü manifaktörü) (Giz, 1968: 25-26) Dolmabahçe fişenk fabrikası (Önsoy, 1988: 55) gibi atölyeler İstanbul’da açılarak üretime başlamıştır.

II. Mahmut, III. Selim’in belli bir noktaya getirdiği yenilikleri devam ettirmek adına Yeniçeri Ocağını kaldırarak yerine Asakir-i Mansure-i Muhammediye adını verdiği orduyu kurmuştur (Karataş, 2019: 950; Ahmad, 2020a: 36). Reform sürecinin önündeki temel engellerden biri olarak görülen Yeniçeri Ocağının kaldırılması II Mahmut’un evrensel olarak başarılı bulunmasını sağlamıştır (Stephanov, 2014: 133). Daha sonra ulemadan modernleşme adımlarına karşı protestolar gelmeye başlamıştır. Çünkü temel reformlar ulemanın kontrolünde bulunan eğitim ve hukuk alanlarına yönelik olmuştur. II. Mahmut ayrıca Vakıflar Nezaretini kurarak dini vakıflar üzerinde kontrol sağlamaya çalışmıştır. Vakıflar Nezareti’nin kurulması ulemanın mali bağımsızlığını baltalamıştır (Peters, 1986: 76).

¹ Tıp okulunun öncüsü II. Bayezid tarafından Edirne’de yaptırılan ve hastanesinde ameliyathanesi de yer alan okul örnek olarak gösterilebilir (Karpaz, 2009b: 50).

“Bir şekil ıslahatçısı olduğu kadar, fikir ve medeniyet inkılabı da yapmak isteyen İkinci Sultan Mahmud, kuvvetli iradesi ve takipçi mizacı ile başladığı işleri neticelendirmek ve tuttuğunu koparmakta gösterdiği azimle, idareciler ve memurlar kadrosunda vazife ve salahiyet taksimi de yapmıştı. Posta usulünü kurmak, Avrupa’ya, talebe göndermek, maarif işlerini düzenlemek, mektepler, hastahaneler açmak da yine başardığı işler arasındadır. 1826 ve 1831’de neşrettiği iki adalet fermanı ile tebaasını devletin idari ve kazai himayesine vermiş olması, mütegalibeye karşı açmış olduğu şiddetli mücadelenin bir zaferi sayılabilir” (Ayverdi, 2010: 62). Temel olarak askeri alanda gerçekleştirilen reformlar hayatın her alanına yayılmıştır. Çünkü modern askeri eğitim için doğa bilimleri, tıp ve matematik gibi alanlar kültür ve eğitim hayatına girmiştir. Ek olarak bilimsel terimlerin Türkçeye kazandırılması da önemli bir noktadır (Ortaylı, 2013: 52). 1838 yılında devlet memuru yetiştirmek için Mekteb-i Maarifi Adliye Okulu açılmıştır (Davison, 1963: 33). II. Mahmud, Osmanlı’da ilk kez laik okulları eğitim sistemine dâhil etmiştir (Lüküslü, 2013: 23).

Modernleşme adımlarında halkın desteğine ve iş birliğine ihtiyaç duyan II. Mahmut, Takvim-i Veka’yi gazetesini yayına başlatmıştır (Yalman, 2018: 17). Gazetenin bu noktadaki temel amacı toplumdaki iki farklı kültür arasında -avam ve havas- köprü görevi görerek toplumsal işlevini yerine getirmesidir (Mardin, 2000: 147). Çünkü 18. yüzyılda ayyuka çıkan bir iletişim krizi söz konusudur. Bu krizin çözülmesi noktasında dildeki sadeleşmeyle birlikte konuşulan Türkçeye oldukça yakın standart bir yazı dilinin ortaya çıkmasında gazetelerin rolü büyüktür (Mardin, 1961: 252). “II. Mahmut hükümet merkezini keyfilik temelinde şekillenen bir yapılanmadan arındırarak kanun ve kurallara dayanan ve yeterlilik ölçütleriyle belirlenen akılcı-bürokratik bir yapılanmaya tabi tutmuştur” (Hülür ve Akça, 2005: 326).

II. Mahmud Döneminde endüstrileşme adına tekstil fabrikası (Müller Wiener, 1992: 74) İplikhane-i Amire (Riştahane-i Amire, Eyüp İplik Fabrikası) İslimiye Çuha Fabrikası, Feshane-i Amire, Feshane gibi üretim merkezleri İstanbul ve İzmit’te faaliyete başlamıştır (Quataert, 2004: 1011; Clark, 1974: 66; Önsoy, 1988: 50-51). Ayrıca Tophane yakınlarında yeni bir kereste fabrikası ve bakır levha haddehanesi inşa edilmiştir. 1830’lu yılların sonlarında ise hem Tophane Top Dökümhanesi hem de Dolmabahçe Tüfekhaneleri hayvan gücünden buhar gücüne dönüştürülmüştür (Reid, 1840: 272-273).

Genel olarak II. Mahmud yenilik konusunda önceliği askeri düzenlemelere vermiştir. Ancak devlet kurumlarında yeni düzen, nüfus sayımı, mülk yazımı, posta, pasaport işleriyle birlikte kılık kıyafet konusunda da birtakım yeniliklere imza atmıştır (Karataş, 2019: 944).

II. Mahmut Dönemindeki yenilikler özellikle askeri alanda gerçekleştirilmiş gibi gözüксе de temelde merkezileşme ve otoritenin güçlendirilmesi ön planda tutulmuştur. Yeniçeri Ocağının kaldırılmasıyla birlikte askeri yapılanma üzerinde otoriteyi yeniden sağlayan padişah posta, telgraf, ulaşım ağı ve İstanbul'da Takvim-i Vekayi gazetesini yayın hayatına başlatması gibi adımlarla merkez çevre bağına güçlendirmeye çalışmıştır. Merkez çevre ilişkisinin güçlenmesi de doğal olarak Osmanlı bürokratik yapısını sağlamlaştırmıştır.

5.1.3. Tanzimat Dönemi

Osmanlı yönetimi, devlete ve topluma çağdaş bir yapı ve yeni bir zihniyet kazandırmak, Mısır ve Boğazlar konusunda Avrupalı devletlerin desteğini sağlamak için 3 Kasım 1839 tarihinde Tanzimat Fermanını² ilan etmiştir. Bu ferman ile birlikte Padişah Abdülmecid ve Sadrazam Mustafa Reşit Paşa, Avrupalı devletlerin Osmanlı'nın iç işlerine müdahil olmasını engellemeyi amaçlamışlardır. "Tanzimat Fermanı'nda, Osmanlı egemenliği altındaki azınlıkların, can, mal ve namus güvenliğinin sağlanması; vergi sisteminin yeniden düzenlenmesi; askerliğin vatani görev olarak kabul edilmesi ve azınlıkların da askere alınması ve kanunların üstünlüğü kabul edilmiştir. Tanzimat Fermanı, hukuk devletine ve hukukun üstünlüğü esasına dayanan devlet anlayışına geçişin ilk basamağını oluşturmuştur" (Türkeş Günay, 2007: 539). Bu anlamda Tanzimat Dönemi, bireyin hayat ve kazanç güvenliğini sağlamaya ilişkin hareketler ve yasama girişimleriyle başlamış oldu. Kanun devleti olma yönünde atılan adımlar da rejimdeki modernleşmenin bir işareti olarak eğitim ve düşün dünyasına da yansımıştır (Ortaylı, 2013: 30). Tanzimat Döneminin en önemli göstergesi olarak çok dinli ve çok uluslu imparatorluk tebaasının eşitliğine yönelik bir hukuk ve idare nizamının kurulması olmuştur (Ortaylı, 2007c: 25). Bu anlamda Tanzimat Fermanı ile birlikte herkesin eşitliği öngörülerek hukukun üstünlüğü adına temeller atılmıştır (Ahmad, 2006: 40).

Ayrıca II. Mahmud Dönemiyle yönetimde etkili olmaya başlayan bürokratik elitler Tanzimat Döneminde ulema sınıfından ve ordu üyelerinden ziyade yurt dışına eğitim için gönderilen öncü öğrencilerden oluşturulmuştur (Lewis, 1993: 84). Örneğin Ahmed Vefik Paşa, Lycee St. Louis'de eğitim görmüştür. Bu dönemde yine devletin ihtiyacı olan memurların yetiştirilmesine yönelik 1859 yılında Mekteb-i Mülkiye kurulmuştur (Davison, 1968: 114). Bu okuldan mezun olanların da devlet memuru olarak göreve başlamasıyla birlikte (Szyliowicz, 1966: 268), geleneksel İslami eğitime sahip olanlar geri planda kalmaya

² Fatih Sultan Mehmet tarafından yürürlüğe konan 'Kanunname' on dokuzuncu yüzyıla kadar varlığını sürdürerek Osmanlı İmparatorluğu'nun idari yapısının temelini oluşturmuştur (Karpas, 2009b: 46).

başlamıştır (Davison, 1968: 114). Tanzimat Dönemine kadar Batılı eğitim alma şansı ordu ile sınırlı kalırken bu okullar ile birlikte sivillerin Batılı tarzda eğitim alması kolaylaşmıştır (Mardin, 2002).

Endüstrileşme adına ise III. Selim Döneminde atılan ciddi adımlar II. Mahmut Döneminde de devam ederek Tanzimat Dönemine kadar gelmiştir (Clark, 1992: 39). Tanzimat Döneminde, seramik alanında, elektrik üretimi, tekstil, kimya ve savunma sanayisi için yatırımlar devam etmiştir (Bozdemir, 2011). İslimiye Şayak Fabrikası, İplik Bükme Fabrikası, İzmit Çuha Fabrikası, Zeytinburnu Dokuma, Balıkesir Çuha (Ham Yün) Fabrikası, Hereke Fabrika-i Hümayun, Bakırköy Bez Fabrikası, Harir Fabrika-i Hümayunu, Bakırköy Levâzımât-ı Umumiyye-i Askerî Fabrikası (Önsoy, 1988: 51; Clark, 1992: 40-41, 69; Aytemur Özen, 2010: 184-185) Cebehane-i Amire (Bozdemir, 2011: 376) Yıldız Çini Fabrika-i Hümayunu (Eldem, 1970: 119) gibi üretim tesisleri ülkenin çeşitli bölgelerinde faaliyete başlamıştır. Bu yatırımlar Osmanlı yöneticilerinin Sanayi Devrimini geç de olsa benimsediklerini göstermektedir. Issawi'nin (1966: 30) tespitine göre Osmanlı'nın Avrupa ile toplam ticareti 1845 yılında 12,2 milyona ve 1876 yılında da 54 milyona ulaşmıştır.

Bu dönemde yalnızca devlet yatırımları aracılığıyla değil aynı zamanda özel girişimler için de endüstrileşme teşvik edilmiştir. Bunun için öncelikle 1838 yılında imzalanan Ticaret Anlaşmasında kabul edilen ithalattan yüzde 5, ihracattan ise alınan yüzde 12'lik gümrük vergisi 1861 yılından itibaren her yıl düzenli olarak 1 puan düşürülerek yüzde 1'e kadar indirilmiştir. İthalattan alınan yüzde 5'lik vergi ise yüzde 8'e çıkarılmıştır (Önsoy, 1984: 8).

Tanzimat'ın ilk yıllarından itibaren endüstri yatırımlarının arttığını belirten Clark (1974: 67) bu dönemdeki yatırımları Osmanlı Sanayi Devrimi için bir umut oluşturduğunu ifade etmektedir. Kırım Savaşının arifesine kadar çok sayıda Osmanlı devlet üretim tesisinin inşa edildiğini ifade eden Clark, tesislerin sayısı kadar çeşitliliğine de vurgu yapmaktadır. Tesislerin planlaması, yatırımı ve hammaddelerin iç kaynaklarına verilen dikkatte bu imalat işletmeleri, önceki tüm çabaların kapsamını çok aşmıştır. Bu nedenle Clark tarafından bu dönem Osmanlı tarihinde benzersiz bir gelişme olarak nitelendirilmiştir.

Yetersiz olsa da sanayi yatırımlarının olduğu bir dönemde azınlıkların sermaye ve girişimleri Osmanlı toplumunun çıkarından ziyade yabancı ortaklar ile birlikte kendi çıkarlarına yönelik hareket etmeleri neticesinde ekonominin daha kötü hale gelmesine ve endüstri politikalarının da işlevsizleşmesine yol açmıştır (Erdem, 2016: 40-41). Cem ise “Batılaşmanın ve onun ayrılmaz temeli olan özel teşebbüs hürriyetinin emperyalizmin

eşliğinde ve Osmanlı gerçeğinde büyük kitlelere getirdiği ise hüsrana vurgu yapmaktadır. Çünkü “yerli zanaatlar yıkılmış, binlerce insan işsiz kalmış, beyler ve ağaların güçlendiği ölçüde köylünün yoksulluğu artmıştır. Yıkılan eskinin üzerine, yeni ve daha ileri düzen filizlenememiştir. Bu durum Batılaşmaya ve Batılaşmanın temsilcisi, koruyucusu rolündeki zümrelere halkın tepkisine yol açmıştı. Ancak tepki, ekonomik temel fark edilmediğinden, Batılaşmanın dış görünüşüne, yaşama tarzına karşıdır. Bu çevrede oluşan tepkinin önemi çok sonralara dek sürecek, toplumun sosyal ve siyasal gelişimini çeşitli açılardan etkileyecektir” (Cem, 1989: 270).

Ortaylı, Tanzimat Dönemini de kapsayan 19. yüzyıl için şu tespiti yapar: “Bir toplumun kurumlarıyla, gelenekleriyle, devlet adamlarıyla kaçınılmaz bir yazgıya doğru ilerlediği, karanlığın ve gafletin yanında fazilet ve aydınlığın ortaya çıktığı, çöküşle ilerleyişin boğuştuğu, Osmanlı tarihinin en uzun asrıdır” (Ortaylı, 2013: 36).

Tanzimat Fermanında, endüstriyle ilgili maddeler bulunmamasına rağmen dönemin devlet yöneticilerinin ekonomik ilerleme adına sanayi kuruluşlarına öncelik verdikleri dikkat çekmektedir. Tanzimat Döneminde sanayi alanına yapılan yatırımlar Osmanlı Devleti’nin geç de olsa Sanayi Devrimini yakalamaya çalıştığına işarettir.

5.1.4. II. Abdülhamit Dönemi

Tanzimat Döneminin ardından tahta çıkan II. Abdülhamit modernleşme yolunda ilk adım olarak 23 Aralık 1876’da Kanun-i Esasi’yi ilan etmiştir (Kara, 2000: 366). Ardından 19 Mart 1877 tarihinde parlamenter rejimin adımları atılarak Meclis-i Ayan ve Meclis-i Mebusan azalarından oluşan meclis açılmıştır. Demokrasi adına atılan bu adım ile birlikte temel hakların güvence altına alınması önemli bir aşamadır. Her ne kadar son karar hakkı padişahta bulunsada meclisin faaliyete geçmesi ciddi bir yeniliktir (Saray, 1999: 31). Atılan bu ilk adımlar Mardin’in (1997: 45) II. Abdülhamid Dönemi için Batılılaşma konusunda doğru yenilikler yapılan bir süreç olarak değerlendirmesini sağlamıştır. II. Abdülhamid Döneminde eğitim alanında da yenilikler görülmüş ve modernleşme adımlarının taşra bölgelerine kadar ulaştırıldığı dikkat çekmektedir. Ayrıca padişah bazı bölgelerin ıslahı ve imarı için de valiler görevlendirerek devletin her bölgesini iyileştirmeye çalışmıştır (Kırmızı, 2008: 56).

II. Abdulhamid tarım alanına önem vererek 1888 yılında Menafî Sandıklarını, Ziraat Bankası adı altında birleştirerek kurumun örgütsel yapısını genişletmiş ve böylece çiftçiye kredi imkânı sağlanmıştır. Bu adımla birlikte tefecilerin de önü kesilmiştir. Büyük çiftlikler

kredi imkânından faydalanarak ihraç edebilecekleri zeytin, incir, pamuk ve tütün gibi ürünleri yetiştirmeye başlayarak zenginleşmiştir. Ancak kredi uygulaması tüm çiftçilere sağlanamamıştır ve küçük çiftçiler uygulamadan mahrum kalmıştır. Söz konusu uygulama büyük toprak sahiplerine faydalı olarak daha da zenginleşmelerini sağlamıştır (Shaw ve Shaw, 2005: 115; Ahmad, 2006: 56).

Ancak bu dönemi Ülken genel anlamıyla şu şekilde yorumlar: “Abdülhamid devrinde hürriyet fikirleri takibe uğradı. Buna karşı devletin resmi maarif teşkilatı genişledi. Bu devirde 'Maarif, 'Malumat' gibi meşrutiyetçi ve hürriyetçi fikirlerle hiçbir ilgisi olmayan yalnızca dünyadan haber veren ve öğretime yarayan dergiler çıktı. Genç Kuşaklar Kemal'le (Namık) arkadaşlarının eserlerini gizlice okumaktaydılar. Tıbbiye, Harbiye ve bir dereceye kadar Mülkiye öğrencileri arasında bu ateşli ilgiyi durdurmak gücü. Hafiye teşkilatı hürriyetçi yayınları önlemekte, okuyanları sürgüne göndermekteydi. Fakat buna rağmen gençler kendi aralarında yeniden faaliyete girdiler, 'İttihat ve Terakki' cemiyetini kurdular. Sürgünden kurtulanlar Avrupa'ya kaçıyorlar, sürgüne gidenler de Musul veya Fizan'da fırsat buldukça sınırdan kaçarak Avrupa'daki arkadaşlarına katılıyorlardı. Böylece Yeni Osmanlılar hareketine benzer, fakat daha kuvvetli bir hareket başlamıştı. Bu artık 'Jön Türkler' adıyla tanınmaktaydı. Bütün bu yeni akımı besleyen fikir ve duygu kaynağı Namık Kemal ve Ziya Paşa'nın eserleriydi” (Ülken, 2019: 120). Ortaya çıkan yeni siyasi atmosferde gazinolarda, kahvehanelerde ve meyhanelerde sadece siyaset konuşulmuştur. Bu dönemde kahvehaneler 'diplomatlar meclisi' haline gelmiştir. Siyasi tartışmalara siviller, askerler, mektepliler, hatta kadınlar bile katılmıştır. Bu döneme kadar hiçbir siyasi hareket bütün bir cemiyeti bu kadar çabuk kucaklamamış bu kadar derinden sarsmamıştır (Birinci, 1998: 231).

II. Abdülhamid Döneminde endüstrileşme noktasında Konya Güherçile Fabrikası, Zeytinburnu Mavzer ve Fişek Fabrikası, Zeytinburnu Çelik Fabrikası, Zeytinburnu Asit ve Eter Fabrikası, Zeytinburnu Kimyahanesi (Bozdemir, 2011: 240, 317) Hereke Halı Fabrikası, Asker Üniforma Fabrikası (Quataert, 2004: 1012) Cibali Tütün Fabrikası, Yıldız Çini Fabrikası-i Hümayunu, Kuzguncuk Gazhanesi, Kadıköy Hasanpaşa Gazhanesi, Dolmabahçe Gazhanesi ve Yedikule Gazhanesi (Köksal ve Ahunbay, 2006: 127) Yıldız Porselen Fabrikası ve Yıldız Çini Fabrika-i Hümayunu (Müller Wiener, 1992: 83) gibi tesisler üretime başlamıştır.

Avrupa ile ticaret hacminin gelişmesi devletin sahil şehirlerinde nüfus artışını beraberinde getirmiştir. 1800 yılında yaklaşık olarak 30 bin olan İzmir nüfusu 1892 yılında

200 bine yükselmiştir. Beyrut'un ise 1782 yılında 6 bin olan nüfusu 1846 yılında 12 bine 1885 yılında 100 bine ulaşmıştır (Georgiades, 1892: 223; Issawi, 1966: 232).

II. Abdülhamid'in hayata geçirdikleri arasında demiryolu ağları, karayolları, sağlık hizmetleri, hastaneler, deneysel tarım merkezleri, bürokratik reformlar ve hepsinden önemlisi okuryazar oranını arttıran ve modernist seçkinlerin saflarını genişleten üç kademeli eğitim sistemi gibi başarılar vardır. Padişahı eleştirmedeği sürece modern basın gelişme imkânına sahip olmuştur. Batı dillerinden tercüme edilen kitaplar yerli bir edebiyatın gelişmesine ilham kaynağı oluşturmıştır. Türkçenin mahkemelerde, okullarda ve günlük iletişimde kullanımı artmıştır. İslam ve uygarlıkla ilgili meseleler ve kadının kamusal yaşama katılımı gibi konular II. Abdülhamid Döneminde alenen tartışılmıştır (Karpas, 2009b: 255-256).

5.1.5. II. Meşrutiyet Dönemi

Birinci Meşrutiyet, Osmanlı-Rus savaşının başlaması nedeniyle 1878 yılında Padişah II. Abdülhamid tarafından meclisin kapatılmasıyla son bulmuştur. Ardından geçen otuz yıl sonra 23 Temmuz 1908 tarihinde II. Meşrutiyet ilan edilmiştir. Dönemin şahsiyetleri Osmanlı tarihinin bu kesiti için 'İlan-ı Hürriyet' olarak isimlendirmişlerdir. 1876 yılında açıklanan Kanun-ı Esasi ise yeniden yürürlüğe girmiştir (Tunaya, 1998: 13). II. Meşrutiyet Dönemi 1908-1918 zaman dilimini kapsar. Bu zaman diliminde 4 defa meclis seçimi yapılmıştır ve dönem siyasi olarak oldukça hareketli geçmiştir (Tunaya, 2009: 38-39).

II. Meşrutiyetin ilan edilmesi ile ilgili olarak Kansu, (1995: 3) "Modern Türkiye tarihinde 1908 yılı ilk defa olarak meşruti monarşinin kurulduğu, hükümetin yalnızca halk tarafından seçilmiş bir meclise karşı sorumlu olduğu ve dolayısıyla, mutlakıyetçi monarşinin ve mutlakıyetçi monarşiye hizmet eden bir sivil ve askeri bürokrasinin gücünün siyasi süreçten dışlanmaya çalışıldığı bir dönemin başlangıç noktası olması bakımından son derece önemlidir" şeklinde bir değerlendirme ile dönemin temel özelliklerine vurgu yapmıştır.

II. Meşrutiyet Döneminde, eğitim alanında Mektebi Mülkiye ve Harbiye gibi yeni açılan modern kurumlar medresenin yanında eğitime başlamıştır. Bu kurumlarda eğitim gören kişiler daha reformist yaklaşım içerisinde olmuşlardır. Zihinsel dönüşüm yeni açılan modern eğitim kurumlarıyla inşa edilmeye çalışılmıştır (Şimşek, 2017: 345). Bu doğrultuda II. Meşrutiyet Döneminde eğitim-öğretime büyük önem verilmiştir (Sakaoğlu, 1991: 130). Çünkü bu dönemde von Hoff'un belirttiğine göre Osmanlı toplumunda gençlerin yüzde sekseni okuldan mahrum durumdadır (Toprak, 1985: 536). Yine bu dönem içerisinde kadın özgürlüğü

konusu yoğun olarak işlenmiş ve ön planda tutulmuştur (Meriç, 2000: 55). Bu doğrultuda modern-laik bir düzen inşa etmek adına kadının kamusal alandaki konumunu iyileştirici düzenlemelere gidilmiştir (Hülür ve Akça, 2005: 334).

II. Meşrutiyet Döneminde ulusal ekonomi yaratma süreci de başlamıştır. Bu doğrultuda İttihatçılar, amaçlarına ulaşabilmek için çeşitli önlemlere başvurmuşlardır. Bu kapsamda 1908 ve 1909 yıllarında Yunan ve Avusturya mallarını boykot ederek yerli malların tüketilmesi teşvik edilmiştir. Ulusal pazarı bütünleştirebilmek ve kırsal ürünlere talep yaratabilmek adına demiryolu ve kara yolu yatırımlarına da başlanmıştır (Ahmad, 2020a: 59).

1911 yılında Osmanlı'nın Avrupa ile ticareti 63,5 milyon seviyesinde gerçekleşmiştir (Issawi, 1966: 30). 1913 ve 1915 yıllarında Bandırma, Manisa, Uşak, İzmir, Bursa ve İstanbul gibi şehirlerde 264 sanayi kuruluşu faaliyet göstermiştir. Bu kuruluşlardan yüzde 55,4'ü tekstil ve gıda ürünleri üretmiştir. 264 sanayi kuruluşundan 214 tanesi özel şahıslara, 28'i tüzel kişiliklere ve 22 tanesi de devlete aittir. Kuruluşların ağırlıklı olarak özel kişilere ait olması ekonomideki paylarını göstermektedir. Kuruluşların %93,9'u bir çeşit mekanik enerjiden faydalanmıştır. Çalışan işçi sayısı 1913 yılında 16.309 olurken 1915 yılında savaş sebebiyle 13.485'e düşmüştür. 1913 yılında 229 kuruluşun üretiminin karşılığı 67.081 milyonken 1915 yılında 175 kuruluşun üretim karşılığı 75.704 milyon lira olmuştur (Tökin, 1949: 20-38).

İttihatçı hükümet, iş hayatını kolaylaştırmak adına posta adresi olarak sokaklara isim, evlere numaralar vermiştir. Telefon tesisatları kurularak özellikle savaş döneminde Müslüman kadınlar çeşitli işlerde çalışmaya başlamıştır. Dönemin başkenti İstanbul, elektrik ışıklarıyla aydınlatılmış ve elektrikli tramvay hattı kurulmuştur. Böylece İstanbul, modern bir kent havasına bürünmüştür. İmparatorluk içerisinde uygulanan iç pasaport şartı kaldırılarak seyahat ve iletişim kolaylaştırılmıştır. 1913 yılında kapitülasyonlar kaldırılana kadar etkin olmayan endüstriyi teşvik amaçlı kanunlar çıkarılmıştır (Ahmad, 2020a: 60).

Osmanlı Devleti'nin yürüttüğü modernleşme adımları zaman zaman kesintilere uğramıştır. Çünkü modernleşme politikaları takip ettiği süreçte Osmanlı Devleti, önce Balkan Savaşları ardından da Birinci Dünya Savaşıyla birlikte zor günler geçirmeye başlamış ve toprak kayıpları hızla artmıştır. Bu zor şartlar altında devlet uzun bir dönem modernleşmeden ziyade ayakta kalabilme mücadelesi vermiştir.

Her ne kadar farklı savaş dönemlerinden dolayı Osmanlı modernleşme çabaları kesintilere uğramış olsa da Atabaki ve Zürcher (2004: 1) Osmanlı aydın çevrelerinin hem kurum içinde hem de kurum dışında yer alanların büyük bir bölümünün eksikliklerine vurgu yapmaktadır. Bu anlamda yazarlar tarafından aydın çevrelerin ne kapsayıcı bir Avrupa modernitesi algısına ne de Avrupa'da geleneksel, kırsal ve tarımsal bir toplumu kentsel, laik ve endüstriyel bir topluma dönüştüren bu vazgeçilmez değişiklikleri hayata geçirmelerini sağlayacak araçlara sahip olmadığına dikkat çekilmektedir.

Ortaylı, Osmanlı modernleşmesini otokratik bir modernleşme şeklinde değerlendirmektedir. İçeride ve dışarıda yaşanan gelişmeler sonucunda ise imparatorluğun son kırk yılında otokratik modernleşmenin yerini anayasal bir modernleşmenin aldığını belirtmektedir. Ortaylı, “İmparatorluk genç Cumhuriyete parlamento, siyasal parti kadroları, basın gibi siyasal kurumları miras bıraktı. Cumhuriyetin tabipleri, fen adamları, hukukçu, tarihçi ve filologları son devrin Osmanlı aydın kadrolarından çıktı. Cumhuriyetin ilk anda eğitim sistemini, üniversiteyi, yönetim örgütünü, mali sistemini imparatorluktan miras aldı. Cumhuriyet devrimcileri bir ortaçağ toplumuyla değil, son asrını modernleşme sancıları ile geçiren imparatorluğun kalıntısı bir toplumla yola” (2013: 37) çıktıklarını ve son dönem Osmanlı yöneticilerinin belediye örgütünü sadece düzenli şehir hizmetlerinin görülmesi adına istediklerini belirtmektedir. “II. Meşrutiyet döneminde belediyeler örgüt olarak geliştirilip, tüzel kişilik kazandıkları halde, önceki devirden daha güçlü merkeziyetçi politik baskıyla yönetildiler ve her yerde merkezî hükümete daha bağımlı hale getirildiler. Bu politika imparatorluktan cumhuriyete miras olarak kalmıştır. Hızlı bir şehirleşmeyle birlikte siyasal katılma sorununun da büyük boyutlara ulaştığı günümüz Türkiye'sinde mahallî idareler halen geçmişin getirdiği uyumsuz yapıyı taşımaktadırlar” (Ortaylı, 2007c: 92) şeklinde çeşitli alanlara vurgu yaparak Osmanlı İmparatorluğundan Türkiye Cumhuriyetine geçiş aşamasını aktarmaktadır.

5.2. Atatürk Döneminde Modernleşme: İnkılâplar

Birinci Dünya Savaşından mağlubiyetle ayrılan Osmanlı Devleti dört bir taraftan düşman kuşatmasıyla karşı karşıya kalmıştır. Bunun sonucunda yurdun birçok bölgesi işgal edilmiş, ülkenin bağımsızlığı tehlikeye girmiş ve halk zorlu şartlara katlanmak zorunda kalmıştır. Her türlü zorluğa rağmen halka komuta eden Mustafa Kemal ile silah arkadaşları Milli Mücadeleden zaferle ayrılmış ve Türkiye Cumhuriyetinin temellerini atmıştır.

Cumhuriyetin temelleri ve modernleşme hareketine ilişkin Ortaylı, (2013: 36-37) Cumhuriyet Dönemi yöneticilerinin Osmanlı Devletinden meclis, siyasi kadro, basın gibi kurumları miras aldığına dikkat çekmektedir. Erken Cumhuriyet Döneminde bilim insanları, doktorlar ve hukuk gibi alanlarda yetişmiş bir kadronun bulunduğunu vurgulamaktadır. Eğitim, mali ve yönetim sisteminin hazır bulunması da Cumhuriyet yöneticileri için avantaj olmuştur. Bu anlamda Cumhuriyet Dönemi yöneticileri modernleşme adımlarının uzun yıllardır devam ettiği bir toplum ile yola çıkmıştır.

Cumhuriyetin kurulması yolunda Mustafa Kemal ve arkadaşları ilk olarak 1 Kasım 1922 tarihinde saltanatı kaldırmışlardır. Ancak çıkarılan kanun metninde halifelik makamı işlevini devam ettirmiştir (Berkes, 2019: 505). 29 Ekim 1923 tarihinde ise Cumhuriyet ilan edilmiştir. Türkiye Cumhuriyeti kurulduğunda nüfusu 13,6 milyon ve bu nüfusun 10,3 milyonu da köylerde yaşayan bir nüfustur (Atılgan, 2019: 327). Rustow, bu nüfus içerisinde imparatorluğun çöküşünün ardından Osmanlı subaylarının yüzde 93'ünün ve memurların da yüzde 85'inin yeni sınırlar içerisinde kaldığını belirtmektedir (1968: 388).

1924 yılına gelindiğinde ise halifelik de meclis tarafından kaldırılmıştır (Lewis, 1993: 264). Halifeliğin kaldırılmasıyla birlikte devam eden siyasi ve hukuki yeniliklerin beraberinde laikleşme adına da önemli bir adım atılmıştır (Zürcher, 2012: 249). Bu kapsamda modernleşmenin önemli dinamiklerinden olan sekülerleşmeye ilişkin 1925 yılında ülkedeki tüm tekke ve zaviyelerin kapatılmasına karar verilmiştir (Apaydın, 2017: 151). Eğitim alanında da medrese ve devlet okulları arasında devam eden ikiliğe son vermek için 1924 yılında Tevhid-i Tedrisat Kanunu yürürlüğe girmiştir (Köçer ve Egüz, 2014: 1452). Böylelikle modernleşme yolunda engel olarak görülen geleneksel eğitim veren medreseler yerine modern eğitim veren devlet okulları kapsamında inkılâplar benimsetilmeye çalışılmıştır. Ayrıca Szyliowicz'nin belirttiğine göre yüksek öğretime özel önem verilmiş ve üniversitelerin ve meslek okullarının genişletilmesine ve modernizasyonuna yardımcı olmak için çok sayıda yabancı uzman Türkiye'ye getirilmiştir. Gelecekteki devlet hizmeti karşılığında öğrencilere ücretsiz eğitim veren bir burs sistemi oluşturularak ülkenin her yerinden kişilerin üniversite eğitimi almaları ve modernitenin temsilcileri haline gelmeleri sağlanarak toplumu bütünleştirme hedeflenmiştir (Szyliowicz, 1966: 272).

Modernleşme adımlarının bir bir devam ettiği sırada 17 Kasım 1924 tarihinde Milli Mücadelenin önemli komutanlarından Kazım Karabekir, Rauf Orbay, Ali Fuat Cebesoy ve Refet Bele gibi isimler bir araya gelmiş ve Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası adında

Cumhuriyet Döneminin ilk muhalefet partisini kurmuştur. Bu parti halifelğin kaldırılmasına karşı çıkmış fakat cumhuriyetin değerlerini de benimseyen bir yaklaşımda olmuştur. Fakat Şeyh Sait İsyanı neticesinde parti kurulduktan yaklaşık 7 ay sonra 5 Haziran 1925 tarihinde kapatılmıştır. Partinin kapatılma gerekçesi olarak dincilik yapmak ve cumhuriyeti ortadan kaldırıp saltanatı geri getirmeye kalkışmak gösterilmiştir (Berkan, 2014: 29). Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası'nın modernleşme ve dini örgütlenmeyi bir arada değerlendirdiği dikkat çekmektedir. Bu anlamda partinin modernleşme için dini referans aldığı anlaşılmaktadır. Partinin kapatılması demokratikleşme açısından olumsuz bir örnek olarak Türk siyasi tarihindeki yerini almıştır.

Siyasi olarak bu gelişmeler yaşanırken diğer yandan da yeniliklere devam edilmiştir. Bu doğrultuda 1926 yılının Ocak ayından itibaren Hicri takvim yerine Miladi takvime ve uluslararası saat uygulamasına geçilmiştir (Yerasimos, 2013: 156). 17 Şubat 1926 tarihinde İsviçre Medeni Kanununda uygulanan kanun tasarısı mecliste kabul edilmiş ve Medeni Kanun yürürlüğe girmiştir (Berkes, 2019: 530). 1927 yılı sayımına göre ülkede okuryazar oranı yüzde 9'dan az çıkmıştır (Ahmad, 2020a: 101) Bu sebeple 1 Kasım 1928 tarihinde de alfabe reformu yapılarak Latin alfabesine geçilmiştir. Yeni alfabe cehalet karşısında çözüm olarak sunulmuştur (Yerasimos, 2013: 157). Latin alfabesine geçilmesinin ardından okuma yazma seferberliğine girilmiştir. Latin harflerinin daha kolay öğreniliyor olması demokrasinin iklim koşullarından biri olan eğitimin yaygınlaşmasında önemli bir rol oynamıştır. Latin alfabesinin kabulü uygarlık değişimini sağlayacak nitelikte bir devrim olarak görülmüştür (Kabacalı, 1994: 141). Aynı zamanda ekonomi alanında da modernleşme adımlarına ağırlık veren Cumhuriyet kadrosu öncelikle bilim temelli ve modern tarım yapılabilmesi adına Tarım okulları ve deneme istasyonları açmıştır. 1923 İzmir İktisat Kongresi kararları doğrultusunda 1925 yılında Sanayi ve Maadin Bankası kurulmuştur (Şahin, 2002: 42).

Ekonomik kalkınmanın en önemli dinamiklerinden olan ulaşım hizmetlerine de odaklanılmıştır. İlk olarak 1924 yılında "Anadolu Demiryollarının Devletleştirilmesi Kanunu" yürürlüğe girmiştir (Durmuş ve Aydemir, 2016: 161). Ardından deniz ulaşımına da önem verilerek 1926 yılında "Kabotaj Kanunu" yürürlüğe girmiştir. 6 Ekim 1926 tarihinde ise Kayseri'de uçak fabrikası kurulmuştur (Özsoylu, 2011: 39). Yine aynı yıl endüstri tesislerin kurulumuna devam edilmiş Sümerbank Bünyan Halı İpliği Fabrikası ve Bünyan Hidroelektrik Fabrikası da kurulmuştur (Akşit vd., 2012: 112). Yatırımların artması adına 1927 yılında da sanayi teşvik kanunu çıkarılmıştır (Şahin, 2002: 42). 1924-1929 yılları arasında ekonomi

senelik yüzde 10,9 büyürken tarımın büyüme hızı yüzde 16,2, sanayinin büyüme hızı ise yüzde 8,5'tir (Boratrov, 1990: 39).

Cumhuriyet Döneminin ilk beş yılını değerlendiren Çeçen, atılımların yerini bulduğunu ve devrimin ilk aşamasının tamamlandığını belirtir. Bu anlamda “ilk aşamanın en önemli göstereni olarak Cumhuriyet'in ilan edilmesiyle birlikte dini geri planda bırakan laik yaşam biçiminin uygulanmasıdır. Bilhassa toplumun üst yapısında yapılan değişiklikler bu gelişmenin açık örnekleri olarak dikkat çekmektedir. Şapka, giyim, eğitim düzeni ve birliği, Latin alfabesi, vatandaşlık yasasının çıkarılması, topluma hep bu yönde yapı değişikliği getiren atılımlar” olarak ön plana çıkmaktadır (Çeçen, 1974: 279).

1930'lu yılların ortalarına gelindiğinde yabancıların işletmeciliğinde bulunan demiryollarının kamulaştırılması tamamlanmış ve yeni yatırımlarla birlikte ulaşım ile ticaretin geliştirilmesi için gerekli yatırımlar yapılmıştır (Ahmad, 2006: 112). Bu doğrultuda 1930 yılında Ankara-Sivas arası demiryolu hattı tamamlanmıştır (Ahmad, 2020a: 112).

Ekonomi ve altyapı yatırımlarına devam edildiği sırada demokratikleşme adına Atatürk'ün bizzat isteği ile Cumhuriyet Döneminin ikinci muhalefet partisi olarak Ali Fethi Okyar'ın 1930 yılının Ağustos ayında kurmuş olduğu Serbest Cumhuriyet Fırkası siyasi hayatına başlamıştır. Ali Fethi Bey ilk gezisini 4 Eylül 1930 tarihinde İzmir'e yapmıştır. İzmir'e vardığında olağanüstü bir kalabalıkla karşılaşan Ali Fethi Bey büyük ilgi görmüştür. Ancak bu parti de uzun ömürlü olamamış ve 1930 yılının Kasım ayında kendi kendini feshetmiştir (Berkan, 2014: 29-30). 1930 yılında Serbest Cumhuriyet Fırkası'nın kuruluşu ve aldığı halk desteği, CHP yönetimine devrim ideallerinin kitleler arasında özümsemediğini göstermiştir. Bu nedenle Cumhuriyet Halk Partisi halk nezdindeki konumunu özellikle köylü nüfusuna ilişkin yenilikleri aktarabilmek adına harekete geçmiştir (Ari, 2004: 35). 1932 yılında kurulan Halkevleri, yetişkinler için eğitim ve kültürel merkez olarak işlev görmüştür. Halkevleri, şehir merkezlerinde, kasabalarda ve hatta küçük köylerde bile açılmıştır (Jansen, 1961: 355). Halkevlerinin programına bakıldığında Batı dilleri, modern tarım makineleri, şapka ve şarap üretimi konularına odaklanıldığı görülmektedir (Topsakal, 2019: 102). Bu anlamda Halkevleri ulusun geleneksel ruhunu ve kültürünü modern bir Türk versiyonuna dönüştürmeyi hedeflemiştir (Karpas, 2009b: 270).

1930 senesinde 1580 sayılı Belediye Kanunu çıkarılarak nüfusu iki binin üzerinde olan bütün yerleşmelerde belediye kurulması kararı alınarak belediyelere kentleşme için önemli görevler tanımlanmıştır. Bu şekilde Osmanlı Devletinde yalnızca büyük kentlerde var olan

belediye örgütlenmesi ülkenin geneline yayılması amaçlanılarak modern kentlerin inşa süreci başlamıştır (Şengül, 2019: 421). Bu doğrultuda 8-10 yıl gibi bir sürede 4041 resmi bina ve 3287 kamusal nitelikte bina inşa edilmiştir. Sosyal faaliyetler için 352 park, 190 mesire alanı ve 261 spor alanı oluşturulmuştur. Ticareti canlandırmak adına 477 pazar yeri ve 152 mezbaha kurulmuştur. Sağlık alanındaki eksiklik de 24 hastane, 28 dispanser ve 44 sağlık ocağı kurularak aşılmaya çalışılmıştır. Ayrıca 116 kent ve kasabaya elektrik ve 212 kasabaya içme suyu şebekesi götürülmüştür. Ek olarak belediyeler 1417 köprü inşa ederek 4,560 kilometre de asfalt döşemişlerdir (Rivkin, 1965: 59).

Hukuki alanda da yeniliklerin devam etmesi ve eksikliklerin giderilmesi adına yargıç, avukat ve memur yetiştirmek için İstanbul'daki Hukuk Fakültesi genişletilirken Ankara'ya da yeni Hukuk Fakültesi kurulmuştur. Eğitimli personel ihtiyacı var olan kalifiye işgücünü hızla tükettiği için 1930 yılından sonra ziraat ve ticaret okulları gibi mesleki eğitim kuruluşları hızla yaygınlaştırılmıştır (Karpas, 2009b: 66).

Yaklaşık 10 yıllık süreçte birçok alanda yeniliklere girilmiş ve devam edilmiştir. Ancak ilerlemenin başat aktörlerinden olan endüstrileşmeye biraz daha fazla ehemmiyet gösterilmiş ve endüstrileşmeyi artırabilmek adına 17 Nisan 1934 tarihinde kabul edilen ve 1934-1938 yılları arasında uygulanan Birinci Beş Yıllık Sanayi Planı uygulamaya konulmuştur (akt. Üzümcü, 2008). Bu plan sonucunda demir-çelik, şeker, kimya, kâğıt, şişe-cam ve tekstil gibi temel sanayi tesislerinin kurulması sağlanmıştır (Özgüden, 2019: 381). 1927 yılında 3.305.879 olan kent nüfusu 1935 yılında 3.802.642'ye ulaşmıştır. Sırasıyla aynı yıllar içerisinde kırsal nüfus 10.342.391'den 12.355.376'ya ulaşmıştır (Işık, 2005: 60). 1927 yılında nüfusun yalnızca yüzde 16,4'ü kent merkezlerinde yaşamakta iken 1935 yılında ise bu oran küçük bir artışla yüzde 16,9'a ulaşmıştır (Shorter, 1995: 18). Bu rakamlara göre Cumhuriyetin ilk yıllarında kentleşme düzeyinin düşük kaldığı dikkat çekmektedir. Kırsal nüfus Cumhuriyet öncesi dönemde olduğu gibi ağırlığını korumaya devam etmiştir.

Milli hasıla 1930-1939 yılları arasında ortalama yüzde 6,8 büyümüştür. Bu dönemde sanayi senelik ortalama yüzde 11,8 büyürken tarımın büyüme hızı yüzde 5,8 olmuştur (Boratov, 1990: 54-55).

Osmanlı Döneminde olduğu gibi Cumhuriyet Döneminde de modernleşme adımları halkın isteğinden ziyade yöneticilerin talepleri doğrultusunda şekillenmiştir. Cumhuriyetin ilan edilmesi Türk tarihinde bir devletin kurumlarının yenilenmesini değil bir ulusun yeniden

inşasına işaret eder. Bu bağlamda Cumhuriyet Dönemindeki modernleşmeye temel yaklaşım kurumların yeniden oluşturulması üzerine olmuştur.

Osmanlı Döneminde gerçekleşen “Sened-i İttifak, Tanzimat, Islahat ve ardından gerçekleşen iki meşrutiyet” gibi yenilikler ve dönemler ulusçuluğa ve laikliğe ulaşılması noktasında basamak görevi görerek (Berkes, 2016: 80), Cumhuriyetin ilanı için zemin oluşturmuştur. Farklı nesiller tarafından süreçler gerçekleşmiş olsa da Türk modernleşmesi için bir süreklilik de ortaya çıkmıştır. Temel nokta modernleşme hareketlerinin devlet merkezli sürdürülmesidir. Bu nedenle Türk modernleşmesi bir anlamda “memur modernleşmesidir” (Akın, 2021: 107).

Her ne kadar Osmanlı bakiyesinden siyaset, basın, maliye, eğitim vb. kurumlar miras olarak alınmış olsa da kurucu kadro öncelikle devletin yönetim şeklini değiştirerek –saltanat ve hilafetin kaldırılması- keskin yeniliklere imza atmıştır. Eğitim alanında Osmanlı’dan devam edegelen ikili sisteme son verilmesi, tekke, zaviye ve türbelerin kapatılması yeniliklerin dini yapılanmadan eğitim alanına kadar birçok alanda yapıldığını göstermektedir. Söz konusu yenilikleri Fromkin (2000) bir yandan ülkelerini modernleştirirken diğer yandan geleneksel kültürlerini de koruyabileceklerini düşünen üçüncü-dünya liderlerinin aksine Atatürk’ün modernleşme sürecinde sonuna kadar gidilmesinin gerekliliğine inanarak politikalarını sürdürdüğünü ifade etmektedir.

Osmanlı Döneminde başlayan modernleşme adımları her ne kadar miras olarak kalmış olsa da uzun yıllar süren savaş şartları ülkenin birçok yerini tahrip etmiştir. Bozulan ekonomik sistem, işlemez hale gelen tarım ve sanayi kuruluşları da kurucu kadronun karşılaştığı zorluklar arasındadır. Ayrıca Osmanlı Döneminden kalan dış borçlar da Cumhuriyetin ilk yıllarındaki atılacak adımların önünde bir set olarak kalmıştır. Her şeye rağmen kurucu kadro demiryollarından deniz ulaşımına kadar gerekli yatırımları yapmaya ve endüstrileşme adına da kalkınma programlarını planlamıştır.

5.3. İsmet İnönü Dönemi ve Modernleşme

1938 yılında Mustafa Kemal Atatürk’ün vefatı üzerine İsmet İnönü cumhurbaşkanı olarak göreve başlamıştır. İsmet İnönü Döneminde İkinci Dünya Savaşı patlak vermiş ve ülke zor günler geçirmiştir. Barutçu’nun savaş yıllarına ilişkin hatıralarını Bülbül, (2006: 18) şu ifadelerle aktarmaktadır: “Bu arada savaş yılları içerisinde, ülkenin yiyecek sıkıntısı artarak devam ediyordu. Hükümet’in aldığı önlemler pahalılığa ve yiyecek darlığına çözüm

getirmiyordu. Bu durum halk ile hükümet arasında gittikçe derinleşen bir güvensizlik oluştuyordu. Saraçoğlu Hükümetinin fiyatları daha çok artırmaktan başka bir sonuç vermeyen serbestlik rejimi de bu güvensizlik havasını değiştirememiştir.” Bu anlamda Türkiye, İkinci Dünya Savaşına doğrudan katılmamış olsa da savaş şartlarından dolayı olarak etkilenmiştir. Hükümetin artan hayat pahalılığına bir çözüm getirememesi de halkta yönetici kadroya karşı güvensizliğine neden olmuştur.

Kırsal kesimlerin değişim ve dönüşümü için 17 Nisan 1940 tarihinde Köy Enstitüleri resmi olarak kurulmuştur (Kirby, 1962: 142; Ahmad, 2020a: 103). Bu kapsamda devlet tarafından köydeki çocukların eğitim masrafları beş yıllık süreyle üstlenilmiştir. Devlet, köylerdeki çocukları eğiterek öğretmen olmalarını, modern tarım bilgisiyle ve sağlık alanında yetiştirilerek gençlerin köylerinde kılavuz olarak rol oynamasını arzulamıştır (Kirby, 1962: 237-238). 1945 yılına gelindiğinde 400’den fazla Halk Evleri ve 2.388 Halk Odaları hizmet vermeye başlamıştır (Karpas, 1963: 61, 63). 1945 yılında ülke nüfusu ise yaklaşık olarak 18,9 milyondur. Kent merkezlerinde yaşayan kişilerin sayısı da 4,7 milyon civarındadır. Bu rakam nüfusun yaklaşık yüzde 25’inin kent merkezlerinde yaşadığını ve ülke nüfusunun ağırlıklı olarak kırsal alanlarda tarım ile geçimini sağladığına işaret etmektedir (Işık ve Pınarcıoğlu, 2001: 95).

İnönü Döneminde hümanist kültür politikaları takip edilerek evrensel değerler ön plana çıkarılmıştır (Elbir ve Karakaş, 2007: 384). Bu bağlamda hümanizm benimsenerek dünya vatandaşı yaratılmak istenmiştir. Bunun için Avrupa ulusları taklit edilmeye başlanarak hayat tarzları Türk vatandaşlarına benimsetilmeye çalışılmıştır. Bu anlamda kültür politikası evrensel bir vatandaş profili oluşturmak için şekillendirilmiştir (Şeker, 2006: 13-14). 1940 yılında İstanbul, Ankara ve İzmir’deki bazı liselerde Latince öğretilen bölümler açılmıştır (Kafadar, 2002: 380). Tarih kitaplarında da Atatürk Dönemine göre Türk tarihine müfredatta daha az yer verilirken Roma ve Yunan çağdaşlık tarihine daha fazla yer verilmiştir (Elbir ve Karakaş, 2007: 386). Ayrıca kültürel anlamda, klasik müzik eğitimine, tiyatroların yaygınlaştırılmasına, kütüphane sayısının artırılmasına ve Batı klasiklerinin Türkçeye kazandırılmasına özen gösterilmiştir (Boratov, 1995: 98).

İkinci Dünya Savaşı başladıktan sonra 22 Kasım 1940 tarihinde bazı illerde geçerli olmak şartıyla bir aylık sıkıyönetim ilan edilmiştir (Kabacalı, 1994: 159). Ayrıca savaşın devam ettiği 1942 yılının Ocak ayında ekmek karneye bağlanmıştır ve tarım ürünlerinin zorla toplanmasını öngören bir kanun çıkarılmıştır (Ahmad, 2006: 121). Sıkıyönetim uygulaması

ise üçer aylık periyotlar halinde uzatılmış ve 1947 yılının Kasım ayına kadar devam etmiştir. Bu dönem içerisinde basına da sınırlamalar getirilmiştir (Kabacalı, 1994: 159).

İkinci Dünya Savaşı sonrası İsmet İnönü, demokratik ortamın oluşturulacağını ve çok partili yaşama geçileceğini ifade etmiştir. İlk olarak 1945 yılında Milli Kalkınma Partisi ve 1946 yılında da Demokrat Parti kurulmuştur (Akandere, 2009: 442; Eroğul, 1990: 12). Ancak muhalefet partilerin kurulmasına izin verilmesi demokratikleşme açısından yeterli değildir. Çünkü o dönem var olan seçim yasası çoğulculuğu engellemiştir. Bu nedenle Berkan'a (2014: 35) göre temsilde adaletsizliği getiren mutlak çoğunluk yasası ile ilgili bir düzenlemeye gidilmediği için siyasi partilerin kurulmasına izin verilmesi CHP yönetimi tarafından demokratikleşme için yeterli görülmüştür.

İsmet İnönü Döneminde, Türkiye çok partili yaşama geçmiş ve böylece modernleşmenin dinamiklerinden bir tanesi olan demokratikleşme yolunda önemli bir adım atmıştır. Yine bu dönemde köylere kadar eğitimin yaygınlaştırılmaya çalışılması modernleşen devletin eğitimli kadroları için önemli bir adım olmuştur. Bu olumlu adımların yanı sıra İkinci Dünya Savaşı bitmesine rağmen sıkıyönetimin kaldırılmayarak devam ettirilmesi ve basına uygulanan kısıtlamalar demokratik bir toplum yapısı ile uyuşmamakta ve olumsuz durumlar olarak yansımaktadır. Ayrıca bu dönemde özellikle İkinci Dünya Savaşı gibi uluslararası şartlar yatırımları durdurma noktasına getirmiştir.

5.4. Adnan Menderes Dönemi ve Modernleşme

14 Mayıs 1950 tarihinde gerçekleştirilen genel seçimler neticesinde iktidara gelen Demokrat Parti (DP) mecliste 408 milletvekiline sahip olmuştur. Cumhuriyet Halk Partisinin milletvekili kadrosunda yer alan askeri ve bürokratik kişilerin aksine DP'nin neredeyse tamamen sivillerden oluşan kadrosu dikkat çekmiştir (Zürcher, 2012: 318, 323).

Demokrat Parti yönetim programının temel çerçevesini hayat pahalılığını ucuzlatmak, istihdamı artırarak üretimin hacmini büyütmek ve maliyetlerin düşürülerek vergi adaletinin de sağlanması amaçlanmıştır. Ayrıca özel girişimlerin önünü açmak ve bazı devlet kuruluşlarının özelleştirilmesinin sağlanması hedeflenmiştir. Yabancı sermayeyi ülkeye çekebilmek, grev hakkının tanınması ve antidemokratik kanun maddelerinin kaldırılmasına özen gösterilmiştir (Keyder, 2013: 90).

1950'li yıllar Türkiye'de kırsal bölgelerden kent merkezlerine başlayan göç hareketleriyle dönüşümler yaşandığı bir zaman dilimidir (Akın, 2021: 76). 1950 yılında idari

ölçüt esas alınarak hesaplanan kent nüfusunun oranı ülke nüfusu içindeki yüzde 25 gibi bir paya denk gelmektedir (Işık, 2005: 59). 1950’li yıllardan itibaren dönüşümler hızla gelişerek endüstrileşme adımları görülmekte ve artan bir kentleşme söz konusudur (Sunar, 2019b: 53). Kırdan kente göç değişim ve dönüşümlere sebep olurken kent merkezinin nüfusunun artması kentleşmenin sadece tek bir göstergesidir. Kent merkezindeki nüfus artışı beraberinde farklı sorunlara da neden olmakta ve bazı noktalarda kentleşme sürecine zarar da vermektedir.

Menderes iktidarının ilk yıllarında tarım alanında ciddi bir artış olmuştur (Demir, 2010: 448). Çünkü Demokrat Parti’nin iktidara gelmesiyle birlikte ülkede izlenen ekonomi politikasında da değişiklik söz konusu olmuştur. DP, öncelikle ekonomide devletin etkinliğini azaltan ve özel girişimi özendirip destek vermeyi tercih etmiştir. Vergi oranlarında azaltmaya gidilirken yol, hayvan ve muamele gibi vergiler de tamamen kaldırılmıştır. Devlet tarafından tarım ürünlerine yüksek fiyat verilmiş ve tarım kredisi olanakları da genişletilmiştir (Şenyapılı, 1981: 4). 1948 yılında tarımda kullanılan traktör sayısı 1756 iken 1950 yılında bu rakam 16.585’e yükselmiştir. Sonraki yıllarda bu rakam 40 binin üzerine çıkmıştır (İrmak, 1992: 55). 1950’li yıllardan itibaren köylerin ulusal piyasa ekonomisine dâhil edilmesi geleneksel hane ekonomisinin işleyişini çökertmiştir. Çünkü gerek tarımdaki makineleşme gerekse piyasa ürünlerine yönelinmesi küçük kırsal işletmelerin geçimini zorlaştırmıştır. Bu durumda tarım işletmeleri yetersiz kalarak aile üyelerinin geçimlerini topraktan sağlayamamalarına yol açmıştır. Bu nedenle de aile üyeleri ücretli işe başvurmak zorunda kalmıştır. Bunun en belirgin karşılığı da şehir merkezlerine kitlesel göçün yaşanması olmuştur (Kandiyoti, 2013: 30). Tarım alanında bu gelişmeler yaşanırken altyapı yatırımlarına da öncelik verilmiş ve Akdeniz, Ege ve Karadeniz bölgeleri Ankara ile İstanbul karayoluna bağlanmıştır (Berkan, 2014: 76).

Diğer taraftan Amerika Birleşik Devletlerinden “Marshall Planı” kapsamında gelen askeri ve iktisadi yardımların ulaşmasıyla birlikte ilk üç yıllık süreçte yüzde 13 oranında ekonomik büyüme gerçekleşmiştir. Menderes, yatırımlara büyük bir önem vermiş ve yerli sermayenin yetersiz olmasından dolayı dış borçlanmaya gitmiştir. Çünkü dışarıdan sağlanan kredilerle ABD, İngiltere ve Fransa gibi olmanın mümkün olduğunu düşünmüştür (Demir, 2010: 448-449). Ayrıca küresel siyasi arenada Adnan Menderes Başbakanlığında dış politikada canlılık görülürken ülkenin dünya siyasetinde yer alması sağlanmıştır (Ağaoğlu, 2011: 88). DP iktidarı takip ettiği popülist politikalar ile gelenek ve dini öğelere yaptığı vurgularla ‘muhafazakar’ bir parti olduğuna işaret ederken bir yandan da Soğuk Savaş Döneminde North Atlantic Treaty Organization (NATO)’nun bir parçası haline gelerek

ABD'nin müttefikleri olarak küresel bir strateji takip etmiştir (Lüküslü, 2013: 57). Ancak küresel siyasette etkinliğin artması, tarımsal üretimde teknoloji yenilenmesine gidilerek verimin artırılması, dış borçlanmaya gidilmesi endüstriyel gelişim noktasında gerekli atılımı sağlayamamıştır. Koç ve arkadaşlarının (2010: 22) tespitine göre 1955 yılında çalışan nüfusun yüzde 82'si tarımda, yüzde 9'u sanayide ve yüzde 9'u da hizmetler sektöründe çalışmaktaydı. Söz konusu veriye göre Türkiye o yıllarda hala ekonomisi ağırlıklı olarak tarıma dayalı bir ülke konumundadır.

Olumlu gelişmeler devam ederken muhalefete tahammül edememeye başlayan DP, öncelikle muhalif milletvekillerinin dokunulmazlıklarını kaldırıp ardından da CHP'nin taşınmaz mallarına el koymak için meclise bir kanun teklifi sunmuştur. Bu gelişmeyi takiben Millet Partisinin faaliyetlerine de son verilmiştir (Ülker, 2011: 34; Çakmak, 2015: 12). 1954 yılına gelindiğinde ise ekonomideki canlanma sona ermiştir. Tarım ürünlerinin de tekrar ithal edilmesi ve yatırımlar için artan dış borçlanma ülke ekonomisini olumsuz etkilemiştir. Merkez Bankasına borçlanması sonucunda enflasyon giderek yükselmiştir. Tüm bu gelişmelerin neticesinde ise ülkede karaborsa oluşmuş ve ürünler fahiş fiyatlara satılmaya başlamıştır (Zürcher, 2012: 334).

1954 yılında Basın Kanununda da değişikliğe gidilerek yeni suç tanımları ve ağır cezalar eklenmiştir. Ayrıca “Bağlı Bulundukları Teşkilat Emrine Alınmak Suretiyle Vazifeden Uzaklaştıracaklar Hakkında Kanun” ile memurların iş güvencesi ortadan kaldırılmıştır. Kanunun ikinci maddesine göre ise Milli Eğitim Bakanına istediği üniversite personelini görevden atabilme hakkı tanınarak üniversitelerin özerkliği de ortadan kaldırılmıştır. 1956 yılına gelindiğinde basın, üniversite, adalet ve muhalefet üzerindeki kısıtlamalar artarak devam etmiştir. 1957 yılında ise milletvekillerinin meclis kürsüsü üzerindeki denetimleri de kısıtlanmıştır (Ülker, 2011: 34). Muhalefetin sözlü soru hakkı bir saate indirilerek iktidara sözlü sorulara cevap vermeme hakkı da sağlanmıştır. Buna ek olarak dokunulmazlıkların kaldırılması da kolaylaştırılmıştır (Eroğul, 2013: 200). Seçim kanunu değiştirilip koalisyon kurulması zorlaştırılırken birleşik bir muhalefetin oluşması da engellenmiştir (Szyliowicz, 1966: 278).

1955-1960 yılları arasında “imar hareketi” başlığı altında İstanbul ve Ankara’da geniş yollar açılırken kent merkezinde bulvarlar oluşturulmuştur. Vatan Caddesi, Bağdat Caddesi gibi kentsel mekânlar o yılların ürünüdür. Bu inşa sürecinde istimlâklerden dolayı kentin yerleşik nüfusu da evinden edilmiştir. İstimlâkler sonucu doğal olarak yeni yerleşim bölgeleri

inşa edilmiştir. Ortaya çıkan gecekondu kentlerin niteliğini değiştirmiştir (Şenyapılı, 1981: 8). 1960 yılında kent nüfusunun oranı yüzde 26,3'e yükselmiştir (Shorter, 1995: 18). Modern kent merkezleri kendi içerisinde tezatlığı barındırır hale gelmiştir. Altyapı hizmetlerinin sağlıklı bir şekilde bu bölgelere ulaştırılamaması, kırdan kente göç eden insanların topluma entegrasyonunda sorunlar yaşanmasına yol açmıştır. Kent merkezine gelen bireyler iş bulma noktasında problem yaşarken endüstrileşme programı çerçevesinde ise nitelikli insan emeği açığı söz konusu olmuştur.

1954-1959 yılları arasında dış borç da artarak TL bazında yüzde 750, dolar bazında ise yüzde 410'luk bir artış gerçekleşmiştir (Kepenek ve Yentürk, 1996: 91). 1956-1959 yılları arasında enflasyon her yıl yüzde 18'lik bir artış göstermiştir. Yükselen enflasyon memur ve işçilerin hayat standartlarını düşürürken subaylar da hayat standartlarının düşmesinden dolayı mesleklerinin itibar kaybetmesine içlerimıştır. Bu nedenle ekonomik sebepler siyasal sonuçları doğurmuştur (Özbudun, 1975; Ahmad, 2006: 138; Karpas, 2009b: 190). Muhalefetin eleştirilerinin arttığı, iktidarın ise kimseyi dinlemeye tahammülü kalmadığı bir anda ordu hükümete müdahale ederek sivil yönetimi askıya almıştır (Ortaylı, 2011b: 118).

Demokrat Parti iktidara gelirken sivil kadrosuyla dikkat çekmiştir. İktidarın ilk yıllarında gerçekleştirilen yatırımlar, antidemokratik kanun maddelerinin kaldırılması ve basına sağlanan özgür ortam endüstrileşme ve demokratikleşme noktasında dikkat çekici olmuştur. Ancak iktidar süresi uzadıkça DP, önce muhalefete tahammül edemez hale gelerek muhalefet adına getirdiği siyasi kısıtlamaların ardından basına da getirilen kısıtlamalar ve 'göz korkutucu' kanun düzenlemelerine başvurulması çoğulculuğa zarar vermiştir. DP'nin iktidarına darbe ile son verilmesi ise modernleşen bir devlette kabul edilemez bir durumdur. Darbenin ardından Adnan Menderes, Fatin Rüştü Zorlu ve Hasan Polatkan'ın idam edilmesi de Türk demokrasi tarihinin maalesef kara lekesi olarak yer etmiştir.

5.5. 1960 Askeri Darbesinden 1980 Darbesine Modernleşme Hareketleri

27 Mayıs 1960 askeri darbesi ile birlikte Cumhuriyetin kuruluşundan itibaren korunmaya çalışılan sivil yönetim kuralına zarar verilmiştir (Eroğul, 2013: 205). Ülke yönetimine el koyan Milli Birlik Komitesi yeni bir anayasa girişimlerini de ivedilikle başlatmıştır. 1961 yılında yürürlüğe giren yeni anayasa ile güçler ayrılığı ilkesi kesin olarak kabul edilmiştir. Bu anlamda "Yasama yetkisi TBMM'ye, yürütme gücü Cumhurbaşkanı ve Bakanlar Kurulu'na ve son olarak da yargı yetkisi bağımsız mahkemelerin denetimine bırakılmıştır." Güçler ayrılığının net bir şekilde belirtilmesi modern demokrasilerde olduğu

gibi Türkiye’de de uygulanmaya başladığını ortaya koymaktadır (Tunç, 2020: 678). Yeni düzenlemeler ile temel haklar güvenceye alınırken yasama ve yürütme alanlarında belirli bir politik yaklaşımın tekelleşmesi önlenmiştir. Yargı ise tam anlamıyla bağımsızlığa kavuşturulmuştur. Demokratik hukuk çerçevesi için siyasi partiler anayasa güvencesine alınmıştır. Böylece devlet kontrol altına alınırken sivil toplumun gelişmesi amaçlanmıştır (Eroğul, 2013: 226). Ayrıca “Üniversite özerkliği, basın özgürlüğü, sendikalar, toplu sözleşme, grev hakkı gibi çağdaş olgular, eşitliğin, demokrasinin, insan haklarının gereği ve güvencesi olarak Anayasada yer” almıştır (Akgün, 2010: 163). Ancak yeni anayasanın vatandaş hukuku açısından kısıtlayıcı, özgürlüklere şerh koyan ve şarta bağlayan hükümleri de olmuştur (Aydın ve Taşkın, 2017: 98).

Anayasanın haricinde okuryazarlık ve teknoloji taleplerini önemli ölçüde karşılayabilecek ekonomik kurumlar oluşturulmuştur. Bu kurumlardan en önemlisi 1960 yılında ekonomik ve insani kaynakların rasyonel ve planlı kullanımı yoluyla bütün bu problemlere çözüm getirilmesi için kurulmuş olan Devlet Planlama Teşkilatı (DPT)’dir (Karpat, 2009b: 78). Bu amaçla DPT tarafından hazırlanan “Beş Yıllık Ulusal Kalkınma Planlarında” gelişme çabalarının endüstrileşmeye dönük olması benimsenerek kentleşmenin de sanayileşme için itici bir güç olduğu vurgulanmıştır (Şenyapılı, 1981: 24).

Milli Birlik Komitesi, 1961 yılında yönetimi sivil iktidara bırakmak için seçimlerin yapılmasını kararlaştırmıştır. 1961 yılında yapılan genel seçim sonrası CHP ve Adalet Partisi (AP) ortaklığında koalisyon hükümeti kurulmuştur. Bu ortaklık fazla uzun sürmemiş ve 1962 yılında bu kez CHP, Cumhuriyetçi Köylü Millet Partisi (CKMP), Yeni Türkiye Partisi (YTP) ve bağımsızların ortaklığında yeni hükümet kurulmuştur. Yeni kurulan koalisyon hükümeti de fazla uzun sürmemiş ve 1963 yılında son bulmuştur. Çünkü 1963 yılında gerçekleşen yerel seçimlerde CKMP ve YTP’nin oylarının düşmesi üzerine her iki parti de oy kaybını İnönü ile iş birliği yapılmasına bağlayarak koalisyondan çekilme kararı almışlar ve bunun sonucunda İnönü 1963 yılında istifa etmiştir. İnönü bir kez daha hükümeti kurmakla görevlendirilmiş ve 1963 yılının Aralık ayında bağımsızlar ile anlaşarak YTP’nin destek oyu vermesiyle üçüncü koalisyon hükümetini kurmuştur. Ancak bu koalisyon hükümeti de kısa ömürlü olmuş ve hükümet bütçesinin reddedilmesinin ardından İnönü Başbakan olarak 1965 yılında son kez istifa etmiştir (Ahmad, 2020b: 215-227). İnönü’nün istifasının ardından hükümeti kurma görevi Suat Hayri Ürgüplü’ye verilmiş ve AP, YTP, CKMP ile Millet Partisi’nden (MP) oluşan koalisyon hükümeti kurulmuştur (Eroğul, 2013: 222)

Milli Birlik Komitesi yönetimi sivil iktidara devretmiş olsa da Harp Okulu Komutanı Kurmay Albay Talat Aydemir, Milli Birlik Komitesinin dışında kalmasına içerlenmiştir. Bunun üzerine Aydemir, 1962 yılının 20 Şubat gecesine harekete geçmiş fakat ordu içindeki karşı alarm üzerine tankları karargâha geri göndermiştir. 21 Şubat sabahı Genelkurmay Başkanlığı, Aydemir ve arkadaşlarını farklı görevlere atamış ancak Aydemir ve arkadaşları bu kararı kabul etmemiş ve karşı çıkmışlardır. Bu gelişmenin ardından Aydemir ve arkadaşları yeniden harekete geçmiş ve 22 Şubat sabaha karşı Ankara'yı kısa sürede kuşatmışlardır. Ancak Aydemir hata yapmış ve köşkte toplantı halinde bulunan Cumhurbaşkanı, Başbakan, Genelkurmay Başkanı ve Bakanlar Kurulunun serbest bırakılması yönünde bir karar almıştır. Serbest kalan Başbakan İnönü ve Cumhurbaşkanı Gürsel radyodan telkin edici bir açıklama yapmış ve kalkışmayı engellemişlerdir. Aydemir ve arkadaşları da bir defaya mahsus olmak üzere cezalandırılmamışlardır. Aydemir kısa bir zaman sonra 1963 yılında 20 Mayıs gecesine yeniden harekete geçmiş ve bir kez daha başarısız olmuştur. Bu başarısız girişimin ardından Aydemir ve arkadaşlarının yanı sıra onlara destek olduğu düşünülen kişiler tutuklanmıştır. Bu ayaklanmanın ardından İstanbul, Ankara ve İzmir'de bir kez daha sıkıyönetim ilan edilmiştir (Aydın ve Taşkın, 2017: 112-117).

1961-1965 yılları arasında geçen dönemde iki defa darbe girişimi engellenmiş ve sivil yönetim korunmuştur. Ancak sivil idare devletin yönetiminde olsa da bir türlü siyasi istikrar sağlanamamış ve 4 yıllık süreçte 4 farklı koalisyon hükümeti kurulmuştur. Siyasi istikrarsızlık ekonomik gelişmeyi de sekteye uğratmıştır. İstikrarsız geçen bu süreçte modernleşme çabaları da yetersiz kalmıştır.

1969 yılında gerçekleşen genel seçimlerde AP yüzde 46,53 oy almış, 256 milletvekili ile meclise girmiş ve yeniden tek başına iktidar olmuştur. Ancak bir yandan Demokrat Partililerin affı ve siyasete dönmesine ilişkin yaşanan parti içi tartışmalar diğer yandan ordunun darbe imalı baskısı ve siyasi mühendislik çalışmaları neticesinde bazı AP milletvekilleri ilk olarak Demirel'e bir muhtıra vermişler ardından da hükümet bütçesine ret oyu kullanarak hükümeti düşürmüşlerdir. Hükümetin düşmesinin ardından bir grup milletvekili Celal Bayar ile Demokratik Parti'yi kurarken bir grup da 1969 seçimlerinde partiden aday gösterilmeyen Necmettin Erbakan'ın Milli Nizam Partisi'ne katılmışlardır. Parti içi bölünmelere rağmen Demirel, hükümeti yeniden kurmayı başarmıştır (Berkan, 2014: 68).

Süleyman Demirel'in kurduğu 31. hükümet de uzun soluklu olamamış ve siyasi istikrarsızlık bir kez daha baş göstermiştir. 12 Mart 1971 tarihinde saat: 13.00 haberlerinde

TRT'den okunan tebliğ sonucu basın ve siyasi çevreler hükümetin istifasının istendiğini ve istifa kararı gelmediği takdirde ordunun müdahalede bulunacağı şeklinde bildiriye yorumlamışlardır. Cumhurbaşkanı Cevdet Sunay'ın yanından Başbakan Süleyman Demirel'i arayan MİT Müsteşarı Korgeneral Fuat Doğu, hükümeti istifaya davet etmiştir. Bu gelişme üzerine Süleyman Demirel hükümeti istifa etmiştir (Aydın ve Taşkın, 2017: 204). Demirel'in istifasının ardından anti-demokratik önlemleri uygulamaya alacak 'partiler üstü' bir hükümetin önü açılmıştır (Ahmad, 2006: 165).

1971 Muhtırasına kadar geçen sürede çeşitli koalisyon hükümetleri denenmiş ancak siyasi istikrar sağlanamamıştır. 1971 yılına gelindiğinde ordunun bir kez daha müdahalede bulunması sivil yönetim anlayışına zarar vermiş ve demokratik sistemi tekrardan kesintiye uğratmıştır.

Muhtıra sonrası 1961 Anayasası üzerinde ordunun talebi üzerine düzenlemeler yapılmıştır. Örneğin Devlet Güvenlik Mahkemeleri (DGM) kurularak askeri hiyerarşik yapının yargı alanında her daim etkili olabilme imkânı tanınmıştır. Bu anlamda DGM'ler yarı askeri nitelik taşımıştır. DGM'ler, sıkıyönetim mahkemelerinin aksine olağan dönemde de görev yapan sürekli mahkemelerdir. Bu mahkemelerin kurulmasındaki temel amaç ordunun sıkıyönetim dönemleri dışında da söz sahibi olma isteğidir (Yıldırım, 2019: 53). Genel olarak ise 1961 Anayasasının hürriyetçi ve demokratik nitelikler taşıyan maddeleri devlet lehine ve vesayet kurumlarının güçlendirildiği maddelere yerini bırakmıştır (Aydın ve Taşkın, 2017: 224).

1970 yılında kent nüfusu 13.691.101'e yükselerek toplam nüfus içindeki kentsel nüfus oranı ise yüzde 38,5'e ulaşmıştır (Işık, 2005: 62). 1970 yılı rakamlarına göre Türkiye'deki kişi başına düşen milli gelir ise yaklaşık olarak 400 dolardır (Kandiyoti, 2013: 24). 1970'li yıllara gelindiğinde Türkiye, sanayisinde hafif malları üretebilecek kapasiteye ulaşmıştır. Bu yüzden Türkiye artık ağır sanayi yatırımları gerçekleştirebilecek aşamaya geçmek istemiştir. Ancak Avrupa Ekonomik Topluluğu (AET) buna karşı çıkarak yalnızca dışsatım olanağı bulunan sanayi dallarına yatırım yapmasını tavsiye etmiştir (Şenyapılı, 1981: 78). 1970-1975 arası dönemde nüfus artış hızı %2,3 iken kentleşme oranı %4,2 olmuştur. Bu gelişmenin önemli neticelerinden biri çalışan nüfusun belirli bir kısmı geçimini üretken olmayan sektörlerden sağlamaya başlamıştır. Bu durum da hizmetlerin ve marjinal verimsiz faaliyetlerde yoğunluk anlamına gelmiştir. "Gecekondu bölgelerinde kırsal hayatı kısmen yeniden üretebilen bir hayat tarzıyla emekçi ailelerine mensup kişiler farklı zamanlarda işportacılık, hizmetçilik,

pazarcılık, pavyon fedailiği, dolmuş kâhyalıği gibi işlerde çalışabiliyordu.” Yine bu dönemde Avrupa’ya işçi göçü belirginlik kazanırken 1970’li yıllarda yaklaşık olarak 1 milyon kişi işçi olarak Avrupa’da çalışmaya başlamıştır. Bu durumun önemli bir sonucu olarak 1970’li yıllarda işçiler tarafından ülkeye gönderilen 1 milyar dolar döviz getirisi söz konusu olmuştur (Atılğan, 2019: 350).

Adalet Partisinin istifası üzerine CHP üyesi Nihat Erim başkanlığında yeni bir hükümet kuruldu. Ancak beklenen istikrar sağlanamayınca ikinci kez hükümet kurması istendi ve yine başarılı olunamayınca 22 Mayıs 1972 tarihinde başbakanlık görevini Ferit Melen üstlenmiştir. 14 Ekim 1973 genel seçimleri sonucunda ise CHP ve Milli Selamet Partisi (MSP) ortaklığında koalisyon hükümeti kurulmuştur. 1974 yılında Kıbrıs çıkartmasının başarılı olmasını fırsat bilen Bülent Ecevit tek başına iktidar olabilme umuduyla başbakanlıktan istifa etmiştir. Bu istifa üzerine Süleyman Demirel müzakereler sonucunda Milliyetçi Cephe olarak isimlendirilen 4 sağ partiden oluşan koalisyon hükümetini kurmuştur. Bu dörtlü koalisyon AP, MSP, Milliyetçi Hareket Partisi (MHP) ve Cumhuriyetçi Güven Partisinden oluşmuştur (Schick ve Tonak, 2013: 587-591).

1970’li yıllar Türkiye iktisadi gelişmesine bakıldığında ise 1961-1976 arasındaki yıllarda gayri safi milli hasıla büyüme hızı senelik ortalama yüzde 6,6 olurken sanayide yüzde 9,3 ve tarımda da yaklaşık olarak ortalama yüzde 3,3 olmuştur (Bahçe ve Eres, 2019: 42). 1965-1975 arası dönemde Türkiye, dünyanın en hızlı ekonomik gelişme gösteren dört ülkesinden biri olmuştur. Bu gelişmeden dolayı Dünya Bankası’nın “yardıma gereksinilen ülkeler” listesinden Türkiye çıkarılmıştır. Gelişimini devam ettirmek adına Türkiye, ağır sanayi yatırımlarına ilişkin yeni yatırım projeleri açıklamak amacıyla dış kaynaklara başvurduğunda kapitalist makro sistem öncelikle kalkınma hızının düşürülmesini talep etmiştir (Şenyapılı, 1981: 79). 1975 yılında ülkedeki okuryazar oranı ise yüzde 60’a yükselmiştir (Lewis, 1984: 195).

5 Haziran 1977 genel seçimlerinden CHP birinci parti çıkmasına rağmen hükümeti kuramamış ve ikinci kez Milliyetçi Cephe Hükümeti göreve gelmiştir. Koalisyon bu kez AP, MSP ve MHP şeklinde kurulmuştur. 14 Ekim 1979 tarihinde ara seçime gidilmiş ve bunun neticesinde 42. Hükümet düşmüş ve Demirel bu kez de azınlık hükümetini kurmuştur (Schick ve Tonak, 2013: 594-595). 1973-1980 arasındaki dönemde yedi tane azınlık, geçici ya da koalisyon hükümeti kurulmuştur. Bu süreçte ekonomi dış borçlanma sayesinde ayakta dururken büyüme hızı gerilemiştir. Yaşanan siyasal kriz ile ülke zor günler geçirmiştir

(Özgüden, 2019: 391). Bu yılları Bozarslan (2004: 60) “yönetilememe yılları” olarak değerlendirmektedir.

Bu dönem siyasi krizlerin yanında ekonomik zorlukların da toplumsal hayata derin etkileri olmuştur. William Bauer, 1970’li yıllar İstanbul’unu anlatırken neskafe fincanının lüks kabul edildiğini, personel balolarında bir kutu ampulün ve bir şişe zeytinyağının ödül olarak değerlendirildiğini ifade etmiştir. İstanbul Sheraton Otelinin sadece 2-3 saatliğine ancak sıcak su için ısıtılabilmesini belirtmiş ve yakıt (fuel oil) sıkıntısı yaşadıklarına dikkat çekmiştir. Bauer, 70’li yılları savaş dönemi olarak adlandırmıştır (Göğüş, 1988). 1970’li yıllar Türkiye’de döviz darboğazının yaşandığı karaborsanın önlenemediği ve yurt dışına çıkışların üç yılda bir izin verildiği yıllar olmuştur. İnsanların cüzdanlarında bir dolar bulundurmasının döviz kaçakçısı olarak suçlanmasına yol açtığı 70’li yıllar, kuyrukların ve yoklukların hâkim olduğu bir dönem olmuştur (Bali, 2002: 25).

1970’li yılların sonlarına doğru ithal ikameci endüstrileşmeye dayalı kalkınma çabaları bunalıma girmiştir. Çünkü Türkiye kendi iç pazarı için mamul ürünler üretirken ihracat noktasında geleneksel ihraç ürünlerine bağımlı kalmıştır. Endüstri gelişmesi için de sürekli olarak gelişmiş ülkelerden ithalatın sürdürülmesi dış borcun her geçen gün artmasına neden olmuştur (Gülalp, 2005: 47). Bunun neticesi olarak da 1977-1980 yılları arasında hızlanan enflasyon, ülke nüfusunun büyük bir çoğunluğunun alım gücünün düşmesine neden olmuştur. 24 Ocak 1980 tarihinde ülkenin içine düştüğü ekonomik bunalımdan çıkabilmesi adına uygulamaya konulan ve enflasyon hızını düşürmeyi amaçlayan bir dizi ekonomik önlemler alınmıştır (Şenyapılı, 1981: 35). Ancak ülkede artan siyasi kriz ve ekonomik bunalım ordunun bir kez daha sivil yönetime müdahale etmesine sebep olmuş ve 12 Eylül 1980 tarihinde askeri yönetim iktidara el koymuştur.³

Yıllardır siyasi istikrar oluşturulamadığı gibi toplumsal huzur da sağlanamamış ve ordu bu kez de toplumsal huzuru sağlamak adına demokrasiye müdahalede bulunarak 12 Eylül 1980 tarihinde sivil yönetime son vermiştir. Bunun sonucunda Türk demokrasi tarihi bir kez daha kesintiye uğratılmıştır.

Darbe sonrasında ordu, sivil yönetimdeki etkisini artırmaya çalışmıştır. Bu doğrultuda 12 Eylül sonrası hazırlanan anayasada ordu, sivil siyaset üzerindeki vesayetini Milli Güvenlik

³ “Türkiye’de 1960’lı yılların sonlarında başlayan siyasal şiddet olayları, 1969’da 9, 1970’te 19, 1971 ve 1972’de 22, 1973’te 15, 1974’te 27, 1975’te 37, 1976’da 108, 1977’de 319, 1978’de 1095, 1979’da 1362 ve 1980’de, 278’i 12 Eylül sonrasında olmak üzere, 2206 dolayında yurttaşın ölümüne yol açmıştır” (Keleş ve Ünsal, 1982: 35).

Kurulu ile kurumsallaştırmıştır. Cumhurbaşkanlığı makamının uzun bir süre ordunun etkisinde kalması ve olağan dönem içerisinde de ordu tarafından yapılan uyarılar sivil siyaseti yönlendirmiştir. Bu uyarılar darbe gibi etkili olmuştur. Uyarıların yerine getirilmediğinde devreye giren sıkıyönetim ilanı sonrası yönetimin askeri makamlara geçtiği olağanüstü durumlar önemli bir zaman dilimine denk gelmektedir. Yapılan değişikliklerle birlikte sıkıyönetim daha kolay ilan edilebilir bir hale gelerek temel hak ve özgürlüklerin askıya alınması da kolaylaşmıştır. Meclisin denetim etkisi de azaltılmıştır (Özkazanç, 2019: 86). Böylece ordu, sivil siyaset üzerindeki kontrol mekanizması konumunu da resmileştirmiştir.

5.6. Turgut Özal ve Modernleşme

80’li yılları bir dönüm noktası olarak kabul eden Göle (2000: 433) Tanzimat Döneminden itibaren süregelen 1920’li yıllarda kurumsallaşan devlet ağırlıklı modernleşme yaklaşımlarının yerlerini 1950’lerde başlayan ve 1980’lerden itibaren de değişimin eksenini oluşturan toplum ağırlıklı modernlik anlayışına bıraktığını ifade etmektedir.

Askeri idare, devlet yönetimini yeniden sivil iktidara bırakma kararı alması sonucu kurulan Anavatan Partisi, Narlı’ya (1999: 41) göre merkez sağı temsil etmek için öne çıkmıştır. Yalnızca burjuva sınıfları temsil etmek yerine, çeşitlendirilmiş bir seçmeni temsil etmek zorunda olmuştur. Parti, dindar muhafazakar taşralı burjuvaziye ve yeni kentsel sınıfları temsil eden muhafazakar bir fraksiyon ile Özal’ın liberal ekonomik modelinin bir sonucu olarak genişleyen bir kentsel yönetici sınıfı temsil eden liberal bir fraksiyonu içermiştir. Bu koalisyonda, Anavatan bir yanda İslamcılar ve ılımlı aşırı milliyetçileri, diğer yanda liberal demokratik değerlerin taraftarlarını temsil etmiştir.

12 Eylül 1980 askeri darbesinin olumsuz etkilerinin sürdüğü ve askeri vesayetin hâkim olduğu bir dönemde iktidara gelen Turgut Özal, içine kapalı, dünya ülkeleri ile ilişkilerinin zayıf olan Türkiye’yi dışa açmak istemiştir (İnsel, 1996: 17). Özal, ilk olarak ekonominin liberalleşmesini amaç edinerek ardından da siyasetin sivilleşmesini politika edinmiştir. “Özal, liberalleşme ve sivilleşme yönündeki bu politikasıyla geleneksel Türk modernleşme anlayışından da kopmuştur.” Çünkü Özal, politik hayatı süresince liberalleşme ve sivilleşme ekseninde durarak Osmanlı Döneminde başlayan asker ve sivillerin öncülüğünde ilerleyen bürokratik modernleşmeye karşı bir hareket benimsemiştir. Özal, modern ülkelerin seviyesine ulaşabilmek adına “toplumsal, siyasal ve ekonomik transformasyonu” amaçlamıştır. Özal’ın modernleşme sürecinde olan diğer ülkelerin liderlerinden ayrılan yanı ise “modernleşmeyi bürokratik oligarşinin üstün dayatmacı ve devrimci politikalarında değil, daha çok yapısal

reformları ve zihinsel dönüşümü hedefleyen liberalleşme ve sivilleşme” ekseninde ele almasıdır (Duman, 2018: 112). 24 Ocak 1980 tarihinde alınan ekonomik kararlar doğrultusunda ihracata yönelik sanayileşme dönemine girilmiştir (İşler ve Şentürk, 2016: 616). Bu doğrultuda Özal iktidarının ilk yıllarında ihracat alanında da önemli bir artış gerçekleşmiştir (Birand ve Yalçın, 2001: 208). Döviz alım satımındaki kısıtlamayı kaldıran Özal, ithalatı da serbest hale getirmiştir (Bali, 2002: 27).

Turgut Özal, liberal ekonomi politikaları takip etmiş böylece ulusal pazarı, küresel ekonomiye ve gelişen pazar ekonomisine eklemlenmeyi başarmıştır. İhracata dayalı sanayileşme öncelikli hale getirilmiş ve bu dönemde iktisadi gelişmeye ağırlık verilmiştir (Duman, 2008: 234). Özal, liberal ekonomi politikalarını uygularken devletin tam anlamıyla ekonomiden çekilmesinden ziyade gerektiğinde devletin düzenleyici konumunda bulunmasını planlamıştır. Özal, iktisadi alanda “serbest ticaret, ortak pazar, girişim özgürlüğü, rekabet, özelleştirme” ve benzeri durumları öncelerken politik olarak ise din ve vicdan özgürlüğünü esas almıştır (Haydaroğlu ve Tatlısu, 2016: 35). Özal iktidarının, uyguladığı neoliberal politikaların bir diğer karşılığı da modern Türkiye tarihinin siyasi hayatında etkin olan gençlerin ilk kez 80 sonrası görünürlüğünü yitirmesine yol açmıştır (Lüküslü, 2013: 14).

Özal iktidarının ilk dört yılında endüstrileşme adına birçok yatırım gerçekleşmiştir. Bunlardan bazıları; Çankırı Uçaksavar Top Fabrikası, Eskişehir’de ve Ankara’da F-16 Uçak Fabrikası, Trakya gazının sanayide kullanılması için Hamitabat Tabii Gaz Santrali ve bazı illerde serbest sanayi bölgeleri kurulmuştur (Duman, 2008: 159).

Her ne kadar kentler tam anlamıyla gelişmesini tamamlamış olmasa da 1985 yılında yapılan nüfus sayımına göre Türkiye’nin yarısından fazlası kentlerde yaşamaya başlamıştır (Koç vd., 2010: 19; Işık, 2005: 59). 1950 sonrası artan kentleşmeyi Türkiye Anadolulaşıyor şeklinde değerlendiren Mardin (1997) adlandırmasına benzer olarak Şenyapılı (1981) eserine de adını verdiği “Kentleşemeyen Ülke Kentlileşen Köylüler” şeklinde değerlendirerek mevcut durumu tanımlamışlardır.

Ancak yukarıda da ifade edildiği gibi nüfus sadece kentleşmenin tek bir göstergesidir. Kent merkezindeki nüfusun artması neticesinde modernleşmenin bir gereği olan kentleşmenin başarıyla tamamlandığı söylenemez. Özdemir’in belirttiğine göre 80’li yılların ortasında Ankara’da kamu binalarında kaloriferler yanmadığı için insanlar mesailerini manto ya da paltolarıyla tamamlamak zorunda kalmıştır (Özdemir, 2014: 122). Bu nedenle bir kentin

modern olabilmesi için altyapıdan ulaşım, iletişimden endüstri ve hizmet sektörüne kadar birçok alanda gelişimini belirli bir noktaya getirmesi temel koşuldur.

1980’li yıllarla birlikte kırdan kente artan göç, kent örgütlenmesine de zarar vermiştir. Şenyapılı’nın belirttiğine göre kente göçenlerin büyük bölümü geçimini “işportacılık, ayakkabı boyacılığı, simit satıcılığı, sandviç satıcılığı, eskicilik, dolmuş kahyalığı, park değnekçiliği, küfecilik, hamallık, araba yıkayıcılığı, şip-şakçılık (fotoğrafçılık), bohçacılık, bilet karaborsacılığı” gibi örgütsüz meslekler ile devam ettirmeye çalışmıştır (Şenyapılı, 1981: 36). Bu durum da kent örgütlenmesine zarar vermekle birlikte kayıt dışı ekonomik yapıyı yaygınlaştırmıştır.

Bora’ya göre (2005: 591) Özal, 1987 yılında Avrupa Topluluğa girmek için yaptığı başvuruda tam anlamıyla demokratikleşmeyi gerçekleştirmek adına Avrupa’nın bir parçası olma isteğini ileri sürmüştür. Ancak Bora’ya göre Orta Doğu ülkelerine yapılan ihracatın düşmesinden dolayı Özal, Avrupa Topluluğuna katılmak istemiştir. Bu anlamda Özal’ın asıl hedefinin de Avrupa ülkelerinde Türk mallarına bir pazar oluşturarak ihracat sahasının Avrupa ülkelerine genişletmek istemesi olmuştur.

Diğer taraftan 1987 yılında yapılan referandum sonuçlarına göre Demirel, Ecevit, Erbakan ve Türkeş’in siyasi yasakları kaldırılmıştır (Ahmad, 2006: 205). 12 Eylül darbesi sonrası siyasi faaliyetleri yasaklanan siyasi liderlerin partilerinin başına geri dönmesi demokratikleşme adına önemli bir göstergedir.

Turgut Özal’ın 1989 yılında ikinci sivil Cumhurbaşkanı olarak göreve başlaması da demokratikleşme adına olumlu bir gelişme olmuştur. Çünkü Cumhuriyet tarihinde Cumhurbaşkanı bu döneme kadar ağırlıklı olarak asker kökenli kişiler arasından seçilmiştir. İlk sivil Cumhurbaşkanı Celal Bayar olmuştur ancak Bayar da ordu tarafından görevden indirilmiştir.

Turgut Özal Cumhurbaşkanı olduktan sonra da yurt içi gezilerine devam etmiş ve kendi döneminde gerçekleştirilen hizmetleri çeşitli konuşmalarında dile getirmiştir. Örneğin Özal, 1992 senesinde Dicle Üniversitesinde yaptığı konuşmasında köylerin tamamına telefon ağının ulaştırıldığını ve bu telefon ağı ile uluslararası aramaların gerçekleştirilebildiğini ifade etmiştir. Söz konusu telekomünikasyon ağının yaygınlaştırılmasının da 1983 ile 1990 yılları arasında kendi döneminde tamamlandığını vurgulamıştır (Özdemir, 2014: 528). Telekomünikasyonun ve otoyolların yaygınlaştırılması Özal Döneminin dikkat çeken önemli

gelişmeleridir (Akın ve Buçukçu, 2019: 121). Çünkü Özal, iletişim ve ulaşım ağına büyük önem vermiştir. Gelişmiş ülkelerin seviyesine ulaşip onları geçebilmek için bilgisayar teknolojisine de büyük anlamlar yüklemiştir. Bunun için çağ atlama gibi söylemleri sık sık dile getirmiş ve oğlu Efe ile bilgisayarda savaş oyunu oynarken de görüntülere yansımayı bilinçli olarak tercih etmiştir (Kozanoğlu, 1993: 122). Çünkü 90'lı yıllarda cep telefonları ve internet moderniteyi işaretleyen ikonalar olmuştur (Bali, 2002: 175).

Özal iktidarı, liberalleşmeyi ve küresel ekonomiye eklemlenmeyi hızlandırmıştır. Bu süreçte bankacılık ve ticaret sistemleri büyük oranda küresel ekonomiye açılmıştır. Yabancı yatırımcılar için söz konusu olan kısıtlamalar kaldırılmıştır. 1991 yılına kadar devam eden süreçte ekonomi önemli ölçüde büyümüştür. İhracat ve ithalatta bu döneme kadar görülmeyen bir artış yaşanmıştır. Ancak enflasyonun yüksek seyretmesi, Türk lirasının değer kaybı yaşaması ve sürekli artış gösteren iç ve dış borçlanma Özal Döneminde ciddi sorunlar olarak ön plana çıkmıştır (Kaya, 2019: 80).

5.7. 1990'lı Yıllarda Modernleşme

Türkiye, 1990'lı yıllarda Avrupa Birliği (AB) ile ilişkilerini yoğunlaştırarak müzakerelere ağırlık vermek istemiştir. Böylelikle Türk burjuvazisi Batılılaşma isteğini açıkça ifade eder olmuştur (Keyder, 2005: 40). 1991 yılında Doğru Yol Partisi (DYP) ve Sosyaldemokrat Halkçı Parti (SHP) ortaklığında koalisyon hükümeti kurulmuştur. Bu koalisyon önceliğini enflasyon oranlarını düşürmek olarak belirtse de demokratikleşme yolunda Ceza Muhakemeleri Usulü Kanunun (CMUK) yürürlüğe girmesini sağlamıştır. Böylece Devlet Güvenlik Mahkemeleri (DGM) kapsam dışı kalmıştır. Ayrıca ILO Sözleşmeleriyle ilgili de kısmi değişiklikler gerçekleştirilmiştir (Aydın ve Taşkın, 2017: 383-387).

1993 yılında Cumhurbaşkanı Turgut Özal'ın beklenmedik ölümü üzerine bu göreve Süleyman Demirel seçilmiş ve boşalan başbakanlık koltuğuna da 1996 yılına kadar Tansu Çiller oturmuştur (Çavdar, 2000: 337-338). Tansu Çiller'in başbakanlığa gelmesinin ardından Milliyet gazetesi 15 Haziran 1993 tarihinde bu gelişmeyi manşetine taşımış ve Çiller'in güzelliğine, zenginliğine ve diplomalarına vurgu yapmıştır (Milliyet, 15 Haziran 1993). Aynı gün Sabah gazetesi ise bu gelişmeyi "ülke çapında bir çağdaşlaşma, özgürlük ve demokrasi heyecanı patlak verdi" şeklinde değerlendirmiştir (Sabah, 15 Haziran 1993). Çiller'in sarışın olması da partinin vitrinine Batılı bir yansıma olarak değerlendirilmiştir (Bali, 2002: 185).

Türkiye için 1990'lı yıllar genel olarak 1982 Anayasasının getirdiği askeri vesayetin etkisini azaltma çabalarıyla geçerken aynı zamanda Avrupa Birliğine üyeliğin amaçlandığı ve bu doğrultuda yeterli seviyede olmasa da demokratik düzenlemelerin hayata geçirildiği yıllar olmuştur. Avrupa Birliği ile 1995 yılında Gümrük Birliği anlaşmasının yapılması da Türkiye adına olumlu bir adım olmuştur (Özer, 2009: 92; Yazgıç, 2005: 65). “90'lı yılların ortalarına doğru ülkede istikrarın göstergesi olan tek parti iktidarları, yerini koalisyonlara bırakır. Bu da Özal'la birlikte başlayan normalleşme ve istikrarın bozulması anlamına gelmektedir” (M. Kaya, 2015: 556).

1980'li ve 1990'lı yıllarda Türkiye iktisadi alanda yüksek enflasyona ve borçlanmaya endeksli bir büyüme modeli takip etmesi sonucunda alt sınıfların gelir kaybına uğraması pahasına orta ve üst sınıfın gelirleri artmıştır. Kısa zaman içerisinde yüksek gelir elde etmeye başlayan bu kişiler 1980 sonrası Türkiye'si'nin yeni elit sınıfını oluşturmuştur. İş dünyası da hazırladığı reklamlarda önemli bir kısmı genç, kentli, eğitilmiş ve yüksek gelir düzeyine sahip söz konusu yeni sınıfı hedeflemiştir (Bali, 2002: 20-21). Bu yeni sınıfa da “Tiki” adı verilmiştir. Çünkü bu yeni sınıf 90'lı yılların pahalı kalem markası Rotring'in “Tikky” serisini bir itibar yansıması şeklinde koleksiyon yapar gibi biriktirip gömlek ceplerine taktıkları için 90 kuşağının adlandırılması “Tiki” olmuştur. Tikiler en çok dış görünüme önem verdikleri için marka giyinmeye özen gösteren ve tüketim toplumunun pasif izleyicisi hatta Lükslü'ye göre tüketim toplumunun kölesidir. Tiki kelimesi özünde olumsuz bir anlam taşır ve anti-tikiler tarafından üretilmiştir. Ancak her şeye rağmen 80 sonrası gençliğin imajını tikilik oluşturmuştur. Türk toplumunun tüketim toplumuna dönüştüğü kuşağın karşılığı tikiliktir. “Herkes tikidir ama bazıları daha fazla tikidir” (Çalışlar, 2002; Lükslü, 2013: 124-125). 1990'lı yıllar toplumda bir kesimin gelirlerinin daha çok artması sonucu ‘ben’in ön plana çıktığı ve ‘keyif alma’nın öncelik haline geldiği yıllar olmuştur. 90'lı yıllar aynı zamanda kendilerini İstanbul'un asli sahipleri olarak görenlerin kırdan göç edenlerle birlikte kent merkezini paylaşmak istemediği yıllar olmuştur (Bali, 2002: 121).

24 Aralık 1995 genel seçimlerinde İslami argümanlar üzerinden söylemini inşa eden Refah Partisi (RP) seçimlerden birinci parti olarak çıkmıştır. Ancak seçime katılan partiler arasından hükümeti tek başına kurabilecek oyu hiçbir parti alamadığı için Türkiye siyasi hayatına yeni bir koalisyon süreci hâkim olmuştur. Koalisyon ilk olarak DYP ve ANAP arasında kurulmuş ancak bu hükümet parti liderlerinin siyasi çekişmeleri neticesinde uzun soluklu olamamıştır. 54. Hükümet ise RP ile DYP ortaklığında kurulmuş ve güvenoyu alarak göreve başlamıştır. “Türkiye’de ilk denk bütçenin yapıldığı bu dönemde ekonomik anlamda

istikrara doğru gidilirken RP'ye 'radikal dinci', 'gerici'" adlandırmalarıyla RP'nin seküler düzeni yıkararak yerine dini esaslara dayalı bir sistem kurmak istediği yönde suçlanıp geniş çaplı yıpratma kampanyası başlatılmıştır (M. Kaya, 2015: 557). Diğer taraftan Tansu Çiller'in Başbakanlığı Döneminde Başbakanlık konutunda ve bazı kamu kurumlarında klasik müzik yayını yapılması modernleşmenin bir simgesi olarak yorumlanmıştır (Bali, 2002: 166). Yine Çiller'in iyi seviyede İngilizce biliyor olması, ekonomi profesörü olması gibi etkenler (Cıvaoglu, 1993) bir İslam ülkesinin hem Müslüman hem de modern olabileceğinin ikonası ve kanıtı olarak değerlendirilmesini sağlamıştır (Bali, 2002: 186).

Tansu Çiller'in ardından başbakanlık koltuğuna oturan Necmettin Erbakan, Tansu Çiller'i yolsuzluk iddialarını araştırma tehdidi ile sıkıştırmaya başlamıştır. Bir erken seçim hedefleyen ve kendi seçmenine hoş görünmeye çalışan Erbakan, laiklere karşı da kışkırtıcı açıklamalar yaparak İran'ın İslami devrimini övmüştür. Hatta zor olsa da kaçınılmaz olacağını ileri sürdüğü bir devrim sözü vermiştir. Bir İslam birliği kurulmasından önce İslami bir NATO, bir İslami ortak pazar, hatta United Nations Educational, Scientific and Cultural Organization (UNESCO)'nun da bir İslami versiyonunu kurma çağrılarında bulunmuştur (Ahmad, 2006: 206).

Medyada ve siyasette hâkim olan bu tartışmalar sonrası 28 Şubat 1997 tarihinde Milli Güvenlik Kurulu (MGK) toplantısında alınan karar neticesinde Türk demokrasi yaşamında bir kez daha ordu tarafından müdahale söz konusu olmuştur (Bostancı, 2012: 79). Refah Partisine kapatma davası açılmıştır. Hükümetin düşürülmesi için iktidar ortağı Doğru Yol Partisinden bazı milletvekillerinin ayrılarak ANAP'a geçmesi sağlanmıştır. Askeri ve diğer bürokrasinin, medyanın, sivil toplumun ve politikadaki aktörlerin katkıları sonucunda iktidar düşürülmüştür (Akın ve Buçukçu, 2019: 126). Böylelikle Milli Görüş geleneğinin üçüncü partisi de ordu tarafından kapatılmış oldu (Karpat, 2009b: 192). Böylece demokrasi bir kez daha askıya alınmış ve sivil yönetim anlayışı zarar görmüştür.

Nisan 1999 genel seçimlerinin ardından Demokratik Sol Parti (DSP), MHP ve ANAP tarafından koalisyon hükümeti kurulmuştur. 1999 yılının yazında ise meydana gelen iki büyük depremin yaraları sivil toplum kuruluşları sayesinde sarılmıştır. Hükümetin bu doğal afetler karşısında felç durumda olduğu dikkat çekerken ülkenin acil ihtiyaçlarına cevap veremeyerek siyasi yöneticiler başarısız bir imaj çizmiştir (Çarkoğlu, 2002: 131). 2000 yılında yapılan nüfus sayımına göre kentlerde yaşayan nüfus yüzde 65 oranına ulaşmıştır (Işık, 2005: 59). Depremin ardından Kasım 2000 ve Şubat 2001 krizlerinin etkisiyle ülke zor günler

geçirmiştir. Ekonomi giderek küçülürken Türk lirası da değer kaybetmiştir. Kentlerde işsizlik sorunu baş göstermiştir (Çarkoğlu, 2002: 131). Kasım ayında ülkenin dört bir yanından işçiler Ankara'ya yürüyerek toplumsal koşulları protesto etmiştir. Hatta daha da ileri giderek başbakanlık konutunun önünde üç çocuk annesi bir kadın 'açlıktan ölüyorum' diyerek kendini yakmıştır. Hükümetin açıkladığı verilere göre sekiz aylık kriz ortamında 14 bin 875 işyerinin kapanarak bir milyon kişinin işsiz kaldığı ortaya çıkmıştır (Ahmad, 2006: 216). Bu toplumsal koşullar altında siyasi hayata Adalet ve Kalkınma Partisi adında yeni bir parti atılmış ve ülkenin ileriye taşınması noktasında iddialı politikalarıyla seçime girmiştir. Akın ve Buçukçu'ya göre (2019: 128) 2001 Krizi, Türk siyasi tarihi aktörlerinin yenilenmesini sağlamıştır.

Diğer taraftan 1990'lı yıllarda bireylerin tüketim, eğlence ve seyir ihtiyaçlarını karşılamak adına art arda büyük alışveriş merkezleri açılmıştır. Bu alışveriş merkezleri Türkiye'nin modernleşme sürecinin birer abidesi olarak görülmüştür. Söz konusu yıllarda keyif, lüks ve teknoloji ürünlerinin satın alınması modern ve kentli kabul edilmenin en temel göstergeleri olmuştur (Bali, 2002: 351).

5.8. Adalet ve Kalkınma Partisi ve Modernleşme

Adalet ve Kalkınma Partisi kurulduktan kısa bir sonra 2002 yılında girdiği ilk genel seçimlerden zaferle ayrılp tek başına iktidar olarak göreve başlamıştır. Başarısız koalisyon hükümetleri sonrası siyasi istikrar adına ve ekonomik gelişim için halkın umudu olarak AK Parti göreve gelmiştir. Sarıbay, (2003) Adalet ve Kalkınma Partisini "İsmi "İslam", uygulamaları "liberal", tutumu "demokrat", yörüngesiye "Batı"..." şeklinde tanımlamaktadır. Buğra ise (2012: 58) AK Parti için toplumsal açıdan muhafazakâr, ekonomik olarak da liberal şeklinde bir tanımlama getirmektedir.

AK Parti Hükümeti Döneminde modernleşme açısından 2005 yılında Avrupa Birliği üyeliği için katılım müzakerelerin başlaması önemli bir adımdır. Bu görüşmeler ordunun siyaset üzerindeki etkisini kırarken sivil yönetim anlayışını da güçlendirmiştir (Cansever ve Kiriş, 2015: 377). Modernleşme yolunda bu müzakereler ülkenin demokratik zeminini sağlamlaştırırken endüstrileşme noktasında da ekonomik reformların takip edilmesine imkân tanımıştır. Mardinli'ye göre (2020: 17) Avrupa Birliğinin müzakerelerdeki istekleri Türkiye demokrasisi adına önemli gelişmelerdir. Çünkü bu isteklerden ordunun siyaset üzerindeki etkisinin azaltılması, parti kapatma süreçlerinin zorlaştırılması, sivil toplum kuruluşlarının desteklenmesi ve insan haklarının geliştirilmesi yönündeki talepler demokratikleşmenin

önemli unsurlarıdır. Bu bağlamda AK Parti Dönemi modernleşme yolunda ‘Avrupalılaşma’ şeklinde değerlendirilmiştir. Karpat’a göre (2009b: 292) AK Parti hükümetinin 2001 ekonomik krizini bertaraf etmesi ve demokratik özgürlükleri daha önce eşine rastlanmayan seviyede genişletmesi önemlidir. Ayrıca Kürtlere ve diğer azınlıklara kitap, gazete ve televizyonlarda kendi dillerini kullanma hakkı tanınması demokratikleşme noktasında dikkat çekici unsurlardır. Askeri vesayetin kırılması adına MGK’nın başına sivil bir kişinin getirilmesi de demokratikleşmek için önemlidir.

Dellaloğlu’na göre (2012: 168) Türk modernleşme süreci Turgut Özal Dönemi ile başlayarak Recep Tayyip Erdoğan Döneminde askeri modernleşme yerini toplumsal modernliğe bırakmıştır. Çünkü bu süreçte dindar bir ailenin kızı kente türban takarak gelmekte ve üniversite okumak için talepte bulunmaktadır. Kürtler kimlik tanınması isterken Alevi aileler ise okullarda çocuklarının din dersini zorunlu olarak almalarını istememektedir. Bu anlamda modern olmayı halkın kendisi talep ederek modernliğin toplumsallaşmaya başladığı dikkat çekmektedir.

Bununla birlikte 2000-2008 yılları arasında uygulanan Dünya Bankası patentli Tarım Reformu Uygulama Projesi (TRUP/ARIP) ile tarım sektörünün baştan aşağı yeniden yapılandırılması tasarlanmıştır. Söz konusu yeniden yapılandırma süreci neredeyse bütün tarımsal sınıfları olumsuz yönde etkilemiştir. Küçük çiftçilerden bazıları kente göç etmek zorunda kalmıştır. Çiftçilerden bir bölümü topraklarını icara verirken bir kısmı da tamamen üretime son vermiştir. Büyük çiftçiler küçülmeye ya da tefecilere ve bankalara borçlanma yoluna giderek üretimi devam ettirmeye çalışmıştır. Sözleşmeli tarım anlaşmalarını tercih ederek gıda sanayisi için üretim yapanlar da olmuştur. Ancak 2001-2009 yılları arasındaki süreçte yaklaşık olarak 2,5 milyon çiftçi ve ailesi tarımsal üretimi bırakmak zorunda kalmıştır. Bu sürecin olumsuz yansımaları kredi takibine uğrayan çiftçiler, borçlarından dolayı hapis cezası alanlar ve intihar edenler de olmuştur. Bu durumun ülke ekonomisine olumsuz etkisi olarak 2008 yılında tarımsal üretimin gayri safi milli hasıladaki payı %7,8’e kadar düşmüştür. Bu oran Cumhuriyet tarihinde dramatik bir düşüşe işaret etmiştir (Atılğan, 2019: 362-363). Diğer yandan 2000’li yılların sonunda kentleşme oranı yaklaşık olarak yüzde 75 seviyelerine ulaşmıştır (Koç vd., 2010: 19).

2002 senesinin sonlarına doğru hükümetin kurulmasının ardından “Genç Subaylar Rahatsız!” manşetini atan Cumhuriyet gazetesi ve 2006 senesinden itibaren seçilecek cumhurbaşkanının eşi türbanlı olabilir mi tartışmaları etrafından beklenen kriz 2007 senesinde

gerçekleşmiştir. 2007 senesinde bürokrasinin ve CHP'nin desteklediği Cumhuriyet mitingleri, laiklik vurgusu ile iktidara karşı organize edilmiştir. Cumhurbaşkanlığı için dönemin Dışişleri Bakanı Abdullah Gül aday gösterilmiş ve seçimlerin ilk turunun olduğu 27 Nisan 2007 tarihinde Genelkurmay Başkanlığının internet sitesinde “e-muhtıra” şeklinde Türk siyasi tarihine geçen iktidarı uyaran bir bildiriye yer verilmiştir. 28 Nisan’da toplantı yapan hükümet yetkilileri, Genelkurmay Başkanlığına, hükümete bağlı bir kurum olduğunu hatırlatan ve e-muhtıranın demokrasilerde yerinin olmadığını ifade eden karşı bildiri yayımlamıştır (Akın ve Buçukçu, 2019: 130). Sivilleşme ve demokratikleşme açısından ordu karşısında tavrını net bir şekilde ortaya koyan AK Parti iktidarı, Akşit ve arkadaşlarına göre (2012: 55) bilhassa 2011 seçimlerinden sonra temel hak ve hürriyetler, ifade özgürlüğü, Kürt meselesi gibi konularda uyguladığı politikalarda keskin bir dönüş yapmıştır. Gülalp (2011) de bu durumu AK Parti iktidarının çoğulcu demokrasi anlayışını yarıda bıraktığı şeklinde değerlendirmiştir.

2012 yılında çıkarılan Büyükşehir Yasası ile kentlerin sınırları değişmiş ve ülke nüfusunun yüzde 92,5’i vilayet ve ilçe merkezlerinde yaşar hale gelmiş ve kentli sayılmaya başlanmıştır. Bu yasa sonrası ülke nüfusunun neredeyse tamamı kentte yaşar hale geldiği için kentli ve köylü şeklindeki iki temel kategori anlamını yitirmiştir (Kömürcüoğlu, 2019: 173). Yine kentleşmenin artması sonucu kırsal istihdamın da gerilediği bilinmektedir. Örneğin Türkiye İstatistik Kurumu (TÜİK) tarafından açıklanan rapora göre 1990 yılında kırsal istihdam yüzde 54 olurken bu oran 2018 yılına gelindiğinde yüzde 18’e gerilemiştir (TÜİK, 2019).

Adalet ve Kalkınma Partisi (AK Parti) askeri ultimatolar, parti kapatma davaları ve siyasi olmayan devlet elitleri ve yasadışı örgütler tarafından darbe girişimleri gibi birtakım siyasi hayatına müdahalelerle karşı karşıya kalmıştır (Jenkins, 2010; Keyman, 2010: 312-313). Bu gelişmeler tabii ki modern devletin siyasi hayatında olmaması gereken aynı zamanda da demokratik ortama zarar veren etkenlerden bazılarıdır. AK Parti iktidarı bu tür yaşanan olumsuz gelişmeleri aşmasını bilmiş ve sivil yönetime müdahaleleri bertaraf etmeyi başarmıştır. Sivil siyaset için istikrarın sağlanması Türk demokrasi tarihinde önemli bir başarıdır. Yine demokratikleşme açısından bir diğer örnek olarak 4 kadın milletvekilinin meclise türbanlı olarak katılması gösterilebilir. 2013 yılında Adalet ve Kalkınma Partisi Milletvekilleri Gülay Samancı, Sevede Beyazıt Kaçar, Nurcan Dalbudak ve Gönül Bekin Şahkulubey TBMM Genel Kuruluna türbanlı olarak katılmış ve Cumhuriyet tarihinde ilk kez tartışma yaşanmadan diğer partiler tarafından bu durum desteklenmiştir. Söz konusu gelişme modernleşen ülkenin demokrasi anlayışına katkı sağlamıştır. Ancak AK Parti hükümetinin

muhalif unsurları bertaraf edilmesi gereken ‘düşman’ olarak konumlandırması da demokratikleşme ve normalleşme açısından olumsuz adımlara örnek bir şekilde yansımaktadır (Berkan, 2014: 15-16).

Türkiye, her ne kadar farklı tarihlerde ekonomik ve siyasi krizler yaşamış ve yaşamaya devam ediyor olsa da günümüzde uluslararası ticaret ağlarının önemli bir üyesidir. Endüstrileşmesini belli bir seviyeye getirmiş ve yeni yatırımlarla geliştirmeye devam etmektedir. Bu doğrultuda kentleşme oranını artırmış, okuryazarlık oranını da yükseltmeyi başarmıştır. Turgut Özal’dan itibaren Cumhurbaşkanılarının da sivil kişilerden seçilmesi ordu vesayetinin kırılması ve demokratikleşmenin sağlanması açısından önemlidir.

İKİNCİ BÖLÜM

TARİHSEL SÜREÇTE KADIN

“Çağdaş bir toplumda kadınların
‘kadın olmaktan kaynaklanan sorunları’ olmayacak,
insanların ‘insan olmaktan kaynaklanan ortak sorunları’
çözümlemeye çalışılacaktır.”
Dr. Erdal Atabek⁴

Tarihsel süreç içerisinde farklı zaman dilimlerinde ve farklı coğrafyalarda kadının konumunun da farklılıklar gösterdiği bilinmektedir. Şöyle ki kadına kimi zaman kutsallık atfedilirken kimi zaman da ölmesi gereken bir varlık olarak bakıldığı dikkat çekmektedir. Avrupa toplumlarında ve Doğu toplumlarında kadının insan olduğu için değer kazanması bile ancak yüzyılların geçmesi sonrası olabilmektedir.

Türk tarihinde ise kadının her zaman değerli bir varlık olarak görüldüğü bilinmektedir. Kadın gündelik hayatın her noktasında yerini alarak ikincil bir konumda değerlendirilmesi söz konusu olmamıştır. İlk Türk devletlerinde kadın, erkek ile beraber avlanarak yeri geldiğinde de erkek ile beraber savaflara katılmıştır. Kadınlar yalnızca savafla katılmakla kalmamış yeri geldiğinde de ordulara komutanlık etmiştir. Böylece kadın siyasetten ekonomik faaliyetlere kadar her zaman erkek ile yan yana olmuştur.

Türklerin yerleşik hayata geçmesinden sonra da kadının konumunda çok fazla değişiklik olmamıştır. Kadın özellikle tarım işlerinde olmak üzere erkek ile beraber gündelik hayatını sürdürmüştür. Osmanlı Devleti Döneminde ise devletin yavaş yavaş bir imparatorluk haline dönüşmesiyle birlikte kadının da saray ve çevresinde ikincil plana gerilediği dikkat çekmektedir. Ancak toplumun büyük çoğunluğu kırsal yaşamda hayatını devam ettirdiği için kadının tarım ve benzeri işlerde erkek ile beraber toplumsal faaliyetlerini sürdürdüğü bilinmektedir. Bu bağlamda kadın, merkezde haremde tutulurken çevrede ise gündelik faaliyetlerini erkeklerle birlikte sürdürmeye devam etmiştir.

Cumhuriyet Dönemine geçişte ise kadının payına yine çetin bir görev düşmüştür. Bu süreçte kadınlar erkekler ile beraber cephede düşmana karşı vatan savunmasında büyük bir sorumluluk üstlenmiştir. Kadınların cephede ve cephe gerisinde yüklenmiş olduğu sorumluluklar sayesinde vatan savunulmuş ve yeni bir devletin temelleri hep birlikte atılmıştır. Ortaya çıkan yeni Türk Devletinin kurucusu Mustafa Kemal Atatürk ise kadınların göstermiş olduğu başarıları hiçbir zaman unutmamış ve bulduğu her fırsatta kadınları överek

⁴ Erdal Atabek, Kışkırtılmış Erkeklik Bastırılmış Kadınlık. İstanbul: Alkım Yayınevi. 2006, s.61.

gündelik hayat içerisinde erkeğin egemen olduğu siyasetten çalışma hayatına kadar her noktada kadınların da yer alması gerektiğini vurgulamıştır. Atatürk sayesinde Türk kadını, ilk Türk Devlerinde olduğu gibi toplumsal hayatın önemli bir parçası haline gelerek diğer toplumların imrenerek baktığı konumuna geri kavuşmuştur.

1. İslam ve Kadın

İslam, kadın ve her ikisi birlikte düşünüldüğünde konunun çok çetrefilli ve derinleştikçe girift olduğu gözlenmektedir. Çünkü İslamiyet denilince Kur'an-ı Kerim ve Peygamber aracılığıyla verilmiş bilgi ve nasihatlerin yüzyıllardan günümüze, Müslüman âlimlerce ve İslamiyet'i benimsemiş ülkelerin halklarınca nasıl anlaşılıp uygulandığı akla gelmektedir (Bilgin, 1997: 29). İslamiyet kendi dışında kalan, hatta İslamiyet'ten önce gelmiş bulunan tüm dinleri batıl saymaktadır. Hak olan dinler bile ancak kendi dönemleri içerisinde hak telakki edilmiştir. Ancak bu hak olma durumu da İslamiyet'in doğuşuyla birlikte haklılıklarını yitirmiş olarak kabul edilmiştir (Özdenören, 2016: 41). İslamiyet kadın ile erkeğin madde ve kaynak bakımından birbirinden farklı olmadığını vurgulamaktadır. Kadınların ve erkeklerin birbirine eş ve eşit olduğunu açıklamaktadır. Özellikle Arap toplumunda kadını hor ve hakir gören cahiliyet zihniyetini yıkmak için gelmiştir (Işık, 1990: 27).

İslam dini, itikat, ibadet ve ahlaki hükümlerinde bireysel olduğu kadar beraberinde toplumu da hedef almaktadır. Bireyler düzeldikçe, toplumun da buna bağlı olarak düzelmesi ve olması gereken bir toplum meydana gelmesi beklenmektedir. Bu anlamda İslam iki dünya arasında bir denge sağlayarak bireylerin bir bütün içerisinde huzurlu yaşamalarını amaç edinmektedir (Tümer ve Küçük, 1997: 334). Kur'an-ı Kerim'in surelerinde ise kadınlar hakkındaki düzenlemeleri içeren ayetler bulunmaktadır. Söz konusu ayetlere kadın haklarını düzenleyen ayetler de denilebilir (Bilgin, 1997: 29).

İslamiyet öncesinde ise Arap toplumunun içinde kız çocuklarını diri diri gömüp kız çocuklarına merhamet etmeyen, kendi elleriyle un ve benzeri gıda maddelerinden yaptıkları putlara tapan aynı zamanda ihtiyaç halinde de bu yaptıkları putları yiyen ve dünyevi isteklere kendini kaptırmış bir Arap toplumu söz konusudur (Tümer ve Küçük, 1997: 330). Bu anlamda İslamiyet, kadın ile erkek arasındaki dengenin iyice bozulmuş olduğu bir çağda (Işık, 1990: 26), Arap toplumunun içinde öylesine kötü bir ortamda doğmuştur ki bütün manevi anlayışların zayıfladığı ve ahlaki kuralların adeta sıfıra indiği bir dönemde indirilmiştir. Bu

dönemi Kur'an-ı Kerim ve diğer dini kitaplar, “cahiliye devri” olarak isimlendirmiştir (Göksel, 1993: 113).

Söz konusu cahiliye devrinde ataerkil aile sisteminin çok katı şartlarda uygulandığı, kız çocuklarının toprağa gömülmesinde bir sakınca hissedilmeyen toplum şartlarında inmeye başlayan Kur'an ayetleri, putperest Arapları puta tapıcılıktan kurtarıp, tek Tanrı inancı etrafında bütünleştirmekle kalmamış, kadın-erkek ilişkileri ve aile hayatı konusunda cahiliye devrinin yanlış inanç ve telakkilerini düzelterip, yeni ahlak ve hukuk kurallarıyla aile ile toplum yapısını yeni bir düzene kavuşturmuştur (Işık, 1990: 26). Kur'an-ı Kerim bu dönemin şartlarında kadın hakları için ilerici bir metindir (Wedud-Muhsin, 2005: 33).

İslam dini getirdiği kurallarla, ilk olarak Arap toplumunda var olan toplumsal ve bireysel sorunları düzeltmeye yönelmiştir. Bu anlamda kız çocuklarının öldürülmesi yasaklanarak evlilik dört kadın ile sınırlandırılmıştır. Ayrıca boşanma durumu da erkeğin keyfiyetinden çıkarılmıştır. Getirilen düzenlemeler dönemin şartlarında oldukça ileri adımlardır. Arap kadını ilk defa miras ve mal edinme hakkını elde etmiştir. İslamiyet “kadının kocasına itaat etmesini zorunlu kılarken, kocasının da karısına iyi” davranmasını şart koşturmuştur. Evladın babaya olduğu gibi anneye de aynı şekilde saygı göstermesi gerektiğini bir yükümlülük haline getirmiştir. Arap toplumunda kadının da bir birey olarak kabul edilmesi ancak İslamiyet sayesinde kabul edilmiştir (Kışlalı, 1990: 131).

İslamiyet, cahiliye devrindeki aile hukukuna ilişkin de düzenlemeler getirerek zevce için veliye verilen mihrin kadının hakkı olduğunu belirtmektedir. Babanın kızını istediği kişiyle evlendirmesi yerine kızının gönlü olan bir kişiyle evlendirmesi gerektiğini söylemektedir. Üvey anne ile evliliği yasaklayarak istizah, mübadele, muhadene müt'a nikah çeşitlerini de geçersiz saymaktadır (Gökalp, 1977: 74). İslamiyet, indirdiği dönemdeki uygulamalar ile karşılaştırılamayacak ölçüde kadınlara radikal ve ileri düzeyde haklar vermiştir. Toplumsal yaşamın birçok cephesinde kadın ve erkek eşit statüye sahip olmuştur (Çaha, 1996b: 79-80).

İslamiyet, kadın ve erkeği birbirinden ayrı tutmayarak ortak bir seslenişe sahiptir. Örneğin Kur'an-ı Kerim'in Ahzab (33/35) suresinde: “Müslüman erkekler ve Müslüman kadınlar, iman eden erkekler ve iman eden kadınlar, doğru erkekler ve doğru kadınlar, sabırlı erkekler ve sabırlı kadınlar, saygılı erkekler ve saygılı kadınlar, Allah yolunda harcayan erkekler ve Allah yolunda harcayan kadınlar, oruç tutan erkekler ve oruç tutan kadınlar, iffetlerini koruyan erkekler ve iffetlerini koruyan kadınlar, Allah'ı çokça zikreden erkekler ve

zikreden kadınlar var ya; işte Allah bunlar için bir bağışlama ve büyük bir mükafat hazırlamıştır” yer alan ifadeyi örnek gösteren Karaman, (1994: 17) İslam’da kadın ve erkeğin kulluk bakımından farklı görülmediğini ve her iki cinsin de Allah katında bir olduğuna işaret etmektedir.

Kur’an-ı Kerim’de bazı ayetler “Ey İnsanlar!” şeklinde başlayarak insanların bütününe, bazıları ise “Ey inananlar” şeklinde başlayarak sadece inananlara hitap etmektedir. Bu durum Kur’an’ın temel amacına uygundur. Çünkü Kur’an’a göre inansın, inanmasın, insanların tamamı insan olmak açısından eşittirler. Aralarındaki dil, renk, yetenek vb. farklar bulunmasına rağmen insanlar birbirlerini kabul ederek, birbirlerine saygı göstererek yaşamak zorundadırlar. Ayetlerde erkek ile kadının yaratılışlarında bir ayrıcalık olmadığı üzerinde bilhassa durulmaktadır (Bilgin, 1997: 31).

Kur’an-ı Kerim’de kadınların politik hakları açısından açık bir ifade yer almadığını belirten Cin (1984) ve Dikmen (1981) İslam hukukçularından bazılarının “kadının devlet başkanı olabileceği ve seçme seçilme hakkına sahip olduğu görüşünü savunurken, bazı İslam hukukçuları ise kadının seçme hakkına sahip olmakla beraber seçilme hakkına sahip olmadıklarını” iddia etmişlerdir (Cin, 1984: 59-60; Dikmen, 1981: 259-264). Topaloğlu (1966: 249) ise İslam hukukuna göre kadınların sadece seçmen olabileceği üzerinde bir kanaat olduğunu belirtmektedir.

İslam Peygamberi de kadının üstüne çökmüş olan kâbusu kaldırmıştır. Bu doğrultuda kime iyilik etmesi gerektiğini soran bir sahabelisine, üç kez “Annene, annene, annene!” emrini vurgulayıp, daha sonra da babasına ve komşusuna iyilik etmesini buyurmuştur. İslam Peygamberi “Cennet annelerin ayakları altındadır!” çok bilinen ifadesiyle kadının en saygın mertebedeki yerini belli etmiştir (Ateş, 1996: 83).

Hz. Peygamber evlilik konusunda ise sahabelerine, evlenmeden önce gidip eşlerini görmelerini tavsiye etmiştir. Böylelikle ailenin mutluluğu ve evliliğin devam etmesi için evlenecek kişilerin birbirlerini görmesinin önemine işaret etmiştir (Karaman, 1993: 387).

Diğer taraftan Hz. Peygamber Döneminde kadınlar çeşitli işlerde faaliyet göstermişlerdir. Peygamberin ilk hanımı Hz. Hatice, Peygamber ile evlenmeden önce yaptığı ticaretine evlendikten sonra da devam ederek Mekke ticaret kervanlarının yönetimini kendisi gerçekleştirmiştir (Barın Akman, 2011: 87).

Özdenören (1993: 20) kadınlara ilişkin yasak konusunda açık ve net olanın sadece imamlık yapmaları olduğunu belirtir. Ancak Wedud böyle bir yasağın olmadığını iddia etmekte ve hatta kendisi kadın erkek karışık olan cemaate çeşitli dönemlerde namaz kıldırmıştır. Wedud önderliğinde 1994 yılında Güney Afrika’da, 2004 yılında Amerika Birleşik Devletlerinin Virginia ve 2005 yılında da New York eyaletlerinde kadınlar ve erkekler birlikte camide namaz kılarak Kur’an’ın kadın penceresinden okunması gerektiğine dair eylem yapmışlardır (Yılmaz, 2015: 117).

Arat (1980: 57) ‘Kadınlar erkeklerin yarısıdır’ hadisine dayanarak İslam’da kadın ‘buçuk’ erkeğin ise ‘bir’ sayıldığını öne sürmektedir. Ancak Hatemi’ye (1995: 59) göre ise bu noktada bir yanlış anlaşılma vardır. Peygamber burada yarı anlamına gelen ‘nısf’ kelimesini değil ‘şakıyla’ kelimesini kullanmıştır ve bu kelime ‘yarı eşit parça’ anlamındadır. Bu bağlamda Hatemi, asıl kastedilenin kadın ve erkeğin birbirini tamamlayan ‘bir’ olan iki eşit parça şeklinde olduğunu belirterek duruma açıklık getirmektedir. Akdemir (1997: 257) de bu görüşü destekleyerek Kur’an-ı Kerim’in, erkek ile kadın arasında bir ayrım yapmadığını ve her iki cinse de aynı hak ve sorumlulukları yüklediğini bildirmektedir. Şefkatli Tuksal (2012: 277-278) ise Kur’an-ı Kerim’in içeriğini incelediğinde erkek ile kadın arasında bir farkın bulunmadığını vurgulayarak Allah için insanların en değerlisinin rabbine karşı sorumluluklarının en fazla bilincinde olan ve “salihlik, arınmışlık ve adanmışlık statüsüne hak kazanan” kişiler olduğunu belirtmektedir.

Kaymaz’a (2010: 354) göre ise Müslüman ülkelerdeki kadın haklarının uygulanması noktasında problem vardır. Müslüman ülkelerdeki kadın haklarının şahıs, aile ve miras hukuku bakımından ele alındığında ülkelerin büyük bölümünde şeriat hükümlerine göre uygulama bulunmaktadır. Buna göre;

–Bir erkek şahit karşılığında mahkemelerde ancak iki kadının şahitliği denk kabul edilmektedir.

–Miras paylaşımı sırasında kadın, erkeğin aldığı payın yarısı kadar hakka sahiptir.

–Birçok Müslüman ülkede kadının pasaport alabilmesi ve yurt dışına seyahat edebilmesi için babasının, kocasının ya da ailesinden bir erkeğin vereceği izin şartı bulunmaktadır.

–Boşanma sırasında genel olarak erkek bir sebep göstermek zorunda değildir. Ancak aynı durum kadın için geçerli değildir ve kesin olarak yasal bir gerekçesi olmalıdır. “Suudi

Arabistan gibi şeriat kurallarının katı bir biçimde uygulandığı kimi ülkelerde boşanan/dul kadının çocukları üzerinde de hakkı yoktur.” Boşanma sonrasında anne, erkek evladına yedi, kız evladına ise dokuz yaşına kadar bakma hakkına sahiptir. Çocukları gerekli yaşa geldikten sonra kadının eski kocasına, kocası vefat etmişse kocasının ailesine teslim etmek zorundadır.

“İslam dininin temel kaynağı olan Kuran, indiği dönemde kadınlara o güne kadar sahip olmadıkları statü ve haklar vermesine rağmen sonraki dönemlerde bu haklar fazla bulunarak kadının elinden alınmıştır. Böylece kadınlarla ilgili İslam’ın özüne aykırı birçok görüş ortaya çıkmıştır ki bunun için kadın konusundaki ayetlerin yorumlarına, rivayet kitaplarına ve çıkarılan hükümlere bakmak yeterlidir. Maalesef Müslüman toplumların zihin yapısını şekillendiren bu yaklaşımların muhkem olmayıp sadece birer yorum olduğu gerçeği gözden kaçırılmış, Kuran’ın genel prensipleri ve bütünlüğüyle çelişen kadın karşıtı görüşler böylece süregelmiştir” (Ark, 2018: 78-79). Bu tür görüşlerin varlığı ve Müslüman kadınların örtünmesinden dolayı kadınların İslam toplumlarındaki konumları noktasında İslam dinini kötülemek için temel argümana dönüştürülmüştür (Ahmed, 1992: 237). Bu tür argümanlar bulunmasına rağmen Ross’a göre Orta Doğu ülkelerinde kadınlar cinsiyet eşitliği konusunda diğer bölgelere göre daha az ilerleme kaydetmiştir. Birçok gözlemci bunun nedeni olarak bölgenin İslami geleneklerinden kaynaklandığını iddia etmektedir. Ancak Ross, cinsiyet eşitsizliğinin İslam’dan dolayı olmadığını ve petrolden kaynaklı olduğunu ifade etmektedir. Bu petrol üretimi, kadınların neden diğer birçok ülkede geride kaldığını da açıklamaktadır. Çünkü petrol üretimi, işgücündeki kadın sayısını düşürür ve bu da kadınların siyasi etkilerini azaltır. Sonuç olarak, petrol üreten devletler, alışılmadık derecede güçlü ataerkil normlar, yasalar ve siyasi kurumlarla baş başa kalmaktadır. Bu argümanı petrol üretimi, kadın çalışma modelleri ve kadınların siyasi temsili üzerine küresel verilerle ve petrol zengini Cezayir’i petrol zengini Fas ve Tunus ile karşılaştırarak desteklemektedir (Ross, 2008: 107).

İslamiyet’in gelişi ile birlikte Arap toplumunda kadının konumu da değişmiştir. Bu anlamda İslamiyet’in müjdelenmesi kadının da hak ettiği değeri kazanmasını sağlamıştır. İslamiyet öncesinde kadınların birçok toplumda ve dini inanışta değersiz varlık olarak görülüp öldürüldüğü, köle olarak satıldığı ve isim dahi verilmediği bilinmektedir. Hatta İslamiyet’in indiği Arap coğrafyasında da kadınların diri diri toprağa gömüldüğü bilinen bir gerçektir. Yaşama hakkı dahi çok görülen kadına İslam dini ilk başta kadının insan olarak yaşama hakkını sağlamıştır. Aile hayatına ilişkin de düzenlemeler getiren İslamiyet kadınların evlilik ve boşanma haklarını da düzenlemiştir. Bu anlamda İslamiyet ile birlikte kadın, Arap toplumu içerisinde sosyal konumunu elde etmeye başlamıştır.

2. Türk Tarihinde Kadın Olgusu

Türk tarihinde kadın olgusu ele alınırken en az üç farklı dönem üzerinden tartışma açmak ve değerlendirmek gerekmektedir. İlk olarak İslamiyet öncesi Türk toplumunda kadın, ardından İslamiyet'in kabul edilmesiyle birlikte değişen ve dönüşen anlayış açısından kadın ve sonrasında ise Osmanlı Devletinin yıkılmasıyla birlikte kurulan Cumhuriyet Döneminde kadın olgusu ele alınmaktadır.

2.1. İlk Türk Devletlerinde Kadın

Türk toplumu tarihsel süreçte kendi örgütlenme biçimine göre kadını konumlandırmıştır. Örneğin Gökalp'e göre (2005: 167) "Kadın Türk toplumunda annelik özelliğinden kaynaklanan yüce bir değer olarak kabul edilmektedir. Ailenin ve devletin varlığının tesisi açısından kadına özel bir önem atfedilmiştir". Kadın, Türklerde evi ayakta tutan varlık olarak değerlendirildiği için yaygın anlamda 'evci' olarak adlandırılmıştır. Kadına, Köktürklerde eş, daha eski dönemlerde ise "eşi, işler, yotuz, egmiş, başa, baş yoldaşı, bike, evşenliği" gibi isimler verilirken Kırgız Türkleri ise baybeçe, baybiçe şeklinde isimlendirmişlerdir. Çağatay Türklerinde evlik, Osmanlılarda evdeş, gibi isimler verildiği bilinmektedir. Zevceye genel olarak aileye yeni katılan anlamında "katın, katun, hatun" adı verilirken geline ise gelen anlamında 'gelin' denilmiştir (Güler, 1993: 77).

Genel anlamda Türk tarihine bakıldığında dünyadaki uluslararası Türk milletinde kadın ayrıcalıklı bir yere sahip olarak saygı gören bir durumda olmuştur (Atsız, 2015: 153). Türk kadını erkeğin yanında yer alarak geri planda kalmamıştır. Türk tarihinde kadın, toplumsal hayata aktif bir şekilde katılmıştır. Türk kadını ev işlerinin yanında tarım ve hayvancılık ile uğraşarak ticari faaliyetlerde de bulunmuştur. Tüm bu işlerin ötesinde kadın gerektiğinde savaflara katılarak aktif roller üstlenmiştir (akt. Özel Özcan ve Erden Kaya, 2017: 179). Bu anlamda kız çocukları da küçük yaşlardan başlayarak erkek çocuklar ile birlikte ok atıp, at bindikleri dikkate değerdir (Sevim, 2005: 92). Gökalp'e göre de İslamiyet öncesi Türklerde kadınlar amazon (savaşçı kadın) olarak bilinmekte ve eski kavimler içinde hiçbir kavim Türkler kadar kadına hak vermemiş ve saygı göstermemiştir (Gökalp, 2018: 155-156). Bu anlamda Türkistan coğrafyasındaki Türk devletlerinde kadının konumu her zaman ön plana çıkmaktadır. Örneğin İskitlerde, her kadının İskit erkekleri gibi savaşçı olarak yetiştirilmesi geleneği dikkat çekmektedir (Gündüz, 2012: 131). Bu geleneğin yanında İskit kadınları günlük yaşamlarında yoğun bir şekilde at yetiştiriciliğiyle uğraşmışlardır (Durmuş, 2013: 51).

Karadeniz'in kuzey bölgesinde bulunan bozkırlarda hayat süren Sarmatlarda ise kadınların yaşantısı Sarmat erkeklerinden çok farklı olmamıştır. Barışın hâkim olduğu zamanlarda ava gitmişler, savaş zamanı geldiğinde de savaşa giderek toplumsal yaşamda kendilerini kabul ettirmişlerdir. Erkekler ile ya da tek başlarına at binip, avcılık yapabilmışlerdir (Durmuş, 2012: 132). Hatunların maiyetinde, ok atmakta yetenekli atlı kadın birlikleri olduğu da bilinmektedir (Esin, 1997: 10). Kadınların savaşçı özelliklerini gösteren bir durum da yapılan mezar kazılarında kadınlara ait mezarların içinde “yay, ok, kargı, kılıç, hançer ile birlikte karın kısmının korunması için metal kaplı kemerler” olduğu görülmüştür (Durmuş, 2013: 52-53).

Savaşa katılan kadınlar arasında Alp Er Tunga'nın öldürülmesinin ardından ordunun başına geçen Tomris Ece Hatunun vatanını kahramanca savunduğu bilinmektedir (Öztuna, 1963: 94; Durmuş, 1996: 89). Uygur Hakanı Böğü Kağan'ın Çin seferi sırasında hatununun da katıldığı (Ögel, 1971: 116) bilinirken yine devlet idaresinde bulunan bir diğer hatun ise Buhara hükümdarı Tuğ Şad'ın annesidir. Araplar ile girdiği mücadelede 15 yıl boyunca savaş ve barış sürecinde devleti idare etmiştir (Turan, 2014: 450).

Yakut Türklerinde, ‘gelin’ evi aydınlatan bir ışık olarak değerlendirilirken diğer Türk boylarında da evdeki yanan ocağın neşesi olarak görülmesi (Sevinç, 1969: 69), kadının değerini ve konumunu açıkça ortaya koymaktadır. Göktürkler ve Uygurlar devletlerinde ise kadının konumu kısaca şu şekilde açıklanabilir: “Kadın aile içinde eşit haklara sahipti. Din olarak hem kadının hem de erkeğin ayrı ayrı tanrıları/tanrıçaları vardı. Şamanizme göre gökyüzü ve güneş (hayatın kaynakları) kadın; yeryüzü ve ay, erkek olarak kabul edilmektedir. İyilik tanrıları kadın olarak düşünülmektedir. Kadın giyimi itibariyle kapalı değildir. Hak ve sorumluluklar, siyasanın en üst kademesine değin değilse de, büyük çapta paylaşılmıştır. Kavmin bütünlüğü ve devletin otoritesinde kadın, erkek ile beraber temsil edilmektedir” (Akt: Altındal, 1980: 52). Sevinç’e (1987: 31) göre kadın-erkek arasında bir ayrım yapılmadığı için kadın erkeğin tamamlayıcısı kabul edilir ve kadınların dâhil olmadığı bir iş görülmezdi. Hatta kağanın emirnamelerinde yalnızca “Hakan buyuruyor ki...” ifadesi yer alırsa bu emirname geçerli sayılmazdı. Diğer devletlerin elçileri sadece hakanın huzuruna çıkamaz ve bu kabul sırasında hatunun da hakanın yanında olması gerekli görülmüştür. Söz konusu kabul törenlerinde, ziyafet ve şölen gibi etkinliklerde de hatun bulunur ve hakanın sol yanında oturmuştur. Hatun, siyasi ve idari konulardaki tartışmaları dinler, kendi görüşünü belirtir ve hatta harp toyuna da katılmıştır (Gökalp, 1974: 211; Çandarlıoğlu, 1977: 64). Bu durum da kadının siyasi alanda da güçlü olduğunu ve gerektiğinde nüfuzunu kullandığına işaret

etmektedir (Gökalp, 1975: 57). Siyasi alanda kadın etkisini yansıtacak bir örnek de Hunlarda Attila'ya ziyarete giden Doğu Roma Devletinin elçilerinin ilk önce Attila'nın karısı Arıkan Hatun tarafından kabul edildiği ve elçilere ziyafetler verildiği bilinmektedir. Bu örnek Arıkan Hatunun siyasi nüfuzunu göstermektedir (Çandarlıoğlu, 1977: 62). Grek Tarihçisi Priskos'un da Arıkan Hatunu evinde ziyaret ettiği bilinmektedir (İzgi, 1975: 153). Attila'nın kardeşi Bleda'nın hayatını kaybetmesinin ardından eşi, bulundukları köyün yönetimini eline alarak Bizans'tan gelen elçilik heyetini huzuruna kabul etmiştir (Ahmetbeyoğlu, 2001: 151). Büyük Hun İmparatorluğu ile Çin arasında imzalanan ilk barış antlaşmasının da Mete Hanın, hatunu tarafından imzalandığı dikkat çekmektedir (Ögel, 1971: 32).

Rasonyi (1988: 57), Köktürk, Uygur, Sabir gibi diğer Türk Devletlerinde de kağan eşlerinin devlet idaresinde güçlü bir konuma sahip olduklarını belirtmektedir. Bu anlamda Türk devletlerinde hatunlar söz hakkına sahip olmakla birlikte aralarında devlet siyasetine yön verenler, devlet yöneticiliği yapanlar da olmuştur (Kafesoğlu, 2012: 259). Göktürk devletinin Çin üzerine 623 yılında yaptığı bir sefer sırasında İl Kağan, Çin'e elçi göndermiş ve İmparatora, Çinli bir prenses ile evlenmek istediğini bildirmiştir. İmparator bu teklife karşılık İl Kağan'a, Ma-i şehrini kuşatmaktan vazgeçmesi durumunda evliliğin olacağını söylemiştir. İl Kağan bu teklifi kabul edip kuşatmadan vazgeçmek istemiştir. Ancak eşi Hatun buna karşı çıkmış ve baskınlara devam edilmesi yönünde buyruk vermiştir. Sonuçta Hatun'un dediği olmuştur (Taşağıl, 2014: 92). Bir diğer örnek Sabar Devletinin hükümdarı olan Balak'ın hayatını kaybetmesinin ardından yerine hanımı Boğarık geçmiştir. Boğarık, savaçılığı ve idareciliği ile bilinen bir Türk Kraliçesi olarak yüz bin kişilik Sabar ordusunu kumanda etmiştir. Bu güç karşısında Bizans İmparatoru I. Justinianos ise çeşitli gümüş vazolar ve diğer değerli hediyeler sunarak Boğarık ile anlaşma yapmak zorunda kalmıştır (Kafesoğlu, 2012: 153). Türk toplumunda Boğarık Hatunun hükümdar olması siyasi olarak en üst makamda bir kadının görev yaptığını göstermektedir.

Kadının Türk toplumsal hayatındaki yeri ve önemini Orhun Kitabeleri üzerinden okumak da mümkündür. Yazıtlarda aile hukuku, mülkiyet meseleleri kurallara bağlı olarak düzenlenmiştir. Evlilikte anne ve babanın onayı gerekmekte ve erkek tarafına ağırlık (kaling) verilmektedir. Evli kadın kutsaldır ve tecavüz edenin cezası idamdır. Kadın aile içinde eşit haklara sahiptir (Altındal, 1980: 52; Üçok, Mumcu ve Bozkurt, 2011: 33). Orhun Abideleri'nde yer alan "Türk milleti yok olmasın diye, millet olsun diye, babam İlteriş kağanı, annem İlbilge Hatunu göğün tepesinden tutup yukarı kaldırmıştır" (Ergin, 2013: 69), ifadesi erkek gibi kadının da kutsal görüldüğüne işaret etmektedir. Zaten İlbilge Hatun sevgi ve

şefkat ilahesi Umay'a benzetilmektedir (Çandarlıoğlu, 1977: 64). Abidelerde Bilge Kağan ve Kül Tegin'in başarılarından söz edilirken hala, teyze, anne, hatun gibi aile üyelerinden bahsedildiği dikkat çekmektedir (Durmuş, 2016: 158). İlk Türk topluluklarında, kadının içtimai mevkiinin çok yüksek olduğu görülmektedir. Kadın için şiirler yazılmış, abideler dikilmiş ve şehirler kurulmuştur (İzgi, 2014: 77).

Hun ve Göktürk Dönemlerinde hayatını sürdüren Türk kadını, isim sahibi bireyler olmasının yanı sıra olumlu sıfatlar ile anılmıştır. Yaşanılan devrin, coğrafyanın ve insan yapısının getirdikleri sonucunda biçimlenen toplumsal yapı içindeki kadın algısı oldukça gelişmiş düzeyde olmuştur. Savaş meydanları dâhil hayatın her alanında erkek ile aynı konumda olmuştur. Bu dönemlerde Türk kadını için eve kapatılma gibi bir durum söz konusu dahi edilmemiştir (Açıl, 2016: 162).

Uygur hatunlarının kendilerine mahsus otağları ve şehirleri olmuştur. Etsina nehrinin yakınlarındaki yerleşim alanının, T'ang sülalesi zamanında Uygur prenseslerinin oturdukları şehir olduğu kaynaklarda geçmektedir. Bundan başka, daha üç K'o-tun ch'eng –hatun şehri olduğu da Çin kaynaklarında kaydedilmiştir (İzgi, 2014: 78). Bu örnekler de kadınların Türk toplumundaki yerinin anlaşılması açısından belirleyici olmuştur.

Destanlarda ve halk hikâyelerinde de Türklerin kadınlara bakış açısını görmek mümkündür. Örneğin “Oğuz Kağan Destanı’nda Oğuz Han’ın eşinin karanlık bastığında gökyüzünden inen, aydan ve güneşten parlak bir ışık şeklinde tasvir edilmesi” (Bang ve Rahmeti, 2012: 93) kadının kutsal bir varlık olarak görüldüğüne işaret etmektedir. Dede Korkut hikâyeleri, Oğuz Türklerinden kadının erkeğini tamamlayan, saygıdeğer kişiliğine örnekler vermekte, ayrıca kadının en önemli özelliklerinden birinin de kahramanlığı olduğunu dile getirmektedir. Dede Korkut hikâyelerinde ailenin kurucuları olan kadın ve erkek yaradılıştan gelen iyi özelliklerle birlikte karşılıklı anlayış ve güzellikle davranan kişiler olarak yansıtılmıştır (Kocakaplan, 1990: 254-257). “Altay silsilesinde kadın adını taşıyan bir dağ vardır. Bu dağ, Altay Türklerinde kadın hakkında söylenen birçok şairane destanlara mevzu olmuştur. Bu Kadındağı Altay Türklerinin kadınlık şerefine diktikleri abidedir.” Bu anlamda Altay destanlarında kadınların değeri yüksektir (İnan, 1968: 275). Manas Destanındaki Kanıkey Hatun, Dede Korkut hikâyelerindeki Banı Çiçek gibi hatunlar ailelerinin en büyük destekçisidir. Destanlarda kahramanlık ve cesaret timsali olarak da kadınlara rastlanılmaktadır (Seyidoğlu, 1993: 579). Türklerin İslamiyet’i kabul etmelerinin ardından ise destanlarda yer alan savaşçı kadın tipine ilave olarak İslami kadın figürüne

rastlamak mümkündür. Örneğin Battalname’de iki tip kadın görülmektedir. Birincisi İslami kadın tipi ikincisi ise epik özellikleri taşıyan alp-kadın tipidir (Oy, 1993: 586).

Türk halk hikâyelerinde de kadının yeri, yetkileri ve önemi üzerinde sıklıkla durulmuştur. Örneğin ‘Şah İsmail ile Gülizar Hikâyesinde’ Şah İsmail’in babası ile Türkmen obasının beyi çocuklarını evlendirmek üzere görüşüklerini haber alan beyin hanımı bu evliliğe engel olmak adına obasının Hint diyarına göç etmesi yönünde bir karar almış ve bu kararını uygulamıştır (Koz, 1993: 611). Türk masallarında ise çocuğun cinsiyetinden ziyade aile ve çevresi için faydalı ve hayırlı olması yönünde vurgular yer almıştır (Günay, 1993: 621). Gerek masallarda gerekse halk hikâyelerinde genel anlamda kadın erkek eşitliği açık bir şekilde görülmektedir. Hatta zaman zaman kadının erkekten daha ön planda olduğu dikkat çekmektedir.

Radloff’a göre Türk toplumlarında erkeğin kadına şiddet uygulaması görülmüş bir olay değildir. Eşler arasında karşılıklı şefkat ve saygı vardır. Çocuklara ise ilk Türk topluluklarında çok değer verilmiştir. Kadın anne olursa aile içersinde kendisine duyulan sevgi daha da artmıştır. Altaylarda kadın ve erkek arasındaki konuşma ve görüşme tam anlamıyla serbest bir şekilde olmuştur. Genç erkekler kadınlar ile iletişim kurarken kadın yüzünü örtme gerekliliği duymamıştır (Nirun, 1994: 23-24).

İslamiyet’in kabul edilmesinin ardından da Türk kadınının sosyal ve siyasi statüsünün aynı şekilde devam ettiği bilinmektedir. İslamiyet öncesinde olduğu gibi ordunun başında savaşa katılan hatunlar, elçi kabulü, siyasi ve idari kültürel faaliyetlerde etkin görev almaya devam etmişlerdir (Turan, 1969). Sultan Melikşah’ın zevcesi Karahanlı prensesi Celaliye (Terken) Hatun da devlet yönetiminde oldukça tesirli olmuştur. Siyasi temasların bazen önce Terken Hatun ile yapılarak olgunlaştırıldığı bilinmektedir. Harzemşah Ala’üd-din Tekiş’in hanımı ve Ala-üddin Muhammed Harzemşah’ın annesi Kanglı prensesi Terken Hatun’un ayrı divanı, ayrı sarayı olmuştur. Sultanın emirleri Terken Hatunun imzası olmadan geçerli sayılmamıştır. Harzemşah Muhammed, iktidarının sonlarına doğru Semerkand’a çekilmiş ve başkent Gürgenc’i Terken Hatuna bırakmak zorunda kalmıştır (Kafesoğlu, 2012: 346-347).

Selçuklular’ın 10. yüzyılda Anadolu bölgesine gelişlerine kadar, İslamiyet’in etkileri olmasına karşılık Türk kadını aktif bir şekilde yaşamını sürdürmüştür. Sosyal yaşamında eve kapatılmamış ve erkekler ile birlikte gündelik hayatın içerisinde yer almıştır. ‘Harem’ henüz bilinmemektedir. Selçuklu hâkimiyeti yaklaşık olarak 300 sene kadar devam etmiştir. Bu dönem içerisinde kadının sosyal durumu hayli değişikliğe uğramıştır. Ancak yine de erkekten

kopmayarak sanat ve kültür hareketleri ile ilgilenmiştir. Kadınlar adına medrese, hastane ve kütüphaneler inşa edilmiştir. Örneğin İran'ın Kirman şehrinde Kutlu Türkan Hastanesi (1271), Kayseri'de günümüzde adına Tıp Fakültesi kurulan Gevher Nesibe Şifahanesi (1206), Divrik'te Turan Melek Hatun Kütüphanesi (14. yüzyıl) gibi örnekler bulunmaktadır (Göksel, 1993: 129).

Seyyah İbni Batuda, Altın Orda Hanlığındaki adetlerden, törelerden de kendi üslubu ile manzaralar çizmektedir. Hükümdar Mehmed Özbek Han'ın törenlerde yanında Taytuğlu Hatun'un yer aldığı ve sultanın bu kadını köşkün kapısında karşılayıp elinden tutarak içeriye getirdiği, ondan sonra da kendisinin makamına geçip oturduğunu belirtmektedir. Bu ve bunun gibi pek çok örnek Türk kadınının cemiyet içindeki yerini göstermektedir (Parmaksızoğlu, 1989: 86-87).

Anadolu coğrafyasına bakıldığında Kayseri vilayetinde on üçüncü yüzyılın ilk yarısında Fatma Bacı tarafından kurulan Bacıyan-ı Rum yapılanması kadınlar tarafından oluşturulan en önemli sivil toplum örgütlenmesi olarak dikkat çekmektedir (Çubukçu, 2015). Dolayısıyla kadınların İslamiyet'in kabulünden sonra da toplumsal alandaki konumlarının ve rollerinin aktif olarak devam ettiği görülmektedir (Özel Özcan ve Erden Kaya, 2017: 180). Hatta Fatma Bacının Osmanlı Devletinin Kuruluş Döneminde Anadolu Bölgesinin, Moğol istilasıyla karşı karşıya kalmasından dolayı Kayseri'nin savunulması için silahlı olarak cepheye gittiği ve esir düştüğü bilinmektedir (Bayram, 2008). İslam öncesinin kahraman kadınlarına yeni dönemde de rastlamak mümkündür. Tuğrul Bey, kardeşi İbrahim Yınal'a Hamedan bölgesinde yenilince Hamedan kalesine sığınmak zorunda kalmıştır. Altuncan Hatun, kuşatma altında kalan Tuğrul Beyi kurtarmak için Bağdat'ta devlet idaresini eline alarak ordunun başına geçmiş ve 3 Ağustos 1059 tarihinde Rey yakınlarında savaşı kazanıp Tuğrul Beyi kurtarmıştır (Turan, 2014: 137). Benzer bir diğer örnek ise Sultan Alparslan'ın kız kardeşi Gevher Hatunun, eşi İlbasan'ı kurtarmak için harekete geçmesidir (Turan, 1969: 127). Ancak tüm bu örneklerle rağmen İslamiyet'in kabulü sonrası geçen sürede kadınların direkt olarak siyasi bir aktör olarak idarede bulunmadıkları dikkat çekmektedir (Peker, 2017: 157).

2.2. Osmanlı Devletinde Kadın

Osmanlı Devletinin ilk yıllarında ise göçebe yaşam devam etmiş kadının gündelik hayattaki konumunda ve rollerinde olağan bir değişiklik olmamıştır. Turan'a (1993: 87) göre Osmanlı Devletinin kuruluş yıllarında da kadına önemli bir görev düşmüştür. Kuruluş

aşamasında bir yandan Bizans bir yandan ise Moğollara karşı verilen mücadelede Türk kadını muharebe alanında erkekler ile beraber mücadele etmiştir.

İlerleyen yıllarda ise yerleşik hayatın yaygınlaşması ve devlet sisteminin oluşturulması sonucunda padişah ve ailesi için sarayların yapıldığı bilinmekte ve ‘haremlık selamlık’ bölümlerinin belirginleştiği görülmektedir.

Osmanlı Devletinde kadın denildiğinde neredeyse dünyada herkesin aklına ilk olarak harem ve bağlantılı olarak selamlık gelir. Oysaki harem sanıldığı gibi ne Türk icadıdır ne de Osmanlının bir keşfidir. Osmanlı Devleti yetkilileri “harem” bölümünü Bizans ve İran’dan etkilenererek benimsemiştir. Zaman içerisinde sarayda ve çevresinde yaygınlık kazanmıştır. Bu doğrultuda poligami yaygınlaşmıştır. Harem bölümü uygulaması Türk-Osmanlı toplumunda XV. yüzyılda başlamıştır. Bu özeniş daha sonra kaçınılmaz bir şekilde, sarayın çevresinde, beylerin, vezirlerin, paşaların konaklarında da uygulanmaya başlamıştır (Altındal, 1980: 108).

Harem ile birlikte padişah hatunları sarayın içinde saray dışına kapalı bir şekilde yaşamaya başlamışlardır. Haremin düzeni, nasıl yönetildiği hakkında bilgi sahibi olmak sıradan bir insan için olanaksız olmuştur. Sadece erkekler değil, önemli kadınlar dışında kimse haremin içi hakkında bilgi sahibi olamamıştır. İvedi bir durumla karşılaşılmadığı sürece doktor haricinde hareme erkeklerin girmesi yasaklanmıştır. Doktor harem bölümüne girmiş olsa dahi direkt olarak hastayı görememiştir. Kadının hastalıkla ilgili gerekli yerlerine sadece örtü üzerinden dokunarak müdahalede bulunabilmiştir. Harem içindeki kadınların dışarı çıkması da oldukça zor bir durum olmuştur. Sadece padişah istediği zaman ve kimsenin göremeyeceği şekilde bahçeye çıkıp gezebilmişlerdir (Tavernier, 2010: 151). Buna rağmen İnan’a göre (1968: 70-71) Anadolu bölgesinde saray dışındaki kadınların konumunda bir değişiklik görülmeyerek erkekler ile birlikte tarlada üretici olarak faaliyet göstermiştir. Aynı zamanda göçebe kültürün bir getirisi olarak kadınların hala at binip olası bir tehlike durumunda da ailesini korumakla sorumlu olduğu da bilinmektedir.

Göçebe bir kültür yapısına ve tarıma dayalı ekonomik sisteme bağlı olan Osmanlı Beyliğinden devlet yapısına dönüşmüş olduğu on altıncı yüzyıla kadar kadınlar, kılık-kıyafetinde serbest olmuştur. Bununla birlikte aile içinde alınan kararlara aktif biçimde katıldığı hususu da Osmanlı kadınlarıyla ilgili bilinen bir gerçektir (Çaha, 1996b: 79-80). Osmanlı Devleti çok hızlı bir şekilde güçlü bir imparatorluk haline gelmiştir ancak teokratik devlet sınırlarını genişletirken kadınların konumunda da gerileme olmuştur (Doğramacı, 2000: 4).

Ortaylı'ya (2007a, 37) göre Osmanlı ailesinde kadın, ilk Türk topluluklarına kıyasla ikinci planda kalmıştır. Bu durum da yalnızca Türk olanlar için geçerli olmamıştır. Diğer uluslardan kadınlar da aynı uygulamayı görmüşlerdir. Ancak bu durum kadınların özgürlüğünün tam anlamıyla elinden alındığı anlamına da gelmemektedir. Çünkü Osmanlı kadınları rahat bir şekilde dini ayinlere katılabilmişlerdir. Hatta bazı özel günlerde Müslüman ve Hristiyan kadınlar bir arada kutlama bile yapmışlardır. Fakat Toprak'a (2017: 51) göre özellikle kamusal alan erkeğe ait olmuş ve kadının bu alanı ihlal etmesi dini gerekçelerle tepkiyle karşılanmıştır. Evliliğe ilişkin ise “eş tercihi konusunda genç kızlar beğendikleri kişinin kendilerine talip olmasını beklemek, erkekler ise talip oldukları kızın ailesini ikna etmek durumunda” olmuşlardır (Karaslan, 2015: 190).

16. yüzyıla gelindiğinde ise kadınların vakıf kurabildiği, aynı zamanda yöneticilik yaparak lehdarı olduğu (Baer, 1983), 17. yüzyıla ilişkin yapılan incelemelerde de benzer şekilde kadınların vakıf sahibi olabildikleri bilinmektedir (Jennings, 1975; Gerber, 1980). Kadınların süreç içerisinde taşınmaz mal varlıklarını artırdıkları dikkat çekmektedir. Kadınların hem erkeklere hem de kadınlara borç para verdiği, afyon ve pamuk ticareti yaptıkları bilinmektedir. Kadınlar ayrıca mücevherlerini kızlarına doğrudan hediye edebilmişler, böylece serveti kadın soyundan devam ettirebilmişlerdir (Marcus, 1992: 157-158).

Kadınların vakıf sahibi olabilmesi mülk edinebilme haklarını göstermekle birlikte bilhassa kadınların vakıf kurucusu ya da denetçisi olması gayrimenkul piyasasında etkin olduklarına da işaret etmektedir. Bu durum gerektiğinde haklarını kullanmak ve korumak için kadınların mahkemeleri kullandıklarını da göstermektedir (Meriwether, 2000: 123). Kanuni Sultan Süleyman ve Üçüncü Selim Dönemlerinde halk sınıfından kimi kadınların iş hayatına girdikleri bilinmektedir. Örneğin, bu dönemlerde kadınların pratik hekimlik yapmalarının yanı sıra (Çitçi, 1982: 81), evden eve dolaşan mendil, çevre, kumaş, işli örtüler satan bohçacı kadınlar ve büyücü kadınlar çalışan kadın sınıfı içerisinde gösterilmektedir (Taşçıoğlu, 1958: 11). Ayrıca 16. asırda kadınlar esir ticareti yapmakta ve çamaşırcılık dükkânı işletmelerinin beraberinde (Topçuoğlu, 1957: XXI), 17. asırda ise hamam işleten, tarla tasarruf eden, evlerindeki tezgâhlarda sof vb. ürünlerin üretimini yapan, hatta çarşı-pazarda bu ürünlerin satışını yapan kadın örnekleri bulunmaktadır (Taş, 2014: 180-181). Bu pazarlardan en bilineni ise kent merkezlerinde ve kırsal alanlarda kurulan “Avrat Pazarı” şeklinde isim yapan alışveriş yerleridir. Bu pazar yerlerinde sebze ve meyve gibi tarımsal ürünlerin yanında hayvansal ürünler ve kadınların kendi ürettikleri el işlerinin satışa çıkarıldığı yerlerdir.

Hürrem Sultan'ın desteği ile kurulan Haseki Darüşşifa ve İmaretinin yakınlarında bulunan söz konusu pazar yerleri en yoğun olanları olmuştur. Kadınlar bu pazarda hem alıcı hem de satıcı olarak yer almışlardır (Dingeç, 2010: 13).

Ayrıca Anadolu kadınının ticaretle uğraştığını ve ticarethane açtığını gösteren çeşitli örnekler ile desteklemek mümkündür. Örneğin 17. yüzyılda Bursa'da iplik eğirme atölyelerinin yarısından fazlasının kadınlara ait olduğu bilinmektedir (Karta, 2016: 142). Yine Ankara'da 1600'lü yıllarda evlerde sof dokuma atölyelerinin bulunduğu ve kadınların ticari faaliyetlerini sürdürdükleri bilinmektedir (Faroghi, 1997: 127). 18. yüzyılda da kadınların mülkiyet hakkının devam ettiği, hatırı sayılır miktarda değerli malların sahibi olmakla birlikte mahkemeye çıkma hakları da bulunmuştur (Göçek ve Baer, 2009: 62). Kadınların şer'i mahkemelerden erkekler kadar faydalanabildiğini belirten Zarinebaf-Shahr, Osmanlı toplumundaki seçkin kadınların hukuki anlaşmazlıkları çözmek adına gayri resmi ilişkileri ve erkek akrabalarının toplumsal nüfuzunu tercih ettiğini ileri sürmektedir (2009: 250).

Kanuni Sultan Süleyman Dönemiyle birlikte kadınlar mahrem olarak görülmeye başlanmış, nerede nasıl giyinmesi gerektiği, erkekler ile ilişkilerine ve kıyafetlerine kadar varan kısıtlamalar getirilmiştir. Kadınların başlıca eğlence kaynağı komşular arası ziyaretler ve mesire yerleri olurken buralarda da erkekler ile kadınlar arasındaki ayrım göze çarpmıştır (Çakır, 2016: 228). Harem hayatının yerleşmesiyle birlikte padişahтан sonra üst sınıf yöneticileri arasında da tercih edilir olmuş ve bunun sonucunda gelenekselleşmiştir. Bunun ardından kadınların giyim ve davranışlarıyla ilgili kararlar da arka arkaya gelmiştir (Güler ve Ulutak, 1992: 59). Osmanlı yöneticileri tarafından çıkarılan fermanlarda genel anlamda kadınlara üç alanda müdahale edilmiştir: Kadınların kıyafeti, sokakta görünmeleri ve erkekler ile olan ilişkileri. 16. yüzyıldan sonra kadınlarla ilgili çok sayıda fermanın ortaya çıkmasının iki temel nedeni vardır: Batı mallarının yoğun tüketimi ve harem hayatının kurumlaşması. Fermanların birçoğunda kadınlara verilecek olan ceza onların İstanbul'dan dışlanacağı yolunda olmuştur (Çaha, 1996b: 80-82). 1573 yılında kadınların kaymakçı dükkânlarına girmesi, 1610 yılında erkekler ile birlikte sandala binmeleri, 1750 yılında ise mesire yerlerine gitmeleri, faytona binmeleri ve eşleri ve erkek çocuklarıyla birlikte bile olsa sokakta beraber yürümeleri yasaklanmıştır (Serdaroğlu, 1972: 34; İnan, 1968: 80; Şemşek, 2020: 191). Ayrıca Müslüman kadınların, çirkin renk olarak sınıflandırılan mavi, pembe, sarı ve benzeri açık renkli ferace giymemeleri yönünde uyarıldığı bilinmektedir (Taşkiran, 1973: 20). Getirilen yasak ve kısıtlamalar ile Osmanlı kadınlarının kamusal alana ilişkin sınırlandırıldığı dikkat çekmektedir. Bu anlamda uygulanan düzenlemeler genellikle kadınları kısıtlayıcı etkilere

sahip olmuş ve getirilen düzenlemeler ile birlikte erkekler tarafından kadınlara ilişkin çizilen bir sınır söz konusudur.

Müslüman Türk kadınlarının sokaklarda zamanın ölçülerine göre açık saçık sayılabilecek şekilde dolaşmaları ve erkekleri baştan çıkaracak kıyafetler ile gezmelerini önleme konusunda ilk yasak III. Ahmet Devrinde 18. yüzyılın ortalarına doğru Sadrazam Damad Nevşehirli İbrahim Paşa tarafından çıkarılmıştır (Tuğlacı, 1984: 11-12). Kadın giyiminin belli bir beğeni düzeyine eriştiği 18. yüzyılda (Lale Devri) çıkartılan bu fermanın ince kumaştan çarşaf ve vücudun biçimine uygun olarak dikilmiş ferace giyinmeyi yasakladığı, bunu yeterli görmeyen padişahın, ikinci bir ferman yayımlayarak, İstanbul Kadısına ve yeniçerilerine bu tip giyinmiş kadınlara müdahale etmelerini buyurduğu anlaşılmaktadır. Verilen emre göre ayrıca buyruğa uymayan kadınların feraceleri herkesin içinde çıkartılarak, gerektiğinde bir başka bölgeye sürülmesi kararlaştırılmıştır. Çıkartılan üçüncü fermana ise bu tip ferace dikmeye devam eden terzilerin, dükkânlarının önünde asılacağı hükme bağlanmıştır (Bilen, 1983: 65). Daha da ileri gidilerek kadınların ilk önce haftada 4 gün sokağa çıkmalarına müsaade edilirken bir süre sonra tamamen evden dışarıya çıkmaları yasaklanmıştır (İnan, 1964: 25-36). Bu devrede siyasi haklara ilişkin hiçbir kanun bulunmamaktadır. 18. yüzyılın sonuna kadar Osmanlı kadını dönemin medeni niteliklerinden uzak ve kapalıdır (İnan, 1982: 87). 1862 yılının İstanbul’unda ise durum biraz daha kadınların lehine değişmiştir. Her ne kadar kadınlara ayrılan özel alanlarla sınırlı tutulsa da kadınlar sahilde piknik yaparak gezip dolaşmaya başlamışlardır (Ali Rıza Bey, 1947: 14).

2.3. Tanzimat Döneminde Kadın

Tanzimat Dönemiyle birlikte kadının toplumsal konumuna ilişkin bir iyileştirme gerekliliği ortaya çıkmıştır. Çünkü bu dönemde toplumun ilerleyebilmesi için yeni neslin aileden başlayarak iyi yetiştirilmesi gerektiğine inanılmıştır. Bu bağlamda kadınların eğitilerek toplumun geri kalmışlığının aşılması hedeflenmiştir. Eğitim gören kadınların yetiştireceği çocuklar da devletine ve milletine faydalı bireyler haline gelecektir. Bu durumda kadına ilişkin tanımlanan geleneksel annelik rolü pekiştirilmiştir (Toska, 1998: 71).

Tanzimat Döneminden başlatılarak İkinci Meşrutiyet’e kadar takip edilen politika ajandası, kadınların eğitim sisteminde de reformlar yapılmasını öngörmüştür. Tanzimat Döneminde, beş yaş ile altı yaş arası Müslüman kızların ilkokula gitmesinin zorunlu hale getirilmesi kadınların eğitimi açısından önemli bir etken olmuştur (Akdağ, 2016: 55). Tanzimat Döneminden itibaren yaşanan toplumsal değişim kadının hayatında derin izler

bırakarak kadınların kamusal alanda daha fazla görünür olmasını sağlamıştır (Turan, 2013: 132). Örneğin Şeriyeye Sicillerine göre 1839 yılında Bursa’da “Vezaif-i Bab” başlığı altında 11 kadın görevli bulunmuştur. Kadın çavuşlar sürgün cezasına çarptırılan mahkûm kadınların götürülmesinde görevlendirilmiştir (Oktar, 1998: 58). Şam’da ise 1840’lı yıllarda kadın işçilerin işlettiği atölyelerde terzi ve nakışçı kadınlar çalışarak ekonomik faaliyetlerini yürütmüştür. Özellikle nakışçı kadınlar çıraklık eğitimini ücretsiz olarak tamamladıktan sonra düşük ücretle çalışmaya başlamış ve sonrasında nakışçı kadınlar kendi iş yerlerini açmışlardır (Vatter, 1998: 85). 1864 yılında Bursa’da bir dokuma tezgâhında yaklaşık 100 kadın işçi faaliyet göstermiştir (Kurt, 1999: 439). 1800’lü yıllarda Uşak’ta bulunan 600 halı tezgâhında ise 10 bin kadın üretime katılmıştır (Karakışla, 2002: 55).

Tanzimat Fermanında kadınlar için yeni hükümler yoktur. Ancak Tanzimat’ın getirdiği yenilik zihniyeti bütün memleket işlerinde olduğu gibi kadınlara ilişkin konularda da etkili olmuştur (Nirun, 1994: 320). Kız çocuklarının devlet destekli bir eğitim programı çerçevesinde yetiştirilmesi gerektiği fikri ilk olarak Tanzimat çağında ortaya çıkmıştır (Doğramacı, 2000: 12). Bu dönem ile birlikte Osmanlı İmparatorluğunda yoğunlaşan yenileşme adımları kadınlar için de eğitim alanında önemli gelişmeleri beraberinde getirmiştir. Bu doğrultuda ilk adım tıbbiye alanında görülerek 1842 yılında Askeri Tıbbiye’ye bağlı Ebelik Okulu kurulmuştur (Kaymaz, 2010: 337). Kız Rüştiyeleri ise ilk defa 1859’da İstanbul’da açılan Cevri Kalfa İnas Rüşdiyesi ile eğitime başlamıştır (Nirun, 1994: 320; Ortaylı, 2013: 213). 1862 yılında ilk kez kız rüştiyesinin ve 1869’da kızlar için zorunlu sıbyan mekteplerinin açılmasıyla birlikte kızların eğitim hayatında önemli değişimler yaşanmaya başlamıştır (Berktaş, 2004: 12). 1869 yılında Kız Sanat Okulu (İnas Sanayi Mektebi), 1870’de Kız Öğretmen Okulu (Darülmuaallimat) açılmıştır (Kaymaz, 2010: 337). Eğitim alanındaki gelişmeler sayesinde 1870 yılında ilk kadın müdüre atanmıştır (Berktaş, 2004: 12).

Tanzimat Fermanının ilanına karşın küçük grupların hayatını büyük ölçüde etkileyecek yapısal değişimler hemen mevcut olmamıştır. Fakat hem Levanten kesimlerden hem de konak gibi Batı’ya açık kültür gruplarından estirilen Batı rüzgârı ulaşabildiği kadarıyla (kentler, kültür çevreleri kadına has etkileşim alanları) kadın statüsüne ilişkin yeni anlayış ve uygulamaları da beraberinde getirmiştir. “Namık Kemal, Şemsettin Sami, Ahmet Mithat, Fatma Aliye, Celal Nuri” vb. birçok yazar bu doğrultuda aile hayatı ve kadın çevresinde mevcut anlayışları eleştirmişlerdir. Bilhassa kadının kamusal yaşama katılmasının gerekliliğine ilişkin yazılar kaleme almışlardır. Bu noktadan hareketle Tanzimat ailesi önceki

ve sonraki dönemde birbirinden çok farklı bir aile olmayıp kadın statüsüne ilişkin yeni yaklaşımlara yönelmesiyle farklılaşan bir aile yapısı söz konusudur (Doğan, 1992: 186).

Tanzimat Fermanı yönetim, adli ve politik alanlarda devlet bünyesini yeni esasların üzerinde kurulmaya davet eden birey arasındaki ilişkileri yepyeni bir plana geçirmiştir. Bu vesikanın en önemli noktası, padişahın kendi hak ve yetkilerini sınırlaması ve kamu hukukunu yeni bir safhaya sokmasıdır (Tanpınar, 1997: 130).

Tanzimat Dönemi düşünürleri Osmanlı toplumuna ilişkin en çok iki sorun üzerinde durmuşlardır: Birincisi kadının toplumdaki konumu olurken ikincisi de üst sınıf erkeklerin batılılaşmasıdır. Kuşkusuz bu iki alan Osmanlı kültüründe gizil değer yapısı ve duyarlı alanlarıdır. Bu nedenle 19. yüzyıl yazarlarınca bilinçli bir şekilde tercih edilmiştir (Mardin, 1991: 33). Şemsettin Sami'nin *Kadınlar* adlı eseri dönemin klasikleri arasında yer almaktadır. Şemsettin Sami (1996) kadınları insan topluluğunun temeli olarak değerlendirmektedir. Uygarlığın gelişmesini, insan topluluğunun mutluluğunu kadınların eğitime bağlamaktadır. Bu doğrultuda ilerleme ve çağdaşlıkla durumlarını geliştirmek isteyen uluslar öncelikli olarak kadınların eğitiminden başlamalı ve kadınların haklarını onaylamaları gerekmektedir.

Tanzimat Döneminde kadınlarla ilgili birtakım hukuksal düzenlemeler de yapılmıştır. Bunların arasında Arazi Kanunu, esaretin ve cariyeleşimin kaldırılması, yabancılarla evlenme, giyim kuşam ve sokağa çıkma kısıtlaması ile ilgili değişiklikler gösterilebilir (Arıkan, 1998: 29). Bu kanunlardan 1858 tarihli Arazi Kanunnamesi ile arazinin babadan evlada geçiş tarzında düzenlemeler yapılmıştır. 1567-1568 tarihine kadar olan dönemde, tasarruf sahibinin arazisi erkek evlada geçerken (Kurnaz, 1992: 52), bu tarihte yapılan bir değişiklikle “tapu bedeli” ödenmek suretiyle kız evlada geçmesi kabul edilmiştir (Barkan, 1980: 345). Yine 1567 Kanunu'na göre anneden kalan toprak erkek çocuğa tapu bedeli verilmek suretiyle geçebilmiştir. Bu kanun, 1846-1847 yılına kadar uygulamada kalmıştır (Kurnaz, 1992: 52). 1858 yılında çıkan yeni bir kararla erkek ve kadınların tasarrufunda bulunan araziler erkek ve kız evlada eşit olarak tapu bedeli ödenmeden intikal edilebilir hale gelmiştir (akt. Cin ve Akgündüz, 2011: 580). Bu yasada ayrıca mirasın kız ve erkek evlatlara eşit olarak kalacağı hükmü yer almaktadır (Alkan, 1990: 86). Arazi kanunu ile Osmanlı kanunlarına göre evlenen kızlardan alınan “Gelinlik Vergisi” de kaldırılmıştır (Şemşek, 2020: 198).

Doğramacı'ya göre (1989: 17) Osmanlı Devleti'nde kabul edilen İslam Medeni Kanunu ile birlikte erkek otoritesi kesinleşerek pederşahi aile tipi kabul edilmiştir. Bu

anlamda erkeğin aile reisi olarak otoritesi tartışılmazdır. Kadın miras işlemlerinde erkekten daha az pay alır. Kadının kocasını seçme şansı yoktur.

1851 Fransız Kanunu'ndan esinlenerek hazırlanan 1869 Tabiyet-i Osmaniye Kanunnamesi'nde ise bir yabancı ile evlenen Osmanlı kadını, Osmanlı uyruğunu kaybetmektedir. Fakat kocası öldüğü takdirde üç yıl içinde isterse Osmanlı uyruğuna geri dönebilmektedir. Ancak Osmanlı Devletine mensup bir erkek ile evlenen bir yabancı kadın Osmanlı uyruğuna kabul edilmemektedir. Bu uygulama 1 Ocak 1928 tarihine kadar devam ettirilmiştir. Tabiyet-i Osmaniye Kanunu, Türk Vatandaşlık Kanunu'nun kabul edilmesine (23 Mayıs 1928) kadar yürürlükte kalmıştır (Arıkan, 1998: 30).

1881 Sicil-i Nüfus Nizamnamesi ile de devlet, Osmanlı tarihinde ilk kez evlilik kurumuna müdahalede bulunarak evliliğe resmi bir boyut kazandırmıştır. Nizamname'den önce evlilik sivil bir kurum olarak imamlar tarafından tescil edilmiş ve resmi bir statü arz etmemiştir. Ancak Nizamname ile evliliğin bu statüsü değiştirilerek çiftlere evlilik için resmi izin alma zorunluluğu getirilmiş ve imamlara nikah memuru olarak resmi bir sıfat verilmiştir (Kodaman, 1990: 143). Boşanma durumlarında ise boşanmanın gerçekleşmesinden sonra sicil-i nüfusa bildirilme mecburiyeti getirilmiş, zaman içinde bu bildirimi bizzat erkeğin yapması öngörülmüştür (Cebeci, 2017: 144).

19. yüzyıldaki modernleşme çabalarının önemli olan yönlerinden biri de kadının eğitimine ilişkin olan reformlardır. Osmanlı modernleşmesi bir yandan idari, askeri ve hukuki alanlarda gerçekleştirilirken diğer yandan da kökenleri toplum içinde olan yankısını da toplum içinde bulacak olan kadının eğitilmesi alanında sürdürmüştür. Yukarıda sözü edilen değişim alanlarının hepsi devlet katında meydana gelen değişimlerdir. Oysa değişim ve dönüşüm projesinin toplumda yansımaları gerekmektedir. Bunun için de toplumun yarısını teşkil eden kadın aracılığıyla Osmanlı toplumu modernleştirilmeye çalışılmıştır. Kadınlar böylece toplumun yüzünü Batı medeniyetine çevirmenin en önemli kanalını oluşturacaklardır (Çaha, 1996b: 86-87). Ancak Toksa'ya (1998: 71) göre bu dönemde kadın eğitime önem verilmesinin temel nedeni çocukların daha iyi yetiştirilmesini sağlamak içindir. Çünkü çocukların eğitimi için kadınların da eğitilmiş olması gerektiğine inanılmıştır.

Kadınların hukuki hakları güçlendirilerek resmiyet kazandırılmasının ardından basın alanında da kadınlara ilişkin yeni yaklaşımlar ortaya çıkmıştır. 1868 yılında yayımlanmaya başlayan *Terakki* gazetesi kadın konusu üzerinde yoğun bir şekilde durarak (Güzel, 1985: 858), 1869 yılında Osmanlı'da kadınlar için hazırlanan ilk süreli neşir *Terakk-i Muhadderat*'ı

ek olarak yayımlamaya başlamıştır. Haftada bir gün olmak üzere pazar günleri *Terakki* gazetesine ek olarak verilen *Terakk-i Muhadderat* 48 sayı çıkmıştır (Akgün, 2018: 2). Ancak dergide okuyucu mektupları haricinde kadının sesine yer verilmemekte dolayısıyla kadın özne konumundan ziyade toplumun kadına bakışını yansıtan nesne olarak değerlendirilmiştir (Yaşar Tunç, 2008: 99). *Terakk-i Muhadderat*'tan sonra doğrudan kadınlar için yayımlanan bir mecmua olduğunu ilan ederek çıkarılan ilk dergi, yine bir gazete ilavesi şeklinde olmuştur. *Vakit* gazetesinin haftalık eki olarak *Vakit Yahud Mürebbi-i Muhadderat*, “kadınlara dair nafi şeylerden bahseder” başlığı ile basın tarihinde yerini almıştır (Aşa, 1992: 966). 1870’lerden itibaren kadınlar için bizzat kadınların da yazarlık yaptığı dergiler yayımlanmaya başlamıştır (Bozkurt, 1996: 158). Bir başka dergi de yine aynı tarihlerde haftalık yayımlanan ve toplamda 30 sayı çıkan *Ayine* dergisidir. Her iki dergide de imza ve yazı başlıklarına çok rastlanılmamaktadır. Hedef kitle olarak da kadınların ve çocukların alındığı *Ayine* dergisinde evlilik ilişkileri, eşlerin davranış ve sorumlulukları, çocuk terbiyesi, çocuk sağlığı gibi konulara yer verilmiştir (Çakır, 2016: 62).

Tanzimat Dönemi romanlarında kadın imgesi ise örneğin Ahmet Hamdi Tanpınar’ın eserlerinde kadın, ferdi yönüyle var olurken olayların gelişimini yönlendirip erkek karakterlerin hayatında ‘değiştirici-dönüştürücü’ noktasında etkili olarak işlenmiştir. Ayrıca kadın, fiziksel olarak güzel, karakteri oturmuş, eğitilmiş ve kültürlü olarak yer almıştır (Kaleli, 2015). Tanzimat Döneminde kaleme alınan romanlarda genel olarak konular kadının şahsında işlenmiştir. Müslüman kadınlar çok fazla dışa dönük değildir ancak sosyal ortamlara girerek iş hayatına atıldıkları da işlenen konular arasında yer almıştır. Dönem romanlarında eğitim görüp özel öğretmenlik yapan karakterler de işlenmiştir (Karabulut, 2013: 66). 1860 yılında Şinasi’nin kaleme aldığı *Şair Evlenmesi* isimli tiyatro eserinde ise görücü usulü evliliklerin eleştirildiği ve çiftlerin birbirini tanıyıp severek evlenmesi idealleştirilmektedir. Budak’a (2019: 145) göre bu eser ile birlikte kadının toplumdaki pasif konumu yansıtılmıştır.

“Tanzimat dönemi reformlarının belki de en önemlisi; kadınların kısıtlı da olsa eğitimle ilgili yapılan reformlar sonucunda, toplum hayatına katılmaya başlamasıdır. Bu dönemde kadınlar lehine kanunlarda değişiklikler yapılmış, yasaklar nispeten yumuşatılmış, ayrıca fikir ve edebiyat alanında kadınların haklarını savunan yazılar yazılmaya başlanmıştır” (Taşkiran, 1973: 24). Kadınların Tanzimat Döneminde eğitim olanaklarının artması önemli bir gelişmedir. Bu gelişmeye paralel olarak kadınların okuryazarlık oranının artması da bilinçlenmeleri açısından olumlu bir gelişme olmuştur. Ayrıca bu dönemde kadınların dergilerde yazılar yazmasıyla birlikte kendi sorunlarına ve taleplerine ilişkin bir tartışma

ortamı oluşmuştur. Bu sayede erkek egemenliğinde olan basın ve edebiyat alanında kadınların da söz söyleme hakkı doğmuştur.

Tanzimat Dönemi, Karlofça (1699) ve İstanbul (1700) antlaşmalarının neticesinde toprak kayıplarının artması karşılığında askeri ve teknoloji alanlarında Batı'ya göre düzenleme çabalarının giderek siyasi hareketlere dönüşmesinin karşılığıdır. Türk siyasi hayatındaki Tanzimat'ın bu konumu, sürece anlam katan Hatt-ı Hümayun Fermanındaki siyasi ve hukuki düzenlemeler bulunmasından dolayıdır. Bu yönüyle, siyasi etkenlerin bir sonucu gibi görünen Tanzimat'ın sosyo-kültürel ve sosyo-ekonomik arka planı olduğu gibi bu iki boyutta gelişen neticelere de sahip olduğu ifade edilebilir (Doğan, 1992: 176). Kadının toplum içindeki konumu Tanzimat Döneminde modernleşme adımlarının yoğunlaşmasıyla birlikte yeni Batı toplumsal modeline yöneliş sayesinde tartışılmaya başlanmıştır (Göle, 1991: 18).

On dokuzuncu yüzyıl, Osmanlı İmparatorluğu için reform ve devrim dönemi olmuştur. Tanzimat reformları ile birlikte eğitimde “müspet”, o günün tabiriyle “tabii” (doğal) bilimlerden faydalanma çağı açılmıştır. 1876 Anayasası ile Batı tipi parlamenter sistemin ilk adımları atılmıştır (Sertel, 1996: 23).

2.4. II. Abdülhamid Döneminde Kadın

Tanzimat Döneminde siyasi ve hukuki düzenlemeler yapılmasının neticesinde demokratikleşme açısından reformların temeli sağlanmıştır. Bu bağlamda Tanzimat Döneminin ardından 1876 yılında Meşrutiyetin ilanı ile birlikte ilk defa meclis kurulmuş ve Mebusan Meclisinin seçimi Kanuni Esasının 65. maddesine göre düzenlenmiştir. Böylelikle her 50 bin erkek için bir mebus seçilecektir. Seçme ve seçilme sadece erkeklere tanınarak servet ve vergi esaslı getirilmiştir (Kılıç-Denman, 2009: 164). Bu dönemde kadınların ise seçme ve seçilme gibi siyasi hakları olmamıştır. Kadınların nüfus sayımına dahil edilmeleri ise ilk kez 1882 yılında olmuştur ve bunun nedeni de devletin yaşadığı mali kriz ortamında kaynakların doğru kullanımı ve tüketimde kadınların yerini belirlemek amacıyla gerçekleştirilmiştir (Konan, 2011: 164). Meşrutiyet'in Türk toplumuna kazandırdığı en temel nokta tebaanın ‘vatandaş’ kavramına dönüşmesidir (Benazus, 2008: 27).

II. Abdülhamid Döneminde kadınların eğitim ve sanayide üretime katılma noktasında artış yaşanmıştır. Bu dönemde büyük ölçüde genişleyen kamu eğitim sistemi, kadınların öğretmen ve vasıflı işçi olarak istihdam edilmesi için önemli bir proje olmuştur (Frierson,

1996: 19). 1894 yılında ise yine Bursa’da ipek ve koza fabrikasında Müslüman ve Hıristiyan olmak üzere birçok kadının çalıştığı bilinmektedir (Kurt, 1999: 440). Sanayide üretime katılan kadın sayısı giderek artmaya devam etmiş ve 1897 yılında İstanbul’da bulunan Kibrit Fabrikasında 201 işçinin 121’i kadınlardan oluşmuştur (Caporal, 1982: 136-137). 1900’lü yıllara gelindiğinde ise Uşak’ta bulunan halı dokuma tezgahının sayısı 1.200’e ulaşırken kadın işçi sayısında da artış olmuştur (Karakışla, 2002: 55). 1907 yılında Bursa’da faaliyet gösteren 165 iplik fabrikasında yaklaşık 20 bin kadın işçi üretime katılmıştır. 700 dokuma tezgahında çalışan kadın işçi sayısı yaklaşık 2.100 kişiden oluşurken atölyelerde veya evde üretime katılan kadınların çoğunluğu Ermeni ve Rum kadınlar olmuştur (Güzel, 1985: 870).

1800’lü yılların sonu ve 1900’lü yılların başlarında aile kurumuna ilişkin ise Duben ve Behar, İstanbul’da erken yaşta evliliğin ve çokeşliliğin yaygın olmadığını saptamaktadır (Duben ve Behar, 1991: 139-140).

Sağlık alanında ise eğitim devam etmiştir. Ebelik eğitimini tamamlayan kadınlar bu dönemde resmi kurumlarda da görev almaya başlamışlardır. Örneğin 1898 yılında Sıdika Hanım, Tıbbiye Dairesi ebeliğine atanmıştır. Daha sonra işten çıkarılan Sıdika Hanım 1909 yılında İstanbul Polis Müdüriyetine ebe olarak tayin edilmiştir. Sıdika Hanım dışında Hatice Müzeyyen, Huriye, Fehime ve Behiye Hanımlar da farklı kurumlara atanmıştır (Oktar, 1998: 36).

Kadın eğitiminin yaygınlaştırılması neticesinde kadınların okuma alanına giren yayınların gelişiminde de gözle görülür bir artış olmuştur (Güzel, 1985: 858). II. Abdülhamid’in eğitime verdiği önem, özellikle kadın eğitimi konusundaki ısrarları neticesinde eğitim kurumlarının Osmanlı Devletinin ücra köşelerine kadar yayılmasını sağlamıştır (Çaha, 1996a: 397). Bu dönemde yayımlanan kadın dergilerinden birçoğu erkekler tarafından yayımlanmakla birlikte tümüyle kadınlar tarafından çıkarılan dergiler de faaliyet göstermiştir (Çaha, 1996b: 89-90).

1868-1900 tarihleri arasında kadınlara yönelik: *Terakki, Muhedderat, Vakıf Yahut Mürebbi-i Muhadderat, İnsaniyet, Hanımlar, Şüküfezar, Mürüvvet, Parça Bohçası, Hanımlara Mahsus Gazete, Hanımlara Mahsus Malûmat, Ayine, Aile, Takvim-i Nisa*, (Kurnaz, 1992: 65-69), *Genç Kadın, Seyyale, İzdivaç, Kadınlar Dünyası, Kadınlık, Hanımlar Alemi* gibi birçok farklı dergi yayımlanmıştır (Sakaoğlu, 1993: 370).

Bu dönemin ön plana çıkan dergilerinden bir tanesi olan *İnsaniyet* dergisi 1883 yılında yayımlanmaya başlamıştır. Dergi kadınları aydınlatmayı ilke edinmiştir. Aynı yıl yayın hayatına başlayan *Hanımlar*'da da kadın imzası artmış, yaşlı kadınlar bile derginin çıkışına ilgisiz kalmadıklarını göstermek adına dergiye mektuplar yazmıştır (Çakır, 2016: 63). Kadın dergilerinin gerek okuyucusu gerekse yazarı olan kadınlar kendilerine geleneksel olarak yüklenen anlam kalıplarını eleştirmişlerdir. Mevcut kalıpları değiştirmeyi ve sosyal hayatta daha etkin bir şekilde yer almayı amaçlamışlardır (Çaha, 1996b: 89-90).

Günlük yayımlanan gazetelerin kadınlara özel verdiği eklerden sonra başlı başına bütün yazarları kadın olan ve kadınlar tarafından kadınlar için özel yayımlanan ilk süreli yayın 1885 yılında Afife Hanım tarafından çıkarılan *Şüküfekar*'dır (Hanay, 2008: 67-68). *Şüküfekar* gazetesi İstanbul'da dört sayfa olarak yayımlanmıştır. Kadınlar için çıkarılan bir diğer yayın olan *Müevvet* gazetesinin haftalık olarak çıkardığı *Müevvet* mecmuası ise (1888) ilk defa II. Abdülhamit'in kadın mecmualarının yayımlanmasında destekçi ve teşvik edici olduğunu bildirmesi bakımından önem arz etmektedir. *Müevvet* mecmuası ancak 9 sayı çıkabilmiştir (Aşa, 1992: 967).

Kadınların her türlü ihtiyaçlarına yanıt verebilecek kadar zengin muhteva ile yayımlanan ilk kadın dergisi *Hanımlara Mahsus Gazete* olmuştur. Aynı zamanda bu dergi yayın faaliyetleri kesintisiz 13 yıl devam eden en uzun süreli kadın dergisidir. İlk yayın tarihi 1895, son yayın tarihi ise 1908'dir. İki ayrı kalitede basılan ve iki ayrı fiyattan satılan gazetede kitap tanıtımı, iç ve dış haberler, özellikle hanımların şiir ve yazıları, moda, dikiş, nakış, çocuk bakımı gibi konulara da yazılarda yer verilmiştir (Kurnaz, 1992: 67-68). Gazetenin birçok sayısında yabancı kadınların meslek hayatına ilişkin niceliksel ve niteliksel bilgiler aktararak Osmanlı kadınına Batılı çalışma hayatı yansıtılmıştır (Frierson, 1996: 18). 1889 yılında yayımlanan *Porça Bohçası* da Hatice Semiha ve Rabia Kamile adlı kadınlar tarafından çıkarılmıştır. *Porça Bohçası* tek sayı yayımlanmıştır (Çakır, 2016: 66). Bu dergilerde kadınların hem devlet hem erkekler tarafından ayırım yapılmadan muamele görme arzusu ve kadınların haklarının verilmesi için gerekli adımların atılmasının bir talebi söz konusudur (Sancar, 2020: 95). Özellikle karikatürler aracılığıyla dergilerde özellikle üç mesajın işlendiği sonucuna varılmaktadır. Bunlar; kadınların kıyafetleri, çok eşlilik ve genç kızların eğitime ilişkin konulardır (Şeni, 1993: 45-46).

2.5. II. Meşrutiyet Döneminde Kadın

10 Temmuz ya da günümüz takvimine göre 23 Temmuz 1908 yılında II. Meşrutiyet'in ilan edilmesi "hürriyetin ilanı" olarak değerlendirilmiştir. 1908 yılı hürriyet ile eş anlama sahip olmuştur. Hatta 1908 doğumlular için doğum tarihleri yıldan öte "hürriyet" kelimesi ile ifade edilir olmuştur. 1908 Jön Türk Devrimi'nin benimsediği "hürriyet, müsavat, adalet, uhuvvet" ilkeleri Osmanlı toplumunda kadın sorununu gündeme getirmiştir. Bu bağlamda kadının sosyalleşmesi ve kadın erkek eşitliği II. Meşrutiyet Döneminin temel tartışmalarından biri olmuştur (Toprak, 1993: 230). II. Meşrutiyet Döneminde kadın hareketinin bir ivme kazandığı ve kadınlar için çıkan süreli yayınların da arttığı bir dönem olmuştur (Ayhan, 2010: 52). Bu anlamda Osmanlı kadını, Meşrutiyet Döneminde kurulan kadın dernekleri ve basın alanındaki faaliyetlerle birlikte genel olarak haklarını arayarak politik alanda da haklarını talep etmeye başlamışlardır (Konan, 2011: 158). Meşrutiyet Döneminde kadınlar tarafından sayısı kırka⁵ ulaşan dergi ve gazete yayımlandığı bilinmektedir. Kadınlar da erkekler gibi basında seslerini duyurmaya, gazeteler ve dergiler ile haklarını aramaya başlamışlardır. Yapılan yayınlarda kadının toplumdaki konumu ve öneminden edebiyata, siyasi hak arayışından modaya, ekonomik bağımsızlıktan tek eşliliğe varana kadar geniş bir yelpazede içerikler hazırlanarak kadınlar aydınlatılmaya ve bilinçlendirilmeye çalışılmıştır (Akyılmaz, 2000: 87-89).

II. Meşrutiyet Döneminde kadınların eğitimi noktasında sağlanan yeni imkanlar kadın söyleminin oluşmasında olumlu rol oynamıştır (Abadan-Unat, 1998: 325). Bu doğrultuda kadınların eğitim ve öğretim görmeleri okuryazar kadın sayısında da artışı beraberinde getirmiştir. Aynı zamanda bu dönem içerisinde kadınlar için gazete, dergi ve edebi eserlerin çıktığı ve zamanla sayılarının da arttığı dikkat çekmektedir (Erdoğan, 1996: 168).

23 Temmuz 1908'de II. Meşrutiyet'in ilanı ile açılan meclisin ardından bu siyasi değişikliği bünyesinde toplayarak o devirde ortaya çıkan ilk dergi *Demet* dergisi olmuştur. Derginin imtiyaz sahibi ve başyazarı Celal Sahir'dir (Tümer Erdem, 2013: 68). *Demet*, ilmi, siyasi ve hanımlara mahsus haftalık kadın dergisidir. İlk defa bu mecmuada Ermeni kadınlarının resimlerine yer verilmiştir. *Demet*, *Hanımlara Mahsus Gazetede*ki tabloları sonra resimli olarak çıkan ilk kadın dergisidir (Aşa, 1992: 969). Dergideki içeriklere

⁵ Tekeli'ye (1982: 201) göre 1908-1923 yılları arasında kadınlarla ilgili olarak toplam 27 adet dergi yayımlanmıştır. Bu dergilerden bazıları kadınlar, bazıları da erkekler tarafından çıkarılmıştır.

Meşrutiyetin siyasal ilerleme kavramları yansımıştır. İçeriklerde kadınların eğitimi, toplumun ve kadının ilerlemesi temaları işlenmiştir (Keskin, 2005: 291).

Demet dergisinin kadın yazılarını nakletmek istediğini vurgulaması, kadınları teşvik eden önemli bir etken olmuştur. İlk sayıda hiç kadın yazısına rastlanmamasına rağmen sonraki sayılarda kadın imzaları ağırlıkta olmuştur. Kadınlar siyasal konular ile ilk kez *Demet* dergisi vasıtasıyla tanışmıştır. Derginin yer verdiği siyasi makaleler okurları tarafından ilgiyle karşılanmıştır (Çakır, 2016: 74).

1908 yılında İstanbul'da yayımlanmaya başlayan bir diğer kadın dergisi *Mehasin*'dir. 12 sayı yayımlanan derginin ilk 8 sayısında imtiyaz sahibi ve sorumlu müdürü Asaf Muammer gözükrken son 3 sayıda ise imtiyaz sahibi ve sorumlu müdür olarak derginin başyazarı Mehmet Rauf'un olduğu görülmektedir (Ünalın, 2007: 8). Dergide kadınlara verilen konferanslara da yer verilmiştir. Ahmet Hikmet ve Celal Sahir konferanslarına yer verilirken dergide Fatma Aliye imzasına da rastlanılmaktadır (İlyasoğlu ve İnssel, 1984). Müslüman kadınların yaşam koşullarını iyileştirmeyi amaçlayan makalelerde kadınların esaretine son verilmesi, onlara meslek sahibi olma özgürlüğünün tanınması gerektiği savunulmaktadır (Yaraman, 2001: 45). Bu anlamda kamusal alanda kadınların aktif bireyler haline getirilmesi öncelenmiştir. Derginin yazar kadrosu bir ulusun ilerleyebilmesi için kadının eğitilmesi ve bilinçlenmesi gerektiğine inanmıştır (Gören Kekeç ve Taşcıoğlu, 2018: 718).

Mehasin farklı baskı tekniklerini uygulaması ve içeriklerinde ilan edildiği üzere ilk renkli resimli gazete olması ile de ayrı bir öneme sahiptir. *Mehasin* yayın faaliyetlerine ilişkin olarak anketler yaparak bu konuda bir geri bildirim sağlamıştır. Ayrıca okuyucularına, sayfalarında verdiği kuponlar karşılığında bazı eşya ve kitaplarda fiyat indirimini yapmıştır. Bir diğer önemli nokta bir "Dava Vekili" kirilayarak kadınlara hukuk alanında mühim hizmetler sunmuştur (Aşa, 1992: 970).

Buraya kadar bahsedilen dergiler, İstanbul'da neşredilmiştir. Bu dönem İstanbul haricinde de kadınlar için yayınlar yayımlanmıştır. İstanbul dışında çıkarılan ilk kadın dergisi, *Kadın* mecmuasıdır. Derginin birinci sayısında 'İfade-i Mahsusa' başlıklı yazıda derginin bütün dünya kadınlığına sesleneceği belirtilmiştir (Gök, 2021: 40). Selanik'te faaliyet gösteren *Kadın* dergisi, 1908-1910 yılları arasında 30 sayı çıkarak yayın hayatını devam ettirmiştir. Kadın haklarını korumak amacıyla çıkarılan dergide özellikle eğitim üzerinde

durulmuştur. Bu anlamda kadınlara yönelik okuma yazma konusuna önem verilmiştir (Aşa, 1992: 970).

II. Meşrutiyetin ilanı sonrası yayına başlayan dergilerden bir diğeri *Kadınlar Dünyası*, aralıklarla da olsa 1913'ten 1921 yılına kadar yayımlanma başarısını göstermiştir. *Kadınlar Dünyası* tüm bu dergilerden farklı bir konuma sahiptir. Çünkü dergi, Osmanlı kadınlarının hak mücadelesini üstlenen Osmanlı Müdafa-i Hukuk-i Nisvan Cemiyeti'nin yayın organıdır. Ulviye Mevlan'ın çıkardığı *Kadınlar Dünyası*, kadınlar için yeni bir dünya yaratma misyonu üstlenmiştir. *Kadınlar Dünyası*, feminizmi taklit değil kendi hareketlerini tamamlayıcı bir kelime olarak kullanmayı yeğlemiştir. Bu anlamda dergi, kadınların hak mücadelesini yürütme noktasında bir araç olarak değerlendirerek tüm kadınların kendilerini ifade etmesi amaçlanmıştır (Çakır, 2016: 80-81). Yönetici ve yazar kadrosunun tamamının kadınlardan oluşması da dergiyi ön plana çıkaran özellikler arasındadır (Gülcü ve Tunç, 2012: 155). Ayrıca Mevlan, dergide kadın fotoğrafları yayımlamaya başlamıştır (Unat, 1982: 10). Bu dönemde *Kadınlar Dünyası* Batıda olan seçme ve seçilme hakkı ile ilgili tüm gelişmeleri Türk kadınlarına duyurmuştur (Konan, 2011: 164). Bu dönem zarfında kadınlar tarafından konferanslar da düzenlenmiştir. Örneğin 1911 senesinde İstanbul'da bir konakta, "Beyaz Konferanslar" adıyla düzenlenen, sayısı onu geçen bir dizi konferansın 300'den fazla katılımcısı olmuştur. Kadınların kendilerine ilişkin sözleri söyleyebildikleri tartışma alanlarının oluşması ve bilhassa *Kadınlar Dünyası* 'ndaki münazaralar Osmanlı kadınlarından bazılarının bilinçli bir şekilde politik nedenlerle aile kurduklarını ve bu doğrultuda politikanın konularını çeşitlendirmeye çalıştıklarını ve politika yapma biçimini değiştirme mücadelelerini yansıtmaktadır (Çakır, 2007). 1913 yılında İstanbul Telefon Şirketi'ndeki iş ilanına başvuran Bedra Osman'ın kabul edilmemesi üzerine derginin yürüttüğü propaganda sayesinde Bedra Osman ve arkadaşları işe alınmıştır (Alkan ve Çakır, 2019: 238). Dergi, sadece Osmanlı kadınları tarafından değil Fransa'da yaşayan Türk kadınları ve Rusya'da yaşayan Müslüman kadınlar tarafından da ilgiyle takip edilmiştir (Tümer Erdem, 2017: 303).

"II. Meşrutiyet'ten sonra kadınlara yönelik olarak çıkarılan dergilerde yer alan yazılarda kadınların "fen bilimleri" kadar onları ileride bir evin nasıl idare olunacağına yönelik "dikiş, nakış", "el işleri", "nezaket", "terbiye", "çocuk bakımı", "iyi bir eş-anne" olabilmek için kadında bulunması gereken niteliklere ilişkin bir eğitimden geçmiş olmaları öğütlenmiştir" (Akdağ, 2016: 64). II. Meşrutiyet Dönemi dergilerine göre dönemin kadını, kendinden önceki kadın profilinden daha mücadeleci, eğitim seviyesi daha yüksek ve daha dışa açıktır. Kadınların yazılarında ve fikirlerinde dönemin değişen koşullarını içselleştirdiği

dikkat çekmektedir. Bu anlamda basın kurumu gidişatına yön verdiği hak talebinin zihinsel olarak sınıflandırılıp gündeme taşınmasında önemli bir işlev üstlenmiştir (Akagündüz, 2013: 74).

Döneme ait kaleme alınan yazılarda kadın haklarına ilişkin ön plana çıkan başlıca sorunlar şu hususlarda dile getiriliyordu: “Tesettür (örtünme) konusu, evlenme–boşanmada kadına söz hakkı tanınmaması ve birden çok kadınla evlilik, miras hakkında ve mahkemedeki tanıklıkta kadının erkekle eşdeğer tutulmaması, kadının çalışma yaşamına yeterince katılamaması, kadının siyasal alanda erkeklerle eşit haklara sahip olmaması” (Kaymaz, 2010: 340). II. Meşrutiyet Dönemi yayınları sayesinde Osmanlı kadınları toplumsal ve siyasal eleştirileri dile getirerek görüşlerini ortaya koymuştur (Abadan-Unat, 1998: 325).

Bu yayınlar analiz edildiğinde iki yaklaşım dikkat çekmektedir. Bu yaklaşımlardan birincisi kadınları ilerlemenin bir parçası olarak görüp bir toplumun biçimlenmesinde kadınların rolü dolayısıyla eğitim alması gerektiğini düşünen Osmanlı aydınları tarafından inşa edilmiştir. İkinci yaklaşımı ise İslam dinine mensup Osmanlı toplum yapısında kadının zaten değerli bir statüsü olduğunu düşünen ve Osmanlı toplum yapısında bulunmayan, Avrupa’dan devşirilen uygulamaların aile ve toplum yapısına zararlı neticeler getirebileceğini ifade ederek karşı çıkan bir grup aydının söylemleri oluşturmaktadır (Akdağ, 2016: 59).

II. Meşrutiyet Dönemi toplumun genelinde olduğu gibi özel olarak kadınlar için de farklılıkların seslendirildiği bir dönem olmuştur. Dönem içerisinde imtiyaz sahipliğinden tüm çalışanlarına kadar kadınlar tarafından organize edilen dergi ve gazeteler yayımlanmıştır. Dönem dergi ve gazetelerinde kadının bilinçlenmesi hedeflenerek toplumsal hayatta aktif olmaları amaçlanmıştır. Yazılarda aile hayatından eğitim hayatına, çalışma hayatından moda ve dikiş-nakış gibi çeşitli konulara değinilmiştir. II. Meşrutiyetin getirdiği özgürlük ortamında toplumsal, iktisadi ve kültürel olarak yaşanan değişimlere kadınların hazırlanması için bilhassa kadın yazarlar tarafından yazılar kaleme alınmıştır.

Yayıncılık faaliyetlerinde bu gelişmeler yaşanırken eğitim alanında da gelişmeler devam etmiştir. Kızlar tıp okuluna sadece dinleyici olarak alınırken 1914 yılında ilk kız lisesi açılmış ve üç sene içinde lise sayısı üçe yükseltilmiştir (Gökçe, 1996: 177). 12 Eylül 1914 tarihinde ise İstanbul Üniversitesi kadın öğrencilere de kapılarını açmıştır (Sertel, 1996: 35).

1900’lü yıllarda kadının çalışma hayatına bakıldığında ilk olarak İstanbul’da sokakları süpüren kot pantolon giyen kadınlar dikkat çekmektedir (Barbarosoğlu, 2014). Terzilik,

öğretmenlik, hemşirelik, eczacılık vb. meslek ve sanatlarda kadınlara yer verilmesi ise II. Meşrutiyet Döneminden (1908) sonra başlamıştır. 1909 yılında Halide Edip'in kurduğu Teali-i Nisvan-Kadınların Yükselmesi Derneği dikkat çekicidir (Nirun, 1994: 320–321; Çitçi, 1982: 85; Ortaylı, 2013: 213).

Edebi alanda ise Meşrutiyet Dönemi roman yazarlarından Fatma Aliye Hanım, eserlerinde kadının eğitimi, çalışma yaşamı, kadın hakları, kadının maruz kaldığı eşitsizlikler, özel kamusal alan ayrımı, aile-evlilik ve hukuki konumuna ilişkin değerlendirmelerde bulunmuştur (Babaoğlu Bekmez, 2019). Fatma Aliye'nin eserlerinde kadının bireyselliği ön planda tutulmuş ve ulusalcı bir anlatım hakim olmuştur (Bahadır, 2018). Fatma Aliye gibi, Zafer Hanım, Selma Rıza Feraceli, Emine Semiye Hanım'ın eserlerinde de kadının bireyselliği pekiştirilerek ideal kadın karakterleri ön plana çıkmıştır. Eğitim, kadının çalışması ve sanatla ilgilenmesi gerekliliği işlenen diğer konular arasında yer almıştır. “Kadın yazarların romanlarıyla kadının kendi deneyimi, gözlemleri ve tahayyül gücü ile kadın bakış açısıyla sorunların daha derinlikli ele alınması sağlanmıştır.” Romanlarda genel anlamda merkezi konu ise kendine güvenen kadın ve birey olma olgusu işlenmiştir (Utku Günaydın, 2012).

Sertel'e göre “Meşrutiyet döneminde, kadın hakları bir sorun olarak ortaya çıkmış, “Batılılaşma” ve “Özgürlük” gibi ilkeler kadın sorununu da içermiştir. Bu dönemde kadının okutulmasına önem verildiği gibi, şeriat düzeninin kadını düşürdüğü durum iyice ortaya konmuş, İttihat ve Terakki Cemiyetinin çevresinde bazı aydınlar ve ileri görüşlü bazı kadınlar bu davayı ele almışlardır” (Sertel, 1996: 35).

Meşrutiyetin getirdiği hürriyet havası ile birlikte basında da kadınlar ile ilgili tartışmalar özgür bir şekilde dile getirilmeye başlanmıştır. Aslında basın alanında farklı konularda yürütülen tartışmalar bu devrin en tipik özelliklerinden bir tanesidir. Tartışmalar çerçevesinde ileri sürülen görüşleri devrin fikir akımlarından ayrı düşünmemek gerekir. İslamcılık, Türkçülük ve Batıcılık gibi akımlar kadın konusuna farklı yaklaşımlarına rağmen (Kurnaz, 1992: 92), Meşrutiyet Döneminde tüm fikir akımlarının hemfikir oldukları nokta; kadınların eğitilmesinin gerekliliği olmuştur. Türkçü ve Batıcı görüşler, kadının sosyal hayata girmesi ve giyimindeki pek çok yasağın gereksiz olduğunu savunmuşlardır (Erol, 1996: 153).

İslamcılık akımını benimseyen aydınlar ise kadın hareketlerini ve kadın söylemlerini Avrupa taklidi şeklinde değerlendirerek Osmanlı toplumunun Batıdan hiçbir şeyi almasına gerek olmadığını belirtmişlerdir. Bu sebeple Müslüman Osmanlı toplumunun, İslam inancına sahip olması sebebiyle kadının durumunun değişmesine gerekli bir neden görülmemektedir.

Batıcılık akımını savunan aydınlar, Türkçüler tarafından da kabul edilen gelenek ve tarihin tesiriyle kadınların var olan haklarının ellerinden alındığı görüşünde birleşerek ortak paydada yer almışlardır. Türkçülük akımını benimseyen aydınlar ise ekonomik gelişmeyi sağlayacak ve toplumsal değişimin gerçekleşebilmesi adına kadınların her açıdan sosyal hayata katılmalarının gerekliliğini dile getirmişlerdir (Gündüz, 2008: 167-168). Bu sebeple Türk Ocağında ilk defa 1912 yılında kadınlı-erkekli toplantılar, konferanslar, konserler gibi etkinlikler düzenlenmiştir (Taşkiran, 1973: 55).

Göle (1992: 46) ulusal kimlik arayışındaki Türkçüler için yeni hayatı, milli aile ve milli terbiyenin temellendirdiğini belirtmektedir. Kadın ne alafranga tüketen süs bebeği, ne de sürekli fitne unsuru olarak tanımlanacak, cinsiyet yüklü kimliğinden sıyrılarak, “faydalı insan” mertebesine eriştirilecektir. Kadınların toplumsallaşması, kamusal alanda görünürlük kazanması ve eğitim alarak “vatani için çalışan” kadın imgesini çağrıştırmaktadır.

İkinci Meşrutiyet Döneminde kadın ve aile konusunun bilhassa Batılılaşmacı aydınlar tarafından Batılılaşma sürecinde bir simge şeklinde değerlendirilmesi İslamcılar tarafından tepki ile karşılanmıştır. Özellikle bazı Batıcı aydınların kadınların özgürleşmesi için örtüden kurtarılması gerektiğine yapılan vurgu şeriata yönelik saldırı şeklinde yorumlanarak aile hayatının iflası olarak değerlendirilmiştir. Kadınların eğitim ve çalışma hayatına katılımının artmaya başlamasıyla birlikte sokaklarda erkekler ile beraber görünmeleri İslamcılar tarafından endişe ile takip edilmiştir. Buna paralel olarak da kadınların eğitim ve iş hayatına katılımı ile kadınların örtünmesi gerekliliği İslamcı yayınlarda hararetli bir şekilde tartışılmıştır. İslamcılar tarafından meşrutiyet, şeriata tam anlamıyla uygulanması için gerekli şartları sağladığına inanılmasından dolayı kadının toplumsal konumundaki değişimi rejime aykırı şeklinde okunarak sapkınlık olarak değerlendirilmiştir. Dönemin önde gelen İslamcı ismi Musa Kazım Efendi, kadının yüzünü ve saçlarını örtmesi gerektiğini vurgulamıştır. Ayrıca süslü giysileri tercih etmemelerini belirterek erkekler arasında dolaşarak erkeklerin cinsel dürtülerini harekete geçirecek şekilde gezmelerini şeriata aykırı olarak değerlendirmiştir. Bu nedenle kadınların yalnızca kendi aralarında konferans ve eğlence tertip edebileceklerini öne sürmüştür. Musa Kazım’ın kadın eğitimine ilişkin temel düşüncesi ise yüksek öğrenim görmeden sınırlı bir eğitim hayatıdır (Berkes, 2019: 446).

İslamcılık akımının bir diğer önemli ismi Sait Halim Paşa da kadınların elde etmeye başladığı özgürlükleri toplumun ahlaki devamlılığı açısından tehlikeli bulmuştur. Kadınların eğitim ve iş hayatına katılımı kadın ve erkeğin bir araya gelmesi sonucunda zinanın artacağı

şeklinde değerlendirilmesiyle aile kurumuna tehdit olarak yorumlanmıştır (Kadıoğlu, 1998: 92). Bu dönemde İslamcıların tartıştığı bir diğer konu çok eşli evlilik ve kadınların boşanma hakkına ilişkin olmuştur. Çok eşle evlilik her ne kadar şeriatın emri olmasa da kadınlar arası eşitliğin sağlanması durumunda 4 kadınla evlilik caiz olarak değerlendirilmekte ve erkeklerin bu hakka sahip olduğu dile getirilmiştir. İslamcı isimler için çok kadınla evlilik erkeğin içgüdüsünden kaynaklanmaktadır. Boşanma hakkının da aynı içgüdüden dolayı erkekte olması gerektiği düşünülmüştür. Kadınlara boşanma hakkı tanınırsa duygularıyla hareket ettikleri için aile hayatının devamlılığının sarsılacağına inanılmıştır (Berkes, 2019: 447-448).

Hukuk, basın, eğitim alanında özellikle kadınlara yönelik yenilikler ve tartışmalar gerçekleştirilirken arka arkaya savaşların patlak vermesi reformların yavaşlamasına neden olmuştur. Balkan Savaşı ile başlayıp Birinci Dünya Savaşı bitimine kadar geçen süreçte ağırlıklı olarak yardım derneği görüntüsü altında çok sayıda kadın derneği kurulmuştur. Bu derneklerin kurucuları ve aktif üyeleri arasında adları ön plana çıkan kadınlar, “Fatma Aliye, Halide Edip, Şükûfe Nihal, Nezihe Muhittin, Nuriye Ulviye, Münevver Saime, Fehime Nüzhet, İhsan Raif, Nakiye, Sabahat, Naciye, Nimet ve Meliha Hanımlardır” (Kaymaz, 2010: 338).

İkinci Meşrutiyet Döneminde kurulan başlıca kadın dernekleri şunlardır: “Anadolu Kadınları Müdafaa-i Vatan Cemiyeti, Asker Ailelerine Yardımcı Hanımlar Cemiyeti, Donanma Cemiyeti Hanımlar Şubesi, Hizmet-i Nisvan, İnâs Darülfünunu Mezunlar Cemiyeti, Kadınları Çalıştırma Cemiyet-i İslâmiyesi, Kırmızı-Beyaz, Mamulât-ı Dâhiliye İstihlâk Kadınlar Cemiyet-i Hayriyesi, Müdafaa-i Milliye Hanımlar Cemiyeti, Nisvan-ı Osmaniye Cemiyet-i İmdadiyesi, Osmanlı Cemiyet-i Hayriye-i Nisvaniye, Osmanlı Hilal-i Ahmer Kadınlar Cemiyeti, Osmanlı İttihad-ı Nisvan Cemiyeti, Osmanlı Kadınları Terakkiperver Cemiyeti, Osmanlı Kadınları Şefkat Cemiyet-i Hayriyesi, Osmanlı Müdafaa-i Hukuk-ı Nisvan Cemiyeti, Osmanlı Türk Kadınları Esirgeme Cemiyeti, Sulhperver Türk Kadınları Cemiyeti, Teali-i Nisvan Cemiyeti, Teali-i Vatan-ı Osmanî Hanımlar Cemiyeti” (Bolat, 1983: 177-191; Çakır, 2016: 90-131).

Bu cemiyetler arasından Nuriye Ulviye Meylan’ın başkanlığında 1913’te faaliyete geçen “Müdafaa-i Hukuk-i Nisvan Kadın Haklarını Koruma Derneği” dikkat çekici olmuştur (Unat, 1982: 10). 1913 yılında kurulan “Osmanlı Müdafaa-i Hukuk-ı Nisvan Cemiyeti” (Osmanlı Kadınının Hakkını Savunma Derneği) *Kadınlar Dünyası* adıyla yayımladığı dergide kadın sorunlarına değinerek Osmanlı kadınının toplumsal hayatta etkin rol oynaması için çaba

göstererek (Kurnaz, 1992: 126-127), kadın-erkek eşitliğini ve kadının kısa süre içerisinde dış dünya ile bütünleşmesini ve toplumsallaşmasını merkez savunusu yapmıştır (Toprak, 1994: 5). Cemiyet, eğitim konusunu öncelik olarak belirlemiştir. Bu doğrultuda ilköğretimin tek tip olması ve her yerde kız liselerinin açılması gerekliliği üzerinde ısrarla durarak kızların yükseköğretime geçiş hakkının tanınması noktasında taleplerini dile getirmiştir (Gökçimen, 2008: 15). Cemiyet ayrıca kadınların iş hayatında da yer alması gerektiğini vurgulamıştır (Gülcü ve Tunç, 2012: 158). Mevlan, Balkan Savaşları sırasında ise Kızıl Haç'ın kadın kolu olan Türk hemşirelerini eğitmeye başlamıştır (Unat, 1982: 10). Bu doğrultuda söz konusu derneklerin kadının toplumsal hayata katılımını desteklediği için Türk kadını adına önemli bir mücadeleye giriştikleri ifade edilebilir. Dernekler kadının toplumsallaşmasında bir dinamik yapı oluşturduğu gibi kadınların eğitimi konusundaki faaliyetleri de önemli bir yere sahiptir. Aynı zamanda Yücekök'e (1971: 7) göre dernekler modern toplumların ürünüdür. Bu anlamda belirli amaçlara hizmet için kurulan dernekler ülkenin modernleşmesi noktasında da dinamik bir yapı ortaya çıkarmaktadır.

Kadınların dernekler aracılığıyla gerçekleştirdikleri faaliyetlerin sosyal hayata da yansımaları olmuştur. 1913 senesinde kadınların ilk defa devlet memuru olarak çalışmaya başlaması ve 1914 senesinde ise kadınların tüccarlık ve esnafılık mesleğine yönelmesi noktasında önlerinin açılması (Benazus, 2008: 28), kadınların gündelik hayattaki artan faaliyetleri İttihat ve Terakki Fırkası tarafından fark edilmesi sonucu kadınlar parti politikasının içine alınmıştır. Bu dönemde en dikkat çeken örneklerden biri ise Cevdet Paşa'nın kızı Emine Seniye'nin partinin çalışmalarında aktif olarak görev alıp çalışmasıdır (Konan, 2011: 164). Kadının kamusal alanda yeniden görünürlük kazanmasıyla birlikte önce sivil toplum yapılanmasında ardından da siyasi alanda faaliyetlerinin başladığı görülmektedir.

“II. Meşrutiyet yıllarında kadın tüm engellere karşı sokağa çıkacak, kamusal alana açılacak, toplumsallaşacaktı. Hapsediği özel alanını terk ediyor, dışarıda, sokakta boy gösteriyor; dernek kuruyor, dergi çıkarıyor hayır işlerinde aktif oluyordu. II. Meşrutiyet yıllarında, toplumda hızlı dönüşümlerin yaşandığı bir evrede Mecelle'nin artık günün koşullarında yetersizliği anlaşılmıştı. İlk kez aile hukukunu düzenleyen bir metin hazırlandı. Bu metin 25 Ekim 1917 günü Hukuk-ı Aile Kararnamesi adıyla yürürlüğe koyuldu” (Toprak, 2017: 53).

1917 yılına kadar aile hukuku konusunda kaynak olarak fıkıh kitapları ve fetva mecmuaları referans alınmıştır (Cin ve Akgündüz, 2011: 487). Bu kararname iki cilt halinde

hazırlanmış ve 9 bölümden oluşmuştur. İlk kitap evlilik ikinci kitap ise boşanma üzerine düzenlenmiştir. Kararname farklı hukuki esasların söz konusu olduğu durumlar için Museviler ve Hristiyanlar adına ayrı hükümler içermiştir (Aydın, 1993: 449).

1917 tarihli Aile Hukuku Kararnamesi, kadına, dönemin şartlarına göre devrim sayılabilecek nitelikte yeni haklar kazandırmıştır. Metin, nişanlanmaya hukuksal bir boyut kazandırmıştır. Evliliğe yaş sınırlaması getirerek erkek için 18, kadın için 17 yaş sınırını onaylamıştır. Nikah akdi için bir memur ve iki şahidin gözetiminde olması şartı getirilmiştir. Bu düzenlemeyle birlikte evlilik resmi bir boyut kazanmıştır. Resmi izin alınmadan gerçekleşen evlilikler kanuna göre tanınmayacaktır. Çok eşle evliliğe ilişkin de madde eklenerek erkeğin ikinci eş sahibi olması birinci eşin iznine bağlı kılınarak sınırlandırılmaya çalışılmıştır. Kadınlara da erkekler gibi boşanma hakkı verilmiştir (Arıkan, 1998: 32; Toprak, 2017: 54). Bu kararname ile birlikte Osmanlı toplumunda aile hayatının düzenlendiği görülmektedir.

Ancak Ortaylı (2007b: 131), 1917 tarihli Hukuk-u Aile Kararnamesi'nin köklü yenilikler getiren bir metin olmadığını belirtmektedir. Her ne kadar köklü yenilikler getirilmemiş olsa da kararnamenin din ayrımı yapmadan bütün Osmanlı toplumu adına düzenleyici ve emredici nitelikte olmasının yanı sıra İslam ülkeleri arasında bu konuda hazırlanan ilk standart hukuki metin olarak kabul edildiğine dikkat çeker.

II. Meşrutiyet Döneminde kadının toplumsal yaşamında kalıcı dönüşümler ortaya çıkmıştır. “Kadının toplumsallaşması, toplumsal yaşamla bütünleşmesi bunlardan ilkiydi. Toplumsallaşma kadın-erkek eşitliğinin ilk adımıydı. Meşrutiyet feminizmi düşünsel ortamı bu açıdan olumlu yönde etkiledi. Ancak, toplumsallaşma sürecinde Meşrutiyet'in yarattığı maddi ortamın belirleyiciliği çok daha belirgindi. Savaşlar nedeniyle erkek nüfusun cepheye sevk edilişi istihdam alanında bir boşluk yaratmış, bu nedenle kadın nüfus kısa sürede seferber edilerek çalışma yaşamına girmişti” (Toprak, 1993: 234).

II. Meşrutiyet Döneminde kadının kamusal alanda artan görünürlüğü kadınlar adına önemli değişikliklerden bir tanesi olmuştur. Özellikle dernekler kurarak toplumsallaşan kadınlar özel alan dışında da faaliyetlerde bulunmaya başlamıştır. Bu dönemde dergiler üzerinden de tartışma ortamı oluşturan kadın yazarlar kendi sorunlarına kendileri çözüm arayışına başlamışlardır. Üst üste yaşanan Balkan Savaşları neticesinde de kadınlar çalışma hayatında daha fazla yer almaya başlamışlar ve ekonomik faaliyette görünür olmuşlardır.

2.6. Milli Mücadele Döneminde Kadın

Balkan Savaşlarında olduğu gibi I. Dünya Savaşı Döneminde ve Kurtuluş Savaşı içerisinde de Türk kadınının tarihsel rolü devam etmiştir. Kadınlar bir yandan savaşmak için cephelerde diğer yandan cephe dışında da çetin bir mücadele sergilemiştir. Hem çocuklarına bakmış hem de tarlalarını ekip biçmiştir. Özet olarak kadınlar hayatın devamı için uğraşmıştır. Erkek nüfusun büyük bir bölümü askere gittiği için erkeklerden açık kalan bazı memurluk alanlarında görev almaya başlayan kadınlar hastanelerde, posta tekel idaresinde, laboratuvarlarda ve diğer bazı işlerde faaliyet göstermesi sonucu çalışan kadın sayısında artış olmuştur. Tarım alanında da kadınlar ön plana çıkarak “Adana’da pamuk, Karadeniz’de tütün, İzmir’de üzüm ve incir üretimi yapılan tarımsal işletmelerde görev almaya başlamışlardır” (Gökçimen, 2008: 11; Kaymaz, 2010: 340). 1913’te ilki ve 1915 yılında da ikincisi yapılan sanayi sayımlarında, işçi olarak çalışanların 1 bölü üçünü kadınların oluşturduğu saptanmıştır (Aydın, 1999: 73)

Gökalp’e göre Türk kadınının bu savaş döneminde birçok mesleği yapmaya başlaması ilerlemesi yolunda önemli bir etken olmuştur. Ayrıca bu mesleklerde başarılı olabilmek için eğitim almaları da ilerleyen süreçler için kadının çalışma hayatındaki engelleri aşmasını kolaylaştırmıştır (Gökalp, 2018: 207).

Kadınlar çalışma hayatının dışında basın ve siyasi faaliyetlerle de ön plana çıkmıştır. Bu anlamda işgale karşı girişilen mücadelede Türk kadınları hem basın faaliyetleriyle hem de kurmuş oldukları cemiyetler aracılığıyla önemli roller üstlenmişlerdir (Kurnaz, 1992: 167). Berktaş, 1918 yılında “kurtuluş savaşına katılan bütün güçleri bir araya getirip seferber etmek için oluşturulan Milli Kongre’ye katılan 51 örgütün 16’sının, çeşitli amaçlarla kurulmuş olan kadın örgütleri olduğuna” (Berktaş, 2004: 16) dikkat çekmektedir. Mütareke yıllarında kadınların siyasi faaliyetlerinde artış görülmektedir. 1 Şubat 1919 yılında yayımlanmaya başlayan aylık kadın gazetesi *İnci* örnekler arasındadır (Toprak, 1992: 6).

Milli Mücadele Döneminde dikkat çeken bir konu da kadın cemiyetleridir. Kadınların kurduğu cemiyetleri kuruluş amaçları ve faaliyetlerine göre; büyük devletlerden birisinin kumandası altına girmeyi düşünenler (Kasaba İslam Kadınları Cemiyeti); ayrılıkçı faaliyetlerde bulunan azınlık kadın cemiyetleri (Ermeni ve Rum Cemiyeti); (Kaplan, 1996: 69-73), “Ermeni kadınlarının Azkaniver Hayuhaç İngerutyan Cemiyeti, Kürt Kadınları Teali Cemiyeti, Çerkez Kadınları Teavün Cemiyeti” (Yılmaz, 2012: 72) gibi örnekler gösterilebilir. Milli Mücadele Döneminde kurulan ve mücadeleyi destekleyen kadın cemiyetleri arasında en

önemlisi Anadolu Kadınları Müdafaa-i Vatan Cemiyeti'dir. Bunun haricinde Milliyetçi Kadınlar Cemiyeti de diğer önemli kadın teşkilatıdır (Kaplan, 1996: 69-73).

Türk İstiklal Savaşı yıllarında kadınların mücadeleye katılımı şu maddeler ile belirtilebilir: “İşgalleri protesto için düzenlenen mitinglere katılmak, cemiyetler kurmak, cepheye silah taşımak, cephane imalathanelerinde, amele taburlarında çalışmak, ordunun, askerlerin giyecek ve yiyecek ihtiyacını karşılamak, yardım toplamak, göçmenlere ve kimsesizlere yardım etmek, işgalleri protesto eden mektup ve telgraflar göndermek, silahlı mücadeleye katılmak” (Kaplan, 1996: 69). Geri hizmetlerde çalıştırılmak üzere kadınlar askeri görevlere alınarak Kadın Amele Taburu adı altında kadın birlikleri de kurulmuştur (Mutlu, 2007: 126). Bu kapsamda 20 bin kadın taburda yer almıştır. Kadınlar çorap üretiminde, halı dokuma tezgahlarında ve tekstil işletmelerinde üretim yapmışlardır (Minibaş, 1998: 337-338).

Mondros Mütarekesi'nden sonra Osmanlı topraklarının yer yer işgaline ve özellikle 15 Mayıs 1919 tarihinde İzmir'e Yunanlıların asker çıkarmasına karşılık olarak Türk halkının tepkisi, memleketin her tarafında yabancı işgaline karşı protesto mitingleri ile kendini göstermiştir. İstanbul'da ilk kadın mitingi 19 Mart 1919 tarihinde üniversite içinde o zaman kızlar için ayrı olan İnas Darülfünunu ve Asri Kadınlar Cemiyeti üyelerinin Fatih Türbesi'nde toplanarak işgal kuvvetlerini protesto etmeleridir. Bu dikkati çeken ilk olaylardan bir tanesidir (İnan, 1982: 107-108; Kurnaz, 1992: 150). Bu dönemde Anadolu'da İzmir ve İstanbul'un işgallerini içine alan yaklaşık bir yıllık zaman diliminde yüz ellinin üstünde mitingin yapıldığı bilinmektedir. Bu mitinglere kadınların katılımı çok yüksek olmuştur (Gül, 1996: 48-52).

Kadınların Milli Mücadeleye katılımında öncelikle mitingler düzenleyerek ulusal bilinci uyandırmak ve uluslararası kamuoyuna da işgallerin haksızlığını belirtmek adına önemli işlevleri yerine getirdikleri bilinmektedir. Ardından dernekler kurarak hem örgütlenmeyi hem de ayni ve nakdi yardımları toplamayı başarmışlardır. Cephe için askerlerin ihtiyaçlarını karşılamak adına giyecek ve erzak tedarikinin ardından mühimmatların taşınması noktasında da büyük bir sorumluluğu da üstlenmişlerdir. Cepheye yaralanan askerler için sağlık hizmetlerinde büyük fedakarlık gösteren kadınlar son olarak da canlarını vatan savunmasına siper ederek kutlu savaşın kazanılmasında destan yazmışlardır.

Cepheye katılan birçok kadın arasından Asker Saime, Kılavuz Hatice, Tayyar Rahmiye, Fatma Seher Hanım (Kara Fatma), Gördesli Makbule, Binbaşı Ayşe, Nezahet

Hanım⁶, Süreyya Sülün Hanım, Kara Fatma Şimşek, Hatice Hatun, Melek Hanım, Tarsuslu Kara Fatma, Gazi Antebli Yirik Fatma, Mudurnulu Fatma Kadın, Nazife Kadın, Şükufe Nihal, Sabahat Filmer isimlerine dikkat çekilebilir (Tansel, 1991; Kırkpınar, 2001: 145; Özdi, 2020).

Milli Mücadele Dönemi kadın faaliyetleri, Meşrutiyet Devri mekteplerinde tahsil gören, cemiyet faaliyetlerine katılan hanımların kadın hakları için mücadele verirken, vatanın tehlikeye düştüğü bu dönemde basın alanında göstermiş oldukları faaliyetlerle kendini göstermiştir. Bu dönem basınındaki hanım yazarlardan en çok dikkat çekenleri Halide Edip ve Müfide Ferit isimleri olmuştur (Kurnaz, 1992: 158). Bu anlamda Halide Edip'in milliyetçilik içinde mobilize olduğunu ve politik özne haline geldiğini söylemek mümkündür (Durakbaşı, 2007).

Milli Mücadele Dönemi basın faaliyetlerinin içerisinde 1919 yılında İstanbul'da *Diken* dergisi bünyesinde çıkan *Kadınlar Oyuncak Değildir* adındaki dergi kadınlar için çıkan ilk ve tek mizah dergisi olması bakımından ayrı bir öneme sahiptir. Dergiyi Ahmet Hikmet Bey çıkarmıştır. Yine 1 Şubat 1919 tarihinde birinci sayısı çıkan *İnci* dergisini kadın dergiciliğinde bir dönüm noktası olarak kabul etmek mümkündür. Aylık olarak yayımlanan derginin sahibi Sedat Simavi'dir. *İnci*'ye göre Türk kadını iki sahnede başarılı olmak zorundadır. Birincisi aile hayatı, ikincisi ise umumi hayattır (İlyasoğlu ve İnel, 1984: 168; Mutlu, 2009: 35). Dergide özellikle edebiyata ve oyuna geniş yer ayrılmıştır. Güzellik, moda ve çocuk bakımı üzerinde durularak Batılı ve Türk ünlü kadınlar da tanıtılmıştır. Bu derginin bir diğer özelliği de sinemaya ve sinema oyuncularına yer vermesi ve onların tanıtıcı yazılar ile fotoğraflarının yayımlanması olmuştur (Aşı, 1992: 977).

Edebiyat alanında ise Halide Edip Adivar'ın kaleme aldığı Milli Mücadele Döneminin ilk romanı *Ateşten Gömlek*'te kadın idealize bir şekilde kahraman olarak işlenmiştir. Romandaki kadın karakteri "Ayşe; millî şuura sahip, vatanın ve milletin kurtuluşunu kendi çıkarlarından üstün gören, cephede kendisine düşen görevi layıkıyla yerine getiren, cesur ve idealist bir Türk kadınıdır" (Şahin, 2019: 167). *Vurun Kahpeye* isimli romanda ise idealist bir öğretmen olan Aliye karakteri ile karşılaşılmaktadır. Aliye, görev için gittiği kasabada olumsuz bütün güçlerin karşısında kendisini milli davaya adanmıştır (Altınkaynak, 2004: 114). Yazarın bir diğer *Raik'in Annesi* isimli romanında da mili kimliğe göre idealize edilen bir

⁶ İstiklal Madalyasını 12 yaşında almaya hak kazanan ilk kahraman. Ayrıntılı bilgi için bakınız. Ozan Bodur, Meclisin Unuttuğu Kahraman Nezahet. Ankara: Sarkaç Yayınları. (2013).

kadın karakter söz konusudur (Yavuz, 2018: 204). Dönemin bir diğer romanı Hıfzı Topuz tarafından kaleme alınan *Milli Mücadelede Çamlıca'nın Üç Gülü*'dür. Bu romanda “millî davaya istihbarat sağlayarak faydalı olan, mitinglerde konuşmalar yapan üç kız kardeş” konu edilmiştir (Altınkaynak, 2004: 116).

Eğitim alanında ise Milli Mücadele Döneminde kadınların eğitimine ilişkin gerekli adımlar atılmaya devam edilmiştir. Bu doğrultuda İstanbul Üniversitesinde kadınlar için özel kurslar verilmeye başlanmış ve kadın üniversitesi olarak başlayan etkinlikler 1920 yılında genel üniversite kapsamına alınmıştır. Böylece 1921 senesinden itibaren kız ve erkek öğrenciler beraber eğitim görmüşlerdir (Gökçe, 1996: 177). 1923 senesinde ise tıp ve hukuk fakültelerine kız öğrenciler kabul edilmeye başlanmıştır (Nirun, 1994: 321).

Mustafa Kemal, 21 Mart 1923 tarihinde Konya’da Kızılay’ın kadın kollarına şu şekilde hitap etmiştir: “Dünyanın hiçbir yerinde, hiçbir milletinde Anadolu köylü kadınının fevkinde kadın mesaisi zikretmek imkanı yoktur. Erkeklerimizin teşkil ettiği ordunun hayat menbalarını kadınlarımız işletmiştir. Memleketin esbab-ı mevcudiyetini hazırlayan kadınlarımız olmuş ve kadınlarımız olmaktadır. Kimse inkar edemez ki, bu harpte ve ondan evvelki harplerde milletin kabiliyet-i hayatiyetisini tutan hep kadınlarımızdır. Çift süren, tarlayı eken, ormandan odun, kereste getiren, mahsulatı pazara götürerek paraya kalbeden aile ocaklarının dumanını yavrusuyla, yağmur demeyip, kış demeyip, sıcak soğuk demeyip cephenin mühimmatını taşıyan hep onlar, hep o ulvi ve fedakar, o ilahi Anadolu kadınları olmuştur. Binaenaleyh hepimiz bu büyük ruhlu ve büyük duygulu kadınlarımızı şükran ve minnetle ebediyen taziz ve takdis edelim” (Göksel, 1984: 223-224). Zaten Gazi Mustafa Kemal’in Kurtuluş Savaşından yıllar önce kadınların durumuna ilişkin düzenlemelerin planlamasını yaptığını anı defterine aldığı şu notlarla bilinmekte: “Tesettürün kaldırılması ve toplum yaşamının düzenlenmesi konusunda sohbet: 1) Güçlü, yaşamı bilen anneler yetiştirmek, 2) Kadınlara serbestlik tanımak, 3) Kadınlarla birlikte hareket etmek erkeklerin ahlâki duyguları üzerinde etkilidir...” (Tezer, 1995: 75-76).

Milli Mücadele Döneminde ve daha önceki tarihsel süreçte Türk kadınlarının oynadığı başat rollerin farkında olan Mustafa Kemal Atatürk, kadınların göstermiş olduğu fedakârlığın karşılığını yerine getirme isteğinde olmuştur. Bu nedenle doğrudan kadınları ilgilendiren reform girişimleri için Cumhuriyet’in ilan edilmesinden önce çalışmalar yapmış olduğu bilinmektedir.

2.7. Cumhuriyet Tarihinde Kadın

Bağımsızlık savaşının ardından Kemalist milliyetçi kadroların liderliğinde Türkiye Cumhuriyeti kurulmuştur. Bu savaş, erkeklerin sorumluluğunda bulunan görevleri kadınların başarıyla üstlenebildiklerini ispatlamış olsa dahi kadınların geleneksel rollerinde, köklü bir değişiklik yaratmamıştır. Böylece 1920’li yılların sonları ve 1930’lu yılların başlarında kadınlara toplumsal ve siyasal hakların hangi şartlarda sağlanacağını belirleyenler yine erkekler olmuştur. Yapılan reformlar somut ilerlemeleri mümkün kılan çerçeveleri sağlamıştır. Kadınların statüsünde meydana gelen iyileşmeler, Kemalistlerin mücadele ettikleri geleneksel değerlerin değişmesi için bir araç olmasının yanı sıra kendi başına da bir hedef olmuştur (Berktaş, 1994: 22). Bu anlamda Türkiye Cumhuriyeti’nin ilk yıllarından itibaren kadınların mevcut durumlarının geliştirilmesinin vurgulanması yeni ulusal devlet projesini oluşturmuştur (İlyasoğlu, 1994: 35). Bu doğrultuda modernleşme olgusunun merkezine kadınlar konumlandırılmıştır.

İlk olarak 1917 Hukuk Aile Kararnamesi 19 Haziran 1919 tarihinde kaldırıldıktan sonra kararname öncesi meri hükümler fıkıh kitaplarında yazılı olduğu şekliyle bir müddet daha devam etmişse de diğer alanlarda olduğu gibi aile hukuku kategorisinde de yeni bir kanun hazırlanmasına duyulan ihtiyaç giderek artmıştır. İsviçre Medeni Kanunu’nun Türkçeye tercümesi için kurulan komisyon 11 Eylül 1924’te çalışmalarına başlamış ve kısa zamanda tercüme işini tamamlamıştır. Nihayet 17 Şubat 1926 tarihinde TBMM’de kabul edilen kanunun, 4 Ekim 1926 tarihinde yürürlüğe (Bardakçioğlu, 1990: 23; Toprak, 2017: 54), girmesiyle birlikte toplumda kadına eşit haklar sağlanarak Türk kadının gelişmesini engelleyen çelik halat atılarak (Kırkpınar, 2001: 178), kadınların durumunun iyileştirilmesi noktasında hızlı ve köklü bir şekilde yasal temel oluşturulmuştur (İlyasoğlu, 1994: 54).

Medeni Kanun öncelikle tek eşli evliliği yasal hale getirerek kadına boşanma hakkını da tanımıştır. Kanunda evlilik yaşı için de bir düzenleme yapılarak erkek için 18, kadın için 14 yaşını doldurmuş olma şartı getirilmiştir. Evlenme işleminin de memur gözetiminde gerçekleştirilmesi şart koşularak resmiyet kazandırılmıştır. Ayrıca miras paylaşımında da erkek ile kadın eşit kabul edilmiştir (Çaha, 1996b: 111). Medeni Kanun ile birlikte yürürlüğe giren Borçlar Kanunu kapsamında Türk kadınına, erkekler ile denk bir şekilde “her türlü borç ve yükümlülük altına girebilme hakkı tanınmıştır” (Kaymaz, 2010: 348).

Siyasî haklar bakımından ise 1924 Anayasasında erkekle kadın yine eşit değildir. Milletvekili seçimine katılabilme hakkı, 18 yaşını dolduran erkeklere ve milletvekili seçilmek

için de 30 yaşını dolduran erkeklere hak tanınmıştır. Bu anayasaya göre kadınların seçme ve seçilme hakkı bulunmamaktadır. 1924 yılında Tevhid-i Tedrisat Kanunu ile tek ve laik, modern bir eğitim sistemi kurularak her iki cinsin eşit öğrenim olanaklarından yararlanması sağlanmıştır. Türk Medeni Kanunu ile kadınlar yeni medeni haklara sahip olmuştur. Laiklik ilkesinin kabulüyle Türk kadını üzerindeki toplum baskısı ve bazı değer yargıları kalkmıştır (Konan, 2011: 167).

Eğitim ve iş hayatı noktasında ise Sağ'ın (2001: 21-22) ifade ettiği gibi “Meslek okullarında eğitim görmeye başlayan kadınlar eğitimlerini tamamladıktan sonra mesleklerini icra etmeye başlamışlar ve böylece statüleri değer kazanmıştır. İsviçre Medeni Kanunu örnek alınarak hazırlanan Türk Medeni Kanunu ile kadın-erkek yasalar önünde eşit sayılmıştır. Kadınların medeni hakları koruma altına alınırken, çalışma hayatındaki konumları da yeniden düzenlenmiş ve bu sayede kadınların hayatın her alanında yer almalarının önü açılmıştır. Kadınların toplumsal alandaki konumunun güçlendirilmesi, siyasi hayata katılımının da önünü açmıştır.”

Türkiye Cumhuriyetinde kadınların siyasi olarak örgütlenişi ise 1923 yılının Haziran ayında Kadınlar Halk Fırkasının kurulmasıyla başlamıştır (Toprak, 1988: 30). “Kadınlar Halk Fırkası, Haziran ortalarında Darülfünun’da toplanan kadınlar şurasında şekillenmiştir. Nezihe Muhittin’in başkanlığında oluşan bu partinin ikinci reisi Nimet Remide, mes’ul murahhası Latife Bekir, katib-i umumisi Şükufe Nihal’dir. Yönetimde ayrıca Matluba Ömer (veznedar), Saniye (muhasebeci) ve üye olarak Nesime İbrahim, Zaliha, Tuğrul ve Faize hanımefendiler görev alırlar” (Toprak, 1994: 6). Ancak Kadınlar Halk Fırkası, Ankara’dan onay alamaz ve cemiyet kurmaları önerilir (Toprak, 1994: 8). Aradan bir süre geçtikten sonra 7 Şubat 1924 yılında Nezihe Muhittin öncülüğünde Türk Kadın Birliği kurulmuştur (Muhittin, 2016: 149). Türk Kadın Birliği sesini geniş kitlelere duyurabilmek adına *Türk Kadın Yolu* dergisini yayımlamaya başlamış ve yabancı dil öğrenmek isteyen kadınlara kurs açmıştır (Toprak, 1994: 8). Nezihe Muhittin’in sahipliğini yaptığı dergide Müfide Ferit, Pakize Ahmet, Bedia Mustafa, Enver Behnan ve Kani Kamil’in çeşitli sayılarda yazıları yer almaktadır. Yeni Cumhuriyet rejiminin gerçekleştirmeyi amaçladığı inkılâplarda kadına yönelik düzenlemelerin yer almasını savunan bir tavır benimseyen *Türk Kadın Yolu*, yayını bu ilke doğrultusunda devam ettirmiştir (İlyasoğlu ve İnsel, 1984: 172). 1927 yılında kadınların okuryazar oranı ise yüzde 4,8’dir (Çaha, 1996b: 126).

Cumhuriyet Döneminde çalışan kadın işçilerin niceliksel verisi ise 1927 yılında yapılan sanayi sayımı sonuçlarından elde edilmiştir. Sonuçlara göre çalışanların 14 yaşından büyük olanların 124.444 kişiden 29.533'ünün kadın olduğu, 14 yaşından küçük çalışanlarda ise 22.684 çalışandan 8107'si kız çocuklarıdır. Niteliksel olarak bakıldığında da 7817 memurdan 1609 kişinin kadın olduğu ve işveren pozisyonunda ise 10.941 kişiden yalnızca 155'i kadındır (Makal, 2012: 47).

Kadınlar Halk Fırkası'nın ve aynı zamanda Türk Kadınlar Birliği'nin başkanı olan Nezihe Muhittin, bütün yasalara uymaya, her vatandaş gibi vergi vermeye zorunlu olan Türk kadınına seçim hakkının verilmemesinin anlamsızlığını her fırsatta belirtmiştir. 1927 senesinin Mart ayında derneğin İstanbul'da düzenlediği kongrede kadınlar için oy hakkı istenmiş, gelecek yerel seçimde katılım için girişimde bulunulması kararlaştırılmıştır. Ancak seçimlere katılma hakkının verilmeyeceği anlaşıncı bu kez dernek adına bir erkek aday - İstanbul Valiliği Hukuk İşleri Müdürü Kenan Bey- gösterilmiştir. Bu teklif de reddedilince girişimden vazgeçilmiştir. Ancak kadınlar bu amaçtan vazgeçmeyeceklerini bu mücadeleyi kadınların geleceği için sürdüreceklerini belirtmişlerdir (Çakır, 2016: 130-131).

Kadınların ilk siyasal hakları 3 Nisan 1930 günü Belediyeler Kanunu ile tanınmıştır (Toprak, 1994: 9; Kandiyoti, 1991: 23). 1933 yılında ilk kez belediye seçimlerinde oy verme ve alma hakkını kullanan kadınlar, belediye ve ihtiyar meclisine seçilmişlerdir (Doğramacı, 1989: 137). Ardından 1934 yılında, Malatya Milletvekili İsmet İnönü ve 191 arkadaşının verdikleri bir anayasa değişikliği teklifi gündeme gelmiştir (Toprak, 1994: 9). Bu doğrultuda 5 Aralık 1934 tarihinde 1924 Anayasasının 10 ve 11. Maddelerinde yapılan değişiklikler doğrultusunda kadınlar genel seçimlerde de seçme ve seçilme hakkına kavuşmuştur. Buna göre kadın erkek 30 yaşını dolduran her vatandaş mebus seçilebilecek, 22 yaşını dolduran her Türk mebus seçebilme hakkına sahip olmuştur (Armağan, 2007: 43-44). Bu gelişmelerin ardından Türk Kadınlar Birliği kadınlara seçme ve seçilme hakkı tanındığı için 1935 senesinde derneğin amacına ulaştığını belirterek kendi kendini feshetme kararı almıştır (Konan, 2011: 166).

Cumhuriyetin kadınlara tanıdığı haklar White (2003: 145) için yirminci yüzyılın başlarında kadınların güçlenmesinin en önemli başarı öykülerinden bir tanesidir. Gerçekleştirilen reformlar İslam ülkeleri arasında Türk kadını eş benzeri olmayan bir şekilde ön plana çıkarmıştır (Kandiyoti, 1991: 22).

Kadınlara milletvekili seçme ve seçilme hakkının tanınmasının ardından 1 Mart 1935 tarihinde toplanan beşinci dönem Türkiye Büyük Millet Meclisi'nde on sekiz kadın milletvekili yer almıştır (Toprak, 1994: 9; Arat, 1998: 252). Bu reformlarla birlikte kadınlar kanun önünde cinsiyet olarak ayrı tutulup eşit olmayan muamelelere maruz bırakılmalarının sona erdirilmesi resmîyet kazanmıştır (Kağıtçıbaşı, 1990: 103).

Kadınlar için faaliyet gösteren dergilerin arasına Cumhuriyet Döneminde de bir yenisi eklenmiştir. 15 Eylül 1924 tarihinde yayına başlayan *Firuze Dergisi*, Batı'yı eğlenceye düşkün bir yaşam biçimi şeklinde algılayıp taklide kalkışan kadınlar için bir itiraz kimliği taşımıştır. Derginin kapak görselleri ve metinleri itibarıyla *Mehasin*, *İnci* ve *Süs* gibi dergilerin devamı niteliğinde olduğu söylenebilir. Dergi özellikle Meşrutiyet ve sonrası Batılılaşma hareketleri noktasında bir sürekliliği sunmuştur (Kurtoğlu, 1996: 24-25).

Edebiyat alanında ise Cumhuriyet Döneminin ilerleyen yıllarında Adalet Ağaoğlu, '*Ölmeye Yatmak*' isimli romanında kadının birey olabilme sürecini değerlendirmiştir. Yazar bu romanda "Politik özgürlüğü için mücadele eden "aydın kadın" imgesi üzerinden erkek egemen zihniyetin dayattığı roller ile bireyliği arasındaki sıkışmışlığı" (Şahin, 2017: 95) sorgulamıştır.

Yılmaz'ın (2007: 106) belirttiğine göre Cumhuriyet Döneminde kadın "Yeni Türkiye'nin modern kurgusunda kadın, modern bir imge olarak görünür kılınmak istenmiştir. Modern bir imaj olarak kullanılmak istenen kadın, öncelikle özel alanın dışına çıkarılmış ve kendisine kamusal alanın kapıları açılmıştır. Cumhuriyet devrimleriyle kadın, eğitilmiş ve meslek sahibi kimliğiyle kamusal alanda çağdaş Türkiye'nin taşıyıcı imgelerinden biri haline getirilmiştir." Bu anlamda kadınların çalışma hayatındaki konumuna dair önemli düzenlemelerden biri 1936 tarihli İş Kanunu'dur. 8 Haziran 1936 tarihinde kabul edilen 3330 sayılı yasayla kadınların çalışmaya hayatına girişi düzenlenmiştir. 1937 yılında ise uluslararası bir kuruluş olan Uluslararası Çalışma Örgütü (ILO) kadınların yeraltında ağır işlerde çalışmasını yasaklamıştır (Benazus, 2008: 29; Kırkpınar, 2001: 244). 1938 yılında kamu hizmetinde görevli kadınların oranı ise yüzde 9,5 olmuştur (Kandiyoti, 2013: 45).

1939 yılında kadınların katıldığı ikinci milletvekilliği seçiminde 15 isim meclise girerken 1943 yılında yapılan seçimler de ise 16 kadın meclise seçilmiştir. Bu dönemde meclise seçilen kadınların yüzde 60'ı öğretmen olarak görev yapan kişilerden oluşmuştur (Arat, 1998: 252).

İkinci Dünya Savaşı Döneminde ise Türkiye savaşa katılmamış olsa da her an savaşa dâhil olabilirmiş gibi hazırlıklarını yapmaya başlamıştır ve bu hazırlık aşamasında kadınların görev alacağı alanlar belirlenmiştir. Yapılan toplantılarda gönüllü hastabakıcılık kursları ile ilgili askeri hastanelerde, depolarda, karantina, mutfak, dikiş servislerinde ne kadar gönüllü hastabakıcıya ihtiyaç olduğu, hangi hastanenin ne kadar hastabakıcı yetiştirebileceği hesaplanmıştır. Toplantılarda alınan kararlar sonucunda hastane bünyesinde kursların açılması, kursları halka duyurup kayıtların yapılması işini de Yardımsevenler Cemiyeti üstlenmiştir (Seyhun, 2018: 25). Birinci Dünya Savaşında olduğu gibi İkinci Dünya Savaşı sürecinde de kadınların çalışma hayatına katılmalarında olağanüstü bir ortamda ihtiyaçlar doğrultusunda olsa dahi önünün açıldığı görülmektedir. Savaş sonrası dönemde yeniden basın alanında kadınlara yönelik yayınların da görülmeye başlandığına tanık olunmaktadır.

1 Mart 1947 tarihinde yayın hayatına başlayan *Kadın Gazetesi* ‘Sosyal-Siyasi-İçtimai Kadın Gazetesi’ başlığı ile faaliyetlerine başlamıştır. *Kadın Gazetesi*, magazin ve moda konularından ziyade sosyal ve politik konulara daha fazla yer vererek diğer gazete ve dergilerden ayrılmıştır. Gazete, kadınlar için yeni hak talebinde bulunmamakla birlikte var olan kadın haklarının daha iyi kullanılması yönünde bir mücadele ortaya koymuştur. Çünkü Atatürk sonrası süreçte kadınların parlamentodaki temsil oranı büyük düşüş göstermiş ve yıllar geçtikçe azalmaya devam etmiştir. “Ayrıca 1946 sonrası izlenen politikalar sonucunda kadın çalışma hayatından da uzaklaşmıştır” (Karabulut, 2011: 87). 1947 yılında çalışan nüfusun 289.147 olduğu ve bu toplam çalışan sayısının ancak 50.851’inin kadın olduğu, 1950 yılı için 65.123 ve 1960 yılına gelindiğinde 89.400 olduğu bilinmektedir. Çalışan kadın sayısında artış olmasına rağmen toplam çalışan nüfus içerisindeki çalışan kadın sayısının oranının düşmesi dikkat çekicidir (Makal, 2010: 23; İşler ve Şentürk, 2016: 615).

1950’li yıllara gelindiğinde ise Türkiye, Kadınların Siyasal Haklarına İlişkin Sözleşmeye 12 Ocak 1954 tarihinde katılmış ve 25 Mayıs 1959 tarihinde onaylamıştır (Benazus, 2008: 29). 1957 yılında İş Kanunu kapsamına giren sanayi tesislerinde yapılan anket çalışmasında elde edilen verilere göre sanayide çalışan kadınların yüzde 92,6’sının sırasıyla tütün, mensucat ve gıda işkollarında çalıştıkları tespit edilmiştir (Makal, 2001: 136). 1960’tan itibaren köyden kente göçün artmasıyla birlikte kadınların ekonomik faaliyetlerde görünürlüğü artmış ve işgücüne katılımı sağlanmıştır (Çaha, 1996: 128). 1960 yılında kadınların faaliyet gösterdiği alanlara bakıldığında sanayi alanında çalışan kadın oranı yüzde 9 olurken hizmet sektöründe ise yalnızca yüzde 6’dır (Ecevit, 1993: 119). 1966 yılına gelindiğinde ise ILO kapsamında kadın ve erkeğin eşit ücret eşit maaş hakkı noktasında,

kadınların iktisadi alanda erkek ile eşitlenmesine ilişkin önemli adım atılmıştır (Benazus, 2008: 29).

1946-1960 yılları arasında gerçekleştirilen 4 genel seçimde kadınların parlamenter olarak mecliste toplamda yalnızca 24 kadın ile temsil edilmesi (Arat, 1998: 257) dikkat çekicidir. Demokratik ortamın zeminlerinin atıldığı yıllarda kadınların geri planda kalması olumsuz bir durum olarak göze çarpmaktadır.

Edebiyat alanında ise Atasü (1998: 134) hürriyetin ve kültürel hareketliliğin yoğun olduğu 1960'lı yıllarda Cumhuriyet Döneminin ilk kadın yazarların olgunlaştığını ifade etmektedir. 1960 sonrası kadın yazarlar tarafından kaleme alınan eserlerde cinselliğin kadın kimliğinin can alıcı bir parçası olduğu vurgulanmıştır. Yine bu döneme hâkim olan geleneksel kadın namusu ve bekâret anlayışı da sıkça eleştirilmiştir (Gülendam 2002: 157). Örneğin Leyla Erbil, iç dünya ve ruhsal-cinsel alanı konu edinmiştir. Dönem yazarlarından Nezihe Meriç'in *Korsan Çıkmazı* isimli romanında da kadının yurttaş olma sürecinin tam anlamıyla yansıması dikkat çekmektedir (Atasü, 1998: 132).

1960'lı yıllarda dindar kadınların dini yaymak hedefiyle evin dışında faaliyet göstermeleriyle birlikte dergi ve gazetelerde sayıları çok olmamakla birlikte köşe yazıları kaleme almaları ve üniversitelere devam ederek yüksek eğitime geçiş yapmaları kamusal alanda görünür olmalarını sağlamıştır (Şişman, 2000; Aktaş, 2004; Eraslan, 2004). Ancak 1968 yılında Hatice Babacan isimli üniversite öğrencisinin başörtüsünden dolayı Ankara İlahiyat Fakültesinden atılması sonucu öğrenci protestoları başlamış ve kamusal alanda başörtüsüne ilişkin tartışmalar olgunlaşmıştır. Bu durum aynı zamanda başörtülü kadınlar için kavşak noktası olmuştur (Aktaş, 2004: 829; Eraslan, 2004: 820). 1960'lı yılların sonlarında *Hür Söz*, *Yeni Asya*, *İttihat*, *Bugün*, *Yeni İstiklal* gibi İslami camiaya seslenen gazetelerde kadınların köşe yazıları kaleme almaları da önemli bir noktadır. Bu yıllarda İslami camianın kadınlar için rol modeli olarak görülen Şule Yüksel Şenler'in etkin olduğu ve 1969 yılında Cumhuriyet tarihinin ilk İslamcı kadın dergisi olan *Seher Vakti*'ni yayımladığı İslamcı kadınların faaliyetleri açısından dikkat çekicidir. Şenler, konferanslar düzenleyerek ev hanımlarına eğitimler de vermeye çalışmıştır (Akçay, 2006: 53; Merçil, 2002: 63).

1970'li yıllardan itibaren de kadınların eğitiminde ve eğitime devam oranlarında bir artış meydana gelmiştir. 1970-71 eğitim öğretim yılında kız öğrencilerin ortaöğretim kurumlarına geçiş oranı yüzde 71'e ulaşmıştır. Bu oran erkek öğrenciler için yüzde 37 civarında olmuştur (Tayanç ve Tayanç, 1977: 134). 1970 yılından itibaren kadın yazarlar hem

nicelik olarak hem nitelik olarak edebiyat alanında daha fazla üretmeye başlamıştır (Karataş, 2009: 1652). 1970 yılı sonrası “herkesin kabul ettiği iyi örnekler üzerine edebiyat kadınlardan sorulmaya başlanmıştır. Bu açıkça bir sosyalleşme sürecinin, iyi eğitimin, edebiyatın sosyal hayat içerisindeki fonksiyonlarını iyi kavramanın ve ciddi bir iş olduğunu fark etmenin, hatta edebiyatta kadının yeri ile kadın yazar olgusu hakkında yapılmış tenkitlerden gerekli dersleri çıkarmanın bir sonucudur” (Argunşah, 2006: 39). 1975 yılında kamu hizmetinde görevli kadınların oranı yüzde 25,3’e yükselmiştir. Böylelikle 1938 yılından 1975 yılına kadar kamu alanında çalışan kadınların oranı istikrarlı bir şekilde artış göstermiştir (Kandiyoti, 2013: 46). Türkiye’de evlilik sürecini inceleyen Fox (1975: 182) aşk evliliklerinin nüfusun yoğun olduğu modernleşmiş kent merkezlerinde görüldüğünü belirtirken görücü usulü evliliklerin ise geleneksel kırsal kesimlerde daha çok görüldüğünü ifade etmektedir.

Basın alanında ise 1978 yılında yayın hayatına başlayan *Kadınca* dergisinin erkek egemen tanımlar dışına çıkarak kadınlığı açıklamaya çalışması dergiye özgün bir konum sağlamıştır. Özellikle kadın cinselliği üzerindeki baskıları kınamıştır. Dergide, kadınların maruz kaldığı toplumsal kısıtlamalar tartışmaya açılırken bu kısıtlamalardaki kadının etkisi de gündeme getirilmiştir (Saktanber, 1993: 221; Tekeli, 1998: 342).

1970’li yıllar İslamcılar açısından kamusal alanda başörtüsü üzerinden yaygınlaşan tartışmaların sonucunda kadına ilişkin yaklaşımın gözden geçirilmesini sağlamıştır. Kadının günlük hayata katılımından dolayı aile kurumunun sarsılacağı endişesiyle İslamcılar arasında yoğun bir tartışma başlamıştır. Kadının kamusal alana katılımı dini kaynaklar üzerinden engellenmeye çalışılmıştır. Ancak bu durum kadınların da baskın dil karşısında dinin kendilerine tanıdığı hakları ana kaynak üzerinden itiraz geliştirmelerini sağlamıştır (Aktaş, 2004: 830, Ramazanoğlu 2004: 811). Kadınların eğitim hayatına katılma isteğiyle başlayan süreç zaman içerisinde dergi, gazete ve edebiyat alanlarında kendilerini ifade etmelerini sağlayarak taleplerini doğrudan aktarmalarına zemin oluşturmuştur (Eraslan, 2004: 820). Yine 1970’li yıllardan itibaren başörtülü kadınların kurdukları dernekler vasıtasıyla kadın teması üzerinden toplantı ve konferanslar tertip edilerek sosyal alandaki faaliyetler ile başörtülü kadının sosyalleşmesini sağlamışlardır (Aktaş, 2004: 832). Bu yıllarda Şenler ile birlikte Bakiye Marangoz ve Sevim Asımgil de İslamcı kadın yazarlar arasında en çok eser veren isimler olarak ön plana çıkmaktadır. Yazarlar bilhassa tesettür, çocukları İslam ahlakına göre yetiştirmek, Müslüman kadının toplumdaki konumu ve İslami eğitim gibi temel konuları eserlerine taşımışlardır (Akçay, 2006: 53; Merçil, 2002: 63).

Çalışma hayatında kadınların başörtüsü takmasını engellemek için ilk olarak 1972 yılında Ankara barosu kendi bünyesindeki Avukat Emine Aynakenar'ı, “dinsel örtünün uygar giysi ve mesleki kılıkla bağdaştırmanın olanaksızlığı” gerekçe gösterilerek 29 Mart 1973 tarihinde barodan ihraç etmesiyle (Aksoy, 2005: 151) eğitim hayatında olduğu gibi iş hayatında da başörtüsü sorunu başlamıştır. Bu gelişmeye paralel olarak öğretmenlerin de kılık kıyafetine ilişkin düzenlemeye gidilerek kadın öğretmenlerin törenlerde ve derslerde başlarının açık olması gerektiği açıklanmıştır (Aktaş, 2006: 31). 1978 yılında ise CHP iktidarında Çalışma Bakanlığı yayımladığı bir genelgeyle CHP bünyesinde kamu hizmetinde faaliyet gösteren kadınların başlarını örtmelerini yasaklamıştır (Aktaş, 2006; Aksoy, 2005).

Hatırlanacağı üzere Hatice Babacan ile başlayan başörtüsü sorunu 12 Eylül darbesinin ardından yasal düzenlemelerle birlikte eğitim alanında tam anlamıyla yasaklanmıştır. 20 Aralık 1980 tarihinde yayımlanan Yükseköğretim Kurulu (YÖK) genelgesiyle birlikte başörtüsü üniversitelerde yasaklanmıştır. 1981 yılının Temmuz ayında ise Bakanlar Kurulu kararının 7 Aralık 1981 tarihinde Resmi Gazete’de yayımlanmasıyla birlikte başörtüsü takarak derslere devam edilemeyeceği bildirilmiştir. Yine 1981 yılında Başbakanlık tarafından ilan edilen yönetmelikle imam hatipte eğitim gören liseli öğrencileri de kapsayacak şekilde genişletilmiştir (Aksoy, 2005: 164; Özkan, 2005). Kısıtlamalar bir süre devam ettikten sonra Turgut Özal’ın Başbakan olmasıyla birlikte başörtüsü yasağına ilişkin yumuşama söz konusu olmuştur. 10 Mayıs 1984 tarihinde alınan YÖK kararıyla başörtülü öğrencilerin eğitime devam edebilmeleri adına modern bir kıyafet olarak görülen türban ile derslere devam edebilecekleri açıklanmıştır (Aktaş, 2006: 90). Ancak bu uygulama çok fazla sürmemiş ve 1987 yılında YÖK türbanı da yasaklamıştır. 1988 yılının Kasım ayında meclis başörtüsünün yeniden serbest bırakılmasına ilişkin bir yasa tasarısı hazırlanmış ancak Cumhurbaşkanı Kenan Evren yasayı veto etmiştir. Yasanın veto edilmesinden dolayı YÖK yeniden bir düzenleme yaparak türbanı tekrar serbest hale getirmiştir. Ancak Kenan Evren bu kez de kararı Anayasa Mahkemesine taşımıştır. 7 Mart 1989 tarihinde Anayasa Mahkemesi ilgili yasayı iptal etmiştir (Aksoy, 2005). Turgut Özal’ın Cumhurbaşkanı olmasıyla birlikte başörtüsü sorununun çözüme kavuşacağına dair siyasi inisiyatif oluşmuştur. 25 Ekim 1990 tarihinde genel kurulun kabul ettiği 3679 sayılı kanunun 28 Ekim 1990 tarihinde Resmi Gazete’de yayımlanmasıyla yürürlüğe girmiştir ve 1993 yılına kadar başörtüsü sorunu ortadan kalkmıştır (Balta, 2014: 20).

1980’li yıllardan itibaren Türkiye’de kadın sorununa ilişkin yürütülen tartışmalar giderek genişleyen bir tabanda yapılmaya başlanmıştır. Bu dönemde gençlerin konuya ilişkin

olarak ilgilerinde önemli bir artış olmuştur. Yine 80'li yıllarda ilk kez feminist örgütler kadın hareketinde ön planda yer almaya başlamışlardır. Bu dönemde kurulan çok sayıda kadın örgütünün düzenlediği etkinlikler ile kamuoyunun kadın sorununa olan duyarlılığı arttırılmaya çalışılmıştır. Bu etkinliklerde kadın sorunları oldukça geniş bir perspektifte değerlendirilmiştir (Kaymaz, 2010: 352). 1982 yılında İstanbul'da YAZKO tarafından Gazeteciler Cemiyetinde, 'Kadın Sorunları' üzerine organize edilen ve Giselle Halimi'nin de katıldığı sempozyum ile birlikte feminizm kamuoyu önünde ilk kez savunulmuştur. 1983 yılında *Somut* dergisinde 'feminist kadın sayfasının' yayımlanması da önemli bir noktadır (Tekeli, 1993: 33; Tekeli, 1998: 342).

1985 yılında çalışan kadın nüfusu incelendiğinde yüzde 85,6'sı tarım ve hayvancılık işlerinde faaliyet gösterdiği dikkat çekmektedir. Bu kadınların neredeyse tamamı ücretsiz olarak ve sosyal güvencesiz çalıştığını vurgulamak gerekir (Doğramacı, 1989: 83). Hizmet sektörüne bakıldığında çalışan her yüz kişiden sadece 11'i kadındır. Sanayi alanında çalışan kadın sayısı ise her yüz kişiden yalnızca 14'tür (Ecevit, 1993: 119). Türkiye'deki 500 büyük sanayi kuruluşu arasından örneklem olarak seçilen 80 firmada kadın yönetici oranının yüzde 15, üst düzey kadın yönetici oranının ise sadece yüzde 3 olduğu tespit edilmiştir. En çok kadın çalıştıran sanayi kuruluşunun tekstil endüstrisi olduğunu ve kadınların mesleki kariyerlerinin evlilik ve çocuk bakımından etkilendiğini göstermektedir (Tabak, 1989). 1985 yılında kadınların okuryazar oranı yüzde 68'lere ulaşmıştır (Çaha, 1996: 126).

1987 yılında ise *Feminist* dergisi (Çeşnigil, 2019: 22) ve 1988 yılında da sosyalist-feminist *Kaktüs* dergisi yayın hayatına başlamıştır (Tekeli, 1998: 342). Feminizm üzerine yayınların artması ve kadın sorunlarının birçok platformda tartışılmaya başlaması neticesinde kadınlardaki bilinç düzeyinin arttığı görülmektedir. Çünkü 80'li yılların ikinci yarısında Türkiye'nin de imzaladığı 'Kadınlara Karşı Her Türlü Ayrımcılığa Karşı Uluslararası Sözleşme'nin uygulamaya konması için kadınlar tarafından dilekçe kampanyası düzenlenmiştir. Yine 1987 yılında kadına karşı şiddeti meşrulaştıran bir yargı kararını protesto etme amacıyla ve aile içindeki kadına karşı şiddeti kınamak için yürüyüşler düzenlenmiştir. 1989 yılına gelindiğinde ise 1. Feminist Hafta Sonu ve 1. Kadın Kurultayı ile başlatılan tartışma toplantıları önemli dinamik noktaları olmuştur (Tekeli, 1993: 33-34).

1980 dönemi romanlarında kadın bedeni kadınlar tarafından kaleme alınmaya başlanmıştır. Kadın karakterler bedenleri üzerindeki denetim hakkını sorgulamış ve bu hakkın sadece kendilere ait olduğunu dile getirmeye başlamıştır. Bu anlamda kadınların özgürleşme

abalarına değinilmiştir. “Kadın bedeni beraberinde işlenen cinsellik konusu da bu dönemin romanında sıkça ele alınan bir konu olur. Cinsellik ve cinselliğe bağlı konular, bu dönemde kadın bakış açısından dile getirilmesi bakımından önemlidir” (ztrk, 2012: 153-154). 1980 sonrası askeri darbenin de etkisiyle birlikte dönem romanlarında toplumsal konulardan uzaklaşılarak bireyin merkeze alındığı bir anlayış hâkim olmuştur (Karataş, 2009: 1652).

Edebiyat alanında Mustafa Kutlu’nun 1981 yılında yayımlanan *Yoksulluk İçimizde* isimli hikâye kitabında uzun mantosu ve uzun başörtüsü ile yer alan karakter Süheyla’nın idealize edildiği görülmektedir. Aynı zamanda eserde Süheyla’nın tesettrnden dolayı ailesi ve çevresi tarafından ötekileştirildiği de dikkat çekmektedir.

Kadın yazarlar açısından ise kaleme aldığı hidayet romanları sayesinde 70’li ve 80’li yıllara damga vuran şule Yüksel şenler gibi hikâye ve romanlar ile Sevim Asımgil, Hlyla Aktaş, Yıldız Ramazanoğlu, Münire Daniş, Melek Paşalı, Cihan Aktaş, Halime Toros, Fatma Karabıyık Barbarosoğlu ve Emine şenlikoğlu kendilerini ifade etmeye başlamışlardır (Akçay, 2006: 53; Merçil, 2002: 63).

Kadınların seçme ve seçilme haklarını kazandıktan sonra 1995 yılına kadar geçen sürede mecliste sadece 91 kadın milletvekiliyle temsil edildikleri vurgulanması gereken bir noktadır (Arat, 1997: 213). Ancak 90’lı yıllardan itibaren kadınların siyasi arenada görünürlüğü de artmıştır. Tansu iller’in Türk Cumhuriyet tarihinin ilk ve tek kadın Başbakanı olması da yine bu döneme denk gelmektedir. Bu dönemde siyasi hayata atılan bir diğer önemli figür ise Meral Akşener’dir. Akşener’in, 1994 yerel seçimlerinde Kocaeli Belediye Başkanlığına adaylığını koymasıyla birlikte siyasi hayatı başlamıştır. Akşener, 1995 ve 1999 genel seçimlerinde Doğru Yol Partisinden (DYP) milletvekili seçilerek meclise girmiştir. Bu dönem içerisinde 1996-1997 arasında İçişleri Bakanı olarak görev yapmıştır. Daha sonra ise Milliyetçi Hareket Partisinden (MHP) aday gösterilerek 2007, 2011 ve Haziran 2015 genel seçimlerinde milletvekili seçilmiştir. Kasım 2015 genel seçimlerinde ise aday gösterilmeyen Akşener, 2017 yılında İyi Partiyi kurmuştur. İyi Partinin lideri Akşener, 2018 Cumhurbaşkanlığı seçiminde de aday olmuş fakat seçimi kazanamamıştır. Akşener, günümüzde İyi Parti liderliğini sürdürmektedir. Türk Cumhuriyet tarihinin ilk kadın Cumhurbaşkanını adayını Gönül Saray’dır.

1990’larla birlikte üniversite bünyelerinde kadın araştırma merkezleri ve enstitüler kurulmaya başlamıştır. Kadın hareketlerine akademik boyut kazandıran bu oluşumlar dışında sivil kuruluşlar bünyesinde de kadın örgütleri kurulmuştur. “1990’lı yıllarda özellikle Mor

Çatı Kadınlar Örgütü ile 14 Nisan 1990 yılında kurulan Kadın Eserleri Kütüphanesi ve Bilgi Merkezi Vakfının kadın konusuna yeni bir boyut kazandırmıştır” (Karataş, 2009: 1660).

Kadınların işgücüne katılımını 1990’lı yılların ortasında araştıran Eyüboğlu ve arkadaşlarının (2000: 42) dört büyük ilde gerçekleştirdikleri çalışmalarında bir dönem çalışıp daha sonra işini bırakan kadınların yarısının ailevi nedenlerden dolayı işi bıraktıkları ortaya çıkmıştır. Bu nedenlerden ilki kadınların evlendikleri için işi bıraktıkları, ikinci olarak hamile kalmaları ve çocuk sahibi olmalarından dolayı işten ayrıldıkları tespit edilmiştir.

1990’lı yılların bir diğer önemli gelişmesi ise Kadından Sorumlu Devlet Bakanlığının kurulmasıdır. Bu bakanlığın kurulması kadın haklarının korunması yönünde olumlu bir adım olurken kadınların sorunlarını da çözme noktasında da değerli bulunmaktadır. Ancak 2011 yılında bu bakanlık AK Parti tarafından Aile ve Sosyal Politikalar Bakanlığı olarak değiştirilmiştir. Daha sonra ise Aile ve Sosyal Politikalar Bakanlığı ile Çalışma ve Sosyal Güvenlik Bakanlığı birleştirilmiştir. 2021 yılına gelindiğinde ise Aile ve Sosyal Hizmetler Bakanlığı ile Çalışma ve Sosyal Güvenlik Bakanlığı şeklinde ikiye ayrılmıştır.

Arat’a (1997: 108-109, 206) göre 1990’lı yıllarda kadınlar her türlü değişimin ve gelişimin siyasal iradeye bağlı olduğunu fark etmişlerdir. ‘Laikliği, kadın haklarını ve demokrasiyi’ bir bütünün bölünmez parçaları olarak kabul etmişlerdir. Bu yüzden de 1995 genel seçimlerinden önce partilerin aday listelerinde ‘çağdaş, laik, nitelikli ve donanımlı’ kadın adayların ön sıralarda yer almasını istemişlerdir. 90’lı yılların ikinci yarısında İstanbul, İzmir, Ankara, Adana ve Samsun illerinde ikamet eden 1500 kadın ile yapılan bir saha araştırması ise Türk toplumunda kadının statüsünün ve saygınlığının giderek arttığını, kadınların mallar üzerinde ortaklık talebinde bulunduğunu ve kadının ev dışında çalışmasının doğal karşılandığını ortaya koymuştur (Arat, 1996).

90’lı yılların ikinci yarısında kızlar ve kadınlar başlarını örtmekle birlikte kafalarının içini açıyor olmaları önemli bir gelişmedir (Bilgin, 1997: 43). Acar ve Altunok (2012: 88) 90’lı yıllarda dini kimliklerini başörtüsü üzerinden ifade eden bazı eğitimli ve üniversiteli kadınların kamusal alana taşıdıkları üniversiteye başörtüsüyle girme talepleri İslamcı kadınların kamusal alandaki görünürlüğünü arttırmıştır.

Kadınların var olan yasakları protestoları ve başörtüsü özgürlüğü talebi kamusal alanda yankı uyandırmıştır. Refah Partisi de bu durumu fark ederek ilk defa farklı bir adım izleyerek kadınların oy gücünden yararlanmak istemiştir. Bu nedenle parti içinde “hanım

komisyonları” şeklinde bir örgütlenmeye gidilmiştir. Kadınların desteği sayesinde ilk olarak 1994 yılında yapılan yerel seçimlerde ve ardından 1995 yılında gerçekleştirilen genel seçimlerde RP’nin aldığı oy oranında söz konusu desteğin rolü büyük olmuştur (Eraslan, 2004; Şişman, 2004: 127-128). Ancak siyasal İslam bir yandan kadınların oy gücünden faydalanmayı tercih ederken diğer yandan kadınların kamusal alandaki görünürlüğünü ve bireyselliğini sınırlamayı tercih etmiştir (Göle, 1991: 115). Avcı (2011: 78) bu durumu siyasal İslam’ın kamusal alanı kadınların kontrol edilmesi üzerinden gerçekleştirdiğine bağlamaktadır. Ancak Göle (2001: 41) bu duruma rağmen kadınların politik hayatta gücünün fark edilmesinden dolayı dindar kadın kimliğini güçlendirdiğini ileri sürmektedir. Çünkü Eraslan (2000: 219) bu durum sayesinde RP’li kadınların kamusal alandaki görünürlüğünü olumlu yönde etkilediğini düşünmektedir. Halime Toros ise 1997 yılında yayımladığı *Halkların Ezgisi* isimli kitabında erkeklerin kadınlar için yalnızca geleneksel rolleri uygun gördüğüne vurgu yapmaktadır (1997: 41).

Nilüfer Göle ise İslamcı hareketin ve başörtülü kadınların kamusal alanda görünür olmasını modernlik üzerinden değerlendirmektedir. Şöyle ki Göle (2008: 78-79) 80 sonrası İslamcı hareketlerin modernitenin kalesi olarak görülen laik eğitim kurumlarından üniversitelerde görülmesinin neticesi olarak kamuoyunun derinden etkilendiğini düşünmektedir. Kent merkezlerinde ve üniversitelerde öğrencilerin türban yasağını protesto etmeleri Göle’ye göre Kemalist kadının gururunu kırarak Tanzimat Döneminden itibaren süregelen Batılılaşma ve laiklik kazanımlarına saldırı olarak değerlendirilmiştir.

1994-1998 yılları arasındaki süreçte İstanbul Ümraniye’de kadınların başörtüsüne yüklediği anlamı araştıran White (2002) kadınların Türkiye’de başörtüsüne eğitilmiş, kentli ve modernlik gibi anlamlar yüklediğini tespit etmiştir. Benzer bir sonucu Mısırlı örtünen kadınlar üzerine yaptığı çalışmada Fadwa El Guindi (1981) de vurgulamaktadır. Örtünen kadınların saygınlık kazanma ve kamusal alanda artan görünürlüklerine “dokunulmazlık” sağladığına inandıklarını belirtmektedir. Postel-Coster (1994) de Müslüman kadınların başörtüsü takarak Batılılaşmaya yönelik ayıplanmalar karşısında daha az hassas hale geldiklerini ve başörtüsü sayesinde işe ve okula gidebildiklerini belirtmektedir. Çünkü Ahmed (1992: 225) kadınların örtünmesini “modernliğe varışın, modernlik içinde ilerleme kararlılığının bir üniforması” olarak değerlendirilmektedir.

Edebi alanda 1980 sonrası romanlarda 2000’li yıllara kadar kaleme alınan romanlarda kadın karakterlerinin yükselişine tanık olunmuştur. Kadın kahramanlar toplumsal ve

geleneksel yaptırımları sorgulayarak yeni kadının yaratılması noktasında bir dönüşüm kaleme alınmıştır. Temel olarak kadının birey olma çabası işlenmiştir (Öztürk, 2012: 154).

2000-2001 yıllarında Yuntdağ köylerinden Örselli’de araştırmasını yürüten Hart, köyde halı dokuyan kadınların kazandıkları ücreti annelerine, annelerinin de hem bu parayı hem kendi kazandıkları parayı eşlerine verdiklerini belirtmektedir. Bu durum da kadınların hem sigortasız çalıştıklarına hem de ürettikleri emeklerinin ailenin ortak havuzuna aktarıldığına işaret etmektedir (Hart, 2011). Bu anlamda 2000 yılına gelinmiş olsa da kadınların tarımsal üretimdeki katılımının karşılığı erkek egemenliğinde sürdürüldüğü ortaya çıkmaktadır. Kadınların söz konusu üretiminin sosyal güvencesiz olması da ayrı bir soruna işaret etmektedir.

1990’lı yılların sonlarına doğru eğitim alanında başörtüsü, ordu tarafından bir sorun olarak değerlendirilmiştir. Şöyle ki 13 Mart 1998 tarihinde dönemin YÖK Başkanı Kemal Gürüz, rektörler ile gerçekleştirdiği toplantıya Cumhuriyet tarihinde bir ilk olarak Milli Güvenlik Kurulundan (MGK) uzman askerler de katılmıştır. Toplantıda iki uzman asker tarafından rektörlere gerici faaliyetlerin öncelikli tehdit olarak görüldüğü bildirilmiş ve bu tehlikenin bir parçası olarak görülen türbana karşı durmaları tavsiye edilmiştir. Toplantının ardından Gürüz, üniversitelere gönderdiği yönergede türbanlı öğrencilerin okula alınmasını yasaklamıştır. Talimatın ardından başörtüsü ile derslere devam etmek isteyen öğrenciler hakkında soruşturmalar açılmıştır. Söz konusu yasağı uygulamayan iki üniversiteden bir tanesi İstanbul Bilgi Üniversitesi diğeri de Boğaziçi Üniversitesi olmuştur. Yasak, öğrenciler ile sınırlı kalmayarak akademisyenleri de kapsamış ve İstanbul Üniversitesinden Doç. Dr. Sevgi Kurtulmuş başörtüsü taktığı için üniversiteden ihraç edilmiştir (Balta, 2014: 21; <https://www.habername.com/haber-kemal-guruz-boyle-yasaklamisti-47033.htm>).

Eğitim alanında başörtüsü tartışmaları sürerken siyasi alanda da beklenmedik bir gelişme yaşanmıştır. Fazilet Partisinden 18 Nisan 1999 genel seçimlerinde İstanbul’dan milletvekili olarak seçilen başörtülü Merve Kavakçı, meclisteki yemin törenine başörtüsüyle katılmak istemesiyle başlayan tartışmalar neticesinde başörtüsü tartışmaları yeniden gündemde yer almaya başlamıştır. Kavakçı’nın önce milletvekilliği düşürülmüş ve sonrasında da vatandaşlıktan çıkarılması İslamcı kadınlar tarafından iş ve eğitim hayatının ardından seçilme noktasında da başörtülü kadınların engellediğine ilişkin somut bir göstergesi olmuştur (Ova, 2011: 104). Kavakçı’nın başörtülü olarak milletvekilliğine kabul edilmemesini 23 Nisan 1920 tarihinde açılan ilk meclis üzerinden karşı çıkan Eraslan, ilk meclisin Cuma

namazı çıkışında Kur'an, tekbir ve kurbanlarla açıldığını ifade etmiştir. Eraslan, Kavakçı'nın ilk mecliste yer alacak olsaydı bağirlara basılacağını ima etmiştir. Başörtüsüyle mecliste yer almak isteyen Kavakçı için Cumhurbaşkanının ajan yakıştırması yapmasına da karşı çıkmıştır. Yazar, Nene Hatun'ların, Latife Hanım, Halide Onbaşı gibi isimlerin örtüsüne ajan yakıştırması yapılmasını örnek göstererek ifadelerini desteklemiştir (5 Mayıs 1999). *Akit* gazetesinde Kavakçı'yı savunan bir yazı kaleme alan Meryem Canan Ceylan, Atatürk posterleriyle başörtüsüne karşı çıkanlara "...Atatürk'ün Latife Hanım'la ve Halide Edip'le birlikte çekilmiş resimlerine baksınlar" diyerek kendi laiklik anlayışları için Atatürk'ü alet ettiklerini ifade etmiştir (8 Mayıs 1999). Demet Tezcan ise *Akit* gazetesindeki köşe yazısında "Sık sık eleştirilen İran'daki herkesin başını zorla örttüğü rejimle, herkesin başını açmak için çırpınan zihniyet arasında bir fark var mıdır?" sorusunu sorarak başörtüsü yasaklarına ilişkin düşüncelerini ortaya koymuştur (13 Mayıs 1999).

Ova'ya göre İslamcı gazetelerde kadınların farklı köşe yazılarına zaman zaman yer verilmiştir. Ancak köşe yazarı olarak etkin bir biçimde faaliyet göstermesi ise ağırlıklı olarak 1990'lı yılların sonlarına denk gelmektedir (Ova, 2011: 17).

2000 yılının Ekim ayında uygulamaya alınan bir düzenleme ile kreşlerde ve çocuk yurtlarında çalışan kadınların örtünmesi yasaklanmıştır (Çakır, 2000: 138). Demet Tezcan, *Vakit* gazetesinde kaleme aldığı bir diğer yazısında başörtülü kadınların inandıkları için devlet kademesinde yer bulamadıklarını ifade etmiştir. Milletvekilliğinden doktorluğa, öğretmenlikten askeriye kadar birçok meslekte başörtülü kadınların engellendiğine vurgu yapmıştır (2 Kasım 2000).

2001 yılından itibaren ise hukuki alanda yapılan düzenlemeler ile kadın hakları güçlendirilmeye çalışılmıştır. İlk olarak 2001 yılında Medeni Kanun'da gerçekleştirilen değişikliklerle birlikte erkek ve kadınların evlilik, boşanma ve mal sahipliği noktasında eşitliği sağlanmıştır. 2004 yılında Yeni Ceza Yasası ile birlikte ise kadının cinselliği aile namusunun dışında ve birey hakları temelinde ele alınmıştır (Kadıoğlu, 2013: 77; Toktas ve O'Neil, 2015: 33). 2003 yılındaki İş Kanunu ile hamilelik gerekçesiyle işten çıkarmanın yasaklanmasının yanı sıra evlilik yükümlülükleri ve aile sorumluluklarına bağlı eşitsiz uygulamaların engellenmesine yönelik var olan hükümler güçlendirilmiştir. Bu kanun ile birlikte ilk kez, iş yerindeki cinsel istismarın önlenmesine ilişkin hükümler kanuna eklenmiştir (Dedeoğlu ve Elveren, 2012: 34). Ayrıca 2004 yılında Anayasanın bazı maddelerinde de değişikliğe gidilmiştir. Bu maddelerden 'Kanun Önünde Eşitlik' başlıklı 10.

maddede yapılan düzenlemeyle “Kadınlar ve erkekler eşit haklara sahiptir. Devlet, bu eşitliğin yaşama geçmesini sağlamakla yükümlüdür” ibaresi eklenmiştir. Bu düzenlemeyle birlikte kadınların ve erkeklerin her alanda eşitliğinin devlet tarafından sağlanacağı öngörülmüştür (Topuz ve Yaşar, 2020: 63).

2006 yılına gelindiğinde ise yeniden başörtüsü bir sorun olarak gündeme gelmiştir. Danıştay tarafından Aytaç Kılıç isimli başörtülü öğretmenin anaokuluna müdür olarak atanması sakıncalı bulunmuştur. Gerekçe olarak da öğretmenin okula gidiş ve gelişlerde “...yasal düzenlemelerde belirtilen temel ilkelere aykırı davrandığı sabit olduğu” şeklinde bir açıklama yapılmıştır. Bu karar “başörtüsü yasaklarının sokaklara kadar genişletildiği”ne ilişkin yeni tartışmalara zemin hazırlamıştır (Ova, 2011: 96). Nitekim 11 Şubat 2006 tarihinde Ali Bayramoğlu kaleme aldığı yazısında Danıştay’ın almış olduğu karar sonucunda özel alanın kamusallaştığına ve sokakta dahi tesettürlü gezilmesinin önüne set çekildiğini vurgulamaktadır (Yeni Şafak, 11.02.2006). Mine Alpay Gün de 15 Şubat 2006 tarihinde *Milli Gazete*’de kaleme aldığı köşe yazısında başörtülü kadınların iş yerlerinden ve okullardan atıldıklarını vurgulamakla birlikte başörtülü kadınlar için yürüdükleri caddelerin bile kendilerine çok görüldüğüne dikkat çekmektedir (Milli Gazete, 15 Şubat 2006). Siber Eraslan da *Vakit* gazetesinde kaleme aldığı yazısında örtü avcılığının sokaklara kadar taşındığına vurgu yapmaktadır (Vakit, 17 Şubat 2006). Fatma Karabıyık Barbarosoğlu da cezanın gerekçesinin cezadan daha ağır olduğuna vurgu yaparak başörtülü annelerin görünmez kılınmaya çalışıldığına dikkat çekmektedir (Yeni Şafak, 17 Şubat 2006). 4 yazar da başörtüsü üzerindeki baskıya vurgu yapmakta ve bu anlamda modernleşme ve İslamcılık arasındaki söylem karşıtlığının yıllar geçmesine rağmen hala örtü üzerinden devam ettiği görülmektedir. Karabıyık Barbarosoğlu, bir diğer yazısında olaya farklı açıdan yaklaşarak devletin uyguladığı başörtü kısıtlamalarından rahatsız olanların da bu durumu içselleştirip başörtülü bir yüksek lisans ya da doktora yapmış kadınların başka yerde iş bulamayacakları sebep gösterilerek başı açık kadınların üçte bir maaşına çalıştırılmak istendiğine vurgu yapmaktadır (Yeni Şafak, 24 Şubat 2006). Yazarın bu yazısında İslamcı camia içerisindeki uygulamaya bir eleştiri getirilmektedir. Bir anlamda başörtülü kadınların yalnızlığına dikkat çekilmektedir. Aktaş (2005: 10) bu durumu erkeklerin dış görünüşlerinden dolayı herhangi bir yaptırımla karşılaşmamaları sonucunda bir zayıflamanın ortaya çıktığına vurgu yapmaktadır. Sever (2006: 156) de İslamcı erkeklerin başörtülü kadınlar gibi bir kısıtlama ile karşılaşmamalarını modern yaşamın pratiklerini erkeklerin kolayca içselleştirmelerine bağlamaktadır.

AK Parti iktidarında kadınların anne sağığına ilişkin hizmetlere erişimin sağılanması açısından önemli adımlar atılmıştır. Ayrıca toplumsal cinsiyete duyarlı birçok çalışma yürütölerek veriler toplanmıştır. Kadına yönelik şiddeti engellemeye yönelik olarak da 2007 yılında Kadına Karşı Şiddete Karşı Mücadele Ulusal Eylem Planı yayımlanmıştır (Ağartan, 2012: 261). AK Parti iktidarı 2008 yılında başörtüsü yasağını kesin çözüme kavuşturmak için harekete geçmiş ve mecliste gerekli yasal düzenlemeyi yapmıştır. Ancak Danıştay daha önce olduğı gibi bir kez daha ilgili yasayı iptal etmiştir (Balta, 2014: 21). Halkın temsilcisi olan meclisten 411 oy alan başörtüsünü serbest hale getirecek olan yasayı Danıştay'ın iptal etmesi demokratikleşme ile taban tabana zıt bir durum ortaya çıkarmıştır.

Dayıoğlu ve Başlevent (2012) Türkiye İstatistik Kurumunun (TÜİK) 2008 Hanehalkı Bütçe Araştırması (HBA) verilerini temel alarak bir çalışma yapmışlardır. “HBA tüm ülke ölçeğinde olmak üzere 8.549 haneden 33.287 kişiyi, gerek hanelerin tüketim harcamalarını gerekse hanelhalkı üyesi kişilerin elde ettikleri gelirleri kapsamaktadır.” Bu veriler üzerinden gerçekleştirdikleri çalışmalarını 25-54 yaş aralığında sınırlamışlardır. Bu yaş aralığında bulunan kadınlardan yüzde 62,5'inin kişisel bir gelirinin olmaması çarpıcı bir sonuç olarak dikkat çekmektedir. Kadınların işgücüne katılımı yüzde 35,4 olurken bu oranın yaklaşık yüzde 30'u da ücretsiz aile işçisi durumundadır. Çalışmada genel olarak kadınların erkekler karşısında işgücüne katılım oranının düşük olduğı ve kişisel gelirlerinin de yetersiz olduğı tespit edilmektedir.

TÜİK tarafından açıklanan 2008-2009 yıllarına ait verilere göre 6 yaş ve üzerinde okuma yazma bilmeyen kadın oranı yüzde 12,9 erkeklerde ise bu oran yüzde 3,4 şeklindedir. 2008 yılı için kayıtlı çalışan kadın oranı yüzde 24,5'tir. Bu orana göre her dört kadından üçünün iş hayatına katılmadığı ortaya çıkmaktadır (Kubilay, 2010: 162-163).

2009 yılında 5840 sayılı kanun ile Kadın-Erkek Fırsat Eşitliği Komisyonunun kurulması bir diğer önemli gelişmedir. Çünkü bu komisyonun görevleri arasında öncelikle kanun tasarıları hazırlandığında kadın erkek eşitliğine ilişkin incelemelerde bulunarak anayasaya, uluslararası gelişmelere ve yükümlölüklere uygunluğu noktasında parlamento ihtisas komisyonlarına görüş sunması bulunmaktadır. Ayrıca komisyondan her yasama yılının sonunda kadın erkek eşitliğinin sağılanmasına ilişkin bir değerlendirme raporu hazırlaması beklenmektedir. Komisyon, toplumsal cinsiyet ayrımcılığına dair iddialarla ilgili başvuruları inceleyerek gerekli görüldüğü durumlarda ilgili mercilere iletmek gibi önemli bir yetkiye de sahip kılınmıştır (Şahin, 2012: 238).

Başörtüsü sorununun devam etmesi üzerine Cihan Aktaş 2009 yılında *Taraf* gazetesinde kaleme aldığı yazısında Türkiye’de çarşafli kadınlara ilişkin ayrımda bir artış olduğunu düşünmektedir. Söz konusu kadınların mahkemelerden kovulduğunu hastanelerde görmezden gelindiğine vurgu yapmaktadır (Taraf, 1 Haziran 2009). Belçika’da 7 Haziran 2009 tarihinde gerçekleşen bölgesel seçimlerde Türk asıllı başörtülü Mahinur Özdemir milletvekili olarak seçilmiştir. Mecliste yemin ederek görevine başlayan Özdemir, hem Belçika’nın hem de Avrupa’nın ilk başörtülü milletvekili olmuştur (Ova, 2011: 92). Bu gelişme üzerine *Star* gazetesinde bir yazı kaleme alan Hidayet Şefkatli Tuksal, “Kavakçı’nın evinin basıldığı ve okulda çocuklarının tartaklandığı o günlerde, sokakta gördükleri başörtülülere arabalarının camlarını açıp hakaret eden, ‘İran’a ve Suudi Arabistan’a’ doğru kışkıışlayan asil Türk vatandaşlarının saldırılarıyla” karşılaştıklarını belirterek yıllarca kışkıışlandıklarına dikkat çekmektedir. Ayrıca başörtülülerin Suudi Arabistan ya da İran’a değil Belçika’ya gitmek isteklerini belirtmektedir (Star, 26 Haziran 2009). Tuksal, *Star* gazetesindeki bir başka yazısında da devam eden başörtüsü yasaklarına dikkat çekerken başörtülü kadınların “hayalet varlıklar” haline geldiğini vurgulamaktadır (Star, 10 Temmuz 2009). *Yeni Şafak*’taki yazısında Özlem Albayrak da başörtüsü sorununun çözümlenememesine dikkat çekerek peruk takmaktan bıkip başını açmış olan öğrencilere dikkat çekerken kamusal alandaki başörtüsüne dahi tahammül edilemeyip memurluktan atılan kadınların varlığına vurgu yapmaktadır (Yeni Şafak, 27 Haziran 2009). Sibel Eraslan ise AK Partiyi ve Ayşe Böhürler’in AK Partinin sözcülüğünü üstlendiğini ima ettiği yazısında politik başarıların başörtüsüne bir çözüm getirmediğine dikkat çekmektedir (Vakit, 20 Temmuz 2009). Yazıda İslamcı camianın kendi içindeki hesaplaşması ortaya çıkmaktadır. Eraslan, başörtüsü sorununda gerekli desteğin ve adımların atılmadığına vurgu yapmakla birlikte aynı zamanda yalnızlaştıklarını da ön plana çıkarmaktadır.

AK Parti iktidarının kadın istihdamını arttırmaya yönelik attığı önemli adımlardan bir tanesi ilk kez çalışacak bir kadının, işveren için vergi indirimi noktasında avantaj ayrıcalığı tanınmıştır. Bu ayrıcalık üç yıl boyunca işverene tanınmakta ve şart olarak kadının ilk kez çalışacak olmasıyla birlikte 19-20 yaş aralığında olması gerekmektedir. 25 Mayıs 2010 tarihinde 2010/14 sayılı Başbakanlık Genelgesi ile kadın istihdamını arttırmaya yönelik teşvik ve gerekli önlemlerin alınması kararlaştırılmıştır (Dedeoğlu, 2012: 222).

Edebi alanda Ayfer Tunç, 2010 yılında yayımladığı ‘*Yeşil Peri Gecesi*’ isimli romanında “bedenini, güzelliğini ve erkek egemen zihniyetin kadın algısını sorgulayan bir

kadın imgesi yaratmıştır.” Günün koşullarında kadının mücadelesini sürdürdüğüne vurgu yapılmıştır (Şahin, 2017: 95).

Dahlerup (2005: 147) kadınların siyasi arenadaki sayısının artmasının partilerin uygulayacağı kotadan ziyade partiler içindeki kadın gruplarının sürekli baskısına ve genel olarak kadın hareketine bağlanabileceğini düşünmektedir. 2011 genel seçimleri öncesi ise İslamcı kadınlar, ‘Başörtülü Aday Yoksa Oy da Yok!’ şeklinde başlattıkları kampanya ile birlikte kendilerini bir aktör olarak konumlandırmışlardır (Yılmaz, 2015: 201). Bu ifadelerden anlaşılıyor ki kadınlar, kendilerini en iyi şekilde kadın siyasilerin temsil edebileceklerini ve kadın hakları konusunda atılacak adımların yine kadınlar aracılığıyla olacağına inanmaktadırlar.

“Başörtülü Aday Yoksa Oy da Yok” kampanyasına Ali Bulaç karşı çıkmıştır. Bulaç, bu söz konusu kampanyayı AK Partiyi kapatma davası ile karşı karşıya getirecek bir gelişme olarak yorumlamıştır. Ancak yazısında hem başörtülü kadınların arkasında farklı kişilerin olabileceği vurgusu yapmış hem de başörtüsü takan kadınların bir mağduriyet yaratarak bundan faydalanmaya çalıştıklarını dile getirmiştir. Bulaç’ın yazısı üzerine Nihal Bengisu Karaca ise *Habertürk*’teki yazısında “İslamcı Aydın Oryantalizmi” isimli bir yazı kaleme alarak kadınlara biçilen geleneksel rolleri eleştirmiştir. Ayrıca başörtülü kadınların tek başına bir şey yapamayacağı izlenimi uyandırmasına da karşı çıkmıştır (Habertürk, 3 Nisan 2011).

Aydın Yılmaz AK Parti iktidarının kadınlara yönelik geliştirdiği politikalara dikkat çekerek şunları aktarmaktadır: “2010 yılı referandumu ile hayata geçirilen kadına yönelik pozitif ayrımcılık, kadınların bedensel ve yaratılış özellikleri göz önünde bulundurularak, kamusal hayatta farklı muameleye maruz bırakılmadan, erkeklerle eşit hak ve hürriyetlere sahip olmalarının yanı sıra bir diğer önemli gelişme de 2015 yılında Aile Paketi kapsamında çalışan hamile kadınların doğum izinlerine dair gerçekleştirilen düzenleme olmuştur” (Aydın Yılmaz, 2015: 25).

Kadınların siyasi ve yöneticilik faaliyetlerine bakıldığında ise 2010 Aralık ayı Devlet Personel Dairesi Başkanlığı verilerine göre bürokrasideki üst düzey yöneticilerin yüzde 93’ünü erkekler oluşturmaktadır. 110 büyükelçiden sadece 11’i kadın, 81 validen ise yalnızca 1’i kadındır. Cumhuriyet tarihinin ikinci kadın valisi 1991 yılında göreve başlayan Lale Aytaman’ın ardından ancak 2011 yılında göreve başlayan Yalova Valisi Esengül Civelek’tir. 2011 genel seçimlerinde seçilen kadın milletvekili sayısı ise 78’dir (Alkan ve Çakır, 2019: 256). Bilgiler ışığında kadınların siyasal rollerinin kısıtlı kaldığı dikkat çekmektedir. Bu

durumu tersine çevirebilmek adına kadınların siyasal etkinliğinin belirleyici olarak Cornwall ve Goetz (2005: 783) kadınların siyasi partilerdeki deneyimlerinin önemine vurgu yapmaktadır. Çünkü söz konusu deneyim kadınların siyasi becerilerini geliştirmelerine yardımcı olur. Ayrıca yazarlar siyasal sistemin kadınların katılım oranının artması sayesinde demokratikleşeceğine dikkat çekmektedir.

Başörtüsü sorunu Türkiye gündemini uzun yıllar meşgul etmiş ve gerek zaman zaman alınan kararlar doğrultusunda gerekse bazı yaşanan örnek olaylar üzerinden tartışmalar sürmüştür. Bu örnek olaylardan bir tanesi üzerine 2010 yılında Mersin ve Adana’da 13 yaşındaki başörtülü kızlarıyla okula giden babaların eyleminden rahatsızlık duyduğunu belirten Özlem Albayrak’ın, 30 yıldır çözilemeyen başörtüsü probleminin tam çözüm aşamasındayken bu olayın gerçekleşmesini yersiz bulduğu dikkat çekmektedir. Üniversitelerde dahi hala başörtüsünün hazmedilemediğini vurgulayan Albayrak, bu eylemi basiretsizlik olarak değerlendirmektedir (26 Ekim 2010).

Kadınların ekonomik faaliyetlerine bakıldığında ise yıllar geçmesine rağmen erkekler kadar kayıtlı istihdama dâhil olamadıkları ve tarımsal üretimde hala paylarının yüksek olduğu ve aile için ücretsiz emek gösterdikleri bilinmektedir. Şöyle ki Akpınar-Sposito (2013: 495) kadınların erkeklerden yüzde 40 daha az kazandığını belirtirken kayıtlı işgücünün sadece dörtte birinin kadınlardan oluştuğunu ifade etmektedir. Kadınların yüzde 42’sinin de aileleri için ücretsiz olarak tarımsal faaliyetlerde çalıştığını eklemektedir.

2013 yılına gelindiğinde ise Ali Bulaç, daha önce karşı çıktığı başörtülü milletvekili kampanyasına bu kez destek olacağını açıklamıştır. Ancak kaleme aldığı yazısı her ne kadar kadınlara destek gibi görünse de kadınların geleneksel rollerinin vurgulanarak ön plana çıkarıldığı dikkat çekmektedir. Çalışma hayatındaki kadınları da “kışkırtılan kadınlar” şeklinde değerlendirmesi niyetini ortaya çıkarmaktadır (Balta, 2014: 84). Bu yazı üzerine Hacer Aydın, kaleme aldığı yazısında geleneksel rollerini ön planda tutarak köyde çalışan kadınları Bulaç’ın normal karşıladığını ancak kadınların kariyer yapıp kent hayatında göz önünde olmasını kışkırtıcı bulmasını eleştirmektedir (Haber7, 15 Ocak 2013). Fatih Altaylı da “Evde otursunlar diye miydi onca mücadele?” başlıklı yazısında Bulaç’ın kadınlara biçtiği geleneksel rollere karşı çıktığı görülmektedir (Habertürk, 15 Ocak 2013). Altaylı’nın bir sonraki yazısında ise Aile ve Sosyal Politikalar Bakanı Fatma Şahin’in kendisini aradığını ve öncesinde Ali Bulaç’ı arayarak sitem ettiğini aktarmaktadır. Yine Şahin’in telefonda Altaylı’ya Hz. Ayşe ve Hz. Hatice’den örnekler vererek İslam’da kadının sosyal ve ekonomik

hayatta yer alması gerektiğine dair düşüncelerini aktardığı köşe yazısında yer almaktadır (Habertürk, 16 Ocak 2013). Nihal Bengisu Karaca da Bulaç'a cevap olarak kaleme aldığı yazısında başörtülü kadınların hem dindarlıklarına sahip çıktıklarını hem de eğitim ve iş hayatındaki haklarına sahip çıktıklarını belirterek Bulaç'ın desteğine ihtiyaçları olmadığını vurgulamaktadır (Habertürk, 20 Ocak 2013). Başörtüsü üzerine tartışmalar uzun süre devam etmiş ve 2013 yılının ekim ayında kamuda serbest hale getirilmesiyle sorun çözülmüştür. Ancak alınan karardan ordu, yargı ve polislik hariç tutulmuştur. Kararı değerlendiren Emin Çölaşan, *Sözcü* gazetesinde kaleme aldığı yazısında öncelikle türbanı ima ederek 'sıkmabaş' şeklinde bir adlandırma yapmakta ve başörtüsü ile karıştırılmaması gerektiğini ifade etmektedir. Yazar, sıkmabaşın "şeriatçı Arap ülkelerinden" alındığını ileri sürmektedir. Ayrıca tamamen serbest bırakılmadığı için demokratik adımın eksik kaldığını belirtmektedir (Sözcü, 1 Ekim 2013). Arslan Bulut ise *Yeniçağ* gazetesinde kaleme aldığı yazısında dört kadın vekilin başını örterek meclise girmesini AK Partinin din istismarı üzerinden gücünü korumaya çalıştığı şeklinde değerlendirmektedir. Yazar söz konusu gelişmenin "...vali ve kaymakamlar, polisler, askerler, hâkimler ve savcıların da türban takması var ki bu tartışma yerel seçimler, cumhurbaşkanlığı seçimleri ve genel seçimler boyunca devam" edeceğini düşünmektedir (Yeniçağ, 6 Kasım 2013).

Hukuk alanında kadına yönelik şiddeti engellemek adına ise kamuoyunda yaygın bilinen adıyla "İstanbul Sözleşmesi" "Kadına Yönelik Şiddet ve Aile İçi Şiddetin Önlenmesi ve Bunlarla Mücadeleye Dair Avrupa Konseyi Sözleşmesi" 11 Mayıs 2011 tarihinde imzaya açılmış ve 1 Ağustos 2014 tarihinde yürürlüğe girmiştir. İstanbul Sözleşmesi'ni ayrıcalıklı kılan nokta kadına yönelik şiddeti engelleme amaçlı ilk uluslararası belge olmasıdır (Keleş ve Onay Çöker, 2021: 374). 20 Mart 2021 tarihinde ise Resmî Gazete'de yayımlanan Cumhurbaşkanı kararı ile İstanbul Sözleşmesi'nin Türkiye açısından feshedilmesine karar verilmiştir. Bu anlamda İstanbul Sözleşmesi'ni fesheden ilk ülke Türkiye olmuştur.

Kadınların ekonomik faaliyetlerine ilişkin düzenlemeler güncellenerek devam etmektedir. Örneğin 2015 yılında ev işlerinde çalışan kadınlara ilişkin düzenlemeye gidilerek 6552 sayılı kanun yürürlüğe girerken 5510 sayılı kanuna da eklenen 9. madde ile düzenlemeler yapılmıştır. Bu düzenlemeler ile birlikte ev işlerinde çalışan kadınların ay içerisinde 10 gün ve daha fazla çalışmaları durumunda sigortalı sayılmalarına karar verilmiştir.

Doyle'ın (2015: 5) çalışmasına göre 38 kadın kuruluşunun Türkiye'de kadın haklarının iyileştirilmesine ilişkin kadın ve erkek arasında daha fazla eşitlik, kadınların ekonomiye ve siyasete katılımındaki artış, kadına yönelik şiddetin azalması gibi beklentiler ön plana çıkmaktadır. Çalışmaya göre tüm kuruluşlar arasında bu kilit alanların önemi konusunda büyük bir anlaşma olduğunu ve tüm farklı geçmişlerden ve alanlardan kadın kuruluşlarının bu konuların çoğunun önemi konusunda hemfikir olduğu ortaya konmaktadır. Coğrafi, siyasi, etnik ve dini yelpazedeki kadın örgütlerinin bu önemli gelişmelerin önemi konusunda hemfikir olmaları, Türkiye'deki kadın Sivil Toplum Kuruluşları (STK) arasında iş birliği için sağlam bir temel mevcut olduğunu göstermektedir. Bu sonuç dünyanın dört bir yanından yapılan araştırmaların, çeşitli STK'lar arasındaki iş birliği ile güçlü ve etkili bir sivil toplum arasındaki ilişkinin altını çizdiği düşünülürse önemlidir.

Çaha ve arkadaşlarının 26 ilden 5036 kadın üzerine gerçekleştirdikleri saha araştırmasında ise kadınların modern değerler ile geleneksel değerleri hayatlarının ortak değeri yaptıkları dikkat çekmektedir. Araştırmaya katılan kadınların yüzde 26'sının aktif olarak çalıştığı görülürken yüzde 14'ü ise okuryazar değildir. Hükümetin kadınlara ilişkin politikalarından ise genel olarak memnun oldukları tespit edilmektedir (Çaha vd., 2014: 304-310). Çalışmada elde edilen kadın okuryazar olmayan oranı maalesef oldukça yüksektir. Bu sonuç kadınların eğitime dair eksikliği gözler önüne sermektedir.

Gülendam'a göre (2006: 14) genel olarak Türk toplumunda Tanzimat Döneminden itibaren Modernleşme sürecinde gerçekleşen değişim ve dönüşüm adımlarından en çok etkilenenler ve bu etkilenmeyi de en çok yansıtan kadınlar olmuştur. "Kadınlar; toplumdaki statüleri, aile içindeki yerleri ve giyim kuşamlarıyla bir medeniyet dairesinden başka bir medeniyet dairesine geçen toplumumuzda neredeyse değişimin ölçüsü, göstergesi ve simgesi olmuşlardır. Türkiye'de kadın meselesi, Tanzimat'tan beri resmî ideoloji tarafından 'modernleşmeci' bir zihniyetle ele alınmış ve kadın, toplumun geri kalmışlığında bir odak olarak seçilip toplumun ilerlemesi için çözülmesi gereken bir 'mesele' olarak gündeme gelmiştir."

Günümüzde Türk kadınının önündeki birçok engelin kalktığını rahat bir şekilde ifade edebilmekteyiz. Örneğin üniversite okuyan bir Türk kadını istediği alanda uzmanlaşarak mesleğini ifa edebilmektedir. Bu mesleki şansa en az Batılı bir kadın kadar sahiptir. Politika alanında ise her ne kadar kadın milletvekili sayısında bir artış söz konusu olsa da yeterli bir orana sahip değildir. Ancak AK Parti hükümetleri döneminde Cumhuriyet tarihinde hiç

olmadığı kadar kadınların bakan olarak görev yaptığı ayrı bir gerçektir. İstihdam alanında bir teşvik söz konusu olmakla birlikte girişimci kadınlar için de özel kredi desteklerinin sağlanması söz konusudur. Ayrıca sigorta kapsamı dışında kalan ve yıllarca emeği sömürülen gündelik ev hizmetlerine giden kadınların durumunun sigorta şartı getirilerek iyileştirilmeye gidilmesi önemli bir adımdır. Dini kurum ve din görevlilerine imam nikâhı konusunda resmi nikâhın belgelendirilmeden kıyılmaması gerektiği telkinleri de ayrıca hukuki olarak kadınların elini güçlendiren bir diğer durumdur. Kadına yönelik şiddet her ne kadar engellenemese de bu alanda da gerekli adımların atılmaya çalışıldığı bilinmektedir. Bu doğrultuda gerekli hukuki düzenlemeler gerçekleştirilmektedir. Ancak kanun maddelerinin teoride kalması dikkat çeken bir sorundur. Çünkü 2020 yılında 1075 kadın “ekonomik, fiziksel, psikolojik, cinsel” şiddete maruz kalmıştır (<https://www.ihd.org.tr/ihd-2020-yili-kadin-raporu/>). İçişleri Bakanlığı idari kayıtlarından elde edilen verilere göre “6284 sayılı Kanun kapsamındaki kadın cinayetleri ile ilgili veriler 2014’te kayda alınmaya başlanmış olup; 2014 yılında 307, 2015 yılında 360, 2016 yılında 303, 2017 yılında 353, 2018 yılında 279, 2019 yılında 336, 2020 yılında 268 ve 2021 yılında 307 kadın hayatını kaybetmiştir” (<https://www5.tbmm.gov.tr/sirasayi/donem27/yil01/ss315.pdf>, 2022: 219).

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

TÜRK BASIN TARİHİ VE İSLAMİ BASININ GELİŞİMİ

1. Osmanlı'dan Cumhuriyet Dönemine Basının Gelişimi

Osmanlı devlet yönetimi on sekizinci yüzyılın ortalarından itibaren Avrupa'da yayımlanan gazetelerden haberdar olmuştur. Ancak bu gazetelerle ilk ilgileniş siyasi boyutta kalmıştır. Bu doğrultuda Babıali'de bir Tercüme Bürosu kurularak gazeteler yakından takip edilmiştir (Koloğlu, 2015: 21). Devletin gazeteleri siyasi olarak yakından takip etmesiyle birlikte basına ilgisinin sınırlı kalması sınırlar içerisinde yayımlanan ilk gazetenin de Fransızlar tarafından çıkarılmasına yol açmıştır. Burada devletin kendisi bir gazete çıkarmaya ihtiyaç duymamasına rağmen dışarıdan gelen bir talebe de olumlu yaklaşması dikkat çekicidir.

Osmanlı topraklarında yayımlanan ilk gazete Fransızca olarak 1795 yılının Ağustos ayında çıkan *Bulletin des Nouvelles (Haberler Bülteni)* gazetesidir. Fransızlar bu gazete ile ülkede yaşayan Fransızlara ve Türklere, Fransız İhtilali'nin getirdiği yenilikleri anlatarak destek sağlamayı amaçlamıştır. İstanbul'da yayımlanan ikinci gazete yine Fransızcadır ve *Gazette Française de Constantinople* adıyla 1796 yılında çıkmaya başlamıştır. Fransızca üçüncü gazete olan *Spectateur Oriental* 24 Mart 1821 tarihinde İzmir'de yayımlanmaya başlamış ve yine İzmir'de 1824 yılında *Le Smyrneen* gazetesi çıkmıştır (İnuğur, 1993: 166-169).

Bu ilk örneklerin ardından Osmanlı yönetiminin desteğiyle 1828 yılında *Le Courier de Smyrne -İzmir Postası-* Alexandre Blacque tarafından yayımlanmıştır. Osmanlı politikalarını destekleyen bu gazete Rusların ve Fransızların baskısından dolayı Blacque tarafından 1831 yılında satılmıştır. Kapanan gazetenin adı değiştirilerek *Journal de Smyrne -İzmir Gazetesi-* 1833 ve 1915 yılları arasında yayınlarını sürdürmüştür. II. Mahmut'un desteğiyle ise 1831 yılında *Le Moniteur Ottoman* gazetesi yayımlanmaya başlamıştır ve bu gazete devletin yarı resmi yayını olmuştur. Bu gazeteyi Osmanlı Devleti için Alexandre Blacque çıkarmıştır (Topuz, 2015: 37-38).

Osmanlı topraklarında yayımlanan ilk Türkçe-Arapça gazete ise Kahire'de 1828 yılında yayın hayatına başlayan *Vakayi-i Mısriye* gazetesidir.⁷ Gazete Mısır Valisi Mehmet Ali Paşa tarafından çıkartılmıştır (Koloğlu, 2010: 6). İstanbul'da çıkarılan ilk Türkçe gazete

⁷ Yazıcı (1999: 9) ise Türkçe ilk gazetenin 1816 yılında Bağdat'ta Arapça-Türkçe çıkan Curnalü'l-İ Irak (Irak gazetesi) olduğunu belirtmektedir.

ise II. Mahmut'un emriyle 11 Kasım 1831 tarihinde yayımlanan *Takvim-i Vekayi*'dir (Kabacalı, 1994: 10). Bu gazete Ermenice, Rumca ve Arapça olarak da basılmıştır (Ertuğ, 1959: 143). Gazetenin amacı haberciliğin yanı sıra eğitim ve devlet politikalarının toplum tarafından bilinip buna uyulması ve böylece birliğin sağlanarak kamuoyunun oluşturulması şeklinde olmuştur (Kabacalı, 1994: 10). Gazete 1860 tarihinden itibaren tamamen resmi gazete niteliğine bürünmüştür. 24 Kasım 1922 tarihinde yayın faaliyeti son bulmuştur. Ancak 7 Ekim 1920 yılında yayımlanmaya başlayan *Ceride-i Resmiye* bu gazetenin devamı niteliğindedir. 1922 yılında adı *Resmi Ceride*, 1928 yılında da *Resmi Gazete* olarak değiştirilerek günümüze kadar ulaşmıştır (İnuğur, 1993: 180-181). 2018 yılından itibaren de *Resmi Gazete* dijital olarak yayımlanmaktadır.

Bu bölümde Türk basın tarihinin gelişimi sırasıyla Tanzimat Dönemi, II. Abdülhamid Dönemi, II. Meşrutiyet Dönemi, Milli Mücadele Dönemi, Tek Parti Dönemi, Çok Partili Dönem, Demokrat Parti Dönemi, 1960 Askeri Darbesinden 1980 Askeri Darbesi Dönemine, 1980 sonrası dönem ve son olarak AK Parti Dönemi şeklinde bir sınıflandırmayla ele alınmaktadır.

1.1. Tanzimat Döneminde Basın: 1839-1876

Tanzimat Dönemiyle birlikte yayımlanan Türkçe gazete sayısında da nispeten bir artış görülmektedir. İlk olarak 22 Mayıs 1840 tarihinde, İngiliz vatandaşı William Churchill tarafından *Ceride-i Havadis* gazetesi yayımlanmaya başlamıştır. Gazetenin ilk üç sayısının bedava dağıtılmış olmasına rağmen gazete yeterince ilgi görmemiştir. Osmanlı hükümetinden üç sene boyunca ayda 5000 kuruş olmak üzere Osmanlı devlet hazinesinden yardım almıştır (Topuz, 2015: 17; Budak, 2019: 236). Üç sene yapılan yardımın ardından meblağ yarı yarıya düşürülerek aylık 2500 kuruşluk yardımla gazetenin yayın hayatını sürdürebildiği bilinmektedir. Churchill'in 1854 yılında İngiliz gazetelerinin muhabiri olarak Kırım'a gitmesi ve oradan da özel yazılar göndermesi sonucunda gazeteye olan ilgi artmıştır. Daha sonra bunlar özel olarak *Ruzname-i Ceride-i Havadis* adındaki gazeteyle özel sayılar şeklinde yayımlanmıştır. Churchill vefat etmeden kısa bir süre önce gazeteyi oğlu Alfred Churchill'e devretmiştir. Oğlu da *Ceride-i Havadis* yerine *Ruzname-i Ceride-i Havadis* gazetesinin yayını haftada 5 gün olmak üzere sürdürmüş ancak bir süre sonra gazete kapanmıştır (Topuz, 2015: 17).

Tanzimat Döneminde gazete yayınlarının artmasıyla birlikte dergi yayıncılığının başladığı bilinmektedir. Dergi yayıncılığı ilk olarak 26 Mart 1849 tarihinde İstanbul'da *Veka-*

yı *Tıbbiye* ile başlamıştır. Bu dergi resmi nitelikte olup mesleki tıp dergisidir. Ancak gazeteler gibi bu dergi de basımdan önce sansüre tabi tutulmuştur. 1862 yılında yayına başlayan *Mecmua-i Fünun Dergisi* ise Osmanlı İlim Cemiyeti bünyesinde yayımlanan ikinci dergi olmuştur (Yazıcı, 1999: 13).

Tanzimat Döneminin özel sermaye ile kurulan ilk gazetesi *Tercüman-ı Ahval*'dir. Babıali Tercüme Bürosundan yetişen Agah Efendi, gazetenin kurucusudur. Gazetenin ilk sayısında Şinasi masraflarını kendi bütçelerinden karşılayarak devletten yardım almadıklarını belirtmektedir. Buradan da anlaşılacağı üzere gazeteyi Agah Efendi ile birlikte çıkarmaktadırlar (Çavdar, 2007: 22). Türkiye'nin ilk başyazarı olarak kabul edilen Şinasi (Ertuğ, 1959: 158), gazetede yazılarında ana fikir olarak "Halk yasal görevlerle yükümlü olduğuna göre, vatanın yararı için söylemek ve yazmak da hakkıdır" şeklinde ortaya koymaktadır (Çavdar, 2007: 22). Şinasi, burada Osmanlı yönetimine karşı bireyi koyarak vatandaşlık konumuna bir göndermede bulunmaktadır. Vatandaşların da devlet yönetimi için fikirlerini dile getirebileceğini vurgulamaktadır (Güz, 1999: 89). Bu anlamda gazetede vatan, millet, insanlık, hürriyet, hak, adalet gibi konuların işlenmesi önemlidir (Tanpınar, 1997: 249). Ayrıca Şinasi, *Şair Evlenmesi* isimli tiyatro eserini de bu gazetede tefrika etmiştir (Kutlu, 2007: 19).

Şinasi'nin siyasi içerikli yazıları 1862 yılında *Tercüman-ı Ahval* gazetesinden ayrılmasına sebep olmuştur. *Tercüman-ı Ahval* gazetesinden ayrılan Şinasi 27 Haziran 1862 tarihinde ilk sayısı çıkan *Tasvir-i Efkar* gazetesini kurmuştur (Çavdar, 2007: 25). Gazete döneminde içerik ve teknik açısından oldukça ileri bir düzeyde yayımlanmıştır (Budak, 2019: 239). Gazetenin sorumlu müdürü Hamdi Bey, imtiyaz sahibi ise Talha Ebuzziya'dır. Gazete sıklıkla milliyet ve meşrutiyet kelimelerine yer vererek hürriyet düşüncesinin yayılmasında önemli bir konuma sahiptir (Gezgin, 2004: 16). Bu anlamda gazete fikir ocağı gibi hizmet vermiştir (Budak, 2019: 239). Şinasi gazetesinde Namık Kemal, Recaizade Mahmut Ekrem, Nuri Bey gibi isimlere yererek geleceğin edebiyatçılarının ve basın elemanlarının yetişmesini de sağlamıştır (Kutlu, 2007: 10). Gazete yayın hayatına devam ederken Şinasi 1865 yılında Paris'e kaçmıştır ve bu nedenle gazetenin yönetimi Namık Kemal'e geçmiştir. Namık Kemal gazetenin tirajını yükseltmiştir. Ancak Namık Kemal'in kaleme aldığı 'Şark Meselesi' başlıklı yazısından dolayı yazı yazması yasaklanmıştır. Namık Kemal de tıpkı Şinasi gibi Avrupa'ya kaçmak zorunda kalmış ve gazetenin yönetimi Recaizade Mahmut Ekrem'e geçmiştir. *Tasvir-i Efkar* gazetesi toplamda 835 sayı çıkmıştır (Çavdar, 2007: 28).

Türk basın tarihindeki bir diğer önemli isim Ali Suavi'dir. Filip Efendinin sahipliğindeki *Muhbir* gazetesi 1866 yılında Suavi yönetiminde çıkmaya başlamıştır (Topuz, 2015: 24). Suavi o dönemde vaiz olarak İstanbul'da görev yaptığı sırada verdiği vaazlarla halk arasında büyük heyecan yaratmıştır. Gazete muhalif bir yayın anlayışı izlemiştir (Yalman, 2018: 27). Suavi tarafından Osmanlı yönetimini eleştiren içerikler hazırlandığı için gazete ilk önce 1 aylık süreyle kapatılmıştır. Daha sonra ise gazete Suavi'nin Avrupa'ya diğer gazeteciler gibi kaçışına kadar yayımlanmıştır. Son sayısı 27 Mayıs 1867'de yayımlanan gazetenin toplamda 55 sayı çıktığı bilinmektedir (Topuz, 2015: 24-25). Gazete kapatılarak Ali Suavi Kastamonu'ya nefyedilmiş ve buradan da (Tanpınar, 1997: 231), yurt dışına kaçan Suavi önce Londra'da Genç Osmanlılar adına yayımlanan *Muhbir* gazetesinde daha sonra ise Paris'te *Ulum* gazetesini (İnuğur, 1999: 32) neşrettiği sırada Alman ordularının Paris'e yaklaşması üzerine Lyon'a geçmiştir. Suavi burada *Muvakkaten* gazetesini çıkararak gazetecilik mesleğini devam ettirmiştir (Atay, 2018: 12).

Bu dönemin bir diğer önemli gazetesi İskender Efendinin 1871 yılında kurduğu *İbret* gazetesidir.⁸ Bu gazetenin yönetimini Namık Kemal yapmıştır. Fikir gazetesi olarak ön plana çıkan *İbret*'te Osmanlı yönetimi eleştirilmiştir. Gazete on dokuzuncu sayısında yayımladığı 'Garaz Marazdır' başlıklı yazıdan dolayı 4 ay süreyle kapatılmıştır (Şapolyo, 1969: 133). Söz konusu yazı Bağdat görevinden alınan Mithat Paşa'nın aleyhinde özellikle de sadrazamın telkiniyle çıkan dedikodulara cevaben kaleme alınmıştır. Gazetenin tatil edilmesiyle Namık Kemal sancak yöneticisi olarak Gelibolu'ya görevlendirilerek İstanbul'dan uzaklaştırılmıştır. Ancak bu görev süresi sadece üç ay sürmüştür (Tanpınar, 1997: 355). Bu geçen üç aylık süreç zarfında da gazetesini yayımlamaya devam eden Namık Kemal'in yazılarında B.M. (Baş Muharrir) şeklinde imza attığı bilinmektedir (Özön, 1997: 124). *İbret* gazetesi iktidar tarafından baskılara maruz kalsa da hürriyet mücadelesini savunmaktan vazgeçmemiş ve yayın süresince Osmanlı yönetimine eleştirilerini sürdürerek muhalif bir çizgide yer almıştır. Bu yayın politikası da ilk muhalif gazete şeklinde konumlandırılmasını sağlamıştır (Güz ve Bayhan, 2016: 1).

1872 yılında gazeteyi Ahmet Mithat Efendi kiralamıştır. Gazetenin dönem dönem kapatılmalarına maruz kaldığı bilinmektedir. Namık Kemal'in '*Vatan Yahut Silistre*' isimli oyunuyla ilgili gazetede bir yazının yayımlanması sonucu 5 Nisan 1873 tarihinde tamamen kapatılan gazete toplamda 132 sayı çıkmıştır (İnuğur, 1973: 21). Namık Kemal de Magosa'ya

⁸ İnuğur (1973: 21) ve Özön (1997: 32) gazetenin 1870 yılında yayımlanmaya başladığını kurucusunun da Alekssan Sarrafyan Efendi olduğunu belirtmektedir.

sürgün edilirken (Topuz, 2015: 29), Ebüzziya Tevfik, Ahmet Mithat Efendi, Bereketzade İsmail Hakkı ve Nuri Beyler de tutuklanarak sürgün edilen isimler arasında yer almıştır (Kabacalı, 1994: 24).

9 Mart 1876 tarihinde ilk sayısı çıkan *Sabah* gazetesi (Akbulut, 2013: 53), Şemseddin Sami'nin yönetiminde yayın faaliyetlerine başlamıştır. Gazetenin imtiyaz sahibi E. Papadapulos, müdür olarak ise Mihran Efendi görev yapmıştır. *Sabah* gazetesinin zaman zaman yayınları durdurulmuştur. Gazete kimi zaman da diğer gazeteler gibi isim değişikliğine giderek yayın sürecini devam ettirmeye çalışmış ve 1922 yılına kadar yayımlanmıştır (Ferhatoğlu, 2012: 9-10).

Tanzimat Döneminde artan gazete sayısı yasal düzenlemeleri de beraberinde getirmiştir. Bu noktada Osmanlı Devletinde gazetecilik alanını direkt düzenleyen ilk yasal metin 1864 yılında çıkarılan Matbuat Nizamnamesi'dir (Özgen, 2000: 14). Bu uygulamanın devamında basını daha fazla kontrol altına alabilmek adına Ali Paşanın sadrazam olarak görev yaptığı dönem içerisinde 1867 yılında 'Ali Kararname' yayımlanmıştır. Bu kararnamenin çıkışındaki özel konu Girit konusundaki ulusal kamuoyunda var olan olumsuz eleştirilerinin önünü kesmektir. Bu yeni düzenlemeyle Osmanlı yönetimi "ülkenin genel çıkarları gerektirdiğinde" yürürlükte olan basın yasasına bakılmaksızın, idari yetkiyle gazeteler ile ilgili kovuşturma yapma hakkını vermiştir (Koloğlu, 1983: 81). Bu düzenlemeyi Özkorkut, (2002: 74) "Geçici olarak çıkarıldığı ve çıkarılmasını gerektiren nedenler ortadan kalkar kalkmaz yürürlükten kaldırılacağı ifade edilen, fakat 1909 yılına kadar yürürlükte kalan bu kararname ile İstanbul'da değişik dillerde çıkan bazı gazetelerin, ülke çıkarlarına aykırı zararlı düşünceler ve yalan haberler yayımladığı; asayiş ve düzenin sağlanması için Matbuat Nizamnamesi hükümleri dışında hükümetçe cezalandırma işlemine ve önleyici tedbirler alınmasına karar verildiği ilân edildi ve kararnamenin gereği yerine getirilerek birçok gazete kapatıldı" şeklinde değerlendirmektedir.

I. Meşrutiyetin II. Abdülhamid tarafından 1876 yılında ilan edilmesi ve anayasal yönetime ilişkin adımların atılması sonucu halk temsilcilerinden oluşan Mebusan Meclisinin kurulması bir özgürlük ortamı oluşturmuştur. Kişisel hak ve özgürlüklerin tanınması basın alanını da olumlu yönde etkilemiştir. Sürgünde bulunan ya da cezaevindeki gazeteciler gazetelere geri dönmüş ve basın hayatında tartışma ortamı ortaya çıkmıştır (Gevgilili, 1983: 207).

1.2. II. Abdülhamid Döneminde Basın

II. Abdülhamid 1876 yılının sonlarına doğru tahta çıkmıştır. II. Abdülhamid Döneminin ilk bir buçuk yıllık yönetimi oldukça liberal olmuştur. 1876 yılının Aralık ayında ilan edilen anayasanın on ikinci maddesinde ‘basının yasalar çerçevesinde serbest olduğu’ belirtilmiştir (Koloğlu, 2015: 61). I. Meşrutiyeti ilan eden, meclisin açılmasına imkân sağlayarak anayasal sisteme geçişin temellerini atan II. Abdülhamid, 93 Harbini sebep göstererek meclisi kapatmış ve “İstibdat Dönemini” başlatmıştır (Güz ve Uğur, 2019: 431). Bu doğrultuda 1878 yılından sonra giderek sertleşen kapalı ve baskıcı bir rejim ortaya çıkmıştır (Koloğlu, 2015: 61).

Kanun-i Esasinin ilga edilmesi ve Mebusan Meclisinin de kapatılması I. Meşrutiyetin getirdiği basın özgürlüğünü sınırlandırmıştır. Bu anlamda II. Abdülhamid’in otuz yıldan fazla yönettiği dönem ‘İstibdat Dönemi’ olarak isimlendirilmiştir (Alver, 2011: 282). 1877 yılında çıkarılan Sıkıyönetim Kararnamesi şiddetli baskı dönemini başlatırken (İnuğur, 1993: 260) 1877 yılının başından itibaren 1908 yılına kadar da II. Abdülhamid basını kontrolü altında tutmayı başarmıştır (Alemdar, 1980: 46).

II. Abdülhamid saltanatı süresince basını kontrol altında tutabilmek için çeşitli yöntemleri denemiştir. Ulusal basını ve gazetecileri istediği gibi yönlendirebilmek adına ekonomik destek sağlayarak ödenek vermekle birlikte gazetecilere birtakım nişanlar da vermiştir (Topuz, 2015: 59). Dış basını da lehine çevirebilmek için II. Abdülhamid’in ciddi paralar harcaması sonucunda basın alanında şantajların ve şantajcılarının türemesine sebep olmuştur. Bunun sonucunda da Osmanlı Devleti, Fransızların önde geldiği şantajcılar tarafından uzun süre sömürülmüştür (İnuğur, 1993: 271).

Bu dönemin önde gelen gazeteleri arasında *Tercüman-ı Hakikat*, *Sabah* ve *İkdam* yer almaktadır. *Tercüman-ı Hakikat* gazetesi 27 Haziran 1878 tarihinde Ahmet Mithat Efendi tarafından yayımlanmaya başlamıştır. Ahmet Mithat bu gazetede gericiliğe ve tutuculuğa karşı mücadele etmiştir (Topuz, 2015: 66). Gazetede, Hüseyin Cahit, Ahmet İhsan, Necip Asım, Ahmet Rasim, Halide Edip ve Nigar Hanım gibi isimler yazılar yazmıştır. Gazete Cumhuriyetin ilk yıllarına kadar yayın hayatını sürdürmüştür (Koloğlu, 2015: 64).

Dönemin bir diğer gazetesi ilk olarak 1875 yılında yayına başlayıp başarısız olan *Sabah* gazetesidir. Başarısız denemenin ardından 1882 yılında Mihran Efendi gazetenin idari yönetimini alarak Şemseddin Sami’yi de başyazar olarak görevlendirince gazete etkili olmaya

başlamıştır (Koloğlu, 2015: 65). Bu gazete Türk basın tarihinde ilk defa miladi tarihi kullanmıştır. Birinci Dünya Savaşından sonra Mihran Efendi gazetenin yönetimine Ali Kemal ismini getirmiştir. Gazetenin bu yeni döneminde adı *Peyam-ı Sabah* olmuştur. Gazete milli mücadeleye karşı bir yayın politikası izlemiştir (İnuğur, 1993: 275-276). Ali Kemal linç edilince Mihran Efendi de büyük bir korkuya kapılarak 7 Kasım 1922 tarihinde gazeteyi kapatıp Fransa'ya kaçmıştır. Nakkaşoğlu soyadını alan Mihran Efendi 1944 yılında Nice'te vefat etmiştir (Yalçın, 2007). Yayın hayatı 47 yıl süren *Sabah* gazetesi tarihteki yerini almıştır (İnuğur, 1993: 277).

Sabah gazetesine rakip olarak 1894 yılında Ahmet Cevdet tarafından *İkdam* gazetesi yayımlanmaya başlamıştır. Başlığında 'Türk Gazetesi' ibaresine yer veren ilk gazetedir (Koloğlu, 2015: 65). Gazete yayımlanmaya başlamasının dördüncü gününde basit bir dizgi hatasından dolayı kapatılırken daha sonra da yine dizgi hatalarından dolayı zaman zaman kapatıldığı bilinmektedir (İnuğur, 1993: 284). Gazete çıkmaya başladıktan bir süre sonra hastalanan Ahmet Cevdet, İsviçre'ye giderek on yıl orada kalmıştır. Bu dönemde mektup yazarak gazeteden yazılarını eksik etmemiştir. *İkdam*, Türk basın tarihinde rotatif baskı tekniğini kullanan ilk gazetedir. Şehir haberlerine önem veren gazete yabancı ülkelere ilişkin özel haberlere de imza atmıştır (Topuz, 2015: 69). Gazete Milli Mücadele Döneminde Yakup Kadri yönetiminde çıkmış ve Kurtuluş Savaşını desteklemiştir. 1922 yılında yönetim Mecdi Sadrettin'e geçerken 1926 yılında tekrar Ahmet Cevdet yönetiminde yayınına devam etmiştir. Bir süre sonra gazete Ali Naci Karacan'a satılmıştır (İnuğur, 1993: 286).

Gazeteler yayın sürecinde baskı ve sansürden uzak kalamamışlardır. 1882 yılında denetim sadece gazeteler ile sınırlı tutulmayarak dergilerin de kontrolüne başlanmıştır. 1884 yılında Basın Müdürlüğü kurulmuş ve denetim mekanizması iç ve dış basın şeklinde ikiye ayrılmıştır (Jeltjacov, 1972: 112). Devamında padişah tarafından 1898, 1900 ve 1901 yıllarında yapılan düzenlemelerle birlikte yönetimin, basın özgürlüğünü ortadan kaldırarak gazetecilerin de mesleğini devam ettirmelerini engellemeye ilişkin girişimlerin arttığını göstermektedir. Keyfi gerekçelerle gazetelerin kapatılması ve gazetecilerin de cezalara maruz kalması basın özgürlüğünü yok etmiştir (İnuğur, 1993: 261). Bu dönem Perin (1974: 45) tarafından Türk basın hayatı için bir "duraklama dönemi" olarak kabul edilmektedir.

Tanzimat Döneminde yurt dışında çıkarılmaya başlanan gazetelerin II. Abdülhamid'in meclisi kapatmasının ardından da tekrar çıkmaya başladığı görülmektedir. Jön Türk gazeteleri olarak adlandırılan bu gazeteler arasında 1878'de Paris'te ve 1879'da Londra'da *Hayal*,

1880’de Cenevre’de *İstikbal* ve yine Paris’te 1881 yılında *Gencinei Hayal -Hayal Hazinesi*-gazetelerinin yayımlandığı bilinmektedir (Topuz, 2015: 42). Jön Türk gazetelerinde işlenen temel fikir olarak mutlakîyet idaresine karşı çıkılmış ve anayasanın yeniden yürürlüğe konması amaçlanmıştır (İnuğur, 1999: 46). Kendisine karşı oluşan bu muhalefeti önlemek isteyen Abdülhamid, Mahmut Celalettin Paşa’yı görevlendirerek Paris’e göndermiştir. Padişah, gönderdiği mesajda gazetecilere yayınlara son vererek ülkeye dönmeleri halinde bir af çıkaracağını ve devlet idaresinde bürokratik görevler vereceğini bildirmiştir. Bu teklifi cazip bulup ülkeye dönen gazeteciler olmuştur (Topuz, 2007: 19).

Bu dönem içerisinde genel anlamda ulusal ve yabancı ülkelerde Türk gazetecilerin çıkardığı gazetelerde hürriyet fikri temelinde meşrutîyet yönetimine geri dönerek anayasanın tekrar yürürlüğe konması ve meclisin açılması üzerinden tartışmalar yürütülmüştür. Sultan Abdülhamid’in kontrol altında tutmaya çalıştığı basın II. Meşrutîyetin ilanı için gerekli zemini oluşturmuştur (Jeltjacov, 1972: 153).

II. Abdülhamid’in saltanat süresi 1876 yılından 1908 yılına kadar devam etmiştir. Bu geçen zaman diliminde basına karşı olan tutumu giderek sertleşmiş ve sansür, gazetelerin kapatılması ve gazetecilerin de birçok defa sürgüne gönderildiği bir dönem olmuştur. Bu nedenle II. Abdülhamid Dönemi “İstibdat Dönemi” olarak literatürde yer almaktadır (Güz, 2000: 51).

1.3. İkinci Meşrutîyet Döneminde Basın

23 Temmuz 1908 tarihinde İkinci Meşrutîyetin ilan edilmesi sonucunda padişahın yetkileri sınırlandırılmıştır. Bu bağlamda da meclis üstünlüğüne dayanan anayasal bir sistem inşa edilmeye çalışılmıştır. Bu yeni dönemde basına ilişkin sansür sona ermiştir (Alver, 2011: 287). Gazeteciler artık yazılarını sansür birimine göndermeden matbaaya vermeye başlamışlardır (Yalçın, 2000: 37). Bu anlamda II. Meşrutîyetin ilan tarihi aynı zamanda gazetelerin sansüre uğramaksızın okuyucuya ulaştığı tarihtir (Ayhan, 2010: 53). Bundan dolayı 24 Temmuz, Cumhuriyet Döneminde ‘Basın Bayramı’ olarak kabul edilmiştir (Topuz, 2015: 82).

Osmanlı gazetecileri, azınlık gazetecileriyle birlikte bu yeni süreçten istifade ederek Cemiyet-i Matbuat-ı Osmaniye adında bir mesleki örgüt kurmuşlardır (Alver, 2011: 287). İkinci Meşrutîyet ile birlikte gelen özgürlük ortamı sayesinde gazete sayısında da ciddi bir artış görülmüştür. 1908 yılının başında toplam yayımlanan gazete sayısı 120 iken ilk yedi

aylık dönemde bu sayı 730 olmuştur. Birçok kentte çıkmaya başlayan gazeteler başta Türkçe olmak üzere farklı dillerde de yayımlanmaya başlamıştır (Koloğlu, 2015: 87). Fikir farklılıklarının rahatlıkla yazılabildiği gazeteler düşüncede çoğulculuğu yansıtmıştır.

II. Meşrutiyet Dönemi önemli gazetelerinden bir tanesi olan *Tanin* gazetesi, 2 Ağustos 1908 tarihinde Hüseyin Cahit Yalçın, Tevfik Fikret ve Hüseyin Kazım tarafından yayımlanmaya başlamıştır. Hüseyin Cahit İttihatçı olduğu için *Tanin* gazetesi de İttihatçıların yayın organı olarak görülmüştür (Topuz, 2015: 83). Çünkü bu anlayışın oluşmasında ilk sayıda yer alan “Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin düşüncelerini yayacak Şura-yı Ümmet adlı gazete çıkıncaya değin, Cemiyet'in bildirileri gazetemiz aracılığıyla duyurulacaktır. Gazetemizde yayımlanmayan bildiriler Cemiyet'in değildir” ifadeleri etkili olmuştur (Yalçın, 2000: 44-45).

31 Mart olayındaki çatışmalarda *Tanin* gazetesinin başyazarı Hüseyin Cahit sanılarak bir milletvekili katledilmiştir. Hüseyin Cahit ve arkadaşları yurt dışına kaçmak zorunda kalmışlardır (Koloğlu, 2015: 93). 1922 yılının Kasım ayında yeniden yayımlanmaya başlayan gazete İttihatçı bir yayın anlayışı takip etmiştir (Topuz, 2015: 98).

Tanin gazetesinin, 1925 yılında yanlış haber vermesinden dolayı yayınının durdurulması ve İstiklal Mahkemesi'ne sevk edilmesinin üstünden kısa bir zaman sonra da (DABCA 15.04.1925-00.00.0000) gazetenin Fransızca yayınının da toplumun huzuru bozucu içeriklere yer vermesi nedeniyle yayımı yasaklanmıştır (DABCA 29.04.1925-00.00.0000).

Tanin gazetesi devamlı saldırılara uğramış ve birçok defa da kapatılmıştır. Bu kapatmaları isim değiştirme yoluyla aşmaya çalışan gazete *Cenin*, *Renin*, *Senin* ve *Hak* gibi isimlerle tekrar yayımlanmaya devam etmiştir. Bu gazetede Cavid Bey ve Adnan Adıvar da görev yapmıştır (Topuz, 2015: 83).

Dönemin muhalif siyasi gazetelerinden *Mizan* ise 21 Ağustos 1886 tarihinde uzun yıllar yurtdışında yaşayan tarihçi Murat Bey tarafından İstanbul'da çıkarılmıştır (Arabacı, 2010: 96; Topuz, 2015: 83). Gazetenin sahibi ve başyazarı olan Mizancı Murat'ın farklı ülkelerde bulunmasına bağlı olarak Kahire, Paris ve Cenevre'de yayımlandıktan sonra (Arabacı, 2010: 96), 30 Temmuz 1908 tarihinde İstanbul'da yeniden yayın hayatına başlayan gazete *İttihat ve Terakki* yönetimine muhalif bir yayıncılık anlayışı benimsemiştir (İnuğur, 1993: 296). Muhalif yayınları dolayısıyla önce Rodos'a ardından Midilli'ye sürgün edilen Mizancı Murat 1912 yılında affedilerek ülkeye dönmüştür ancak *Mizan* gazetesini çıkarmak

yerine farklı gazetelerde yazılar kaleme almış ve kısa bir süre sonra 1913 yılında vefat etmiştir (Arabacı, 2010: 104).

Bir diğer gazete ise 6 Ağustos 1908 tarihinde ilk sayısı çıkan *İttihad ve Terakki* gazetesidir. Selanik'te yayına başlayan gazetenin sloganı 'İttihad Kuvvettir' ifadesidir. Gazete cemiyetin yayın organıdır (Arabacı, 2010: 139). Cemiyeti destekleyen diğer gazeteler arasında, *Silah*, *Rumeli*, *Şura-yı Ümmet*, *Hukuk-ı Umumiye*, vb. gazeteler gösterilebilir (Koloğlu, 2015: 90).

Sansürün kaldırıldığı bu yeni dönem 31 Mart Olayına kadar devam etmiştir (İnuğur, 1993: 317). 1909 yılının Temmuz ayında çıkarılan Matbuat Kanunu'nda sansür öngörülmezken devletin güvenliğini tehlikeye atacak durumlarda dava sürecinde gazetelerin tatil edilmesine yönelik bir hüküm getirilmiştir. Gazeteler aracılığıyla düşünce temelli hareketlerin önüne geçilmek istenmesi iktidar tarafından tartışma noktalarının belirlendiğine işaret etmektedir (Ayhan, 2010: 54-55).

İttihat ve Terakki Döneminde basın özgürlüğü uzun soluklu olmamış ve 31 Mart Olayından sonra gazeteler tekrar kapatılmaya başlanmıştır. Daha önceki dönemlerde olduğu gibi kapatılan gazetenin farklı bir isim alarak çıkması ve aynı sorumlu müdürün gazete çıkarması da yasaklanmıştır (Kabacalı, 1990: 84). Bu dönemde öldürülen 4 gazeteci de dikkat çekmektedir. Bu isimler Hasan Fehmi, Ahmet Samim, Zeki Bey ve Hasan Tahsin'dir (Topuz, 2015: 87).

İttihatçı basın muhalif olduğu dönemdeki savunduğu özgürlük, hak, kardeşlik, adalet gibi düşünceleri İttihat ve Terakki'nin iktidar olduğu dönemde maalesef devam ettirememiştir. Sansürden ve gazete kapatmalarından şikâyet edilen dönemin ötesine geçilerek bu dönemde gazetecilerin öldürüldüğüne şahit olunmuştur. Bu durum meşrutiyette sağlanmak istenen demokrasi ortamının yerine tek tip bir bakış açısını getirerek çoğulculuğu engellemiştir (Arabacı, 2010: 151). 1908-1918 yılları arasında iktidarda bulunan İttihat ve Terakki, muhalefet ile daima bir çatışma halinde olmuş ve gerekli görüldüğünde de çözümü şiddette bulmuştur (Ayhan, 2010: 66).

2. Milli Mücadele Döneminde Basın

Mustafa Kemal Atatürk, Mili Mücadele sürecinde basına oldukça fazla önem vermiştir. Toplumdaki ümitsizliği aşma noktasında basından faydalanarak ulusal bilinci oluşturma adına siyasi örgütlenme kadar basın faaliyetleri üzerinde de durulmuştur. Bu

anlamda ilk temas Erzurum Kongresi sonrası *Albayrak* gazetesi üzerinden Doğu Anadolu bölgesinde birlik ve beraberliği sağlamak adına haberler yayımlanmıştır. Bu gazetenin kapanmasının ardından Kazım Karabekir Paşanın desteği sayesinde *Varlık* gazetesi yayımlanmaya başlamış ve bu gazetede de aynı şekilde Milli Mücadele doğrultusunda yayınlar yapılmıştır (Ayhan, 2009: 112-113). Yerel basın Anadolu halkı için ulus olma sürecinde ilk kez böylesine etkili olmuştur. Bu anlamda basın, milli kimliğin inşasında temel faaliyet alanlarından bir tanesi olmuştur (Ayhan, 2007: 262).

Basın aracılığıyla kamuoyu oluşturma'nın büyük önem taşıdığı'nın farkında olan Mustafa Kemal (Topuz, 2015: 127), ve Fethi Okyar, *Minber* gazetesini kurmuşlardır. Gazetenin imtiyaz sahibi Rasim Ferid'dir (Çavdar, 2007: 62). Düşünce gazetesi niteliğinde olan *Minber*, İttihatçılara ve Amerikan mandasına karşı çıkan yayın politikası takip etmiştir (Topuz, 2015: 117). Bu gazete ekonomik gerekçelerle kapanmak zorunda kalsa da Mustafa Kemal'in gözünde basın hiçbir zaman önemini yitirmemiştir. Milli Mücadelenin temel dinamiklerinden bir tanesi olarak basın görülmüştür ve gazete çıkarma yönünde adımlar atılmaya devam edilmiştir.

Anadolu Bölgesinde Milli Mücadelenin ilk gazetesi *İrade-i Milliye*'dir. Mustafa Kemal tarafından kurulan gazetenin imtiyaz sahibi Sivaslı Selahattin Ulusalerc olurken yazı işleri müdürü de Mazhar Müfit Kansu olmuştur. Gazete 14 Eylül 1919 tarihinde yayımlanmaya başlamıştır (İnuğur, 1993: 352). Anadolu Bölgesinden Milli Mücadeleyi destekleyen 82 gazete olduğu dikkat çekmektedir. Ankara'da yayımlanan *Hakimiyet-i Milliye* ve Yunus Nadi'nin Ankara'ya gönderdiği *Yenigün* gazeteleri Milli Mücadeleyi destekleyen diğer gazeteler için kılavuz olmuştur (Koloğlu, 2015: 115).

Milli Mücadelenin aleyhinde yayın yapan gazeteler arasında ise *Türkçe İstanbul*, *Alemdar*, *Peyam-ı Sabah* ve *İstiklal* gazeteleri gösterilebilir. Bu gazetelerdeki tartışılan temel nokta mandacılığın kabul edilmesi üzerine olmuştur (Topuz, 2015: 114-115).

Milli Mücadele Döneminin önemli gelişmelerinden biri de *Anadolu Ajansı*'nın 20 Nisan 1920 tarihinde kuruluşudur. *Anadolu Ajansı*'nın kuruluşu aşamasında özellikle Halide Edip Adıvar ve Yunus Nadi ön plana çıkarak katkıda bulunmuş ve yaşanan gelişmeleri aktarmıştır (Alemdar, 1996: 59; Kardeş, 1980: 7). *Anadolu Ajansı*, Türk halkının yanlış yönlere sürüklenmesini ve milli birliğin tehlikeye düşmemesi için iç ve dış yayınlara karşı milleti bilinçlendirerek, Nilli Mücadeleyi zafere götürecekt kararların ve hadiselerin halka duyurulmasında önemli bir misyon üstlenmiştir (Güz, 1991: 57). Genel olarak Milli Mücadele

Döneminde Anadolu basınının Kuvayi Milliye'nin yanında yer aldığı ve desteklediği görülmektedir (Öztoprak, 2014: 319).

2.1. Tek Parti Döneminde Basın

Saltanatın kaldırılarak Cumhuriyetin ilan edilmesinde, Lozan barış görüşmelerinde yaşanan tartışmalarda görülmüştür ki İstanbul'da basın yeniden çoğulcu bir yapıya sahip olmuştur. Mustafa Kemal ve arkadaşları ise yenilikleri gerçekleştirerek çözüm arayışına girmiştir. Bunun için de Anadolu'da olduğu gibi tek bir çizgide birleşilmesi gerektiğine inanılmıştır (Koloğlu, 2015: 117). Bu anlamda tek parti döneminde devlete hâkim olan görüş aynı zamanda basın alanında da egemen olmuştur. Bu doğrultuda basın tek partiye tabi olarak onun güdümünde hareket eder hale gelmiştir (Güz, 1998: 2769).

1924 yılında İzmir'de basın temsilcileriyle bir araya gelen Mustafa Kemal yaptığı konuşmada, "Milletimiz demokratik bir hükümet kurmak sayesinde düşman ordularını yok etti, vatanı istiladan kurtardı... Arkadaşlar, Türk basını, milletin gerçek seda ve iradesinin kendini belirtmesi şekli olarak Cumhuriyet'in etrafında çelikten bir kale vücuda getirmelidir, bir fikir kalesi, bir zihniyet kalesi... Basın mensuplarından bunu istemek cumhuriyetin hakkıdır... Gerçekleri, milletin kulağına ve vicdanına lüzumu gibi ulaştırmakta basının vazifesi çok, çok mühimdir" şeklinde basından beklentilerini dile getirmiştir (Yalman, 1997: 919-920). Atatürk bu ifadelerinde kurulan Cumhuriyetin milletin rızasına dayandığını ve hükümetin demokratik olduğunu belirtmiştir. Basın temsilcilerinden de muhalefet olmasının aksine Cumhuriyet yönetimini desteklemesi ve halkı da bu doğrultuda bilinçlendirmesi gerektiğini ifade ederek bunu Cumhuriyetin doğal hakkı olarak gördüğünü özellikle vurgulamıştır (Güz, 2008: 169).

Basın alanında bu gelişmeler yaşanırken siyasi alanda da yeni gelişmeler ortaya çıkmıştır. Bunlardan ilki Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası'nın 17 Kasım 1924 tarihinde kurulmasıdır (Tunçay, 2005: 107). İkincisi ise 1925 yılında Şeyh Said ayaklanmasının yaşanmasıdır. Bu ayaklanmanın neticesi olarak 4 Mart 1925 tarihinde Takrir-i Sükun kanunu çıkarılmıştır. Bu kanun ile ayaklanmanın destekçisi olarak görülen basına ilişkin düzenlemeler yürürlüğe konmuştur. Terakkiperver Fırkasını destekleyen *Tanin*, *Vatan*, *Tevhid-i Efkar* gibi gazeteler kapatılırken ayaklanmayı kışkırttığı düşünülen Ahmet Emin, Eşref Edip, Ahmet Şükrü, Velid Ebuzziya ve Suphi Nuri gibi gazeteciler de İstiklal Mahkemelerinde yargılanmıştır. Gazeteciler bu yargılanmalardan genel olarak beraat etmiştir. Ancak ceza alan isimler de olmuştur. Ankara İstiklal Mahkemesi, Hüseyin Cahit, Cevat Şakir, Zekeriya Sertel

gibi bazı sol görüşe mensup gazetecileri sürgün ve on beş yıla kadar hapis cezasına çarptırmıştır (Koloğlu, 2015: 117-118). Böylece basın üzerinde denetim artmıştır. Bu doğrultuda tek parti döneminde basının en özgür olduğu dönem 1922-1925 arasındaki 3 yıllık zaman dilimi olmuştur. Bu dönem içerisinde basın istediği her konuda eleştiri yapabilmektedir (Güz, 1998: 2770). Ancak Atatürk'ün iktidar, basın ve halk arasında inşa etmek istediği bu süreç istenmeyen olayların yaşanması sonrası basın alanına ilişkin düzenlemeleri beraberinde getirmiştir.

Muhalif basının susturulması üzerine hâlihazırda yayınına devam eden *Vakit* ve *Akşam* gazetelerinin yanına 8 Mayıs 1924 yılında Yunus Nadi'nin çıkarmaya başladığı *Cumhuriyet* ve Mahmut Soydan tarafından yayımlanan *Milliyet* gazeteleri eklenmiştir. Böylece iktidar, İstanbul basınında sayısal eksikliği doldurmuştur (Koloğlu, 2015: 118).

Aradan geçen 5 yılın ardından 1929 yılında Takrir-i Sükun Kanununun yürürlükten kaldırılmasının sonucu olarak basında yeni seslerin çıkmasına imkan doğmuştur. Arif Oruç tarafından çıkarılan *Yarın* gazetesi buna ilk örnektir. Oruç, sosyalist görüşleri çerçevesinde dönemin muhalif bir kimliğidir. Serbest Fırkanın kurulmasıyla birlikte yeni partiyi destekler nitelikte bir yayın politikası takip etmiştir (Tunçay, 1991: 8). Serbest Fırkanın sözcüsü durumuna gelen *Yarın*, muhalif yayınlarının da dozajını artırmıştır. 1929 ekonomik buhranın halk üzerindeki etkilerinin artması sonucu oluşan hoşnutsuz havada *Yarın* gazetesi, halk tarafından büyük bir ilgiyle takip edilmiştir. Halkın gösterdiği ilgi öylesine artmıştır ki o döneme kadar görülmeyen bir tiraj sayısına ulaşarak gazete 80 bin satar duruma gelmiştir (Bozdağ, 2006: 175-176).

Bu anlamda Serbest Fırkanın kurulması muhalif basının tekrar oluşumunda etkili olmuştur. Bu yeni parti Atatürk'ün talebiyle kurulmuş ve yine Atatürk'ün belirlediği konularda muhalefet gerçekleştirmiş olsa da muhalif basın bu güdümlü hareketten bağımsız olarak görüşlerini dile getirmiştir. Ancak bu durum fazla sürmemiş ve yeni çıkarılan kanun ile gazete kapatmalarına kalınan yerden devam edilmiştir (Ayhan, 2009: 168).

1931 yılına gelindiğinde ise Cumhuriyet Döneminin ilk basın yasası olan Matbuat Kanunu yürürlüğe konmuştur (Koloğlu, 2015: 119). Bu kanunun 50. Maddesinde “Memleketin genel siyasetine dokunacak yayınlardan dolayı Bakanlar Kurulu kararıyla gazete ve dergiler geçici olarak kapatılabilir. Bu şekilde kapatılan bir gazetenin sorumluları, kapatılma süresince başka bir adla gazete çıkaramazlar” (Alemdar, 2009: 13) ifadeleri yer almıştır. Bu kanun maddesiyle birlikte hükümet istediği zaman gazete ve dergi kapatma

yetkisini eline almıştır. Gazete ve dergi sahiplerine herhangi bir itiraz hakkı da tanınmayarak adalet yolu kapatılmıştır (Topuz, 2015: 159). Bu yeni süreçte Matbuat Müdürlüğünden gelen bir telefon ile yayınlara son verildiği olmuştur (Koloğlu, 2015: 119).

Matbuat Kanunu, gazete ve dergi yayımlamak için ruhsat alma şartının yerine hükümete bilgi verilmesini yeterli görülmüştür (Topuz, 2015: 158). Böylelikle 1932 yılında Atatürk'ten özel izin alarak *Kadro* dergisi yayın hayatına başlayabilmiştir (Ertan, 1994: 60). *Kadro* dergisi ilk sayısını 1932 yılının Ocak ayında çıkararak yayın hayatına başlamıştır. Derginin çıkarılmasında Yakup Kadri, Burhan Asaf, Şevket Süreyya, Kemal Zaim, Vedat Nedim ve İsmail Hüsrev isimleri etkili olmuştur (Tekeli ve İlkin, 2003: 127). Derginin imtiyaz sahibi Yakup Kadri'dir (İnuğur, 1999: 124).

Kadro dergisi yabancı ülkelere ilişkin içerikler hazırlayarak uluslararası olay ve olguları aktarmaya çalışmıştır. Derginin sistematik bir şekilde bu yayınlarını sürdürmesi okurlar tarafından takip edilmesinde etkili olmuştur (Tekeli ve İlkin, 2003: 145). Derginin yayın aşamasında hükümetten aldığı izin, basın ile birlikte düşünce dünyasının da kontrol altına alındığına bir işarettir (Ertan, 1994: 61). Derginin iktidar çizgisinden uzaklaşan içerikler hazırlaması sonunu getirmiş ve 1934 yılında yayın sorumlusu Yakup Kadri'nin sürgün edilmesiyle yayın hayatı son bulmuştur (Türkeş, 1999: 203-204).

1938 yılına gelindiğinde Matbuat Kanununda değişikliğe gidilmiştir. Yapılan değişiklikle gazete ve dergi çıkarılması için ruhsat alınması şart koşulmuştur. Bu değişiklikle birlikte hükümet iznine bağlanan yayıncılık keyfi kararların da önünü açmıştır. Bir diğer eklenen hükümde 'kötü ünlü' kişilerin yayıncılık yapmasının yasaklanması da belirlenen kıstasın keyfiliğine işaret etmektedir. Yine eklenen bir diğer hüküm de okul ve üniversite olaylarının izin alınmadan yazılamayacağına yönelik olmuştur. Getirilen bu ölçütler sansür ve baskıya ilişkin düzenlenmiştir (Topuz, 2015: 167).

1938 yılında Mustafa Kemal Atatürk'ün vefat etmesi üzerine İsmet İnönü Cumhurbaşkanı olmuştur. 1939 yılında ise İkinci Dünya Savaşı patlak vermiştir. Bu savaş Türk basınının tekrardan çoğulcu bir yapıya kavuşmasını sağlamıştır. Tek parti rejimi karşısında kapatılmalara ve cezalara maruz kalan basın kuruluşları fikirlerini ifade ederek temsiliyet kazanmıştır (Koloğlu, 2009: 56-57). Bu farklı düşüncelerin yeniden yayın imkânı bulmasında Koçak'a (1996: 449) göre İkinci Dünya Savaşının kimin kazanacağı belli olana kadar hükümetin izlediği dış politika stratejisi etkili olmuştur. Bu süreçte hükümet doğrudan

taraf olmamış ve yaşanan süreci izleme siyaseti gütmüştür. Bu bağlamda da hükümetin belirlediği çizgilerde sağ ve sol içerikli yayınlara izin verilmiştir.

Atatürk'ün basın ile ilişkisine genel anlamda bakıldığında gerek Milli Mücadele Döneminde gerekse Cumhuriyetin kurulmasından sonraki süreçte basının önemiyetinin farkında olarak bağını koparmadığı görülmektedir. Yeri geldiğinde bizzat yazılar kaleme aldığı yeri geldiğinde de ekonomik olarak destek olduğu bilinmektedir (Güz, 1989: 77). Ancak hem Atatürk Döneminde hem de İsmet İnönü Döneminde basından beklenti CHP iktidarı çizgisinde yayın yaparak faaliyetlerini sürdürmesi yönünde olmuştur.

2.2. Çok Partili Dönemde Basın

7 Haziran 1945'te Celal Bayar, Adnan Menderes, Fuat Köprülü ve Refik Koraltan tarafından CHP meclis grubuna, genel anlamda tek parti idaresi, Varlık Vergisi ve Çiftçiyi Topraklandırma Kanununa ilişkin bir önerge verilmiştir (Karpat, 2010a: 487). Parti içindeki bu önerge muhalefetin de başlangıcı olmuştur. Bu anlamda Demokrat Partinin zemini oluşmaya başlamıştır. Dört milletvekilinin imzalayarak sunduğu parti içi bu muhalefeti önergenin de "Dörtlü Takrir" olarak isimlendirilmesine neden olmuştur.

Dörtlü Takririn reddedilmesi üzerine CHP İzmir Milletvekili olan Celal Bayar 17 Haziran 1945 tarihinde istifa etmiştir. Fuat Köprülü ve Adnan Menderes de *Vatan* gazetesi üzerinden muhalefete başlamış ve hükümetin takip ettiği totaliter rejimi hedef almıştır. Bu iki isim yazılarında temel olarak millet egemenliği, insan hak ve hürriyetlerinin güvence altına alınması, anti-demokratik olan bazı hükümlerin anayasadan çıkarılması ve baskılara son verilmesi gerekliliğini vurgulamışlardır. CHP Divanı ise iki ismin de 21 Eylül 1945 tarihinde partiden ihracına karar vermiştir. Bu ihraca karşı çıkan Refik Koraltan da 2 Ekim 1945 tarihinde partiden ihraç edilmiştir (Dursun, 1999: 38).

Parti içinden çıkan muhalefet sonrası CHP 1946 yılında basınla ilgili düzenleme yapmıştır. Öncelikle 1935 yılında kabul edilen Basın Birliği Kanunu kaldırılmıştır. Çünkü bu kanun basının eleştiri çizgisini belirliyor ve tek parti rejiminin ulusal ve uluslararası çıkarını gözetiyordu. Bir değişiklik de Matbuat Kanunun 50. Maddesine yönelik olmuştur. Bu maddede gerçekleştirilen değişiklikle birlikte Bakanlar Kurulundan gazete kapatma yetkisi alınarak bu hak mahkemeye tanınmıştır. Basın suçlarına ilişkin de bir düzenleme yapılarak af sağlanmıştır (Timur, 2003: 69-70).

Demokrat Partinin kuruluş sürecini Eroğul, (1998: 31-32) “Basın üzerinden yapılan bu açıklamalar yeni bir partinin kurulacağı yönündeki dedikoduları çoğaltmıştır. Akabinde Menderes’in ve Köprülü’nün partiden ihracı ve Celal Bayar’ın istifası ile yeni bir partinin kurularak muhalefetin bu parti üzerinden yapılacağı düşüncesi pekişmiştir. Bu gelişmeler sonrasında 7 Ocak 1946’da Demokrat Parti resmen kurulmuş ve Türk siyasal hayatındaki yerini almıştır. Bu süreçte basın Demokrat Parti’nin kuruluşuna büyük bir ilgi göstermiş, yeni partinin programına ve parti liderlerinin demeçlerine geniş yer ayırmıştır” şeklinde aktarmaktadır.

Demokrat Parti 1948 yılından itibaren parti örgütlenmesini güçlendirmiştir. Kitle desteğini elde ederek kamuoyu oluşturma noktasında da kısmen basını yanına çekebilmiştir. Seçimlerin güvenliği ve tarafsızlığı adına seçim yasasında değişiklik olması gerektiğini sürekli dile getirerek açık oy gizli sayım maddesini gizli oy açık sayım şeklinde değiştirilmesi yönünde başarılı olmuştur (Karpas, 2010b: 235).

Çok Partili Dönemde basın alanına bakıldığında öncelikle DP muhalefeti sonrası Basın Birliği Kanunu kaldırılmıştır. Ardından basın ile ilgili kanun maddelerinde değişikliğe gidilmiştir. Bu anlamda gazete kapatılmalarının anayasal sürece taşınması, basın suçlarına ilişkin ceza alan kişilerin affedilmesi basın üzerindeki baskıların hafifletildiğine işarettir.

2.3. Demokrat Parti Döneminde Basın

14 Mayıs 1950 seçimleri Demokrat Partinin (DP) galibiyetiyle sonuçlanmıştır. Seçimlere hâkim olan genel havanın aksine DP 408 milletvekili ile meclise girerek iktidar koltuğuna oturmuştur. CHP ise sadece 69 milletvekili ile muhalefetteki yerini almıştır (Alemdar, 1980: 188). Demokrat Parti, iktidarına yürüyüşünde yanında desteğini hissettiği basını ödüllendirmiştir. Bu anlamda 1931 yılından itibaren yürürlükte olan Matbuat Kanunu kaldırılmıştır. Böylece para cezası, kapatılma cezası, ruhsat alma zorunluluğu gibi maddeleri bulunan kanun yerini demokratik bir Basın Yasasına bırakmıştır. Bu gelişme partinin demokratikleşme sürecine bir işarettir (Güngör, 2010: 112-113).

1952 yılında kabul edilen yasayla birlikte ise gazeteciler sendika kurma hakkına kavuşurken sosyal güvenlik kapsamına da alınmıştır. Ayrıca kıdem tazminatı ve iş sözleşmesi gibi mesleki olarak koruyucu standartlar sağlanmıştır (Alemdar, 2009b: 158). Ancak Demokrat Parti Döneminde basın, resmi ilanlar ile yayın hayatını sürdürebilir hale geldiği için hükümete bağımlı olmak zorunda kalmıştır (Çavdar, 2007: 554). Yine de basın alanındaki

sağlanan esneklik uzun soluklu olmamış ve 1954 genel seçimleri öncesi DP, basın alanına ilişkin yeni düzenlemelere gitmiştir. Bu doğrultuda ilk olarak 1954 seçimleri öncesi seçim yasasından radyo aracılığıyla muhaliflerin propaganda olanağı kaldırılırken (Eroğlul, 2013: 193), Basın Kanunu'nda yapılan değişikliklerle de basın ve radyo aracılığıyla işlenecek suçların kapsamı genişletilmiştir. Söz konusu suçlara ilişkin olarak ağır cezalar verileceği kabul edilmiştir (Eroğul, 1990: 136). Bazı gazeteciler hapis cezası alırken bazıları da para cezalarına çarptırılmıştır. Muhalif gazetelerin yayın yapması neredeyse imkânsız hale getirilmiştir. CHP'nin toplantıları yasaklanma ya da zor kullanılarak dağıtılmaya başlanmıştır. Genel anlamda DP iktidarına muhalefet etmek tehlikeli bir durum haline getirilmiştir (Eroğul, 2013: 194; Özgüden, 2019: 384).

Demokratik ortam artan eleştiriler sonucu Demokrat Partiyi de eleştirdiği tek parti rejimine dönüştürmeye başlamıştır. 1956 yılının Haziran ayında çıkarılan iki farklı kanunla basın sert bir şekilde baskı altına alınmıştır. Ayrıca kanunda 'Maksadı mahsusa müstenit neşriyatta bulunmak' gibi anlamı net olmayan yeni suçlar bahane edilmiş ve bu hüküm basına ağır cezaların verilmesine yol açmıştır (Eroğul, 2013: 197). Aradan geçen yıllar DP'nin basın üzerindeki baskısının artarak devam ettiğine şahit olmuştur. 14 Temmuz 1958 tarihinde Irak'ta bir hükümet darbesi yapılmıştır. Menderes'in dostu Irak Başbakanı Nuri Sait Paşa ve Kral Faysal öldürülmüştür. Bu konuya ilişkin basına bir açıklama yapan CHP sözcüsü Kasım Gülek'in ifadelerini yayımlayan *Ulus*, *Akşam*, *Hürriyet* ve *Milliyet* gazetelerinin sahipleri ve yazı işleri müdürleri mahkemeye verilmiştir. Çünkü Kasım Gülek'in açıklamaları darbe yanlısı görülmüş ve ihtilali haklı gösterdiği şeklinde yorumlanmıştır (Topuz, 2015: 204). 1955-1960 yılları arasında mahkemelerde 2300 basına ilişkin dava görülürken 867 gazetecinin tutuklandığı bilinmektedir (Alver, 2011: 336). Görülen davalar ve basın kuruluşlarıyla birlikte cezalandırılan gazetecilerin sayısı dönemin basın üzerindeki baskısını yansıtmaktadır. Hatta Özdağ'ın aktardığına göre Demokrat Parti ile basın arasındaki ilişkinin son döneminde gazeteciler tarafından Ankara Merkez Cezaevinin, 'Hilton' olarak adlandırılması gelinen noktayı göstermektedir (Özdağ, 1997: 62).

2.4. 27 Mayıs'tan 12 Eylül'e Basın

27 Mayıs 1960 tarihinde askeri darbe sonucu Demokrat Parti iktidardan indirilmiştir. Yönetime el koyan Milli Birlik Komitesi, 13 numaralı bildiriyle yeni anayasa hazırlanacağını açıklamış ve anayasa ilan edilene kadar siyasi partilerin faaliyetlerine son verilmiştir. 14

numaralı bildiriyle ise basın yasakları kaldırılarak gazeteciler ile birlikte tutuklu bulunan subaylar ve öğrenciler de serbest bırakılmıştır (Kabacalı, 1994: 276).

Darbeyi gerçekleştiren subayların ilk gittiği yerler arasında ise Ankara Merkez Cezaevi bulunmaktadır. Çünkü DP döneminde o kadar çok muhalif gazeteci tutuklanmıştır ki darbeyi gerçekleştirenler, gazetecileri doğal müttefik olarak görmüşlerdir. Darbecilerin bu tutumu hem darbeye giden süreçte hem de darbe sonrasında doğal müttefik olarak gazetecileri gördüklerini yansıtmaktadır (Özdağ, 1997: 62). Darbe sonrası Milli Birlik Komitesinin üyeleri yaptıkları açıklamalarda da darbeye ilişkin fikirleri basından aldıklarını ifade etmişlerdir (Koloğlu, 2015: 132).

Ulusal basının darbeye ilişkin yaklaşımı ise gazetelerin başlıklarında açıkça yer almaktadır. *Hürriyet* gazetesi ‘Türk Ordusu Vazife Başında’, *Akşam* gazetesi ‘İkinci Cumhuriyet Kuruluyor’, *Tercüman* gazetesinde ise ‘Milletçe Bayram Sevinci İçindeyiz’ başlıklarına yer verilmesi darbenin basın tarafından meşru görüldüğünü yansıtmaktadır (Özdağ, 1997: 252).

Tek (2007: 90) ise medyanın tutumuna ilişkin şunları aktarmıştır: “Bu süreçte muhalif basın darbeyi alkışlarla karşılar, iktidar taraftarı basın da darbeyi desteklemekten geri durmamıştır. Demokrat Parti’ye toz kondurmayan, muhalif gazeteciler cezaevlerinde tutulurken almış oldukları yüksek meblağlı resmi ilanlarla rahat içinde yayıncılık yapan gazeteler bile bir günde devrik iktidarın karşısına dikilmişlerdir. Onların bu tavrı muhalif gazeteler tarafından alaya alınmış ve hatta açıktan açığa soysuz bir davranış olarak nitelendirilmiştir.”

Milli Birlik Komitesinin 22 numaralı tebliğiyle birlikte basın suçlarından dolayı görülen davaların düşürülmesine ve verilen mahkûmiyetlerin affedilmesine karar verilmiştir. 6 Ekim 1960 tarihinde ise 94 numaralı kanun ile DP Döneminde çıkarılan 6334, 6732 numaralı kanunlar da iptal edilmiştir (Odyakmaz, 2003: 132). 29 Kasım 1960 tarihinde ise 143 numaralı kanunda bulunan bazı antidemokratik maddeler yürürlükten kaldırılırken bazılarının ilişkin de düzenlemeler olmuştur (Özgen, 2000: 40). Basın Kanunu böylelikle yeniden özgür bir metin haline getirilmiştir. Kanundan flu ifadeler kaldırılırken basın özgürlüğünü vurgulayan maddeler eklenmiştir (Topuz, 2015: 228). Yapılan düzenlemelerle gazeteciler ‘fikir işçisi’ olarak tanımlanmıştır (Özgen, 2000: 40). Ayrıca basın alanında özdenetimi sağlaması adına ‘Basın Şeref Divanı’ oluşturulurken 24 Temmuz 1960 tarihinde de ‘Basın Ahlak Yasası’ imzalanmıştır (Odyakmaz, 2003: 133).

Basın alanına ilişkin kapsamlı düzenleme 1961 Anayasası ile gerçekleştirilmiştir. Bu düzenlemeye göre basın özgürdür ve sansür edilemez. Basın alanında faaliyette bulunmak için özel izin almaya gerek yoktur ve mali teminat aranmayacaktır. Gazete ve dergilerin kapatılması, toplatılması ve yayın yasağı konması anayasanın temel ilkeleri doğrultusunda hazırlanan kanunlar ile düzenlenecektir (Alver, 2011: 341-342). Bir diğer düzenleme ise Basın İlan Kurumunun kurulmasıyla gerçekleştirilmiştir. Çünkü DP Döneminde basının ilanlar ile ekonomik devamlılığını sağlaması sonucu ‘besleme basın’ olarak adlandırılmasına yol açmıştır (Karagöz Kızılca, 2009: 459).

Saybaşı (1992: 166) ise 1961 Anayasasına ilişkin farklı bir değerlendirmede bulunarak, “Ne 1961 Anayasası’nın yapılmasına yol açan gelişmelerin demokratik olduğu söylenebilir ne de Anayasa’nın oluşturulma biçiminin. Çünkü demokrasilerde ilk ve son sözleri söyleme hakkı her zaman seçmene aittir. Sonunda yapılmış olan Anayasa’nın demokratik bir yapılanma öngörmüş olması da, askeri bir darbeye demokratik bir nitelik kazandırmaz. Ayrıca Anayasa’nın yapılma süreci sırasında kapatılan Demokrat Parti’nin temsil edilmemiş olması da demokratik geleneklerle bağdaşan bir tutum değildir” şeklinde değerlendirmektedir.

27 Mayıs rejimi ve basın arasındaki olumlu hava ise Tedbirler Kanunu ve Temel Hak ve Hürriyetler Tasarısıyla birlikte sarsılmıştır ve bu doğrultuda 27 Mayıs rejiminin eleştirilmesi yasaklanmıştır (Kayalı, 2000: 104). 17 Eylül 1961 tarihinde ülkeyi 10 yıl yöneten Başbakan Adnan Menderes idam edilmiştir. 18 Eylül Pazartesi günü ise ne meclisten, ne partilerden ne de halktan bir tepki gelmemiştir. Gazeteler yorumsuz kalarak hadiseyi sıradan başlıklarla ve küçük haber ile duyurmuştur. Dönemin büyük gazeteleri *Hürriyet*, *Milliyet* ve *Cumhuriyet* gazeteleri tepki olarak Menderes’in darağacında çekilmiş fotoğrafını yayımlamamayı tercih etmişlerdir. Tüm tepki bundan ibaret olmuştur. Çünkü infazlar gerçekleştirilmeden 10 gün önce basının önemli isimleri Devlet Başkanı Cemal Gürsel ile bir araya gelerek 27 Mayıs’a sadık kalacaklarına ilişkin bir bildiriye imza atmışlardır. Bu anlaşmaya rağmen askerler basının ya da kamuoyundan gelebilecek herhangi bir tepkiye karşılık önlem almıştır (Birand vd., 2008: 15-16). Menderes ve arkadaşlarının idam edilmesinden bir yıl sonra yaşanan olaylara yer veren *Yeni İstanbul*, *Son Havadis*, *Zafer* ve *Tasvir* gazeteleri darbe yönetimi tarafından toplatılmıştır (Kayalı, 2000: 108).

12 Mart 1971 tarihinde Türk toplumu için özgürlüklerin lüks olarak görülmesi ve anayasal sistemin demokratik hakları fazlaca gözetmesi nedeniyle siyasiler çağrıda bulunmuş

ve askeri müdahale gerçekleştirilmiştir (Koloğlu, 2015: 133). 12 Mart Muhtırasıyla birlikte basın alanında tekrardan keyfi uygulamalar gündeme gelmiştir. Sıkıyönetim 39 defa süreli veya süresiz olarak gazete kapatma cezası vermiştir. Bu cezalara göre *Cumhuriyet* ve *Akşam* gazeteleri 10 günlüğüne kapatılırken *Ant* dergisi, *Bugün* ve *Yeni Sabah* gazeteleri süresiz kapatılmıştır. Yine bu dönemde birçok yazar ve gazeteci sürgün veya hapis cezası almıştır (Odyakmaz, 2003: 136).

Komutanların gölgesi altında yönetimde bulunan Nihat Erim hükümetinin ele aldığı ilk konu 1961 Anayasasındaki basın özgürlüğü ile ilgili olan 22. ve 27. maddelerin değiştirilmesi olmuştur. Söz konusu değişiklikler mecliste 22 Eylül 1971 tarihinde onaylanmıştır. Bu değişiklikten sonra 22. madde, "...Gazete ve dergiler, devletin, ülkesi ve milletiyle bölünmez bütünlüğünün, milli güvenliğinin, kamu düzeninin ve genel ahlakın korunması bakımından gecikmede sakınca bulunan hallerde kanunun açıkça yetkili kıldığı merciin emriyle toplatılabilir." şeklinde düzenlenmiştir. Böylece savcılara da toplatma yetkisi tanınmıştır. Toplatma nedenlerinin de esnetildiği görülmektedir (Topuz, 2015: 250-251). Darbe yönetiminin muhalif seslere tahammül göstermeyerek susturmayı amaçladığı anlaşılmaktadır (Güngör, 2010: 115). Gevgilili (1987: 526-527) ise bu görüşe paralel olarak şunları söylemektedir: "26 Nisan 1971 günü Türkiye genelinde 11 ilde sıkıyönetim ilan edilmesi, sağdan ve soldan sivil toplum örgütlerinin kapatılmaya başlanması ve İslamcı olarak tanımlanan *Bugün* ve *Sabah* gazeteleriyle birlikte birkaç yayınevinin süresiz olarak kapatılması basına yönelik başlatılan süreli avının sadece sol yayınları içermediğini, tam aksine çok yönlü olduğunu göstermektedir."

Başlangıçta muhtırayı destekleyen *Cumhuriyet* ve *Akşam* gazeteleri de daha sonra eleştirilerde bulunduğu için kapatma cezasına maruz kalmıştır. Ayrıca bu dönemde İsrail Başkonsolosunun sol görüşe mensup bir grup tarafından kaçırılarak öldürülmesi sonucu birçok sol görüşlü gazetecinin bu olaydan dolayı tutuklandığı bilinmektedir (Dursun, 2000: 144). Bu dönemde cezaevine gönderilen gazeteciler hakkında şu cezalar istenmekteydi: "Çetin Altan (7,5 yıl hapis, 2,5 yıl sürgün), Doğan Koloğlu (7,5 yıl hapis, 2,5 yıl sürgün), Osman Arolat (25 yıl hapis 9 yıl sürgün), Can Yücel (15,5 yıl hapis, 9 yıl sürgün), Mehmet Emin Bozarslan (13,5 yıl hapis, 4,5 yıl sürgün), Ahmet Hamdi Dinler (8,5 yıl hapis, 2,5 yıl sürgün), Mümtaz Soysal (6 yıl hapis, 2 yıl 2 ay sürgün), Süleyman Ege (30 yıl hapis, 16 yıl sürgün), Vahap Erdoğan (34 yıl hapis), Muzaffer Erdost (30 yıl hapis, 12 yıl sürgün), Turhan Dilligil (5,5 yıl hapis), Zeki Kılıç (1,5 yıl hapis), İsmail Beşikçi (13 yıl hapis) ve Abdülkadir Billurcu (4 yıl 1 ay hapis)" (Kabacalı, 1990: 206-207).

14 Ekim 1973 tarihinde yapılan genel seçimler ile Türkiye sivil yönetime tekrardan geçiş yapmıştır. Sivil yönetim ilk olarak genel bir af çıkarmıştır. Ancak 142. Maddeye ilişkin hapis yatanlar bundan muaf tutulmuştur. Bu hükümlüler Anayasa mahkemesinin kararıyla 1974 yılında cezaevinden çıkabilmişlerdir (Topuz, 2015: 253). Berktaş'a (2010: 14) göre 1974 yılında başlayan Kıbrıs Barış Harekâtı, Türk basınını uzun zaman sonra genel olarak bütüncül bir yapıya kavuşturmuş ve basın askeri harekâtı desteklemiştir.

1980 darbesine kadar geçen sürede hükümet liderleri basın ile aralarını iyi tutmaya çalışmışlardır. Ancak bu süreçte basın özgürlüğü karşısında yeraltı güçleri yer almıştır (Topuz, 2015: 253). Bu anlamda ülkede yaşanan şiddet olayları basın alanına da yansımıştır. Gazetecilere baskıların ve tehditlerin arka arkaya geldiği dönemde Abdi İpekçi suikasta uğramıştır. İpekçi'nin ölümü gazetecilerin can güvenliğinin kalmadığının bir göstergesi olurken basın özgürlüğünün de ortadan kalkmaya başladığını göstermektedir (Güngör, 2010: 115). Bu dönemde öldürülen gazeteciler arasında *Orta Doğu* gazetesinden İsmail Gerçekşöz ve Trabzon'da öldürülen Muzaffer Feyizoğlu isimleri de bulunmaktadır (Topuz, 2015: 254).

12 Eylül 1980 tarihinde ise Türkiye bir kez daha darbeye maruz kalmış ve askeri yönetim iktidara el koymuştur. Yönetime el koyan Milli Güvenlik Konseyi, demokrasinin siyasilerden temizlenmesi adına ilk olarak meclisi feshetmiştir. Bununla yetinmeyerek belediye başkanlarını da görevden alarak mahalli idarelere kadar müdahalede bulunulmuştur (Zürcher, 2012: 401-402). Ardından Milli Güvenlik Konseyinin lideri Kenan Evren devletin başına geçmiştir. Türkiye'nin sosyal ve politik yapısını dizayn etmek isteyen cuntacılar bu doğrultuda bir anayasa hazırlayarak halk oylamasına sunmuşlardır. Evet oyu için beyaz renk hayır oyu için mavi renk tercih edildiği için bu süreçte basına mavi renk kullanımı noktasında sansür uygulandığı bilinmektedir (Berktaş, 2010: 22).

27 Mayıs Darbesinde olduğu gibi 12 Eylül Darbesinde de basın benzer tutum sergileyerek askeri müdahaleyi desteklemiştir. Bu süreç içerisinde basın genel olarak siyasetçileri ağır eleştirilerle suçlamıştır. Basın, siyasilerin sorunları çözemediğini ön plana çıkararak kurtuluşu askeri müdahalede görmüştür (Dursun, 2000: 223). Konsey, basın üzerinde de yoğun bir baskı kurmuştur. Birçok gazete kapatılırken birçok gazeteci de gözaltına alınmıştır. Gözaltına alınan gazetecilerinden 75 kişi yargılanmış ve toplamda 317 sene hapis cezasına çarptırılmıştır (Güngör, 2010: 115-116).

1971 Muhtırasından 1980 darbesine kadar geçen sürede Kenan Evren, basını şu şekilde tasvir etmektedir: “nerede basıldığı, sahibinin kim olduğu belli olmayan, malum bazı

illegal örgütler hesabına çalışan “Naylon Basın’ın” toplum üzerinde büyük bir tahribat yaptığını biliyorduk.” Dönemin yöneticilerinin ‘Naylon Basın’ ile mücadelede yetersiz kaldığını vurgulayan Evren, hukuki yöntemlere başvurulmasını da yanlış bulduğunu ifade etmektedir (Evren, 1995: 19).

Milli Güvenlik Konseyinin hazırladığı 1982 Anayasasında hak ve özgürlükler ikinci plana atılmıştır. Bireylerin devlete karşı sorumlulukları üzerinde özellikle durularak görevleri ön plana çıkartılmıştır (Berktaş, 2010: 22). Yapılan yeni anayasanın demokratik olmadığına dair dile getirilen eleştirilere Kenan Evren “biz kimseye demokratik bir anayasa yapacağız diye söz vermedik, tam tersine devleti bireyden koruyan bir anayasa yapacağız” şeklinde cevap vermiştir (Belge, 2012: 644).

2.5. 1980 Sonrası Türk Basını

1980 yılında demokrasiye müdahale edilerek sivil yönetime son veren darbeyi Kenan Evren, “Demokratik düzen ve rejimin şimdiye kadar sağlıklı bir biçimde işlemesine imkân vermeyen tün engelleri, bir daha böyle bir müdahalenin yapılmasına imkân bırakmayacak bir şekilde kaldırmaya kararlıyız” ifadeleriyle açıklayarak söz konusu askeri harekâtı demokratik sistemin işleyişi için yapıldığını ileri sürmüştür (Dursun, 2000: 218). Turgut Özal tarafından ise “Eğer 12 Eylül olmasaydı 24 Ocak Kararları başarılı olamazdı” ifadesi ulusal iktisadi yapı ile global sistemin uyumu noktasında 1980 darbesinin yapılma nedeni olarak görülmektedir (Kaya, 2009: 234).

6 Kasım 1983 tarihinde genel seçimler yapılarak devlet yönetimi sivil iktidara geçmiştir. Seçimleri kazanan Anavatan Partisi ve Turgut Özal olmuştur. Bu seçim sürecinde siyasetçiler ilk defa televizyondan faydalanarak seçim kampanyalarını yürütmüşlerdir. Evren ise seçimden bir gün önce TRT’ye çıkarak halkın Anavatan Partisine oy vermemesini telkin etmiştir (Tanör, 2003: 61). Halkta karşılığını bulmayan bu çağrı askeri müdahalenin doğru bulunmadığına da bir işarettir. Askeri cuntanın isteğine karşı çıkan halk, siyasi yönetimi özgür iradesiyle belirlemiştir.

İktidara geçen Özal, basın ile ilişkilerini iyi tutmaya çalışmıştır. Ancak zamanla Özal’a da eleştirilerini yöneltmeye başlayan basın özellikle dış politika ve asayiş konularında görüşlerini dile getirmiştir. Başbakanın eleştirilmesinin ardından basın mensuplarının güveni yerine gelmeye başlamış ve Kenan Evren de açıktan eleştirilir olmuştur (Heper, 2011: 223).

24 Ocak Kararları sonrası gazete kâğıdına uygulanan sübvansiyonlar kaldırılmıştır. Bunun sonucu olarak da gazeteler daha fazla reklam ve ilan için rekabet etmeye başlamışlardır. Promosyonların da ön plana çıkmasıyla basın büyük sermayelere ihtiyaç duyar hale gelmiştir. Bu yüzden gazeteler kapanmaya ya da sermaye sahipleri tarafından satın alınmaya başlanmıştır (Koloğlu, 1994: 161).

1980'lerin son döneminde Kıbrıslı iş insanı Asil Nadir'in büyük bir sermaye ile medya sektörüne girişi holdingleri ortaya çıkarmış ve 1990'lı yıllarda da holdingleşen medya kuruluşlarının sayısı giderek artmıştır. Bu gelişme gazeteci kökenli medya sahiplerinin sektörden birer birer çekilmesine yol açmıştır (Özgen, 2001: 22). Böylelikle basın sermaye kuruluşlarıyla bütünleşmeye başlamıştır. Piyasada hâkim güç olan 'tröstler, karteller, holdingler' basın kuruluşlarını da ele geçirmesi sonucu holding basını ortaya çıkmıştır (Çavdar, 2007: 554).

1985 yılında iktidarın, basını kontrol altına almak için araştırmalar yaptığı duyulunca 'basının kendi kendisinin kontrolünü sağlayacak' bir mekanizmanın kurulması için girişimler başlamıştır. 6 Şubat 1988 tarihinde kurulan konsey, basın üzerindeki kısıtlamaları eleştirerek bu sorunları uluslararası forumlara taşıyarak bu platformlarda tartışılmasını sağlamıştır (Koloğlu, 2015: 155). Basına ilişkin açılan davalar ve tutuklanan gazeteciler, uluslararası meslek örgütleri tarafından tepkiyle karşılanmıştır. Bu yüzden 1988 yılının Aralık ayında Turgut Özal'a, Uluslararası Basın Enstitüsü Müdürü Peter Galliner tarafından bir mektup gönderilmiştir. Mektupta ilk olarak Türkiye'nin 1949 yılından beri Avrupa Konseyine üye olduğu noktası hatırlatılmıştır. Ardından gazetecilere karşı açılan davalara ve verilen cezalara değinilerek basına karşı uygulanan baskıya dikkat çekilirken Türkiye'nin basın yasalarının diğer Avrupa ülkeleri baz alınarak düzenlenmesi talep edilmiştir (Topuz, 2015: 272-273).

Özal ise iktidarı boyunca basını kendi tarafına çekebilmek için yetkilerini kullanmaktan çekinmeyerek devlet teşviklerinden basının faydalanmasını sağlamıştır (Sönmez, 1996: 76). Örneğin Özal, ABD gezisinde yurt dışından uydu vasıtasıyla Türkiye için yapılacak Türkçe televizyon yayınlarının önünde yasal bir problem olmadığını beyan etmesi televizyon yayıncılığının teşviki olarak algılanmıştır (Aziz, 1999: 103). Ayrıca Berktaş'a (2010: 27) göre Özal, basın özgürlüğünün önemini göremeyerek basının demokratikleşme sürecindeki faaliyetlerine zıt bir şekilde 'anayasayı bir kere delmekle bir şey olmaz' diyerek demokratik sisteme ve hukuk sistemine zarar vermiştir.

Özal, her ne kadar basın ile arasını iyi tutmaya çalışmış olsa da toplumsal olaylar basına kısıtlamaları da beraberinde getirmiştir. Bu doğrultuda 1991 yılında giderek artan terör karşısında Özal'ın Cumhurbaşkanı Yıldırım Akbulut'un da Başbakan olduğu dönemde Terörle Mücadele Kanunu çıkartılmıştır. Bu kanun basın alanına da ağır yaptırımlar ve kısıtlamalar getirilmesine sebep olmuştur (Topuz, 2015: 276-278). Bu kanun sonrası gazeteler terör olaylarını kısa haberler olarak hazırlayıp arka sayfalarda yer vermeye zorlanmıştır. Bazı gazeteciler de 'halkı askerlikten soğutma' gerekçesi öne sürülerek Genel Kurmay Askeri Mahkemesi tarafından yargılanarak cezaevine gönderilmiştir (Berktaş, 2010: 30). Basın Konseyinin 1990-93 yılları arası döneme ilişkin açıkladığı rapor gazeteciler için 90'lı yılların ilk yarısının kâbusa döndüğüne işaret etmektedir. Bu raporda 309 gazetecinin saldırıya uğradığı ve 34 dergi-gazete bürosuna da zarar verildiği açıklanmaktadır. İlgili yıllar içerisinde Çetin Emeç, Turan Dursun, İzzet Keser, Musa Anter ve Uğur Mumcu gibi isimler de öldürülmüştür (Topuz, 2015: 280-283). Basın şiddet olaylarıyla sarsılırken 1994 yılının Nisan ayında 3984 sayılı Radyo ve Televizyonların Kuruluş ve Yayınları Hakkındaki Kanunun kabul edilmesiyle Türkiye'de yayıncılık alanında devlet tekeline son verilerek karma sisteme geçilmiştir (Işık, 2007: 218-220).

1994 yılında yapılan seçimlerden sonra basın özellikle İslamcılık ile ilgilenmiştir. Çünkü 1994 yılında yapılan yerel seçimlerde Necmettin Erbakan'ın partisi olan Refah Partisi, seçimden başarıyla çıkmıştır. Ardından 1995 yılında yapılan genel seçimlerde de barajı geçmeyi başaran parti, siyasi arenada İslamcılık adına önemli bir aktör olarak yerini almıştır (Çakır, 1994: 19-21). Ancak ordu, Refah Partisinin yer alacağı bir koalisyon hükümetine karşı engel olmak için basın üzerinden uyarılarda bulunmuştur. Merkez medyanın önemli isimleri Dinç Bilgin ve Aydın Doğan da Tansu Çiller'i Refah Partisi ile koalisyon yapmaması konusunda ikna etmeye çalışmışlar fakat başarılı olamayarak RefahYol koalisyonunun kurulmasını engelleyememişlerdir (Cemal, 2010: 216). Bu koalisyon üzerine merkez medya mensupları ise 'laikliğin elden gittiği' ve 'Türkiye'nin karanlık bir rejime sürüklenmekte olduğu' şeklindeki ifadeleri ön plana çıkararak bir söylem oluşturmuşlardır (Erdoğan, 1999: 51). Yine medyaya yansıyan örneklerden bir diğeri Refah Partisinin mitinginde başörtülü, çarşafli kadınların ve çember sakallı erkeklerin yer aldığı şeklinde olmuştur (Kozanoğlu, 2001: 65). Aradan geçen günler basın üzerinden Refah Partisine uyarılarla geçmeye devam etmiştir. *Sabah* gazetesinde yer alan bir açıklamaya göre 'Karadayı'dan Humeyni Dersi' başlığı rejime yönelik bir uyarı olarak kabul edilmiştir. MİT Müsteşarı Teoman Koman ise

Hasan Celal Güzel aracılığıyla basına ve hükümete darbe yapılabileceğine dair bir işaret vermiştir (Cemal, 2010: 222).

Süreç içerisinde Erbakan'ın İran, Libya ve diğer İslam ülkelerine yaptığı ziyaretler merkez medya tarafından sıklıkla ağır bir şekilde eleştirilmiştir (Ahmad, 2007: 207-208). Sincan'da Kudüs Günü gerçekleştirilen etkinlikte tankların caddede yürütülmesi medya tarafından 'Tanklar Yürüdü' başlığıyla verildiği için siyasi imgeye dönüşmüştür. Yaşanan bu olay sonrası Genel Kurmay Başkanı Çevik Bir, gazetecilere 'Sincan'da demokrasiye balans ayarı yaptık' açıklamasını yaparak resmen darbe öncesi son uyarıda bulunmuştur (Birand ve Yıldız, 2012: 200-201). Medya da bu süreçte 'ordu, asker, militarizm' gibi kavramlar yerine 'paşalar' sözcüğünü ön plana çıkararak 'paşalar kızdı, paşalar güldü' gibi manşetlerle orduyu toplumsal meselelerin içine çekmiştir (Göle, 2003: 179). Yaşanan bu sürecin ardından 28 Şubat 1997 tarihinde ordu tarafından siyasete müdahale gelmiş ve bir kez daha sivil yönetim anlayışı zarar görmüştür. Ilıcak, 28 Şubat sürecine ilişkin merkez medyanın ordu ile iş birliği yaptığını ve gelişmelere katkı sağladığını ifade etmektedir (Ilıcak, 2012).

2001 yılında yaşanan ekonomik kriz sonucunda medya sektörü de etkilenecek şekilde işini kaybedenlerin sayısı 4000 kişi olarak belirtilmiştir. Sektörde gruplar halinde işten çıkarılan kişilerin yasal haklarından yoksun bulunmaları durumu trajik bir hale dönüştürmüştür (Tılıç, 2001: 13). Bu durum da Türk basın tarihinde kitlesel işsizliğin daha önce görülmediği boyutlara ulaşmasına neden olmuştur. Ekonomik sorunların faturası çalışanlara kesilmiştir (Demir, 2007: 227).

2.6. AK Parti Döneminde Basın

3 Kasım 2002 tarihinde yapılan erken genel seçimler sonucu 2001 yılında kurulan AK Parti tek başına iktidara gelmiştir. Parti ilk iktidar yıllarında Avrupa Birliği (AB) politikalarına ağırlık vererek fikir ve ifade özgürlüğü noktasında önemli adımlar atmıştır. AK Parti bir sonraki seçimden de oyunu artırarak birinci parti çıkmayı başarmış ve iktidarını sağlamlaştırmıştır. Diğer dönemlerde ve siyasi partilerde olduğu gibi AK Parti de medyayı kendi tarafına çekmek istemiştir. Muhalefete devam edenler ise tıpkı diğer dönemlerde olduğu gibi bu dönemde de kontrol altında tutulmak istenmiştir. 2002 sonrası da işten çıkarılan gazeteciler, yayınına son verilen medya kuruluşları olmuştur.

Türk basın tarihinin kilometre taşlarından biri olan Doğan Medya Grubu çalışanı muhalif gazeteci Emin Çölaşan 2007 yılında iktidar tarafından kovulduğunu ileri sürmektedir.

Çölaşan, Doğan Grubunun iktidardan gelen talebi kabul etmesinin nedeni olarak ise Petrol Ofisi A.Ş.'ye kesilen 1,2 milyar dolarlık vergi cezası olduğunu ifade etmektedir. Çölaşan'a göre daha önce eşi benzeri görülmemiş bu cezanın karşısında Doğan Grubu iktidara boyun eğmek zorunda kalmıştır (Çölaşan, 2007). Bir başka muhalif gazeteci Bekir Coşkun da benzer iddialarda bulunarak Doğan Medya Grubundan 2009 yılında iktidarın talebi sonrası kovulduğunu belirtmektedir (Coşkun, 2011).

2007 yılında Hrant Dink'in öldürölmesi ise Türk basınındaki çoğulculuğa zarar vermiştir. İsmail Cihan Hayırsever de 2009 yılında sokak ortasında kurşunlanarak öldürölren bir diğler gazetecidir. 2016 yılında 15 Temmuz darbe girişimine karşı durmak için meydanlara inen gazeteci Mustafa Cambaz da şehit edilenler arasındadır.

Dönemin bir diğler önemli olayı ise Sabah Grubunun, Çalık Grubu tarafından satın alınmasıdır. Dönemin Başbakanı Recep Tayyip Erdoğan ile Çalık Grubunun dünür olması bu satış üzerinden muhalefetin yoğun bir eleştiri yöneltmesine neden olmuştur. Bu satış için Çalık Grubuna iki devlet bankasının kredi vermesi de eleştirileri artırmıştır.

Hürriyet gazetesinden ayrılıp *Habertürk* gazetesine geçen Bekir Coşkun muhalif yazılarını burada da sürdürmüştür. Coşkun, gazetenin yönetiminden öğrendiğine göre yazdıklarıyla iktidarı rahatsız etmeye devam etmiştir. Coşkun, "İşin ilginç yanı tıpkı Aydın Doğan'a bir şekilde gönderdikleri gibi bunlara da bir liste gelmişti" diyerek bu gazeteden kovulmasının arkasında da iktidarın olduğunu ileri sürmektedir (Coşkun, 2011: 91).

15 Temmuz 2016 tarihinde ise Fetullahçı Terör Örgütü/Paralel Devlet Yapılanması (FETÖ/PDY) tarafından organize edilen darbe teşebbüsü sonrası Koza-İpek ve Feza Gruplarının medya kuruluşları kapatılmıştır. Her iki grup iktidara karşı cephe almış ve darbe kalkışmasına kadar geçen sürede iktidarı zayıflatmaya çalışmıştır. Muhafazakâr yayıncılık anlayışına sahip bu gruplar tarihteki *Volkan* gazetesinin yaptığıının bir benzerine imza atarak devlete karşı isyanı teşvik etmişlerdir.

Dönemin bir diğler önemli olayı Doğan Medya Grubunun, Demirören Grubuna 2018 yılında satılmasıdır. Demirören Grubunun iktidara yakın olması ve medyadaki muhalif yayıncılığın her geçen gün azalması büyük eleştirilere yol açmaktadır. Sabah Grubunun satış işleminde olduğu gibi yine bu satış işleminde de Demirören Grubuna devlet bankası tarafından kredi verilmesi eleştirileri artırmıştır.

Tarihsel sürece bakıldığında iktidarlar, basını kendi saflarına çekmek için çaba sarf etmektedir. 80 sonrası dönemde ise basın, holdinglerin bünyesine katılarak prestije hizmet eder duruma dönüştürülmüştür. Holding patronları basını kendi ekonomi-politik çıkarları için araç olarak görerek hükümetler ile pazarlık noktasında medya kuruluşlarını kullanır duruma gelmiştir. Bu son dönem de göstermiştir ki iktidarlar değişse dahi basın üzerindeki mücadele devam etmektedir.

3. İslamcılık Düşüncesinin Gelişimi

İslamcılık fikriyatı İstanbul merkezli olarak ortaya çıkmış ve 1924 yılında Hilafetin kaldırılmasına kadar da İslamcılık hareketinin merkezi konumu olmuştur (Kara, 2013: 16). Modern Arapçada “İslâmcılık” kavramını karşılayan bir sözcük yoktur. “İttihad-ı İslâm” (İslâm birliği) kavramı ise 19. yüzyılın sonlarına doğru, İslâm coğrafyasında yaygınlaşmıştır. Bu kavram çerçevesinde ifade edilen görüşler Batı’da “Panislâmizm” veya kısaca “İslâmizm” şeklinde karşılık bulmuştur. “İslâmcılık” sözcüğü Fransızca ibarenin karşılığı olarak değerlendirilebilir (Doğan, 2013: 126). İttihad-ı İslam kavramını ilk kullanan ise Türköne’ye (2004: 210) göre 1869 yılında *Hürriyet* gazetesindeki yazısında Namık Kemal’dir. Karpat’a (2013: 194) göre de ilk kullanan Namık Kemal’dir ancak 1872 yılında *İbret* gazetesindeki yazısında kullanmıştır. Her ne kadar tarih konusunda bir uzlaşma olmasa da kavramı ilk kullanan kişi olarak Namık Kemal ismi üzerinde ortak bir görüş mevcuttur.

Guida ve Çaha’ya (2013: 564) göre İslamcılık kavramı Türkçe yazında ilk kez, Akçura’nın (2015: 18) 1904 senesinde kaleme almış olduğu ‘Üç Tarz-ı Siyaset’ isimli eserinde ‘İslamiyyet’ şeklinde ele alınırken kavram 1918 yılında Gökâlp’in ‘Türkleşmek İslamlaşmak Muasırlaşmak’ ve Sait Halim Paşa’nın ‘Buhranlarımız’ eserlerinde ‘İslamlaşmak’ olarak karşımıza çıkmaktadır (Kara, 1997: 33; Sait Halim Paşa, 1998: 184).

İslamiyet’in ideolojiye dönüştürülmesini ise Türköne, 1867-1873 yılları arasında İstanbul’da bir grup Osmanlı aydınının modern dünyanın meydan okumalarına karşı koyma çabası olarak değerlendirmektedir (Türköne, 2004: 13). Kurtoğlu (2004: 201) da benzer şekilde İslam coğrafyasının maruz kaldığı Batı sömürgeciliği karşısında İslamcılığın siyasal kurtuluş ideolojisi olduğuna dikkat çeker. İslamcılık, genel anlamıyla İslam’ın yalnızca uhrevi boyutu ön plana çıkaran bir din olmasından ziyade dünyevi alanı da düzenleyen (Mantran, 1995: 233), buna bağlı olarak da siyasi, ekonomik, kültürel, toplumsal vs. birçok alanda istek ve tavsiyeleri olan bir din olduğunu düşünen bir akım olarak tanımlanabilir (Koyuncu, 2015: 75). Kara (1997: 16) ise İslamcılık düşüncesini biraz daha detaylandırarak “İslâmcılık, XIX-

XX. yüzyılda İslâm'ı bir bütün olarak (inanç, ibadet, ahlâk, felsefe, siyaset, hukuk, eğitim...) 'yeniden' hayata hâkim kılmak ve akılcı bir metotla Müslümanları, İslâm dünyasını batı sömürsünden, zalim ve müstebit yöneticilerden, esaretten, taklitten, hurafelerden kurtarmak, medenileştirmek, birleştirmek ve kalkındırmak uğruna yapılan aktivist ve eklektik yönleri baskın siyasî, fikrî ve ilmî çalışmaların, arayışların bütününe ihtiva eden bir düşünce ve harekettir" şeklinde değerlendirmektedir.

Türköne'ye göre ise İslamcılık, İslamiyet'in gelenekselliğini yansıtan kadere rıza, itaat, tevekkül vb. davranış biçimlerinin ön plana çıkarılmasından ziyade birey aklını önceleyerek harekete geçirmeye yönelik sözleri tavır alışlara kılavuz etmeye yönelmiştir. "İslamcılık, insan iradesini ve doğrudan insanı temel alan yaklaşımıyla, orijinal kaynaklara dönüşü savunarak, İslam'ın entelektüel birikimini reddetmesine rağmen insanın merkez olduğu yeni bir İslam anlayışını savunmuştur." Böylelikle Tanrının iradesi, modern devirlerin ürünü olan insani ölçütlerle tekrardan değerlendirilmektedir (Türköne, 1991: 32).

İslamcılığın ortaya çıktığı on dokuzuncu yüzyılda Osmanlı Devletine bakıldığında Balkan uluslarının birer birer isyan ettiği, devletin toprak kaybettiği ve uluslararası güçlerin hegemonya mücadelesi karşısında toprak bütünlüğünü korumaya çalışarak sürdürülebilir politikalar geliştirmeyi hedefleyen bir devlet görüntüsü karşımıza çıkmaktadır. Bu anlamda devletin aydınları da farklı düşünce akımlarını savunarak Osmanlı Devletini içine düştüğü darboğazdan çıkarmayı amaçlamıştır. Dönemin ön plana çıkan İslamcı yazarları arasında Mehmet Akif, Said Halim Paşa, Filibeli Ahmet Hilmi, Elmalılı Hamdi, Babanzade Ahmet Naim, Abdürreşit İbrahim Efendi gibi isimler gösterilebilir.

Bulaç'a (2005: 59) göre dönemin İslamcıları için genel anlamda İslam âleminin iktisadi, siyasi ve teknoloji gibi alanlarda yaşadığı gerilemenin ve çöküşün perde arkasında ahlaki ve fikri temelde zafiyet yatmaktadır. Bu anlamda gelenekte, yerleşik kurumlarda, saltanat rejiminde ve dış etkiler dolayısıyla uygulanan yanlış politikalarda gerilemenin nedenleri aranmıştır.

Çözüm olarak da Kur'an ve sünnete dönülmesini, içtihat kapısının açılmasını ve cihat ruhunun canlandırılmasını savunmuşlardır (Bulaç, 2005: 59). Tunaya da dönem İslamcıları için çözüm olarak 'tam İslamlaşmak' olduğuna vurgu yapmaktadır (Tunaya, 2007: 258). Bu anlamda Batı karşısındaki yenilgi İslamiyet'in kendi yenilgisi olarak yorumlanmıştır (Kara, 2004: 36).

Akdoğan'a (2002: 21) göre on dokuzuncu yüzyılda İslam dünyasında gözlemlenen İslami kökenli hareketlerin temel amaçlarından bir tanesi İslamiyet'i topluma ve siyasete yeniden hâkim kılmaktır. Diğerisi ise Batılı fikir ve düşünce akımlarıyla birlikte Batılı kurumların İslam'daki karşılığını üreterek İslamcılığı modern bir ideoloji gibi sistemleştirmektir.

II. Abdülhamit Döneminde ise iç siyasette Osmanlı Müslüman halkını tek bayrak altında bir arada tutma çabasının yanı sıra dış siyasette de diğer ülkelerdeki Müslümanları halifelik makamı etrafında toplama isteği hâkim olmuştur (Mardin, 2017: 94). Bu anlamda II. Abdülhamit, İslamcılığı halifelik makamını güçlendirici bir misyonda görüp Panislamist yaklaşımlarla payitahtı güçlendirmek istemiştir (Subaşı, 2013: 570). Bu anlamda temel amaç statükoyu korumak olmuştur (Çetin, 2001). Karpat'a göre (2009) II. Abdülhamid Döneminde İslamcılık devlet ilkesi haline gelmiştir. Landau'ya göre (2001: 79) II. Abdülhamit ayrıca yurt dışından öğrencilerin İstanbul'a gelerek eğitim almaları için burs imkânı sağlamıştır. Çünkü öğrencilerin eğitimlerini tamamlayıp ülkelerine döndükleri vakit Panislam propagandası yapacaklarını düşünmüştür. Ayrıca II. Abdülhamid tarikatların teşvik edilmesiyle birlikte İslam kültürünün ve bu bağlamda ideolojisini de yaymaya çalışmıştır (Tapper, 1993: 12). Diğer taraftan Tunaya da II. Meşrutiyet Döneminde İslamcılık akımını savunanların ortak görüşünün İslamiyet'ten uzaklaşmak olduğuna işaret etmektedir (2007: 258)

İttihat ve Terakki'nin yönetimde etkin olduğu dönemde ise muhafazakâr İslamcılar karşısında yenilikçi bir anlayışı benimseyen İslamcılar da görüşlerini dile getirmişlerdir. Bu anlamda İslam'ı reddetmemekle birlikte Batı ile İslam arasında sentez kurmaya çalışan ve bu doğrultuda modernleşme adımlarına yön vermek isteyen aydınlar Batı karşısında daha hoşgörülü bir anlayışı benimsemişlerdir. Muhafazakâr İslamcılar ise İslami değerleri ön plana çıkararak Batı anlayışını reddetmişlerdir (Küçük Sevil, 2005: 38). Temel olarak bu dönemde İslamcılık anlayışı dini argümanlarla desteklenen milliyetçi bir çizgide olmuştur (Çetin, 2001).

Cumhuriyet Döneminde ise kurucu irade, Kurtuluş Savaşının ardından ihtiyaç duyulmayacağını düşündüğü İslami önderleri tasfiye yoluna giderek Osmanlı'dan beri süre gelen modernleşme adımlarını daha güçlü ve keskin bir şekilde devam ettirmeyi tercih etmiştir. Bu doğrultuda, Osmanlı ile Cumhuriyet Dönemi modernleşme adımları arasında bir kopuştan ziyade devamlılık vardır. Cumhuriyet Döneminde “modernleşme için modernleşme” hedeflenmiştir. “Milliyetçilik ve laikliği projelerinin temel taşları olarak belirleyen Kemalist

seçkinlerin laiklik politikalarıyla güttükleri amaç, İslam dininin ve temsilcilerinin siyasal, toplumsal ve kültürel alanlardaki yetkilerini, güçlerini ve görünürlüklerini ortadan” (Ete, 2003: 48) kaldırmaya yönelik olmuştur. Bu doğrultuda Cumhuriyet’in ilk yıllarında İslami-siyasi hareketlerde önemli bir kırılma süreci yaşanmıştır.

Bu kırılma Çetin’e (2001) göre saltanatın ve halifeliğin kaldırılmasının ardından gerçekleştirilen reformlarla birlikte İslamcı kesimden gelebilecek muhalif hareketlerin önü kesilmiştir. Özellikle birinci ve ikinci dönemde görev yapan ‘sakıncalı’ milletvekillerinin tasfiye edilmesi reform hareketlerinin parlamentodaki karşılığı olurken İslamcılık da sahne dışına itilmiştir. “Gerek İslamcılığın gerekse hem ‘semboller’i hem de ‘fonksiyonları’ itibariyle sahip olduğu güce istinaden İslam’ın söz konusu platformların dışına itilmesi İslam’ın milliyetçi çerçeve içerisinde bir ehlileştirilmesi/Protestanlaştırılması sürecini başlatmıştır. Sivil İslam’a karşı tavırdan öte kültürel muhafazakarlıktan ibarettir.”

Acar ve Altunok’a (2012: 83) göre Cumhuriyetin ilanından itibaren dini grupların siyasal memnuniyetsizlikleri muhalefetin temelini oluşturmuştur. Devletin laik karakterine karşı çıkan dini gruplar, sert tepkilerle karşı karşıya kalmıştır. Bu nedenle bazı radikal İslami gruplar gizlilik içerisine girerek muhalefetlerini uzun bir zaman diliminde örtülü ve gizil bir şekilde yürütmüştür.

Şentürk’e (2011: 115) göre Cumhuriyet Döneminin radikal reformlarının İslamcılardaki karşılığı travmatik olmuştur. Travmanın nedeni olarak görülen reformlar, “halifeliğin kaldırılması, tekke ve zaviyelerin kapatılması, hatta bir dönem Kur’an eğitiminin bile yasaklanması, ezanın Arapça aslı yerine Türkçe tercümesinin okunması ve benzeri birçok değişikliğin yanı sıra laiklik ilkesinin devletin anayasal düzeninin temel ilkelerinden biri haline gelmesi”dir. Bu yüzden de Aktay (2008: 37), Cumhuriyet Döneminden başlatarak İslamcı politika ve düşünce alanında uzun bir fetret dönemi yaşandığını belirtir. Ancak daha sonra ortaya çıkan düşünürler eliyle tekrar canlandırılan ve ilk ifadeleri ortaya konan çizgiler sayesinde ilk dönem İslamcıları arasında düşük düzeyde de olsa bir devamlılığın olduğunu vurgular. Bu devamlılığa rağmen bazı farklar da ortaya çıkmıştır. İlk dönem İslamcılarının önemli bir bölümü, resmi ideolojinin önde gelen teorisyenleri ve sözcüleri olmasına rağmen Cumhuriyet sonrası İslamcılık anlayışının, özellikle de 1950’li senelerin sonlarından itibaren oldukça aşikâr olmaya başlayan kültürel ve toplumsal dalgada seçkinleşen bir akım olarak en önemli niteliği kaynağını toplumdan alması olmuştur.

Demokrat Parti'nin 1946 yılında kurulmasıyla birlikte siyasal yaşamda demokratikleşme yaşanmış ve tek parti rejimi karşısında muhalif bir söylem resmiyet kazanmıştır. Grigoriadis (2009: 1194), 1946 yılında çok partili siyasete geçişi, İslam'ın kamusal alanda yükselen rolüne bağlamaktadır. Tunaya (2007: 169-170) çok partili yaşama geçişin ardından dini hassasiyetleri benimseyen laiklik ve gelenek konularına odaklanan partilerin kurulmaya başlandığına işaret etmektedir. Bu partilerden muhafazakârlığı ön plana çıkaran Millet Partisi, İslam'ın yükselmesini hedefleyen İslam Koruma Partisi, parti tüzüğüne ilk olarak dinci bir parti olduğunu vurgulayan Arıtma Koruma Partisi ve İslami esasları temel alan Türk Muhafazakâr Partisi gibi siyasi oluşumlar faaliyete geçmiştir.

Muhalif söylemin temeli tek parti rejiminin uyguladığı dini politikalar olmuştur. Muhalefetin dini söylemler ile inşa ettiği yaklaşımı CHP'nin de dini politikalarında yumuşamayı beraberinde getirmiştir. DP çevresinde oluşan siyasi muhalefet muhatap alınmak zorunda kalmıştır (Kurtoglu, 2004: 211). Bu doğrultuda CHP, din adamlarının aldıkları eğitimlerinin iyileştirilmesi talebine cevaben Milli Eğitim Bakanlığına bağlı olarak imam ve hatipler için özel din seminerlerinin düzenlenmesine karar vermiştir. 1949 yılında ise imam hatip kursları açılarak Ankara'da da İlahiyat Fakültesinin kurulmasına ilişkin kanun mecliste kabul edilmiştir (Jaschke, 1972). Bu adımlarla birlikte 1949 yılında ilkökul müfredatına seçmeli din dersi eklenirken 1925 yılında kapatılan türbeler de yeniden ziyarete açılmıştır (Tunaya, 2007). Ancak bu adımlar halk nezdinde yeterli görülmemiş olacak ki tek parti döneminin politikalarından memnun olmayan kitlenin isteklerini siyasal söylemine eklemlemeyi başaran Demokrat Parti, 1950 yılında iktidara gelmeyi başarmıştır. DP'nin iktidara gelmesiyle birlikte dini düşüncelerin özgür bir ortamda ifade edilebilmesinin önü açılmıştır (Kurtoglu, 2004: 211).

“Çok partili hayata geçiş ile bir anlamda İslamcıların demokrasi ile tanışması hatta demokrasiye ısınması başlamış oldu. 1950'li yılların siyasal anlamda demokrasiye geçiş olarak tanımlandığını ve bu dönemde; Ankara Üniversitesi'ne bağlı bir İlahiyat Fakültesi'nin açılması (1949), din derslerinin ilkokulların programlarına konması (1950), İmam-Hatip okullarının açılması (1951), din eğitiminin ortaokulların programlarına konması (1956), İstanbul'da bir Yüksek İslam Enstitüsü'nün açılması (1959), cami sayısının artması, Kur'an kurslarının açılması (sadece 1951 yılında 236 adet Kur'an Kursu açılmıştır) gibi somut gelişmeler göz önüne alınırsa, demokrasiye geçişin İslamcılar için önemi daha iyi kavranır. Bu süreç doğal olarak İslamcıların demokratik geleneği savunan safta yer alması sonucunu ortaya çıkarmıştır” (Tekin ve Akgün, 2011: 657). Bu gelişmelere ek olarak DP Döneminde

ezanın yeniden Arapça okunmaya başlanması, radyoda dini içerikli programların yayımlanması ve Diyanet İşleri Başkanlığının bütçesinin artırılması gibi gelişmeler de yaşanmıştır (Jaschke, 1972; Tunaya, 2007). DP'nin iktidara gelmesiyle nispeten oluşan liberal ortamda “muhafazakâr ve dini yönelimli akımlar” yeniden gün yüzüne çıkmışlardır (Çiğdem, 2004: 29). Acar ve Altunok'a (2012: 83-84) göre DP Döneminde devletin laik yapısı tartışılmaya açılmamış olsa da dini hassasiyetleri önemseyen bazı grupların devlet bünyesinde çeşitli kademelerde yer bulduğunu belirtmektedir. Bu grupların devlet elitleri ile ittifak oluşturarak devletin DP Dönemine kadar uyguladığı keskin laik politikalarında dönüşüme yol açtıklarını düşünmektedirler. Toprak ve Sakallıoğlu gibi araştırmacılar bu dönüşümü “Kemalist devletin ideoloji ve uygulamalarına İslami unsurların dahil edilmesi” (Gülalp, 2001: 434) şeklinde değerlendirmektedirler.

İslamcı isimlerin devlet kademesinde görev alması, DP iktidarının laiklik konusunda uyguladığı politikalar, ordu tarafından mürteci bir tehdit olarak algılanmıştır. Bundan dolayı 27 Mayıs 1960 askeri darbesini gerçekleştirenler, darbe yapılmasının nedenlerinden biri olarak Atatürk'ün ilke ve inkılâplarından ayrılınmasını ve irticai faaliyetlere göz yumulmasını sebep olarak değerlendirmişlerdir. Bu nedenle darbe sonrası Diyanet İşleri Başkanlığını yeniden düzenlenip toplumsal hayatta dinin kontrol altında tutulmak istenmesi dikkat çekici olmuştur (Yılmaz, 2011: 634).

Kara'ya göre 1960 askeri darbesinin ardından İslamcılık “tercümeler yoluyla gelen aktivist ve entelektüel İslâmcılık üzerinden kendini bu konuda (başka konularda olduğu gibi) ihmal etti, merkezî konumunu unuttu, 1924 yılında kesintiye uğrayan büyük bir gelenek ve birikimle irtibata geçmeyi” yeterince başaramamıştır. Bu nedenle de İslamcılık oryantalistik çalışmaların yaklaşımlarının neredeyse mahkûmu olmuştur. Meselelere yaklaşımında ağırlıklı bir şekilde Mısır merkezli, kısmen Hindistan-Pakistan, devrimin ardından da İran merkezli değerlendirmiştir (Kara, 2013: 16).

1960 sonrası İslamcılık için siyasallaşma çabaları görülse de tam olarak bağımsız bir kimlikten ziyade sağ partilere eklemlenen bir oluşum söz konusudur (Maviş, 2018: 14). Özellikle komünizm tehlikesi karşısında İslamcılar ile milliyetçiler birbirini destekleyerek ortak paydada yer almışlardır (Aytepe, 2016: 179). 1960'lı yıllarda dindar grupların ideolojik ifadelerini milliyetçi ve muhafazakâr söylem inşa etmiştir. 1969 yılına kadar devam eden söylem İslamcılığın bağımsız bir siyasal kimlik oluşturmalarını engellemiştir (Maviş, 2019: 10). Ancak altmışlı yılların sonlarına doğru muhafazakârlık ve milliyetçilik sorgulanarak

1960'ların başında antikomünizm noktasında oluşan İslamcı söylem 1970'li yıllarda milliyetçilik ve sağcılık kavramlarına karşı eleştirel bir tutum geliştirmiştir (Maviş, 2018: 43).

Çiğdem'e (2005: 27-28) göre İslamcılık akımının 1970'li yılların sonlarından itibaren Türkiye'de etkinlik kazanmaya başlamasında iki önemli etken vardır. Birincisi, Milli Görüş hareketinin ve hareketin lideri Necmettin Erbakan'ın etkin olarak Türk siyasal hayatında boy göstermesidir. İkincisi ise yine 1970'li yılların sonuna doğru gerçekleşen İran İslam Devrimi'dir. Bu iki önemli faktöre kadar İslamcılık Türkiye'de, bir yandan düşüncesini ve isteklerini siyasî bir dille formüle etmekten imtina ederken diğer yandan da diğer İslâm toplumlarındaki faaliyetler ile herhangi bir bağ kurma talebinden uzaklaşarak mahalli/yerel/parokyal bir yaklaşımı temsil etmeyi tercih etmiştir.

İslami gruplar 1970'li yıllardan itibaren basit bir muhalif söylem geliştirmekten ziyade politik değişim ve gelişmeyi yönlendirebilecek bir kaynak olarak değerlendirilmeye başlanmıştır (Esposito ve Voll, 1998: 11). Bu durum 1980 askeri darbesine kadar devam etmiştir.

12 Eylül 1980 askeri darbesi Türkiye'deki "İslâmcılık hareketlerinin, cemaat ve tarikatların, dindarlığın, dinle alakalı kurumların değişmesi, dönüşmesi, muhteva ve nitelik kaybına uğraması, maddî göstergeler ve nicelik itibarıyla yükselmesi, bürokrasi ve sermaye-basın çevrelerine eklemlenmesi, entelektüel donanımını artırması, yeni unsurlar kazanması, uyum hattını kuvvetlendirmesi" noktalarında mihenk taşı olmuştur (Kara, 2013: 15).

Askeri darbenin ardından ise normalleşme adımları atılırken İslamcılık akımının yaygınlaşmasında Turgut Özal ismi ön plana çıkmıştır. Çünkü darbenin ardından etkin bir isim olan Özal, İslamcılık faaliyetlerinin yaygınlaşması noktasında toplumsal gelişmeleri hızlandırmıştır. "Özellikle daha öncesinden farklı olarak dışa daha açık modernleşme politikaları, Türkiye'nin hızla ekonomik, siyasal, kültürel, toplumsal birçok alanda Batı'daki tartışmaların Türkiye'ye aktarılmasını da kolaylaştırmıştır" (Tekin, 2013: 553). 80'li yıllardan itibaren kültürel, dini ve siyasi hakların tanınması ve genişletilmesi konusunda gündeme getirilen talepler, devletin geleneksel eşitlik yaklaşımını tartışmaya açmıştır. Bu doğrultuda siyasi taleplerini dini kimlik ve muhafazakâr hayat tarzına referansla ifade eden İslamcı muhalif sesler, etkin bir güç olarak ortaya çıkmıştır (Acar ve Altunok, 2012: 72).

Çiğdem'e (2005: 28) göre bilhassa seksenli yılların ortalarından sonra İslamcılığın kamusal alandaki görünürlüğü önceki dönemlere kıyasla çarpıcı bir şekilde artmıştır.

İslamcılık bu dönemden itibaren “toplumsal görünimleri itibariyle daha yerel (geleneksel ve lafzî), buna karşılık fikrî olarak daha genel (evrensel, yani bir bütün olarak İslâm cemaatinin sorunlarıyla ilgili olma anlamında) bir görünüm” arz edecektir. Narlı’ya (1999: 44) göre İslamcılık, dış etkiler, kentleşme, modernleşme ve sekülerleşme dâhil olmak üzere Türkiye'deki sosyal, ekonomik ve siyasi hoşnutsuzluğa bir tepki olarak büyümüştür.

1980 sonrası İslamcılık, sağ siyasetten ziyade eleştirel bir kalkış noktası ve ivme kazansa da süreç içerisinde Turgut Özal ve Anavatan Partisi (ANAP) liderliğinde gelişen merkez sağın söylemlerinden fazlasıyla etkilenmiştir (Mert, 2011: 418). Sonrasında 1991 genel seçimleri öncesi Refah Partisi, Milliyetçi Çalışma Partisi (MÇP) ve Islahatçı Demokrasi Partisi (IDP) ile ittifak anlaşması yaparak seçimlere girmiştir. Bu ittifak İslamcılık düşüncesini yeniden sağcılaştıran bir hareket olmuştur. 1995 genel seçimlerinde ise Refah Partisi yüzde 21,4 oy alarak seçimden birinci parti olarak çıkmıştır. Necmettin Erbakan, Doğru Yol Partisi (DYP) ile koalisyon hükümeti kurarak başbakanlık koltuğuna oturmuştur (Bora, 2017: 476). Bu sonuç 1990’lı yıllardan itibaren İslamcılık akımının yükselişinin siyasi karşılığı olarak okunabilir (Göle, 2002: 14). Modern Türk siyasi tarihi bağlamında, Refah ve Fazilet partileri sadece kendi özel İslamcı ideolojileri açısından değil, aynı zamanda koşullara tepki veren belirli sosyal sektörlerin temsilcisi olarak da anlaşılmalıdır (Narlı, 1999: 44). Bu doğrultuda Acar ve Altunok’a (2012: 84) göre İslamcı partiler 90’lı yıllarda tabanlarını genişletmeyi başarmışlardır. Kentel’e (2011: 722) göre 1979 yılında İran’da gerçekleşen devrim ile birlikte ivme kazanan İslamcılık, 28 Şubat 1997 tarihine dek devam eden ve modernleşme karşısında “çatışmacı” bir nitelik sunan aynı zamanda “modern devleti” ele geçirmeye çalışan ve giderek daha görünür hale gelen bağımsız bir politik hareket olmuştur.

28 Şubat sonrası kapatılan Refah Partisinin yerine Fazilet Partisi (FP) kurulmuştur. Ancak hemen bu partiye ilişkin açılan kapatma davası sonrası Fazilet Partisi de kapatılmıştır. Fazilet Partisinin ömrü kısa olmuştur fakat Milli Görüş hareketinin bölünmesine zemin sağlamıştır. Bu partinin kapatılmasının ardından parti içindeki muhafazakâr kanat Necmettin Erbakan liderliğinde Saadet Partisini (SP) kurarken yenilikçi olarak konumlanan Recep Tayyip Erdoğan ve Abdullah Gül önderliğinde Adalet ve Kalkınma Partisi (AK Parti) kurulmuştur. AK Parti, 2002 yılında katıldığı ilk genel seçimlerden birinci parti çıkarak hükümeti kurmuştur. Bu sonuç Cumhuriyet tarihinde İslami niteliklere sahip bir partinin tek başına ilk kez iktidar olduğu yeni bir dönemi başlatmıştır.

Yeni dönemde İslamcı hareket, 1980 ve 1990'lı yıllardaki gibi radikal gruplar üzerinden laikliğe saldıran kimliğinden kurtularak 1990'lı yılların sonları ve 2000 yılının başından itibaren neoliberal politikalar çerçevesinde laiklik ile bir uzlaşa inşa etmiştir (Tuğal, 2010). Burada İslamcı hareket için hassas nokta radikallikten sıyrılmak ve yeni söylemler inşa edebilmek olmuştur. Bu alanda çatışmadan ziyade uzlaşa ortamı oluşturulmaya çalışılmıştır.

Yıldırım'a (2014: 83) göre 2000'li yıllar İslamcılar için kırılma noktasıdır. Çünkü bu senelere ulaşana dek İslamcılar her türlü cefaya katlanmıştır. Ancak iki binli yıllardan itibaren de görece özgüven kazanmaya, tek başına iktidar olmaya, ülke olarak hem bölgesinde hem de uluslararası arenada lider rol oynayabileceği inancına sahip olmaya başlamışlardır.

4. İslami Basının Tarihsel Gelişimi

İslami basının oluşumu Osmanlı Döneminden başlayarak günümüzde devam eden bir süreçtir. İslami yayıncılık ilk olarak gazetelerde, Osmanlı Devletinin son döneminde ortaya çıkmıştır. Bu gazetelerden bazıları Cumhuriyetin ilk yıllarında da yayınlarına devam etmiştir. Daha sonra ise İslami yayın yapan gazeteler 1960 sonrası görülmeye başlanırken 1970 sonrasında sayılarında artış olmuştur.

Dergilerde İslami yayıncılık ise Osmanlı'nın yine son dönemlerinde başlamış olmakla birlikte Cumhuriyet sonrası da yayınlara devam etmiştir. İslami yayıncılıkta sınırlı olan gazetelerin aksine dergiler için sayının bir hayli fazla olduğunu söylemek mümkündür. Radyo ve televizyon yayınları özelinde düşünüldüğünde de teknolojik ürünlerin ülkeye gelişine bağlı olarak Cumhuriyet sonrası İslami yayınların bu kitle iletişim araçlarında da başladığı bilinmektedir.

Dursun, (2003: 49) İslami medyanın, dini yaşamın bireysel ve toplumsal boyutlarına vurgu yaparak toplumsal gerçekliği inşa ettiğini ifade etmektedir. Diğer medya kuruluşlarının da kendi ideolojik görüşleri doğrultusunda gerçeklikleri inşa ettiği düşünüldüğünde İslami medyanın da kendi gerçekliğini yansıtması olağan bir durumdur. Zaten İslam dininin de bireysel ve toplumsal öğütler içerdiği bilindiği için İslam dini ile İslami basın arasında doğru bir orantı olduğu söylenebilir. İslami yayınlar bireyi özne konumuna taşıyarak kendi bakış açılarına göre bilinçlendirmeyi amaçlamaktadır. Bireyin gündelik hayatını yakından ilgilendiren aile yaşamı, siyaset, eğitim vb. konularda toplumun geneli de hedeflenmektedir.

İslami hareketin kadınları da saflarına çekebilmek için mesajlarını doğrudan iletme gerekliliği ortaya çıkmış ve bu doğrultuda *Kadın ve Aile, Mektup, Bizim Aile* gibi kadınlara

yönelik dergiler yayımlanmaya başlamıştır (Acar, 1993: 79). AK Parti Dönemiyle birlikte de İslamcı entelektüeller medya alanında daha görünür bir hale gelerek daha etkin olmaya başlamışlardır. İslamcı entelektüellerin etki alanı da genişlemektedir.

Demirer'e (2019: 296) göre İslami medya kuruluşlarının etkisi ilk başlarda kendi çevresiyle sınırlı kalırken ekonomik ve politik olarak güçlenmeyle birlikte bağımsız bir zihniyet ve yaşam alanı oluşmaya başlamıştır. İslami medya kuruluşlarının etkisi de giderek artmaktadır.

4.1. İslami Gazeteler

İslamcı gazetelerden ilki 1869 yılında yayın iznini alan *Basiret* gazetesidir. Gazete İslamcılık ve İslami milliyetçiliğin sesi olmuştur. Ali Efendi'nin gazetenin “kamu yararına hayırlı hizmetinden” dolayı dönemin yöneticilerinden 300 lira da para aldığı bilinmektedir. Gazetenin bağımsızlığı sözde kalmış ve sık sık hükümetin görüşlerini desteklemiştir (Karpaz, 2013: 190-191). Basiretçi Ali Bey gazeteyi çıkarmak için aslında ilk olarak 1867 yılında hükümete başvurmuş ancak o tarihte Girit'teki karışıklık nedeniyle talebi geri çevrilmiştir (Topuz, 2015: 26). Basiretçi Ali, bu karışıklığın sebep gösterilmesinin altında yatan temel noktanın o dönemde Girit'te yaşayan Rumların da gazete çıkarmak istemesinden dolayı kendisine izin verilmediğini Said Efendi'den aldığı cevapta bulmuştur (Basiretçi Ali, 1997: 117-118).

Gazete bir makalesinde ise kendini şöyle tanımlamıştır: “Basiret, bir ilahi nurdur ki insana verilmiş olan hidayet ışığı insanın yaşamı boyunca tutacağı yolu aydınlatır. İnsan bu hayat ışığı sayesinde mutlu bir hayat sürer. ...Basiret insana Rabbinin verdiği bir ihsandır” (Yerlikaya, 1991: 20).

Gazetenin ilk sayfasında “Bu gazete Cuma ve Pazar günleri hariç her gün çıkarılacaktır. Dâhili ve harici havadisten bahsedecektir” ibaresi vardır. Yani haftada beş gün çıkarılacağı belirtilmişse de 788. sayısından itibaren haftada altı gün çıkmaya başlamıştır. 859. sayısından sonra üst başlık haftada her gün çıkar şeklinde değiştirilmiştir (Gül, 2011: 4).

Gazetenin yayın hayatına başlamasından bir yıl sonra yaşanan Almanya-Fransa savaşında yayın kurulunun Almanya'yı desteklediği için ve savaşı da Almanya'nın kazanmasının ardından halk nezdinde popülaritesinin artmasını sağlamıştır (Karpaz, 2013: 190-191). Gazetenin bu desteği karşılıksız kalmamış ve Berlin'de Alman devlet adamı Bismarck ile görüşen Ali Bey'e 1.000 Mark yardımda bulunulurken aynı zamanda baskı

makinesi de hediye olarak verilmiştir. Türk basın tarihinde ise bu durum *Basiret* gazetesinin savaşta izlediği politika sayesinde yabancı bir devletten ayni ve nakdi yardım alan ilk gazete olmasını sağlamıştır (İnuğur, 1993: 213). Ali Beyin Almanya ziyareti de Alman elçiliği tarafından finanse edilmiş ve bunun için kendisine 10 bin Frank verilmiştir (Topuz, 2015: 27).

Gazetenin bu savaş sürecini yansıtmalarının yanı sıra hükümete yönelttiği eleştiriler de geniş bir okuyucu kitlesine kavuşmasında etkili olmuştur. Örneğin “*Basiret* hiç sevilmeyen Dahiliye Nazırı Hüsnü Paşa’yı vazifesini suiistimalden ve halka kötü muamele etmekten dolayı suçlamış ve böylece ‘halkın savunucusu’ olarak ün” kazanmasını sağlamıştır (Karpat, 2013: 190-191).

Gazetede yazarlar arasında, “Suphi Paşazade Ayetullah Bey, İsmail Bey, Süleyman Asaf, Mustafa Celalettin Paşa, aslen Polonyalı olup (Hayreddin Kaski) imzasıyla yazar Karski, adliye mektupçusu Halet Bey, Mustafa Asım Bey, Esat Efendi” gibi dönemin ünlü yazarları yer almıştır (İnuğur, 1993: 211). Ahmet Mithat Efendi, Mehmet Tevfik, Ali Suavi ve Namık Kemal gibi dönemin önde gelen isimleri de yazılarıyla gazetede yer almıştır (Yerlikaya, 1992: 104).

28 Mayıs 1878’de *Basiret* gazetesi kapatılmıştır (Karpat, 2013: 205). *Basiret* gazetesi kapatıldıktan 30 sene sonra 1908 yılında Meşrutiyet’in ilan edilmesiyle birlikte tekrar yayımlanmaya başlamış ancak tutunmayı başaramayarak 1909 yılında kapanmak zorunda kalmıştır (Topuz, 2015: 27).

1875 yılında ise Mehmet Efendi tarafından *Sadakat* isimli gazete yayın hayatına başlamıştır. İslami bir nitelik taşıyan gazete her gün düzenli olarak yayımlanmıştır. Başlığında: “Bütün Müslümanların özel yararına, bütün Osmanlıların ortak yararına, bütün insanların genel yararına hizmet eden ve her gün yayınlanan Türk gazetesidir” ibaresine yer verilmiştir. Gazeteye yazı yazar isimler arasında Namık Kemal dikkat çekmektedir. Gazetenin çocuklar için düzenli olarak hazırladığı özel sayı da yoğun ilgi gördüğü için *Efdal* adıyla dergi olarak yayımlanmaya başlanmıştır (İnuğur, 1993: 249). Topuz (2015: 403) ise çocuklar için çıkan bu derginin ilk önce *Çocuklara Mahsus Sadakat* adıyla yayımlandığını yedinci sayıdan itibaren de adının *Eftal* olarak değiştirildiğini belirtmektedir.

1875 yılında yayına başlayan bir diğer gazete Filip Efendi tarafından çıkartılan *Vakit* gazetesidir (Öztoprak, 1981: 4). *Vakit*, yavaş yavaş İslâmcılık ve pan-İslâmcılık için daha militan bir yayın organı olarak *Tercüman*’ın yerini almıştır. *Vakit* ayrıca İngiltere’ye hırçın bir

biçimde saldırıyor ve İngiliz hâkimiyeti altındaki Müslümanların işlerine çok yer ayırmıştır. Bu arada *Tercüman* bilgi yaymak amacına yönelik ılımlı reformist, modernist, İslâmcı bir yayın organı hâline gelmiştir (Karpat, 2013: 303). Said Beyin başyazarlık yaptığı dönemde ‘İcmali Ahval’ başlığı altında kaleme aldıkları halkın büyük bir merak içerisinde beklediği ve takip ettiği yazılar olmuştur (İnuğur, 1993: 249). Gazete yazarları arasında bir dönem Ahmet Rasim de yer almıştır (Topuz, 2015: 92). Matbuat Müdürlüğü tarafından 26 Mayıs 1879 tarihinde resmi bir bildiri gönderilerek “Tercümanı Hakikat ve Vakit gazeteleri arasında edebiyata dair bir vakitten beri cereyan eden tartışmalar hadd-i marufu’ aşmış olduğundan bundan böyle bu tartışmaya devam olunmaması yüksek emre dayanılarak tenbih ve ihtar” olunduğuna dair bir yazı gönderilmiştir (Koloğlu, 2010: 101). 1884 yılına kadar yayına devam eden *Vakit* gazetesi daha sonra isim değiştirerek *Tarik* adını almıştır (İnuğur, 1993: 250). Gazete 26 Ekim 1917 tarihinden itibaren Hakkı Tarık Us ve Asım Us tarafından çıkarılmaya başlanmıştır (Öztoprak, 1981: 4).

II. Meşrutiyet’in ilanından sonra yayın hayatına başlayan İslami gazeteler arasında yer alan ilk gazete *Sada-i Hak*’tır. “Ceride-i İlmiyye ve Siyasiye” şeklinde tanıtılan ve Hersekli İsmail ile Hadimi Sami tarafından çıkarılmıştır (Baylak, 2019: 10).

Bir diğer dini içerikli yayın yapan gazete *Volkan*’dır. İlk sayısı 11 Aralık 1908’de son sayısı ise 20 Nisan 1909 tarihinde çıkmıştır. Gazete İstanbul’da 110 sayı yayımlanmıştır. Gazetenin sahibi, başyazarı ve sorumlu müdürü Kıbrıslı Derviş Vahdeti’dir (Düzdağ, 2010: 211). İttihad-ı Muhammedi Cemiyetinin yayın organına dönüşen gazete ulusçuluğa karşı çıkarak toplum yaşamında dinin egemen olmasını savunmuştur (Kabacalı, 1994: 67). Gazetenin yazar kadrosunda Ziyaüddin, Said-i Nursi, Hasan Tahsin, Mehmet Emin Hayreti gibi isimler yer almıştır (Alper, 1993).

İttihad-ı Muhammedi Derneği’nin yayın organı olan gazete irticai faaliyetlerde bulunarak 31 Mart Olayının yaşanmasına sebep olmuştur (İnuğur, 1993: 311). 31 Mart Olayı bazı asker kıtalarının ‘şeriat isteriz’ diye ayaklanması sonucu sekiz gün süren ve bu süre zarfında birçok cinayetin işlendiği toplumsal kargaşadır. Hareket Ordusunun İstanbul’a gelip ayaklanmayı bastırması sonucu II. Abdülhamit tahttan indirilmiş ve yerine V. Mehmet Reşad padişah yapılmıştır. Kurulan Sıkıyönetim Mahkemeleri kışkırtmaya sebebiyet veren başta *Volkan* gazetesinin sahibi Derviş Vahdeti başta olmak üzere birçok kişiyi ölüm cezasına çarptırmıştır (Kabacalı, 1994: 71).

Dini içerikli yayın yapan vilayet gazeteleri de bulunmaktadır. Bunlar arasında ön plana çıkan Bursa’da yayımlanan *Millet Yolu* gazetesidir. 22 Şubat 1920 tarihinde yayın hayatına başlayan gazete Muhittin Baha Pars tarafından çıkarılmıştır. Gazete yayın politikası olarak Milli Mücadeleye destek vermiştir. Pars, Yeşil Ordu Cemiyeti’nin yönetici kadrosunda yer alarak İslamcı-Bolşevik bir eğilimi savunmuştur (Topuz, 2015: 138).

Literatürde 1960 yılına gelene kadar yayın hayatına başlayan yeni bir ulusal İslami gazete ile karşılaşmamaktadır. 1960 askeri darbesinin ardından yayın hayatına başlayan *Yeni İstiklal* gazetesi Mahir İz ve Ali Fuat Başgil önderliğinde haftalık olarak yayımlanmıştır. Gazetenin çıkış amacı “Büyük Doğu, Serdengeçti ve Sebilürreşad dergilerinin sürdürdüğü İslami mücadeleye istikrarlı bir yayın organı olarak omuz vermektir.” Ancak işler planlandığı gibi iyi gitmediği için gazete beklenen ilgiyi uyandıramamıştır. Gazete zarar etmeye başladığı için gazete yönetimi çözüm olarak yayıncılık konusunda tecrübeli olan Mehmet Şevket Eygi’ye gazetenin başına geçmesi adına bir teklifte bulunur ve Eygi bu teklifi kabul ederek gazetenin başına geçmiştir (Uğurlu, 1986: 25).

Eygi, 1960 yılında gazeteyi devralmasının ardından zorluklar karşısında pes etmeyerek gazetenin abone sayısını 20 bine ve tirajını da 35 bine ulaştırmayı başarmıştır. Türkiye’deki tüm Müslümanların sözcüsü haline gelen, gazete alternatif bir sese dönüşmüştür. Böylece *Yeni İstiklal* gazetesi 1967 yılına kadar yayın hayatını devam ettirmiştir (Akyel, 2021).

11 Ekim 1961 tarihinde *Tercüman Gazetesi* yeni bir hüviyetle yayımlanmıştır. Gazetenin ilk yayın günlerinde sahibi Semih Balcıoğlu’dur. Gazetenin yazar kadrosunda Tefvik Erol, Kadircan Kafı, Murat Sertoğlu ve Ahmet Kabaklı yer almaktadır. Daha sonra Kemal Ilıcak tarafından satın alınan gazete 1961-1970 döneminde muhafazakâr çevrelerde okunan ve bunun sonucunda günlük 300 binin üstünde baskıya ulaşan bir gazete haline gelmiştir (Topuz, 1973: 225; İnuğur, 1992: 403-404).

60’lı yılların bir diğer İslami içerikle yayın yapan gazetesi ise Mehmet Şevket Eygi tarafından İslami kesimin günlük gazete ihtiyacını karşılayabilmek adına 1966 yılında çıkmaya başlayan *Bugün Gazetesi*’dir. Gazetenin yayımlanmaya başlamasının ardından ilk başlarda beklenen ilgi ile karşılaşılmasa da kısa bir süre sonra İslami kesim gazeteyi sahiplenir ve gazetenin tirajı 100 binlere ulaşmıştır. Eygi, *Bugün Gazetesi* ile eşzamanlı olarak *Babiali’de Sabah* isimli bir gazete daha yayımlamaya başlamıştır. Eygi, maddi zorluklara rağmen gazetelerin yayını 1969 yılına kadar devam ettirmiştir. 1969 yılında hacca gitmek

için Türkiye’den ayrılan Eygi, hakkında açılan davalardan dolayı 1974 yılına kadar Türkiye’ye dönmemiştir. Bu süreçte Eygi’nin gazeteleri kapatılmıştır (Akyel, 2021).

Günümüzde yayın hayatına devam eden *Yeni Asya* gazetesinin ortaya çıkışına kadar geçirdiği bir süreç olmuştur. Bu anlamda ilk olarak 15 Kasım 1963 yılında *İhlas* gazetesi yayın hayatına başlamıştır. Gazetenin imtiyaz sahibi İhsan Gemalmaz, Yazı İşleri Müdürü ise Ali Gürbüz’dür. Gazete ancak 14 sayı çıkabilmiştir. Yazarları arasında, Nazım Gökçek, Mustafa Polat, Osman Yüksel Serdengeçti, Abdülkadir Akçiçek ve Ali Ulvi Kurucu gibi isimler yer almıştır. 17 Temmuz 1964 tarihinde ise *Zülfikar* (Karakaya, 2016: 318-320), adıyla İzmir’de yayın hayatına başlamıştır. 11 sayı çıkan gazetenin 10 baskısı sıkıyönetim tarafından toplatılmıştır. Çok kısa bir yayın süreci olsa da dindar kesimin moral kaynağı haline gelmiştir. Ancak gazetenin sıkıyönetim tarafından sürekli toplatılmasından sonra isim değiştirmiş ve *Uhuvvet* adını alarak yayın hayatına devam etmiştir (Erdem, 1993: 1-2). Daha sonra *Hareket* gazetesi yayımlanmıştır (Erkilet, 2016: 329). 14 Eylül 1964 yılında da Trabzon’da haftalık olarak *Vahdet* yayınlanmış ve sadece 3 sayı çıkabilmiştir (M. A. Kaya, 2015). Bir süre geçtikten sonra Zübeyir Gündüzalp ve arkadaşları tarafından 24 Ekim 1967 tarihinde *İttihad* adında haftalık olarak yayın hayatına başlayan gazete dindar kesimden büyük bir ilgi görmüştür. 1968 yılında Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesinde başörtüsü taktığı için okuldan atılan kadın için destek yazıları yayımlanmıştır. 7 Haziran 1971 tarihinde dönemin sıkıyönetimi tarafından bu gazetenin de yayın hayatına son verilmiştir. Bu gazete *Yeni Asya* gazetesine bir zemin oluşturmuştur. *Yeni Asya* gazetesinin yayın ilkeleri ise:

“Öncelikle istişareye önem verilecektir. Demokrasi her hal ve şart altında müdafaa edilecek, tahrip edecek hareketlere karşı çıkılacaktır, dinsizliğin ve komünizmin mahiyetini ortaya koyacak yayınlar yapılacaktır, insanları hakka davet ederken ikna yolu benimsenecektir, İslamiyet asla istismar edilmeyecek ve başkaları tarafından da istismar edilmesine izin verilmeyecektir, hür dünya ile medeni münasebetler kurma fikri esas alınacak; Hristiyanların dindar ruhanileriyle iyi münasebetler kurma yolları aranacaktır, yayın prensiplerine uymayan reklamlar alınmayacak, banka reklamlarına kesinlikle yer verilmeyecektir” şeklinde belirlenmiştir (Erdem, 1993: 1-2).

21 Şubat 1970 tarihinde *Yeni Asya* gazetesi, yayımlanmaya başlamıştır (Çakır, 1995: 89). Gazetenin ilk altı aylık yayın hayatında resmi ilan hakkı bulunmadığı için okuyucuların desteği sayesinde yayımlanmıştır. Gazetenin kuruluşunda büyük emeği olan ve aynı zamanda gazetenin Genel Yayın Müdürü olan Mustafa Polat resmi ilana geçileceği günlerde bir trafik

kazası sonucu vefat etmiştir. Bu ani ölüme rağmen gazete yayınlarını sürdürmeye devam edebilmiştir. 12 Eylül 1980 darbesinin ardından *Yeni Asya* da kapatılan gazeteler arasında yer almıştır (Erdem, 1993: 3-4). Bu kapatılma süreci 470 gün sürmüştür (Kutlular, 1990: 22). Bu gelişmenin ardından gazete *Yeni Nesil* olarak yayın hayatına devam kararı almıştır. Başörtüsü üzerine yazılan yazılardan dolayı uyarılar alan gazete 1 ay kapatılmış, Anayasa taslağı üzerine yazılan yazılardan dolayı da 5 Kasım 1982 tarihinden itibaren 1 yıl süreyle kapatılmasına karar verilmiştir. Gazete ekibi bu kararın ardından *Tasvir* gazetesini çıkarmaya başlamış ancak bu gazete de 1 Ekim 1983 tarihinde kapatılmıştır. Bunun üzerine de *Hür Yurt* gazetesini çıkarmaya başlayan ekibe 16 Ekim 1983'te *Tasvir* gazetesinin yayımlanmasına tekrar izin verilmiştir. 5 Kasım 1983 tarihinde ise *Yeni Nesil* gazetesine yayın hakkı tanınmıştır (Erdem, 1993: 3-4). Gazete ekibinin uzun yıllar birlikte görev yapmasının ardından 3 Ocak 1990'da *Yeni Nesil* gazetesinde görev yapan birçok kişinin görevine son verilmiştir. Bunun ardından işten çıkarılan gazeteciler bir araya gelerek *Yeni Asya*'yı tekrar yayımlama kararı almışlardır (Güleçyüz, 1990: 21). *Yeni Asya* gazetesini yayımlamaya başlayan ekip arasında Mehmet Kutlular, Mustafa Kaplan, Bünyamin Ateş, Burhan Bozgeyik gibi isimler dikkat çekmektedir (Çakır, 1995: 92). 1990 sonrası gazetenin sahiplik yapısında bir değişiklik olmadığı ve günümüzde Mehmet Kutlular'ın imtiyazında olduğu bilinmektedir. Genel Müdür Ramazan Bayram ve Genel Yayın Yönetmeni de Kazım Güleçyüz'dür. Yazarlar arasında Faruk Çakır, Süleyman Kösmene, Cevher İlhan, Rifat Okyay, Raşit Yücel gibi isimler yer almaktadır. Gazetenin sloganı “Asya'nın Bahtının Miftahı, Meşveret ve Şuradır” şeklindedir. Slogan gazetenin adının sol tarafında yer alırken gazetenin adının sağ tarafında da Said Nursi'nin fotoğrafı yer almaktadır.

Yayın hayatına devam eden bir diğer gazete olan Türkiye gazetesi 22 Nisan 1970 yılında Enver Ören tarafından kurulmuştur (Ören, 2020). Ancak gazete ilk olarak *Hakikat* adıyla yayın yapmış ve *Türkiye* adını 30 Nisan 1972 tarihinde kullanmaya başlamıştır (www.ihlasgazetecilik.com.tr). İhlas Holding, Türk medyasında uzun süredir faaliyet gösteren gruplardan bir tanesidir. Holdingin medya alanı haricinde eğitim, sağlık, pazarlama, üretim ve inşaat sektörlerinde faaliyet gösterdiği bilinmektedir (Uzun ve Baloğlu, 2019: 679).

Gazetenin sahibi Enver Ören, Genel Yayın Müdürü Gökhan Evliyaoğlu olmuştur. Kadroda; Vecihi Önal, Yalçın Özer, Ergun Göze, Mustafa Necati Özfatıra'nın adları yer almıştır. İsmet Giritli, Reha Oğuz Türkkan, Zeyyat Hatiboğlu, Nevzat Yalçıntaş'ın da zaman zaman yazıları yayımlanmıştır (Topuz, 2015: 268). Günümüzde yazar kadrosu arasında Fuat Uğur, Cem Küçük, Süleyman Özışık, Abdüllatif Uyan, M. Said Arvas, Batuhan Yaşar ve

Meryem Aybike Sinan, Halime Gürbüz gibi isimler yer almaktadır. Meryem Aybike Sinan ve Halime Gürbüz gazetede görev yapan kadın köşe yazarları olarak dikkat çekmektedir. Gazetenin güncel genel yayın yönetmeni 2014 yılında Nuh Albayrak'ın ardından göreve gelen İsmail Kapan'dır.

Yayın hayatını sürdüren ve Saadet Partisine yakınlığıyla bilinen *Milli Gazete* 12 Ocak 1973'de kurulmuştur. Gazetenin ilk döneminde yazarları arasında Abdurrahman Dilipak, Kemal Altuğ, Hasan Akçay, İsmet Özel ve Sadık Albayrak'ın isimleri yer almıştır (Topuz, 2015: 268). Gazete, İstanbul Cağaloğlu'nda kiralık olarak tutulan binada yayın faaliyetlerine başlamıştır. Kendi matbaası olmadığı için de gazetenin basımı bir süre diğer gazetelerin tesislerinde sürdürülmüştür. Kurulduktan 5 yıl sonra Topkapı'da kendi tesislerine kavuşmuştur. 1999 yılında ise Sefaköy'deki tesislerine taşınmıştır. Gazete, yayın hayatına halen 40 bin metrekarelik arazi üzerine kurulmuş olan bu tesislerden devam etmektedir. Günlük 16 sayfa olarak çıkmaktadır (www.milligazete.com.tr).

Gazetenin kuruluş haberi bizzat Necmettin Erbakan tarafından Milli Nizam Partisi (MNP)'nin 1. Olağan Kongresi'nde ilan edilmiştir. Erbakan, kongredeki konuşmasında Türkiye Radyo Televizyon Kurumu (TRT)'nin yayınlarından şikâyet ederek davalarının yanlış yansıtılmasına engel olmak amacıyla bir gazete çıkaracaklarını belirtmiştir. Erbakan yaptığı konuşmasında, parti delegelerinin ve üyelerinin bu teşebbüse destek olması adına bir çağrıda bulunmuştur (Yorgancılar, 2012: 142).

Gazete bir süre sonra Selahattin Alıç'ın yönetimine geçmiştir. Genel Yayın Müdürlüğüne Abdülkadir Özkan, Yazı İşleri Müdürlüğüne de Hasan Karakaya getirilmiştir. Gazeteyi daha sonra da Hazım Oktay Beşer satın almıştır (Topuz, 2015: 268). Günümüzde gazetenin sahibi ve genel müdürü Yeni Neşriyat A.Ş. (*Milli Gazete*) adına Ömer Yüksel Özek'tir. Genel Yayın Yönetmeni Mustafa Kurdaş, Sorumlu Yazı İşleri Müdürü ise Adnan Öksüz'dür. Gazetenin dağıtımını Turkuvaz Dağıtım gerçekleştirmektedir. Gazetenin yayın ilkelerini “Önce Ahlâk ve Maneviyat” şeklinde özetlemek mümkündür. Gazetenin sloganı ise “Hak Geldi, Batıl Zail Oldu” ayeti kerimesidir.

Güncel yazarları arasında, Fatma Tuncer, Selime Sümeyye Abatay, Şakir Tarım, Reşat Nuri Erol, Remzi Çayır, Mustafa Kaya, Mahmut Toptaş, İshak Koç, Hüseyin Akın ve Zeki Ceyhan isimleri yer almaktadır.

İslamcı gazetelerin bir diğeri olan *Yeni Şafak* gazetesi, ilk olarak 10 Şubat 1974 yılında yayımlanmıştır. Ancak bu ilk yayın dönemi uzun sürmemiş ve 5 Aralık tarihinde sona ermiştir. Bu ilk dönem yayınından sonra, idari kademedeki değişikliklerle 23 Ocak 1995 tarihinde yeniden yayın hayatına başlamıştır (Özdemir, 1998: 128). Bu yeni başlangıçta gazete, Türkiye’de şafak söküyor diyerek yola çıkmıştır (www.yenisafak.com).

Yeni Şafak, 23 Ocak 1995’ten itibaren 1998 yılının Mart ayına kadar İz Yayıncılık sahipliğinde faaliyetine devam etmiştir (Kayhan, 2015: 82). Ömer Bolat, gazetenin 1998 yılının mayıs ayından itibaren olmak üzere Albayrak Grubu bünyesinde çıktığını belirtmektedir (www.yenisafak.com). Albayrak Holding, Ahmet Albayrak ve kardeşleri Bayram, Nuri, Kazım, Mustafa ve Muzaffer Albayrak kardeşlerin ortak girişimiyle kurulmuştur. Grubun medya dışındaki başlıca yatırım alanları inşaat, liman işletmeciliği, tekstil, kâğıt fabrikası, traktör ve motor üretiminin yanı sıra temizlik ve sosyal hizmetler alanlarında da faaliyetleri bulunmaktadır (Çoban, 2013: 178).

Yeni Şafak gazetesi 28 Şubat 1997 tarihinde gerçekleşen post-modern darbesi sonrası dönemin iktidar partisi Refah Partisine koşulsuz destek olmuştur. Gazete desteğine rağmen yeri geldiğinde iktidar partisinin politikalarını da eleştirmiştir. “Bütün bu çalkantılı ve gerilimli ortamlara rağmen Mehmet Ocaktan’ın genel yayın yönetmeni olduğu *Yeni Şafak*’ta bir önceki genel yayın yönetmeni Nabi Avcı’nın kazandırdığı entelektüel çizgi daha da derinleştirildi.” Bu doğrultuda gazete ekibi hazırladığı kültür sayfalarında İslamcı, solcu ya da sağcı ayrımı gözetmeksizin bütün müzik, şiir, edebiyat ve sinema eserleri ile ilgili gelişmeleri okuyucularına aktarmıştır. “Ölüm yıldönümlerinde Cahit Zarifoğlu’nu anarken, Edip Cansever ve Cemal Süreyya” gibi isimler de ihmal edilmemiştir (Arnoğlu, 2008: 105).

1995 yılından 2015 yılına kadar sırasıyla “Mehmet Ocaktan, Nabi Avcı, Akif Emre, Yusuf Kaplan, Selahattin Sadıkoğlu, Mustafa Karaalioğlu, Yusuf Ziya Cömert ve İbrahim Karagül” isimleri gazetenin genel yayın yönetmeni olarak görev yapmıştır (Kayhan, 2015: 82). İbrahim Karagül 2020 yılının sonunda görevini Hüseyin Likoğlu’na devretmiştir.

Gazetede bir dönem Ahmet Davutoğlu, Fehmi Kuru, Hüseyin Hatemi, Mehmet Barlas, İsmet Özel, Nazlı Ilıcak, Fatma Barbarosoğlu, Ayşe Böhürler, Hilal Kaplan, Özlem Albayrak gibi isimler de yazarlık yapmıştır. Günümüzde yazar kadrosunda, Mehmet Acet, Yasin Aktay, Ergün Diler, Tamer Korkmaz gibi isimler yer almaktadır. Güncel olarak aktif yazılar kaleme alan kadın yazarlar arasında Fatma Barbarosoğlu ve Ayşe Böhürler isimleri bulunmaktadır.

Yeni Şafak gazetesinin kadrosunda AK Parti Döneminde, milletvekili, bakan, başbakan, cumhurbaşkanlığı yapan isimlerin de görev yaptığı bilinmektedir. Bu isimler arasında Mehmet Ocaktan, Nabi Avcı, Nurettin Canikli, Ahmet Davutoğlu, Abdullah Gül gibi isimler yer almaktadır. Gazetenin güncel Genel Müdürü Ömer Karaca, Sorumlu Yazı İşleri Müdürü Ersin Çelik'tir. Gazetenin sloganı ise "Türkiye'nin Birikimi" şeklindedir.

Bir diğer İslamcı gazetenin yayın hayatına başlaması ise 2000'li yılların hemen başında kurulmuş olan *Anadolu'da Vakit* gazetesi ile gerçekleşmiştir (Bora, 2017: 493). Gazete İslami yayın anlayışını takip ederek radikal bir konumda yayınlarını sürdürmektedir.

Gazete 2010 yılında *Yeni Akit* adını almıştır. Çünkü 28 Şubat'a ilişkin ortaya koyduğu şiddetli muhalefet ve bilhassa "Onbaşı bile olamayacakların General olduğu ülke" manşeti sonrası generallerin dava açarak yüklü miktarda tazminat davası kazanması sonrası (Bora, 2017: 493), gazete feshedilerek yeni bir isimle çıkma kararı almıştır. Gazete isim değişikliğine giderek kaybettiği davalardan ve tazminat cezalarından kurtulmuştur.

Hasan Karakaya'nın 2013 yılında vefat etmesinin ardından gazetenin Genel Yayın Yönetmeni Kadir Demirel olmuştur. Demirel'in 29 Mayıs 2017 tarihinde damadı tarafından öldürülmesinden sonra ise bu göreve İsmail Uğur gelmiştir. Gazetenin Haber Müdürü ise Faruk Erzen'dir. Gazetenin yazarları arasında Abdurrahman Dilipak, Ali Karahasanoğlu, Hüseyin Öztürk, Ayhan Demir gibi isimler yer almaktadır. Gazetenin güncel yazar kadrosunda kadın bir yazar bulunmamaktadır.

Yeni Mesaj gazetesi ise Haydar Baş sahipliğinde 7 Kasım 1997 tarihinde yayın hayatına başlamıştır. Gazetenin günümüzde İcmal Yayıncılık Reklamcılık San. ve Tic. Ltd. Şti. adına imtiyaz sahibi Bilal Karamus'dur. Gazetenin Genel Koordinatörü Sabri Terzi, Sorumlu Yazı İşleri Müdürü Recep Bahar ve Haber Müdürü Orhan Dede olarak görev yapmaktadır. Gazetenin yazarları arasında Hüseyin Baş, Akın Aydın, Uğur Kepekçi, Nurcan Karakaya ve Asude Havuzlu gibi isimler bulunmaktadır. Aynı sahiplik yapısında *İclal*, *Öğüt* ve *Mesaj* dergileri de bulunmaktadır.

Ulusal ölçekte İslamcı yeni bir gazetenin yayımlanması *Yeni Mesaj* gazetesinden yaklaşık 14 yıl sonra olmuştur. *Milat* gazetesi 20 Ekim 2011 Perşembe günü yayın hayatına başlamıştır. MEKA Gazetecilik Basım Yayın San. ve Tic. Ltd. Şti. adına sahibi ve Genel Yayın Yönetmeni Ali Adakoğlu'dur. Gazetenin ortaya çıkışını ve hedefini Adakoğlu: "Bu gazete uzun yıllardır beraber olduğumuz Türker Saltabaş Ağabey ile Ali Adakoğlu'nun

hayallerinin bulunduğu bir gazete. Milat gazetesi Türkiye'ye farklı bir soluk, genç bir nefes olma iddiasıyla yola çıktı. Türkiye'deki İslamcılık düşüncesinin 20 yıl öncesinden farklı olduğunu biliyoruz. 20 yıl önceki insanlarla bugünün gençlerinin dilinin aynı olmadığını farkındayız. Hem haber dilimizde hem de yazı dilimizde bugünün gençlerinin diliyle geçmişin birikimini barıştırma, bir potada buluşturma gayesiyle yola çıkıyoruz ve yayın politikamızı buna göre belirledik" ifadeleriyle anlatmaktadır (www.timeturk.com.tr).

Milat gazetesinin sloganı "Yeni Türkiye'nin Geleceği" şeklindedir. Medya Grup Başkanı Ahmet Zeki Gayberi, Sorumlu Yazı İşleri Müdürü olarak da Erdal Şimşek görev yapmaktadır. Yazar kadrosunda, Serdar Arseven, Ufuk Coşkun, Ahmet Ay, Sabiha Doğan, Muhammed Özkılınç, Selvigül Kandoğmuş Şahin, Nuray Alper gibi isimler yer almaktadır.

2010 sonrası yayımlanmaya başlayan bir diğer İslamcı gazete olan *Vahdet* gazetesi 2014 yılının Aralık ayında yayın hayatına başlamıştır. Kurucuları arasında Yener Dönmez yer almıştır. Gazete yayın hayatına Yener Dönmez'in abisi Menderes Dönmez sahipliğinde başlamıştır. Ancak gazete kurulduktan 1 yıl sonra 2015 yılının Aralık ayında el değiştirmiştir (<https://odatv4.com>). Gazetenin basın ilan kısımlık hakkı için Analiz Haber Medya Grubu ile anlaşılmış ve marka patent kısmı da Hüseyin Alpay Köse tarafından satın alınmıştır (Dönmez, 2015). Gazete yaklaşık olarak 1 yıl daha yayın hayatına devam ettikten sonra 2016 yılında kapanmıştır. Gazetenin sloganı ise "Milletin Özlemi" ifadesiydi.

Gazetenin yazarları arasında "Cübbeli Ahmet Hoca olarak bilinen Ahmet Mahmut Ünlü, Mehmet Şevket Eygi, Şefik Kocaman, Mehmet Doğan, Mustafa Özcan, Lütfü Şehsuvaroğlu gibi İslami ve milliyetçi camianın tanınan isimleri ile AK Parti milletvekili Selçuk Özdağ" gibi isimler yer almıştır (<https://web.archive.org/web/20160907140459/http://t24.com.tr/haber/vahdet-gazetesi-kapandi,358671>).

Bir diğer İslamcı gazete *Diriliş Postası*, 28 Şubat 2015 tarihinde yayın hayatına başlamıştır. Seçilen tarih ise stratejik bir öneme sahiptir. "28 Şubat Darbesi'nin 18. yıldönümünde, günün ilk ışıklarıyla Asya'nın Avrupa'nın, Dicle'nin, Fırat'ın hatta Amazon'un, Kongo'nun, Ural'ın, Nil'in, Tuna'nın, Süveyş'in her iki yakasındaki bayilere ulaşan gazetenin adı Diriliş Postası. Gazeteci-Yazar Hakan Albayrak'ın genel yayın yönetmenliğinde yola çıkmıştır" (www.basinhayati.net).

Gazetenin imtiyaz sahibi, Akyıldız Gazetecilik Matbaacılık San. Tic. Ltd. Şti. adına Mehmet Akosman'dır. Genel Müdür Orhan Pekçetin, Sorumlu Yazı İşleri Müdürü ise Kaya

Temel'dir. Genel yayın yönetmeni olarak görev yapan bir isim bulunmamaktadır. Gazetenin dağıtımını Turkuvaz Dağıtım Pazarlama A.Ş. yapmaktadır. Yazar kadrosunda, Gökhan Yılmaz, İsmail Kuralay, Murat Kubat, Muzaffer Kahraman, Nesrin Dülek Çaylı ve Ramazan Yaşar isimleri bulunmaktadır.

İslami gazetelerden bir diğeri 2016 yılının Mart ayında kurulan *Karar* gazetesidir. *Karar* gazetesini kuran ekibin kadrosu 1990'lı yıllardan itibaren İslamcı ve Milli Görüş perspektifinde yer alan, AK Partinin ideolojik oluşumuna emek veren ve 2013 yılından itibaren peyderpey “artık kendileriyle çalışılmayacağı” tebliğ edilen bir grup gazeteci ve yazarlardan oluşmuştur. *Karar* gazetesi İslamcı ekibin bünyesinden eleştirel bir yayın anlayışıyla ve “diyalog, uzlaşma, temel hak ve özgürlükler” ülküsüyle yayımlanmaya başlamıştır (Bora, 2017: 507). *Karar* gazetesinin imtiyaz sahibi Karar Yayıncılık A.Ş. adına Mehmet Aydın'dır. Gazetenin Genel Yayın Yönetmeni olarak da İbrahim Kiras görev yapmaktadır. Gazetenin yazar kadrosunda Taha Akyol, Mehmet Ocaktan, Yıldırım Oğur, Yusuf Ziya Cömert gibi isimler bulunmaktadır.

4.2. İslami Dergiler

Basın alanında İslami yayıncılık ilk olarak yirminci yüzyılda dergiler ile başlamıştır. II. Meşrutiyet'in ilanı sonrası basın alanında oluşan özgürlük ortamında İslamcılık düşüncesinin uzun yıllar temsilciliğini üstlenecek olan *Sırat-ı Müstakim* dergisi yayın hayatına başlamıştır.

İslami dergilerden ilki olan *Sırat-ı Müstakim* dergisi (Karpas, 2013: 252), Topuz'a (2015: 84) göre dini içerikli mecmuaların başında gelmektedir. Derginin kuruluş kararı Meşrutiyetin ilanından hemen sonraki gün olan 24 Temmuz 1908 günü alınmıştır (Efe, 2009: 251) Mekteb-i Hukuk mezunu Ali Zeynelabidin Efendi'nin dini, ilmi hukuki ve edebi “Sırat-ı Müstakim” namıyla bir mecmua çıkarmak istediği için beyanname ve kefaletnamesini takdim etmiştir (DABCA R-19-05-1324).

Yaklaşık bir ay sonra 27 Ağustos 1908'de dergi ilk sayısını çıkarmıştır. Derginin kurucuları aynı zamanda dergiye isim veren Hafız Eşref Edip (Fergan) ve Ebül'ulâ Zeynelâbidin (Ebül'ulâ Mardin)'dir. Dergi haftalık olarak yayımlanmaya başlamıştır. Alt başlığında kendisini din, felsefe, edebiyat, hukuk ve ulûmdan bahis haftalık gazetedir (Efe, 2009: 251) şeklinde tanımlamıştır. Yaklaşık bir yıl sonra derginin Mesul Müdürü Eşref Edip

olmuştur (DABCA H-11-09-1327). Çetin'e (2001) göre *Sırat-ı Müstakim* dergisiyle birlikte entelektüel İslamcılık doğmuştur.

Derginin ismi, Abbas Halim Paşa'nın teklifiyle Kur'an'daki "ittebiûni ehdi-küm sebîlürreşâd" (el-Müminûn 40/38) ayetinden yola çıkılarak kabul edilmiştir (Arabacı, 2005: 101-102). İttihad-ı İslam anlayışının yayın organı olarak neşriyat faaliyetlerine başlayan derginin başyazarı olarak Mehmet Akif Ersoy görev yapmıştır. Ebu'l -Ula Mardin'in dergiden ayrılması sonucunda derginin tek sahibi Eşref Edip olmuştur. Edip, yönetiminde derginin ismi de değiştirilerek *Sebilürreşad* adını almıştır. Dergi zaman içerisinde Edip ve Akif'in liderliğinde Anadolu'da tanınarak yaygınlık kazanmıştır (Gün, 2001: 59-63). Dergi ayrıca yurtdışı bağlantılarıyla da ön plana çıkmıştır. Dergi yönetimi Ahmet Hamdi Aksekili'yi Bulgaristan'a, Ferid Kam'ı Fransa'ya ve Seyyid Muhammed Tevfik'i de Hindistan'a muhabir olarak görevlendirmiştir (Coşkun, 2013: 51). Abdürreşid İbrahim de dergiye Japonya'dan katkı sağlamıştır (Worringer, 2004: 217).

Milli Mücadeleye büyük destek veren dergi yönetimi Ankara'daki Büyük Millet Meclisi tarafından İstanbul'a gönderilen özel postaları Milli Mücadele grubundan bir subaya teslim ederek ilgili yerlere ulaştırılmasını sağlamıştır. "Birinci Dünya Savaşı'nda halife tarafından çıkarılan meşhur cihat fetvasının yayımlandığı gazete olan Sebilürreşad, Milli Mücadele döneminde cephede askere moral versin diye ücretsiz dağıtılmaya" başlanmıştır. Bu durum İslami çizgide yayın yapan derginin dönemin hükümeti ve ordusu tarafından kabullenildiğine işarettir (Güler, 2014: 22). Hatta daha sonrasında *Sebilürreşad* mecmuası adına getirilen kâğıdın gümrük vergisinden istisnası da sağlanmıştır (DABCA 07.01.1923-00.00.0000).

Ancak Takrir-i Sükun Kanunu ile dergi 1925 yılında kapatılarak Eşref Edip tutuklanmıştır (Gün, 2001: 59-63; DABCA 05.03.1925-00.00.0000). 1925 yılında Eşref Edip *Sebilürreşad*'ın tirajının 5-10 bin aralığında olduğunu belirtmiştir (Fergan, 2005: 145).

Sonrasında Eşref Edip dergiyi yayımlamamak şartıyla serbest bırakılmıştır. Derginin bu kapanışı 22 yıl sürmüş ve dergi 1948 yılında Eşref Edip Ferganlı tarafından *Sebilürreşad* adıyla yeniden yayın faaliyetlerine başlamıştır (Gün, 2001: 59-63). Yeniden yayın hayatına dönen dergi Mayıs 1948-Mart 1965 tarihleri arasında 359 sayı yayımlanmıştır (Şentürk, 2011: 92).

Eşref Edip Ferganlı, *Sebilürreşad* dergisinin kurulduğu andan itibaren hem sahipliğini hem de başyazarlık görevini yapmıştır. Dergi, 1948 yılında yeniden yayın hayatına başlamasını “din hürriyetinin sembolü” şeklinde yansıtarak dini ve siyasi konuları dergide işlemiştir. Politik konular arasında bilhassa dönemin resmi ideolojisi tarafından savunulan laiklik ve inkılâpçılık daima tenkit edilmiştir. Tek parti döneminde büyük cefalar çeken Eşref Edip ve dergi çevresi kendilerini partiler üstü tanımlayarak ve herhangi bir partiye yakınlıkları olmadıklarını beyan etmiştir. Dergi içeriklerindeki tenkitlerin referansı olarak İslamiyet gösterilmiştir (Gün, 2001: 62-63).

1908-1925 arası yayımlanan dergi toplamda 641 sayı çıkmıştır. 1966 yılında Eşref Edip 84 yaşına geldiği için daha fazla derginin yayımını sürdüremez ve böylece *Sebilürreşad* dergisinin de 58. yılına ulaştığında yayın hayatı noktalanmıştır. 1971 yılına gelindiğinde Eşref Edip hayatını kaybeder ve bir devir kapanmıştır (Coşkun, 2013: 133). Dergi yayımlandığı süreç içerisinde yayın hayatında kesintiler yaşamakla birlikte zaman zaman İstanbul dışında Kayseri, Ankara ve Kastamonu’da neşredilmeye mecbur edilmiştir (Büyüker, 2015: 20). Dilipak (2016) Eşref Edip yönetimindeki dergiyi Tanzimat Dönemi sonrası “Batılılaşma/Asrılık ve Irkçılık” akımlarına karşı “öze dönüş ve İslamlaşma hareketinin” liderliğini üstlenen yayın organı şeklinde konumlandırmıştır.

Aradan geçen uzun sürenin ardından *Sebilürreşad* dergisi 2016 yılında yeniden yayın hayatına başlamıştır. Derginin yeni yayın dönemi yazarları arasında Fatih Bayhan, Selma Ersoy, Abdurrahman Dilipak, Mustafa Yazgan gibi isimler yer almaktadır.

Dönemin önemli bir diğer İslami dergisi ise 1908-1912 yılları arasında yayın hayatını devam ettiren *Beyanül Hak* dergisidir. 182 sayı çıkan dergi haftalık olarak pazartesi günleri İstanbul’da yayımlanmıştır. Dergiyi yayımlayan ve başyazarlığını üstlenen dönemin önde gelen İslamcılarından Mustafa Sabri Efendi’dir (Şentürk, 2011: 90; Karpat, 2009b: 230). *Beyanül Hak* dergisinin kapanmasının ardından İslami dergi yayıncılığı faaliyetini üstlenen *İslam Mecmuası* isimli dergi olmuştur. 1914-1918 yılları arasında yayınlarını sürdüren dergi toplamda 63 sayı çıkmış ve derginin müdürü olarak Halim Sabit görev yapmıştır. Derginin yazarları arasında; “Şerafettin Yaltkaya, Ziya Gökalp, Rızaeddin Fahreddin, Mansurizade Sait, Bursalı Mehmet Tahir, Ahmet Besim” gibi isimlerin yer aldığı bilinmektedir (Köroğlu, 2016: 8-9).

İkinci Meşrutiyet Dönemi zarfında *Saday-ı Hak*, *Tarik-i Hidayet (Doğruluğun Yolu)*, *Medrese*, *İslam Mecmuası*, *Mahfil*, *Ceride-i İlmiye* ve *Ceride-i Sofiye* adlı İslami dergiler de

çıkartılmıştır (Topuz, 2015: 84, 389). Bu dergiler arasından *Ceride-i İlmiye* dergisi Dâr-ül Hikmet-il İslamiye isimli teşkilat tarafından yayımlanmıştır. Söz konusu teşkilat 25 Ağustos 1918 tarihinde Mehmet Reşat ve şeyhülislam Musa Kazım Efendi zamanında “Bab-ı Meşihat” (Şeyhülislamlık) dairesine bağlı olarak kurulmuş, “Yüksek İslam şurası” benzeri dini teşkilattır (Cebeci, 2005; Çıtırık ve Zengin, 2020).

1939 yılında *Hareket* dergisi, yayın hayatına başlamıştır. Nurettin Topçu *Hareket* dergisinin amacını “gecelerle örtülü gönüllere yaklaşan günün müjdesini getirmektir” (Topçu, 1969: 6) şeklinde dile getirmiştir. *Hareket* dergisinde, Nurettin Topçu’nun mihver yazıları dışında çok sayıda yazarın araştırma yazısı niteliğindeki çalışmaları da yer almıştır (Elibol, 2017). Derginin ilk yayın sürecinde direkt olarak İslam’dan bahsedilmeden vicdan, hizmet, ahlak, irade, sonsuzluk gibi kavramlar üzerinden “İslam nizamı” inşasına girişildiği dikkat çekmiştir (Büyüker, 2015: 20).

Hareket dergisi zaman zaman kesintilere uğramasına rağmen 1950 sonrası Türkiye’nin düşünce hayatında bir ekol olmayı başarmıştır. Dergi sağ olarak konumlandırılan bir akımın düşünürlerini bir araya getirmiştir. “Anadoluculuk, Sosyalizm, Anadolu Sosyalizmi, İslam Sosyalizmi, yeni tasavvufçuluk” gibi isimlerle anılan bir yaklaşımın temsilciğini yapmıştır (Mollaer, 2016: 194).

Topçu, *Hareket* dergisinin felsefi ilkelerini “yaşanmış tarih”, “çekilmiş ıstıraplar” ve “birlikte benimsenmiş inançlar” olarak ifade etmiştir. Ayrıca dergi Mehmet Akif’ten de izler taşımıştır. Çünkü Akifî düşünce biçiminin sesleri görülmektedir. Dergi İslami harekete enerji sağlaması açısından katalizör rolünde olmuştur. Dergi Mehmet Akif’i takip etme amaçlı kurulmuş olmasa dahi Akif’in dilinden seslere tanıklık eden bir özelliği bünyesinde barındırmıştır (Okutan, 2018).

Topçu, dergide herkese hitap edildiğini şu sözlerle ortaya koymuştur: “Dosta da düşmana da çevrileceğiz. İmansıza da Yahudi ve masona alet olan, yedi defa hacca gitmiş Müslümana da çevrileceğiz. Bir gün mutlaka muvaffak olacağımıza, muvaffakiyetin de ruhları ve kalpleri fethetmek demek olduğuna inanıyoruz” (Topçu, 1969: 4).

Derginin daha güçlü çıkabilmesi adına 1975 yılında 111. sayı ile Nurettin Topçu tarafından yayın hayatına ara verilmiştir. Ancak Nurettin Topçu’nun 10 Temmuz 1975 tarihinde vefat etmesi üzerine hatırasına 112. sayıdan devam etmek üzere 3 aylık periyotlarla dergi yeniden yayımlanmaya başlamıştır. 4 sayı çıktıktan sonra tekrar yayınına ara verilmiştir

(Doğan, 2016: 113). Dergi yazarları arasında “Mehmet Kaplan, Cahit Okurer, Hüseyin Batu, Ali Münif İslamoğlu, Remzi Oğuz Arık, Ahmet Kabaklı, Hasan Basri Çantay, Hilmi Ziya Ülken, Emin Işık, Ayhan Yücel, Hüseyin Hatemi, Hüsrev Hatemi, Ayhan Songar, Orhan Okay, Ezel Erverdi, Emel Esin, Mustafa Kara, Aclan Sayılğan, Cemil Meriç, İsmail Kara, Sadettin Elibol, Süleyman Uludağ, Beşir Ayvazoğlu, Tarık Buğra, Mustafa Kutlu” gibi isimler yer almıştır (Büyüker, 2015: 20-21).

1979 yılında Ezel Erverdi sahipliğine geçen dergi yeniden yayın hayatına başlamıştır. Derginin yeni döneminde kapak tasarımında da değişikliğe gidildiği dikkat çekmiştir. Yeni yayın döneminde 19 sayı çıkan dergi 1982 yılına kadar faaliyetlerini sürdürmüştür.

İslami dergilerden bir diğeri *Büyük Doğu* dergisi 1 Eylül 1943 tarihinde ilk sayısının çıkmasıyla birlikte yayın hayatına başlamıştır. Derginin adı Necip Fazıl’ın 1937 yılında yazmış olduğu “Türkiye Milli Marşı” şeklinde isimlendirilen “Büyük Doğu Marşı” adlı şiirden alınmıştır (Okay, 2015; Akyol, 2016). Mardin’e (2005: 66) göre Necip Fazıl, 1934 yılında tanışmış olduğu Nakşibendi şeyhi Abdülhakim Arvasi’den etkilendiği için bu dergiyi yayımlanmaya başlamıştır. Dergi genel olarak Doğu ve özel olarak da Osmanlı İslam kültürünü savunan bir yayın politikası takip etmiştir.

Derginin ilk yayın yıllarında Fikret Adil, Sait Faik, Ziya Osman Saba, Cahit Sıtkı Tarancı, Fazıl Hüsnü Dağlarca, Sabahattin Kudret Aksal, Oktay Akbal, Özdemir Asaf gibi yazar ve şairlerin yazıları yer almıştır. Daha sonra ise dergi şeriatçı kesimin yayın organına dönüşmüştür (Topuz, 2015: 394).

Büyük Doğu dergisi Türk basın tarihinin en uzun süreli yayımlanan dergilerinden biri olma niteliğine sahip olmuştur. Cumhuriyetin kurulmasından 20 yıl sonra yayın hayatına başlaması sebebiyle yazar kadrosu hem Cumhuriyet öncesi hem de Cumhuriyet sonrası dönemine dair bilgi ve birikime sahip kişilerden oluşmuştur. Bundan dolayı da toplumun istek ve şartlarını, Cumhuriyetin kuruluş zorluklarını ortaya koymuştur. Derginin baş aktörü Necip Fazıl Kısakürek Cumhuriyet döneminin şair, yazar ve fikir adamlarından biri olma özelliğine sahiptir. Kısakürek’in en önemli özelliği ise muhalefet edişi olmuştur. Kısakürek’in muhalefet edişi sebebiyle dergi zaman zaman kapatılmalara maruz kalmıştır. *Büyük Doğu* dergisi, 1936 yılında İktisat Vekili Celal Bayar’ın desteğiyle çıkmaya başlamıştır (Akın, 2018)

1943 yılında yayın hayatına başlayan *Büyük Doğu* dergisini Necip Fazıl, şöyle tanımlamıştır: “Büyük Doğu, İslam içinde ne yeni bir mezhep ne de yeni bir içtihat kapısı...

Sadece ‘Sünnet ve Cemaat ehli’ tabirinin ifadelendirdiği mutlak ve pazarlıksız çerçeve içinde, olanca saffet ve asliyetiyle İslamiyet’e yol açma geçidi’’ (Kısakürek, 2008: 12).

Necip Fazıl, derginin sahibi ve başyazarı olduğu için aynı zamanda derginin siyasi yönünü de tayin etmiştir (Toptaş, 2018: 93). Kısakürek, 1943 yılından itibaren politik tavrını ve Türk modernleşmesine tenkidini yansıtan faaliyetlere başlamıştır. Kısakürek’in kaleme aldığı yazılardan dolayı ‘dini neşriyat yapmak’ ve ‘rejimi beğenmemek’ şeklinde değerlendirilmesiyle *Büyük Doğu* dergisi birkaç aylığına kapatılmıştır. Ayrıca Kısakürek bu yüzden Güzel Sanatlar Akademisi Yüksek Mimari Bölümündeki işinden de kovulmuştur. *Büyük Doğu* dergisi, yeniden yayın hayatına başlamış ancak ‘rejime itaatsizliği teşvik’ suçlamasıyla 1944 yılında Bakanlar Kurulu kararıyla tekrar kapatılmıştır. Kısakürek, yeniden askerlik görevi için çağrılarak Eğirdir’e gönderilmiştir. Kısakürek, 1945 yılında askerlik görevini tamamladıktan sonra dergiyi tekrar yayımlamaya başlamıştır. Ancak dergi tekrar kapatılmıştır. Dergide yayımladığı ‘Sır’ adlı piyesinden dolayı ‘milleti kanlı ihtilale teşvik’ suçlamasıyla hakkında dava açılmıştır. 1947’de yeniden yayımlamaya başladığı *Büyük Doğu* Dergisi, Rıza Tevfik’e ait “Abdülhamid’in Ruhaniyetinden İstimdat” başlıklı şiiri yayımladığı için mahkeme kararıyla tekrar kapatılırken Necip Fazıl Kısakürek tutuklanmıştır. ‘Padişahlık Propagandası Yapmak’, ‘Türklüğe ve Türk Milletine Hakaret’ten yargılanmış ve 1 ay 3 gün tutuklu kaldıktan sonra beraat etmiştir. Beraat etmesinin ardından tekrar dergiyi yayımlamaya başlayan Kısakürek, dergi içeriğinde yalnızca sadece İslamcılığı öven yazılara değil, Yahudilik, Masonluk, komünizm düşmanlığı üzerine yazılara da yer vermiştir (Çalışkan, 2020).

“Büyük Doğu mefkûresinin temel prensipleri olarak ruhçuluk, keyfiyetçilik, şahsiyetçilik, ahlakçılık, milliyetçilik, sermaye ve mülkiyete tedbircilik, cemiyetçilik, nizamcılık, müdahalecilik oluşturmaktadır. Büyük Doğu düşüncesi Türkiye merkezli olarak Afro-Avrasya ruhuna vurgu yapan bir düşünceyi temsil etmektedir” (Çoban, 2015: 73).

Adnan Menderes Döneminde örtülü ödenekten destek sağlayan dergi, 1949 Ekim ve 1951 Haziran arasında on beş günde bir yayımlanmıştır. Kasım-Aralık 1951 ve Mayıs-Eylül 1952, Mart-Mayıs 1956 dönemlerinde ise günlük gazete formatında yayınına devam etmiştir. Mayıs-Temmuz 1954 ve Mart-Ekim 1959 dönemlerinde tekrardan dergi formatında çıkmıştır (Bora ve Ünüvar, 2019: 162).

Okay’a göre *Büyük Doğu* dergisi Necip Fazıl’dan başka kimsenin bir araya getiremeyeceği karmaşık bir kadroya sahip olmuştur. Gerek sağ kesimden gerekse sol

kesimden; “şair, hikayeci, ressam gibi hemen her daldan kişinin yer alması” derginin çıktığı dönem itibarıyla diğer dergilerden farklılaşp ön plana çıkmasında belirleyici olmuştur (Okay, 2015: 176).

1960-1978 arası dönemde dergi, hem İslam dışındaki gruplarla hem de İslami farklı yorumlarla mücadele etmiştir. Söz konusu mücadeleyi gelenekçi ve muhafazakâr olarak konumlandırmak mümkündür (Akın, 2016: 202). İslamcı bir yayın anlayışı takip ettiği için de Necip Fazıl birçok kez tutuklanmıştır (Mardin, 2005: 66). İlk sayısı 17 Eylül 1943 tarihinde çıkan dergi toplamda 16 cilt olarak yayımlanırken son sayısı olan 5 Haziran 1978’de 512. sayısıyla yayın hayatını noktalamıştır.

Önemli İslami yayınlardan bir diğeri 1958 yılının Kasım ayında yayına başlayan *Hilal* dergisidir. Ankara’da basılan derginin sahibi ve Sorumlu Yazı İşleri Müdürü Salih Özcan’dır. Aylık olarak yayımlanan dergi “ilmi, dini, ahlaki, edebi, siyasi fikir mecmuası” şeklinde kendini tanıtmaktadır. Derginin çıkış sayısında kapakta görsel olarak Çanakkale Savaşını simgeleyen bir çizim ve Mehmet Akif Ersoy tarafından Çanakkale şehitleri adına yazılmış olan ‘Çanakkale Şehitlerine’ isimli şiirinden bir dize yer almaktadır.

Dergi içeriğinde Kongo, Kore, Amerika, Japonya, Cezayir gibi ülkelerdeki İslami faaliyetlere yer vererek uluslararası gelişmeleri okuyucularına aktarmıştır. “Seyyid Kutub, Ebul Hasan en-Nedvi, Hasan el-Benna, Mevdudi, Meryem Cemile, Yusuf el-Kardavi, Muhammed Kutub ve Said Havva” gibi isimlerin eserlerine ait tercümelere de yer veren dergi, bu isimleri İslami kesime tanıtmıştır (Uğurlu, 1986: 40). Bilhassa Seyyid Kutub’un düşünce ve eserlerinin Türkiye’de “yaygınlaşması” sürecinde “Türkiye dışındaki Müslümanların neler düşündüğünü ve neler yapmak istediğini nakletmeye çalışan” *Hilal* dergisi Orta Doğu’da yükselen İslami yapıları Türkiye’ye tanıtmıştır. Özellikle Seyyid Kutub 1960’lı yıllardaki tercümeler aracılığıyla Türkiye’de İslami alana dâhil olmuştur (Öz, 2013).

Tercümelerin dergide oldukça fazla yer almasından dolayı derginin 83. sayısının ilk sayfasında ‘Muhterem Okuyucu’ başlığı altında bu durum değerlendirilerek şu ifadelere yer verilmiştir: yapılan çevirilerin her birinin İslam âleminin “en büyük alimleri ve mücahitlerinin kalemlerinden çıkmış olması” nedeniyle etkili olduğunu ve yerli yazarların da ortaya çıkmasını sağladığına işaret edilmiştir. Kuşçu’ya (1993a: 48) göre *Hilal* dergisi bu çeviriler ile Türkiye’nin İslam âlemine açılan penceresi konumunda olmuştur. Çetin’e (2001) göre de bu çevirilerin bir diğerkatkısı ‘ümme merkezli bilincin’ yerleşmesine imkân tanımış olmasıdır. Bu anlamda dergi bir yandan yerli yazarların yetişmesinde etkin olurken diğeryandan da

diğer İslam ülkelerindeki düşünürlerin görüşlerinin aktarılmasında köprü görevi görmüştür. Bu bağlamda *Hilal* dergisi, yurt dışında gerçekleşen İslami faaliyetleri ulusal basına taşıyarak İslami kesime önemli aktarımlarda bulunmuştur. Ayrıca dergide hem yabancı İslam âlimlerini tanıtan yazılar kaleme alınması hem de söz konusu âlimlerin eserlerinden tercümeler yapıldığı için İslami kesim için dergi bir kütüphane işlevi görmüştür. Kuşçu'ya (1993b: 41) göre derginin en önemli işlevi “evrensel İslami hareketlerle bütünleşmesi” noktasında bir örnek teşkil etmesidir.

1958-1993 yılları arasında faaliyetlerini sürdüren *Hilal* dergisi kesintilere uğramasına rağmen toplamda 367 sayı çıkmıştır. Derginin yazar kadrosunda Osman Yüksel Serdengeçti, Muhammed Hamidullah, Mehmed Zekai Konrapa, Hasan Basri Çantay, Mehmet Akif İnan, Ali Ulvi Kurucu gibi isimler yer almıştır.

İslami yayın anlayışını benimseyen dergilerden *Diriliş* dergisi, 1960 yılının Nisan ayında Sezai Karakoç önderliğinde yayımlanmaya başlamıştır (Özsaray, 2016: 233). Karakoç, (1990: 11) dergi çıkarma fikrinin nasıl geliştiğini ise şu şekilde açıklamakta: “Yeni bir nesil gelmişti. Ortam otuz yıl öncesine göre çok değişmişti. Düşünüşte bir tazelenme ve yenilenmeye ihtiyaç vardı. Yeni bir dil ve üslup gerekiyordu. Bir süredir daldığım metafizik düşünceler de kendimi ifade için beni zorluyordu. Bu fevkalade şartlar içinde doğdu *Diriliş*. İlk anda ismi yadırgandı. Hortlama gibi dehşet duyanlar oluyordu ismi duyunca. Ya da sanki amentüde bir unsur gibi düşünülebilir geliyordu onlara. Mecazi anlamda, tarihi anlamda dirilişi düşünemiyorlardı. ‘Basubadelmevt’ın karşılığı olarak ‘*Diriliş*’i bulmuştum, ‘ölümden sonra dirilme’ anlamına. Tabii ki sadece metafizik anlamda değil, tarihi-sosyolojik anlamda da kullanıyordum.” Derginin ilk iki sayısı Ankara’da çıktıktan sonra yayınına ara verilmiş ve 1966 yılının Mart ayında bu kez İstanbul’da yeniden yayın hayatına geri dönmüştür (Eroğlu, 1994: 371-372). Siyaset, düşünce ve edebiyat dergisi olarak aylık periyotta yeniden yayına başlayan derginin Yazı İşleri Müdürü Mustafa Öztekin’dir.

Karataş’a (1998: 178) göre *Diriliş* dergisi, “Yeni bir nesil yetiştirmek, bunun için de fikri, edebi ve değişik mevzuları yeniden ele almak, bütün bunlara yeni bir bakış açısı getirmek, başka bir açıdan değerlendirmek amacıyla” çıkmıştır. Bu bağlamda *Diriliş* dergisi düşünce ve edebiyat alanında bir ekol oluşturmuştur. “Derginin hemen her sayısında yer alan kendi geçmişimiz, çağdaş eserlerimiz, Batı kültür ve edebiyatı, özgün bir sentezle genç yetenekleri yoğurmuştur.” Dergi yayımlandığı dönem zarfında bünyesinde gençlere her zaman yer vermiştir.

Başta Sezai Karakoç olmak üzere dergide Cahit Koytak, Abdurrahman Cahit Zarifoğlu, Rasim Özdenören, Erdem Bayazıt, Turgut Akman gibi yazarlarla birlikte yaptığı çeviriler ile Erol Güngör ön plana çıkmıştır. Dergide çevirileri yer alan yazarlar arasında Soren Kierkegaard, Virginia Wolff, Rene Guenon Thomas Stearns Eliot, Karl Jaspers, Thornton Wilder, William Faulkner, Gabriel Marcel, Stuart Holroyd, Erich Fromm gibi yazarların yazılarına yer verilmiştir. Karakoç'a (1990: 15) göre dergide yazılar kaleme alan yazarların 1980'e kadar "manevi cephede" yer alan isimlerin birçoğunun kendi dergisinde yazması önemli bir nokta olmuştur. Ayrıca dergiye Sait Mutlu'nın çevirileriyle Erol Güngör ile Mehmet Şevket Eygi'nin ise yazı ve çevirileriyle destek vermesi dikkate değer bir durumdur.

Diriliş dergisi otuz iki yıllık yayın hayatında günlük, haftalık ve aylık olmak üzere aralıklarla yayımlanmıştır (Karataş, 1998: 178). İlk sayısı 1 Nisan 1960'ta çıkan derginin son sayısı ise 5 Şubat 1992 yılında çıkmış ve toplamda 7 cilt yayımlanan dergi 396 sayı çıkmıştır.

1980'li yılların ikinci yarısında ön plana çıkan *Altınoluk* dergisi Mart 1986 yılının Mart ayında, Nakşibendiliğin Erenköy Dergâhı tarafından neşredilmiştir. Dil ve üslubu oldukça modern olan derginin başyazarı Ahmet Maraşlı müstear adıyla Ahmet Taşgetiren tarafından kaleme alınmıştır. "Dergide itikat ve ahlaki konular tasavvufi bir perspektiften yorumlanıyordu." Dergide İslamiyet bir din olarak algılanarak devrimle geçilebilecek bir sistem şeklinde değerlendirilmemiştir (Çakır, 1995: 58). Dergi 1986 yılından 2016 yılına kadar kesintisiz bir şekilde faaliyetlerini sürdürerek toplamda 370 sayı çıkmıştır.

İslami yayıncılık anlayışında kadınlar da unutulmayarak 1985 yılının Nisan ayında *Kadın ve Aile* dergisi yayın hayatına başlamıştır. Dergi *İslam* dergisi gibi yine İskender Paşa Cemaatine mensup Nakşîler tarafından yayımlanmıştır. İskender Paşa Cemaati, *İslam*, *Kadın ve Aile*, *İlim ve Sanat* gibi dergilerin de yayın hayatına başlamasıyla birlikte yayıncılık açısından kayda değer bir atılım gerçekleştirmiştir. Bu şekilde hem kendi cemaatinden olmayan kitlelere de ulaşabilmiş hem de temel konularda fikirlerini detaylıca açıklayarak ülkenin kültürel/siyasal yaşamında kendisine belli bir yer edinmiştir (Çakır, 1995: 29, 2003: 283).

İslami kadın dergisi *Kadın ve Aile* ilk sayısında basına bakış açısını şu şekilde ortaya koymuştur: "Size kem gözle bakanların, sizi yanlış anlayan karanlık emellerin karşısında olacağız. Ev hanımlarını yuvasından, yakınlarından, asli görevlerinden soğutan; moda, gösterişe daldıran; zevke eğlenceye, mübtezelliğe, müstehcenliğe, içkiye kumara, flörtlere, ters

ilişkilere çekmeğe çalışan çarpık fikirli ve kötü niyetliler var basında. Onlar toplumun temeli olan aileyi yıkmağa, fertler arasındaki bağları koparmaya çalışırlar.” (M.E.C., 1985: 3) Bu anlamda *Kadın ve Aile* dergisinin kendilerinin dışında kalan yayınlara sert eleştiriler getirdiği ve kadınların geleneksel rollerinin dergide sıklıkla işleneceği ve bu olgunun pekiştirileceğine işaret edilmiştir. Arat’a (1993: 108) göre derginin söz konusu yaklaşımı ile moda alanından eğlence alanına kadar geniş yasaklar listesinin hazırlanması kadının penceresini daraltmış ve derginin öngördüğü yaşam şeklini yansıtmıştır.

Derginin ilk Sahibi ve Sorumlu Yazı İşleri Müdürü Rıfat Oral, Yayın Müdürü ise Halime Torlak’tır. Dergi, Rıfat Oral sahipliğinde 1985 yılının Nisan ayından 1986 yılının sonuna kadar toplamda 21 sayı yayımlanmıştır. Dergi 1987 yılından itibaren Vefa Yayıncılık ve Ticaret A.Ş. bünyesinde 1996 yılına kadar 9 yıl boyunca yayını sürdürmüş ve toplamda 140 sayı çıkmıştır.

Çocuklar da unutulmayarak İslami yayın anlayışıyla çocuklara yönelik dergiler de çıkarılmıştır. Bu dergilerden en uzun süreli yayımlananı 2002-2016 yılları arasında faaliyet gösteren ve 178 sayı çıkan *Altın Çocuk* dergisidir. 2002 yılının Mart ayında *Altınoluk* dergisinin eki olarak yayımlanmaya başlayan derginin sahibi Altınoluk San. Tic. A.Ş. adına Abdullah Sert, Yazı İşleri Müdürü olarak ise Ahmet Taşgetiren görev yapmıştır.

Derginin içeriğinde fıkralar, bilmece, bulmacalar, karikatürler, hikâyeler, masallar vb. yazılar yer almıştır. Ayrıca dini bilgileri aktaran ve çocukları ibadete davet eden yazılar da kaleme alınmıştır. Hayreddin Ekmen tarafından da tarih sayfası hazırlanarak tarihi bilgiler çocuklara aktarılmıştır.

4.3. İslami Radyo ve Televizyon Kanalları

Türkiye’de ilk radyo yayını 6 Mayıs 1927 tarihinde İstanbul’da başlamıştır. Aynı yılın Kasım ayında Ankara’da da faaliyetlere başlandığı bilinmektedir (Cankaya, 1997: 19-20). Radyo yayıncılığına başlanırken tecimsel modelin uygulanması düşünülerek Telsiz Telefon Türk Anonim Şirketi (TTTAŞ) kurulmuştur. Bu teşebbüsten beklenen başarı sağlanamadığı için 1936 yılından itibaren radyo yayıncılığı devlet tekeline geçerek 1990 yılına kadar devam etmiştir (Serarslan, 2001: 79).

Radyo yayıncılığının başlamasının ardından Türkiye’de İslami içerikte ilk olarak 16 Haziran 1950 tarihinde TBMM’den çıkan yasalar sonucunda radyonun haftada 3 gün olmak üzere Kur’an’dan ayetler yayınlamasına karar verilmiştir (Arat, 1997: 95). Bu kararla birlikte

radyolarda dini içerikli yayınların başladığı görülmektedir. 19 Nisan 1953 tarihinde ise ‘Dini ve Ahlaki Muhasebeler’ isimli dini sohbet programı salı ve perşembe günleri olmak üzere haftada iki gün yayımlanmaya başlanmıştır. 1957 yılından itibaren mevlit, 1960 yılında sahur ve 1964 yılından itibaren de iftar programları yayın akışına eklenmiştir. 1970’li yıllara gelindiğinde radyoda yayımlanan dini içerikli yayınların senelik toplamı 275 program ve 146 saate ulaşmıştır (Baydar, 1994: 12-15).

Türkiye’de televizyon yayıncılığı ise 1968 yılında *TRT* ile başlamıştır (Yaman, 2019: 191). Televizyonda ilk olarak dini içerikli yayın ise 1975 yılında *TRT*’de yayımlanan ‘İftara Doğru’ isimli programla birlikte başlamıştır. 1994 yılına gelindiğinde ise *TRT*’de dini içerikli yayınların senelik toplam 327 program ve 184 saate ulaştığı bilinmektedir (Baydar, 1994: 20-22). *TRT*’de dini içerikli yayınlar bu şekilde gelişim gösterirken 1990’lı yıllarla birlikte faaliyete başlayan özel televizyon kanallarıyla birlikte alternatif olarak ön plana çıkmaya başlamıştır. Çünkü özel kanalların tecimsel tarzda gelişim göstermesi ve toplumun norm ve değerlerinden ziyade izlenme oranları ve reklam gelirlerinin öncelenmesi sonucu ‘İslami Televizyon’ düşüncesi mevcut yayın politikalarına eleştirel bir şekilde ortaya çıkmıştır. Böylelikle toplumun değerlerini ön planda tutan alternatif yayıncılık anlayışı başlamıştır (Yaman, 2019: 191). Bu bağlamda dini içerikli yayın yapan ilk özel televizyon kanalı *Türkiye Gazetesi Radyo Televizyonu (TGRT)*’dir. Kanal, İhlas Holding sahipliğinde 22 Nisan 1993 tarihinde açılmıştır. İlk olarak *Huzur TV* logosuyla faaliyetlerine başlayan kanalın sloganı ise “Ekranlara Huzur Geliyor-Halkımızla el ele, gönül gönüle” şeklinde olmuştur (Serim, 2007: 348).

Kanalın hisseleri 2006 yılında Rupert Murdoch sahipliğinde faaliyet gösteren News Corporation ve Ahmet Ertegun sahipliğinde faaliyetlerini devam ettiren Atlantic Records şirketleri tarafından satın alınmıştır. Bu satın alma sonrası kanal *Fox TV* adını alarak yayınlarını sürdürürken marka hakkı ise İhlas Holdingde kalmıştır. Holdingin sahipliğinde *TGRT Haber TV*, *TGRT Belgesel* ve *TGRT EU* televizyon kanalları faaliyetlerini sürdürmektedir. Holdingin bünyesinde dini içerikli yayın yapan radyo kanalı *TGRT FM* ise 4 Ekim 1993’te kurulmuş ve faaliyetlerine devam etmektedir.

Meltem TV ise 25 Aralık 1994 yılında kurulmuştur. Kanal ilk olarak Ankara’da *Mesaj TV* logosuyla yayınlarına başlamış ve ardından Trabzon, İstanbul, İzmir ve Bursa’da da bölgesel yayınlarına devam etmiştir. 1993 yılında ise İstanbul merkezli birleştirilerek *Meltem TV* logosuyla ulusal yayınlarına başlamıştır. Kanal, Meltem Radyo ve Televizyon Yayıncılık

A.Ş. adına imtiyaz sahibi Haydar Baş'ın, ilk kurulduğu günden vefat ettiği 2020 yılına kadar sahipliğinde olmuştur. Haydar Baş'ın vefat etmesi üzerine ise Mustafa Uğurlu, Oktay Doğan, Recep Bahar, Gökhan Avcı ve Murat Gülen ortaklığına geçmiştir. Kanalin Sorumlu Müdürü Faruk Karatay'dır. *Mesaj TV* de yayınlarına aktif olarak devam etmektedir.

Bir diğer kanal *TVNET* 2007 yılında Albayrak Grubu sahipliğinde yayın hayatına başlamıştır. Kanalin Genel Müdürü Ömer Karaca, Sorumlu Haber Müdürü ise Serhat İbrahimoglu'dur. *TVNET* kanalı karasal, uydu ve kablo ortamında yayınlarını devam ettirmektedir. Grup, 2016 yılında kurulan *TVNET Radyo* isimli bir radyo kanalına da sahiptir.

İslami medya kanallarından bir diğeri *Kanal 7*'dir. İstanbul için deneme yayınlarına başlayan kanal aslında yayını durdurulan *BRT*'nin (*Boğaziçi Radyo TV*) devamı niteliğinde olmuştur. İstanbul Belediyesinin Cemal Reşit Rey Konser salonunun Yeni Dünya İletişim A.Ş. tarafından 200 milyon liraya kiralanması sonucu faaliyetlerine başlayan kanalın Genel Müdürü Nabi Avcı, Genel Yayın Yönetmeni Özkul Eren ve Genel Koordinatörü de Zekeriya Kahraman olmuştur (Serim, 2007: 360).

27 Temmuz 1994 yılında İstanbul'da yayın hayatına başlayan kanalın güncel sahibi olarak Hayat Görsel Yayıncılık A.Ş. gözükmektedir. Bu şirket dört ortağın eşit pay sahipliğindedir. Şirketin ortak isimleri Zahid Akman, İsmail Karaman, Mustafa Çelik ve Zekeriya Karaman'dır. Kanalin Sorumlu Müdürü Mustafa Taha Dağlı'dır.

Kanal 7, tesettürlü haber spikeri Serpil Öcalan'a Türkiye'de görev veren ilk kanal olmuştur. Şirketin diğer kanalları arasında *Kanal 7 Avrupa* ve *Ülke TV* bulunmaktadır. Şirketin bünyesinde *Radyo 7* isimli bir de radyo kanalı faaliyet göstermektedir.

Milli Görüş hareketinin yayın kanalı olan *TV 5*, 2004 yılında kurulmuştur. Kanal, Anadolu İletişim Hizmetleri A.Ş. bünyesinde gözükmektedir. Kanalin sloganı 'Türkiye'nin İhtiyacı'dır. Kanalin Genel Müdürü Yılmaz Bayat, Genel Yayın Yönetmeni ise Mustafa Yılmaz'dır.

5. İslami Basında Kadın

İlk İslami dergi olan *Sırat-ı Müstakim* dergisinin yazarları temel olarak Batılı yazarlar tarafından ifade edilen "kadın erkek eşitliği, kadın hakları ve özgürlükleri, kadının iş gücünün ekonomiye kazandırılması" şeklinde sıralanan düşüncelerin kadınlar için yarardan ziyade zarar getireceğini ileri sürmüştür (Bayram, 2010: 178). Derginin adı daha sonra *Sebilürreşad*

olarak değiştirilmiş olsa da kadın konusundaki benimsenen yaklaşım benzer şekilde devam ettirilmiştir. *Sebilürreşad* dergisi Batılı ve Batıcı kişilerin ileri sürdüğünün aksine İslam'ın kadınları ezmediğini ve kadınlara İslamiyet'te değer verildiğini ön plana çıkarma çabasında olmuştur. Kadınların tesettürü ihmal etmeden belirli alanlarda eğitim alarak yine belirli alanlarda çalışmaları desteklenmiştir. Kadınların özellikle çocuk bakımı ve ev ekonomisine ilişkin eğitim almalarına olumlu bakılmıştır. Kadınların yabancı okullarda eğitim almalarına ve uygarlaşmak adına yabancı dil öğrenmelerine olumsuz bir yaklaşım sergilenmiştir. Ayrıca feminizm ile ilgili kaleme alınan yazılarda ise İslam'ın kadınlara her hakkı sağladığını bu nedenle feminizm akımının Müslüman kadınlara bir faydası olmayacağına dikkat çekilmiştir (Efe, 2008: 178).

Dergide tesettür üzerine de yazılar kaleme alınmıştır. Yazarlar arasında bu konudaki temel görüş kadınların geri kalması eleştirilirken bu geri kalmışlığın tesettür ile bir ilgisinin bulunmadığı noktasında olmuştur (Turan, 2013: 125). Yazarların birleştiği bir diğer ortak nokta ise kadının anne ve eş olma rolü üzerine olmuştur. Kadına gelecek nesli yetiştirerek topluma hizmet rolü biçilmiştir. Yazılarda kadın ve erkeğin denk değil farklı varlıklar olduğuna ve rakip olmaktan ziyade birbirlerini tamamlaması gereken varlıklar şeklinde bir değerlendirme söz konusu olmuştur (Çelik, 2017: 76-77).

1943 yılında yayın hayatına başlayan *Büyük Doğu* dergisinde kadın geleneksel rolleriyle değerlendirilmiştir. Kadının toplumdaki en önemli görevi olarak annelik vazifesini yerine getirmesi beklenmiştir. Bu doğrultuda kadının sosyal hayatındaki konumu anneliği üzerinden değerlendirilmiştir. Ayrıca dergide Batı taklitçiliği eleştirilerek modernleşme adımlarına karşı çıkılmıştır (Aşçı, 2021: 88). Dergi yazarlarından Cafer Seno “Çalışan kadın ve aile” başlıklı yazısında kadının çalışmamasını dile getirmiştir. Seno'ya göre kadının çalışması esas görevi olan anneliği ve aileyi ihmal etmesine neden olmaktadır. Seno daha da ileriye giderek kadının çalışmasından dolayı ahlaki zafiyetin ortaya çıktığını belirterek toplumda fuhşun arttığını iddia etmiştir (Seno, 1946a: 3). Seno, bir sonraki yazısında da kadınların çalışmaması gerektiğini vurgulayarak sadece muhtaç durumda olan kadınların çalışabileceğini ve erkeklerin iş gücünü yeterli sayıda sağlayamadığı şartla ancak kadınların iş hayatında düşünülmesi gerektiğini belirtmiştir. Çalışan kadınların meşru evliliği düşünmediğine de bir kez daha dikkat çekerek iş hayatında aktif olan kadınların serbest yaşamayı tercih ettiğini ifade etmiştir (Seno, 1946b: 3). Ertüz de Seno ile benzer düşünceleri paylaşarak kadınların iş bulabilmeleri ve iş hayatında tutunabilmeleri için güzel olmalarının şart olduğunu vurgulayarak çalışan kadınların kendilerini fuhşiyata sürüklediğini iddia

etmiştir (Ertüz, 1947: 15). Necip Fazıl ise “İslam ve Kadın” isimli yazısında İslamiyet’e göre kadının sadece imamlık ve hâkimlik yapamayacağını belirterek diğer işlerin kendisine yasak edilmediğini dile getirmiştir. Ancak kadının yine de en yüksek ve en değerli yerinin yuvası olduğuna dikkat çekmiştir (Kısakürek, 1947: 2).

1945 yılı sonrası İslami içerikli yayınlar incelendiğinde erkeklerin kadınlara ev yönetimi, eşin bakımı ve saadetine odaklanılarak çocuk terbiyesi üzerine tavsiyeler verildiği görülmüştür. İçeriklerde kadın konusunun net bir şekilde namus, kocaya itaat, tesettür ve anneliği üzerinden bir söylem geliştirilmiştir. Söz konusu yıllar modernleşme adımları doğrultusunda kadının günlük hayatında ortaya çıkacak değişim ve dönüşümün cemiyetin dengesini sarsacağı endişesi kafalarda soru işareti oluşturmuştur. Neslihan Kısakürek tarafından *Büyük Doğu* dergisinde kaleme alınan yazılar dışında kadınların basın alanında kendilerini ilgilendiren konularda yazılarına denk gelinmemiştir (Aktaş, 2004: 826).

Mert’e göre (2020: 547) 1965 yılından itibaren kadın, İslamcılarının gündeminde yer almaya başlamıştır. Bu tarihten itibaren İslami ilkeleri yayın anlayışında benimseyen gazete ve dergiler İslam ve kadın üzerine içerikler üretmiştir. Yayınların içeriklerinde genel anlamda tesettür, iffet ve İslam’da kadın haklarına ilişkin konular üzerinden bir tartışma alanı oluşturulmuştur. Yayınlar kadın ve ev sayfaları hazırlayarak “İslam anlayışında toplumun temel yapı taşı, değerlerin, inançların taşıyıcısı olarak değerlendirdiği aileyi modern dünyanın yozlaştırıcı etkilerinden kurtararak sağlıklı bir aile tipi yaratma amacını” gütmüştür.

1969 yılında yayın hayatına başlayan “*İslam’ın İlk Emri Oku*” dergisinde kadın konusu 1971 yılına kadar yalnızca erkek yazarlar tarafından kaleme alınarak genel anlamda kadının geleneksel rollerine ilişkin yazılara yer verilmiştir. 1971 yılından itibaren dergide Fatma Zehra Kanlı ve Ayşe Özdemir gibi isimlerin yazılarıyla birlikte kadının geleneksel rolleri karşısında eleştirel bir söylem inşa edilmiştir (Budak, 2020: 131). Ancak dönemin Konya Merkez Vaizesi olarak görev yapan ismi Fatma Zehra Kanlı’nın yazıları⁹ incelendiğinde Budak’ın ileri sürdüğünün aksine yazılarda kadının annelik ve eş gibi geleneksel rollerinin olumlandığı dikkat çekmektedir. Kadının eşine itaat etmesi gerektiğini defaatle vurgulayan Kanlı, aile saadeti için de kadının örtünmesini tavsiye etmektedir. Eğitim konusunda da kadınların öncelikle İslam dinini ve İslam ahlakını öğrenmesi gerektiğini

⁹ Bakınız. Fatma Zehra Kanlı, (1971) Müslüman Kadının Vazifeleri. *İslam’ın İlk Emri Oku*, 10(112): 20-21. Kanlı, Kadının Örtünmesi. *İslam’ın İlk Emri Oku*, 10(113): 22-23. Kanlı, Kadınlarda Örtünmesi Gereken Yerler. *İslam’ın İlk Emri Oku*, 10(115): 22-23. Kanlı, Kadının Kocasına Karşı Vazifeleri. *İslam’ın İlk Emri Oku*, 10(117): 20-21, 26. Kanlı, (1972) Kadın. *İslam’ın İlk Emri Oku*, 10(119): 22-23.

ardından yaşamında kadına fayda sağlayacak ilimin tüm dallarında eğitim alabileceğini belirten Kanlı, erkekler ile birlikte eğitim alınmasına karşı çıkmaktadır. Ayrıca yazılarda İslamiyet karşısında Avrupa eleştirisi görülmektedir.

Budak'a göre 1970'li yıllardan itibaren İslamcı dergilerde, bilhassa kadın yazarlar tarafından “İslam'da kadın hakları nelerdir?” sorusundan yola çıkılarak Müslüman kadının sosyal yaşamdaki rollerine, eğitim faaliyetlerine ve politik kimliklerine dair yazılarla tartışma ortamı oluşturulmuştur (Budak, 2020: 131).

Çaha'ya göre (2004: 481) İslami kanatta kadın konusuna ilişkin temel ivme 1980'li yıllardan itibaren görülmüştür. Özal'ın neo-liberal politikalarıyla birlikte modernleşmenin temel dinamiklerinden eğitime ilgi de artmıştır. Bir yandan kentleşme artarken diğer yandan da modern eğitim kurumları taşrada yaygınlaşmıştır. Bu gelişmenin sonucu olarak İmam Hatiplere ve Kur'an Kurslarına gönderilen muhafazakâr ailelerin çocukları yaygınlaşan yeni eğitim kurumlarından faydalanarak üniversitelere de geçiş imkânı yakalamıştır. Bu bağlamda Tapper (1993: 9) da 1980'li yıllardan itibaren hükümetin takip ettiği politikalar neticesinde dini içerikli yayın yapan dergi, gazete ve diğer yayın faaliyetlerinin gözle görülür bir şekilde çoğaldığını vurgulamaktadır.

Eğitim seviyesini artıran başörtülü kadınlar, üniversitelerde, iş dünyasında daha fazla görünür olmaya başlamıştır. Modernleşmenin gereği olarak kamusal alana dâhil olan kadınlar bir yandan dini değerlerini koruma amacıyla olmuşlardır. “Eğitim, ticaret, eğlence gibi dünyeviliği yaşarken geleneksel kalıpları da taşımaya devam etmişlerdir” (Mert, 2020: 547). Kadınların gündelik yaşamda daha çok görünür olmasıyla birlikte İslami yayın anlayışında çeşitlilik ortaya çıkmıştır. Bir yandan İslamcılığın farklı fraksiyonları kendi görüşleri doğrultusunda kadınları yönlendirebilmek ve kadınları “tehlikeli cereyanlardan” korumak adına içerikler üretirken (Göle, 2002), diğer yandan İslamcı kadınlar İslami ilkeleri benimseyen gazete ve dergilerde yazılar kaleme alarak kamusal alana dâhil olmuştur (Mert, 2020: 544). Dindar kadınların okuryazarlık seviyesinin artmasıyla birlikte İslam dininin temel kaynaklarını kadınların kendi yaptıkları okumalar çerçevesinde bilinçlenmesi erkeklerin kaleme aldıkları yazıların sorgulanmasını sağlamıştır. Kadınların gazete ve dergilerde ideal annelik, sosyalleşme ve siyaset ile ilgilenmelerini sağlamak için yazılar kaleme aldıkları dikkat çekmiştir. Aynı zamanda türban ile ilgili yazılar da kaleme alarak kadınların bilinçlenmesini hedefleyen yazılarda bir artış söz konusu olmuştur (Aktaş, 2004: 830-833).

İslami içerikli kadın dergileri üzerine ilk araştırmayı 1989 yılında Feride Acar yapmıştır. Acar, çalışmasında *Kadın ve Aile*, *Mektup* ve *Bizim Aile* dergilerini içerik çözümlemesi yöntemi ile incelemiştir. Üç dergide de temel olarak kadınların eş, anne ve ev hanımı rolleri üzerinde durulduğu ortaya çıkmıştır (Acar, 1991).

İslamcı dergiler üzerinden 1980 sonrasındaki kadının dini politik dönüşümünü ortaya çıkarmak adına bir çalışma yapan Yiğit, İslamcılık düşüncesindeki kadına biçilen temel rol olan anne, eş ve davaya hizmet gibi kavramların toplumsal alanda değişikliğe uğradığını ve kadına yeni bir kimlik inşa edildiği sonucuna ulaşmıştır. Ayrıca modernitenin içselleştirildiğini ve kendi temel değerleri ile bir sentez oluşturularak modern bir kimliğin ortaya çıktığını ifade etmiştir (Yiğit, 2020).

Kadın Kimliği dergisi örneği üzerinden 1980 sonrası İslamcı dergilerde kadın ve kadının çalışma hayatına ilişkin bir analiz gerçekleştiren Yıldırım, Batı modernitesi karşısında kadının bir tepki olarak işlenmiş olduğunu ve toplumda İslami bilincin oluşturulması için kadın üzerinden bir söylem inşa edildiğini belirtmektedir. Ayrıca çalışma hayatında kadının karşılaştığı sorunlara ilişkin çözüm üretme noktasında derginin zayıf kaldığını ileri sürmektedir (Yıldırım, 2021).

1985 yılında yayın hayatına başlayan *Kadın ve Aile* dergisi, üçüncü sayısında “Çalışan Hanımların Problemi” başlığını kapak sayfasına taşıyarak gündemine almıştır. Afra Gürdoğan’ın çalışan hekim bir kadın ile yaptığı röportaj üzerinden kadının ancak annelik ve eşlik vazifelerini yerine getirdikten sonra çalışmasına vurgu yapılmaktadır. Fakat içeriğin genelinde kadının aile saadeti için çalışmaması gerektiğine dikkat çekilmektedir. Bir sonraki sayıda da aynı konunun devamı işlenerek çalışan kadınların sorunları üzerinde durulmuştur. Ayrıca evinde terzilik yapan bir kadınla röportaj yapılarak kadınların evde çalışması olumlanmıştır.

Kadın ve Aile dergisini inceleyen Göçer de benzer sonuçlara ulaşarak kadının geleneksel rolleriyle yansıtıldığına vurgu yapmaktadır. Kadının toplumsal hayatta yer alması gerektiğini vurgulayan yazıların bulunduğunu belirten Göçek, ancak bu doğrultuda kadınların teşvik edilmediğini ve kadının yeri evidir anlayışının hâkim olduğuna dikkat çekmektedir. Dergi içeriğinde sıklıkla kadının “iyi bir eş ve iyi bir anne” olması gerektiği vurgulanmaktadır (2021: 142).

2002 yılında yayın hayatına başlayan *Şebnem* dergisinde de diğer örneklerde olduğu gibi kadını geleneksel rolleri üzerinden değerlendirmeye alınarak evde kocaya itaat ve en önemli vazife olarak annelik gösterilmiştir. İş hayatına dair kadını teşvik eden bir içeriğe denk gelinmemiştir. Derginin 22. sayısında bilhassa çalışma hayatında faaliyet gösteren kadınların da aile yaşamının zarar gördüğüne değinilmiştir. Derginin 60. sayısında Fatma Bağan tarafından kaleme alınan yazıda kadınların çalışması olumsuzlanarak ev hanımlığı tavsiye edilmiştir. Bağan, kadınların kamusal alana katılımı noktasında hayır ve hizmet projelerinde yer almalarını önermiştir. Ayrıca yazıda dönem dizilerinin de aile hayatına zarar verdiği ifade edilmiştir (Bağan, 2010: 10-11).

İslami yayın anlayışını benimseyen gazetelerin kadına ilişkin hazırladıkları içerikler açısından konuyla ilgili alandaki ilk tez Çakmak tarafından hazırlanmıştır. Yazar 2000’li yıllarda muhafazakâr niteliğe sahip *Zaman*, *Vakit* ve *Yeni Şafak* gazeteleri üzerinden kadın kimliğinin temsilini içerik çözümlemesi yöntemi ile analiz etmiştir. İncelenen haberlerde kadınların genel olarak eş, aile ve çocuk kavramlarıyla ilişkili olarak sunulduğu görülmüştür. Ayrıca erkeklerin siyaset, ekonomi gibi ciddi alanlarda temsil edildiği kadınların ise aile eksenli, ev merkezli, moda ve tüketim üzerinden temsil edildiği tespit edilmiştir (Çakmak, 2009).

2011 yılında İslami Basında Kadın üzerine çalışma yapan Büyükdoğan ise Çakmak’tan farklı olarak *Türkiye* gazetesini de çalışmasına dâhil ederek *Zaman*, *Yeni Şafak* ve *Vakit* gazetelerinde 15 Şubat-30 Nisan 2009 tarihleri arasındaki 75 günlük dönemde yer alan kadınla ilgili metinleri içerik çözümlemesi yöntemi ile analiz etmiştir. Çalışmanın sonucunda kadının genel olarak eş, anne ve ev kadını gibi geleneksel roller üzerinden yer aldığı görülmüştür (Büyükdoğan, 2011).

İslami yayın anlayışını ilke edinerek yayıncılık yapan gazete ve dergilerin genel olarak kadını geleneksel roller ile değerlendirdiği dikkat çekmektedir. İçeriklerde kadının annelik ve eşlik rolleri en önemli görev olarak yansıtılarak ev hanımlığı tavsiye edilmektedir. Kadınların zorunlu olmadıkça iş hayatında yer almamaları gerektiği vurgulanarak evden yapılabilecek işler tavsiye edilmektedir. Buradaki hassas nokta kadınların yayımladığı dergilerde ya da kadınların kaleme aldığı yazılarda da ağırlıklı olarak kadının geleneksel rollerinin ön plana çıkarılıyor olmasıdır. Çünkü kadınlar tarafından da hâkim anlayışın yeniden üretildiği dikkat çekmektedir. Kadınlar kendilerini ilgilendiren konulara ilişkin tartışmalara katılıyor olsalar da yine en temel görevlerinin hane içindeki roller olduğuna dair bir inşa söz konusudur. Kadının

kamusal hayat içinde görünür olma noktasında hayır ve hizmet projelerinde yer alarak faaliyet göstermeleri önerilmektedir. Kadının iyi bir şekilde çocuk yetiştirmesi için eğitim alması gerektiği ifade edilmekte ancak yüksek eğitime devam etme noktasında çok fazla teşvik de söz konusu değildir. Öğretmenlik ve doktorluk gibi mesleklere biraz daha pozitif yaklaşılmaktadır. Bu yaklaşımda ise kadınlar için kadın doktor ve kadın öğretmen ihtiyacı etkili olmaktadır. Çelik de *Şebnem* dergisini incelediği çalışmasında kadınların doktorluk, öğretmenlik ve hemşirelik gibi belirli alanlarda belirli şartlar çerçevesinde eğitim almasının ve çalışmasının uygun görüldüğünü tespit etmektedir (Çelik, 2017: 99).

Dördüncü Bölüm: Metodoloji

4.1. Yöntem

Çalışmada yöntem olarak içerik analizi kullanılmıştır. İçerik analizi, belirli olgu ve olayları anlamlandırmak ve ölçmek amacıyla sözlü, görsel ya da yazılı metinlerden geçerli çıkarımlar yapmak için sistematik ve nesnel bir araç sağlayan araştırma yöntemlerinden bir tanesidir (Downe-Wamboldt, 1992: 314). Aynı zamanda içerik analizi, “metin içinde tanımlanan belirli karakterlerden sistematik ve tarafsız sonuçlar çıkarmak için kullanılan bir araştırma tekniği” olarak tanımlanabilir (Stone, Dunphy, Smith, Marshall ve Ogilvie, 1966: 213). İçerik analizi, “kimin kime neyi, neden, nasıl ve hangi etkiyle söylediği gibi klasik soruları yanıtlamak için dilsel iletişimin hemen hemen her biçimine uygulanabilir” bir tekniktir (Babbie, 2008: 350-351).

İçerik analizinin hedefi, kategorileri verileri üreten bağlam ya da ortam ile ilişkilendirip elde edilen sonuçların çıkarımsal kalitesini arttırmaktır (Downe-Wamboldt, 1992: 314). İçerik analizine uygun formlar arasında “kitaplar, dergiler, web sayfaları, şiirler, gazeteler, şarkılar, resimler, konuşmalar, mektuplar, e-posta mesajları, internetteki ilanlar, anayasalar” ile bunların herhangi bir bileşeni veya koleksiyonu yer almaktadır (Babbie, 2008: 350).

İçerik analizini, belirli bir zaman diliminde bulunan verilere ya da daha uzun zaman dilimlerinde mevcut bulunan metinlere uygulamak mümkündür. Tek başına veya diğer yöntemlerle birlikte kullanılabilir (Downe-Wamboldt, 1992: 314). Belirli bir yerde belirli bir zamanda belirli bir konuda söylenenleri optimum nesnellik, kesinlik ve genellik ile tanımlamayı amaçlamaktadır (Lasswell vd., 1952: 34).

Downe-Wamboldt’a (1992: 320) göre içerik analizi, orijinal verilerden minimum bilgi kaybıyla ilginç ve teorik olarak faydalı genellemeler elde etmek için bir mekanizma sağlamaktadır. Cartwright ise içerik analizi yönteminin tarafsızlık, sistematiklik ve niceliksel olma gibi özelliklerini ön plana çıkarmaktadır (1953: 421). İçerik analizinde geçerlilik, güvenilirlik ve tekrarlanabilirlik ön plana çıkmaktadır. İçerik analizinin geçerliliği, araştırma hedeflerinin iyice anlaşılması, ilgili içeriğin bir alt kümesinin ön okuması ve analiz edilecek medya içeriği örneğinin dikkatli seçilmesiyle sağlanmaktadır. Genellenebilirlik ise metodolojinin genel bütünlüğü içerisinde genel olarak temsil edilebilmesi için yeterli örneklemin seçilmesiyle belirlenmektedir. Bu anlamda araştırma bulgularının ne ölçüde

uygulanabileceği ve genel olarak hedef kitlenin bir ölçüsü olarak alınmaktadır. Tekrarlanabilirlik durumu ancak metodoloji ve işlemlere ilişkin bilgilerin tam olarak açıklanmasıyla belirlenmektedir. Tekrarlanabilirlik, diğer araştırmacıların sonuçları doğrulamak veya sorgulamak için araştırmayı tekrarlama yeteneği ve zorluk derecesi gibi tüm bilimsel araştırmalar için kilit bir kriterdir (Macnamara, 2005: 12-13).

Tek bir kurallar dizisi ve içerik analizi prosedürleri olmamasına rağmen, içerik analizi araştırma yöntemi genellikle aşağıdaki adımları kapsar:

1. Analiz biriminin seçilmesi,
2. Kategorilerin oluşturulması ve tanımlanması,
3. Kategori tanımlarının ve kurallarının ön testlerinin yapılması,
4. Güvenirlilik ve geçerliliğin değerlendirilmesi,
5. Gerekirse kodlama kurallarının revize edilmesi,
6. Revize edilmiş kategori şemasının ön testini yapmak,
7. Tüm verilerin kodlanması ve
8. Güvenirlilik ve geçerliliğin yeniden değerlendirilmesi (Downe-Wamboldt, 1992: 315).

Diğer yöntemlerde olduğu gibi içerik analizinde de bazı riskler bulunmaktadır. Örneğin hipotezi desteklemek için gözlemler yanlış sınıflandırılabilir. Yanlışlıkla, lider olmayan birinin üniversiteden mezun olmadığı sonucuna varabilmekte veya fabrika ustalığının işinin beyaz yakalı olmaya “yeterince yakın” olduğuna karar verilebilmektedir (Babbie, 2008: 359). Bu ve benzeri hatalardan kaçınmak adına Berg, şu maddeleri ortaya koyar:

1. Yeterli vaka varsa, sadece hipotezi en iyi destekleyenleri seçmekten kaçınmak için her kategoriden rastgele bazılarını seçin.
2. Veriler hakkında yaptığınız her iddiayı desteklemek için en az üç örnek verin.
3. Analitik yorumlarınızı, aynı fikirde olup olmadıklarını görmek için araştırma projesine dâhil olmayan diğer kişiler tarafından dikkatlice gözden geçirin.

4. Keşfettiğiniz tutarsızlıkları, hipotezlerinize uymayan durumları bildirin. Birkaç sosyal kalıbın yüzde 100 tutarlı olduğunu saptayın, bu nedenle kesinlikle tüm sosyal yaşam için geçerli olmasa bile önemli bir şey keşfetmiş olabilirsiniz. Ancak, bu konuda okuyucularınıza karşı dürüst olmalısınız (Berg, 1989:124).

Diğer taraftan Macnamara, içerik analizi yönteminin medya verileri üzerine nasıl uygulanması gerektiğini açıklamaya çalışmaktadır. Şöyle ki medya çıktıları üzerinde içerik analizi uygulandığında medyanın toplumlarda bilgi ve etki kaynakları ve sözcülerin ve kamuoyu görüşlerinin yansımaları olarak önemli rolü göz önüne alındığında, görüşleri, endişeleri ve söylemleri belirlemek için müdahaleci olmayan bir yöntem sağlamaktadır. Bununla birlikte, medya içeriği analizinden çıkarımlar ve tahminler yapılırken görüşleri etkileyen ve şekillendiren karmaşık faktörler ve medya etkilerinin koşullu, bağlamsal doğası akılda tutulmalıdır. İçerik analizi, içgörü elde etmek için önemli bir yöntemdir ancak iletişimin nihai etkisi hakkında tam bir değerlendirme yapabilmek adına genellikle izleyici anketleri, odak grupları, röportajlar gibi diğer araştırma yöntemleriyle birlikte yürütülmesi gerekmektedir (Macnamara, 2018: 14).

İçerik analizi yönteminin uygulanması noktasında “araştırma sorusunun seçimi, örneklem seçimi, kavramsallaştırma, kayıt birimlerinin geliştirilmesi, kod kategorilerinin geliştirilmesi, veri toplama, kodlama, temalara (kategorilere) ulaşma, betimleme, değerlendirme, çıkarsama ve yorumlama sırası ile izlenmesi gereken yollar olarak belirtilmiştir” (Bilgin, 2006: 11-15; Yıldırım ve Şimşek, 2018: 243). Strauss ve Corbin üç tür ana kodlama biçimi olduğunu vurgulamaktadır; “daha önceden belirlenmiş kavramlara göre yapılan kodlama, verilerden çıkarılan kavramlara göre yapılan kodlama ve genel bir çerçeve içinde yapılan kodlama” (akt. Yıldırım ve Şimşek, 2018: 244). Kodlama, içerik analizinin güvenilirliği noktasında kilit öneme sahiptir. Çünkü içerik analizi uygulama noktasında önceden belirlenmiş kategorilere göre çözümleme birimleri kodlanmaktadır. Ayrıca çalışmada farklı kodlayıcılar yer alacaksa uyumun sağlanması adına dikkat edilmesi gerekmektedir. Tek bir kodlayıcı tarafından uzun süreli bir çözümlemenin gerçekleştirilmesi noktasında ise kodlama ilkelerine bağlılığın sağlanması beklenmektedir (Atabek, 2007: 15). Sonuç olarak içerik analizini uygulayan kişilerin çalışmanın mekanizmasına ve özelliklerini bilmesi gerekmektedir (Wimmer ve Dominick, 2007: 35).

4.2. Evren ve Örneklem

Çalışmanın evreni Türkiye’deki İslami basın köşe yazarlarının kaleme aldığı yazıların tamamıdır. Örneklemi ise seçilen 5 İslami söyleme sahip gazeteden 10 köşe yazarının 2013 yılı Eylül, Ekim ve Kasım ayları ile 2014 yılı Temmuz, Ağustos ve Eylül aylarındaki yazıları oluşturmaktadır. Yıl ve ayların seçiminde belirleyici unsur 2013 yılının Ekim ayında başörtüsünün serbest hale gelmesi ve 2014 yılının Ağustos ayında İstanbul Sözleşmesinin yürürlüğe girmesidir. İlgili ayların birer ay öncesi ve sonrası örneklem olarak belirlenmiştir. Verilerin toplanması noktasında ilgili gazetelerin internet siteleri haricinde www.tevhidhaber.com ve www.bizimgazete63.com gibi alternatif sitelerinin yanı sıra Milli Kütüphane gazete arşivinden yazılar elde edilmiştir. Seçilen 5 gazete ve her bir gazeteden ikişer yazar olmak üzere belirlenen 10 yazarın kaleme aldığı 2013 ve 2014 yıllarında ilgili aylardaki yazıları çalışmanın sınırlılığını ortaya koymaktadır.

4.3. Amaç

Çalışmanın temel amacı İslami basın köşe yazarları tarafından kaleme alınan köşe yazılarında kadınlara nasıl yer verildiğini tespit etmektir. Alt amaçlar olarak ise “modernleşme ve kadın”, “ideal kadın” ve “öteki kadın” inşasının nasıl işlendiğini ortaya çıkarmaktır. Bu çalışmada elde edilen veriler doğrultusunda ise öncelikle iki amaç ön plana çıkmaktadır. Birincisi nicel veriler elde ederek genellenebilir bilgi üretmektir. Elde edilen nicel verileri ise nitel bir analize tabi tutarak sınırlı olan bilginin altındaki temel kodları ve örtülü kalan anlamları ortaya çıkarmaktır. Araştırmanın ikinci amacı ise elde edilen bulguları daha önce yapılmış olan çalışmalar ile karşılaştırarak araştırmanın sonuçlarını süreç içerisinde karşılaştırılabilir data zeminine dönüştürmektir.

4.4. Araştırma Soruları

İslami basında kadın nasıl değerlendirilmektedir?

İslami basın yazarları tarafından kadınların kamusal alana katılımı teşvik edilmekte midir?

İslami basında ideal kadın sunumu nasıl inşa edilmektedir?

İslami basında öteki kadın profili nasıl inşa edilmektedir?

İslami basında modernleşme ve kadın ilişkisi nasıl ele alınmaktadır?

4.5. Çalışmanın Sınırlılıkları

Çalışma öncelikle incelenen gazete sayısı ve gazetelerin ideolojik yaklaşımları üzerinden sınırlandırılmaktadır. Bu anlamda İslami çerçevede konumlandırılan gazetelerden *Yeni Şafak*, *Yeni Asya*, *Türkiye*, *Milli Gazete* ve *Yeni Akit* gazeteleri 2013 ve 2014 yıllarında yayın hayatında olduğu için seçilmiştir. Çalışmanın ikinci sınırlılığı seçilen gazetelerde yer alan köşe yazarları üzerinden yapılarak her gazeteden eşit olmak şartıyla bir erkek ve bir kadın olmak üzere ikişer köşe yazarı seçilerek toplamda 10 köşe yazarı analiz edilmektedir. Çalışmanın bir diğer sınırlılığını konu seçimi oluşturmakta ve bu konular başörtüsünün serbest hale getirilmesi ve İstanbul Sözleşmesidir. Çalışmanın son sınırlılığı ise 2013 yılında başörtüsü serbestisinin sağlandığı Ekim ayının öncesi ve sonrasındaki ayların seçilmesiyle toplamda 3 ay ve 2014 yılında İstanbul Sözleşmesinin yürürlüğe girdiği ay olan Ağustos'un önceki ve sonraki aylarının belirlenerek toplamda 3 aylık zaman dilimidir.

4.6. Verilerin Kodlanması ve Kullanılan Testler

İçerik analizi için kodlama cetveli literatürde yer alan (Acar, 1991; Çakmak, 2009; Büyükdoğan, 2011; Yiğit, 2020; Yıldırım 2021) çalışmaları referans alınarak oluşturulmuştur. Çalışmada 4 temel tema üzerinden bir analiz amaçlanmıştır. Bu temalar “İdeal Kadın, Modernleşme ve Kadın, Öteki Kadın, Toplumsal Hayat ve Kadın” başlıkları olarak belirlenmiştir. Kodlama cetvelinin ilk sorularında gazetelerin ve yazarlara ilişkin genel bilgilerin elde edilmesi amaçlanmıştır. Ardından köşe yazılarında kadınlara dair temel bilgiler nicel olarak toplanmaya çalışılmıştır. Kodlama cetvelinin son bölümünde ise çalışmanın odaklandığı 4 temel tema üzerinden sorular şekillendirilmiştir.

Kodlanan köşe yazılarından elde edilen veriler SPSS programında işlenerek Frekans Analizi ve Çapraz Tablo analizleri yapılmıştır. Köşe yazıları ayrıca nitel veri analizi programı Maxqda'da kodlanarak Tek Vaka Modeli, Kod Hiyerarşisi, Kod-Alt-Kod Bölümler Modeli ve Kelime Bulutu grafikleri oluşturulmuştur.

4.7. Yazarlar Hakkında Bilgi

Çalışmada analiz edilen yazarlar arasında Abdurrahman Dilipak ve Merve Kavakçı *Yeni Akit* gazetesinde, Mehmet Şevket Eygi ve Fatma Tuncer Keleş *Milli Gazete*'de, İsmail Kapan ve Halime Gürbüz *Türkiye* gazetesinde, Kazım Güleçyüz ve Yasemin Yaşar *Yeni Asya* gazetesinde İsmail Kılıçarslan ve Fatma Barbarosoğlu da *Yeni Şafak* gazetesinde incelenen zaman diliminde yazılar kaleme almıştır.

4.2. Bulgular

Tablo-1. Köşe yazılarının gazetelere göre dağılımları

İncelenen Gazeteler	Frekans	Yüzde	Geçerli Yüzde
Yeni Şafak	141	15,0	15,0
Milli Gazete	287	30,5	30,5
Türkiye	128	13,5	13,5
Yeni Asya	150	15,9	15,9
Yeni Akit	236	25,1	25,1
Toplam	942	100,0	100,0

Analiz edilen toplam 6 aylık süreçte en çok köşe yazısı *Milli Gazete*'de yer alırken en az köşe yazısının ise *Türkiye* gazetesinde bulunduğu görülmektedir. Bunun nedeni *Türkiye* gazetesi köşe yazarlarının genellikle 3 günde 1 yazı kaleme almalarıdır. *Milli Gazete* ve *Yeni Akit* gazetelerinin incelenen yazıları nispeten birbirine yakın olurken diğer üç gazetenin de yine benzer şekilde birbirine yakın olduğu söylenebilir. Analize tabi tutulan yazılara genel olarak bakıldığında ise 5 gazeteden elde edilen köşe yazılarının toplamda 942 tane olduğu görülmektedir.

Tablo-2. Yazıların yayımlandığı ayları gösteren tablo

	Frekans	Yüzde	Geçerli Yüzde
Temmuz	143	15,2	15,2
Ağustos	170	18,0	18,0
Eylül 2013	145	15,4	15,4
Ekim	159	16,9	16,9
Kasım	167	17,7	17,7
Eylül 2014	158	16,8	16,8
Toplam	942	100,0	100,0

İncelenen yazıların yıllara göre dağılımına bakıldığında 2013 yılında 447 köşe yazısı (%47,5), 2014 yılında ise 495 (%52,5) köşe yazısı yer alırken sayısal olarak birbirine yakın rakamlar olduğu görülmektedir. Yine incelenen yazıların aylara göre dağılımına bakıldığında da birbirine yakın rakamların olduğu saptanmaktadır.

Tablo-3. Yazarların cinsiyetine göre kaleme aldıkları yazı sayısı

	Frekans	Yüzde	Geçerli Yüzde
Kadın	335	35,6	35,6
Erkek	607	64,4	64,4
Toplam	942	100,0	100,0

Köşe yazarlarının kaleme aldıkları yazı sayısı cinsiyete göre değerlendirildiğinde kadın yazarların erkek yazarların kaleme aldığı yazıların yaklaşık olarak üçte birine denk geldiği dikkat çekmektedir. Bu durum ister kadın yazarların kendi isteği doğrultusunda isterse

çalıştıkları kurumların kendi yayıncılık anlayışı doğrultusunda olsa da ortaya çıkan sonuç kadın yazarların ikincil planda kaldığıdır. Bu anlamda kadın yazarların İslami basın alanında daha az görünür oldukları ortaya çıkmaktadır.

Tablo-4. Köşe yazarlarının kaleme aldığı yazı sayısı

	Frekans	Yüzde	Geçerli Yüzde
Fatma Barbarosoğlu	77	8,2	8,2
Fatma Tuncer Keleş	134	14,2	14,2
Yasemin Yaşar	21	2,2	2,2
Merve Kavakçı	53	5,6	5,6
Halime Gürbüz	54	5,7	5,7
İsmail Kapan	74	7,9	7,9
Mehmet Şevket Eygi	177	18,8	18,8
Abdurrahman Dilipak	183	19,4	19,4
İsmail Kılıçarslan	40	4,2	4,2
Kazım Güleçyüz	129	13,7	13,7
Toplam	942	100,0	100,0

Köşe yazarlarının kaleme aldıkları yazıların sayısal dağılımına bakıldığında 21 yazı ile *Yeni Asya* gazetesinden en az Yasemin Yaşar'ın yazdığı en fazla da 183 yazı ile *Yeni Akit* gazetesinden Abdurrahman Dilipak'ın yazısının yer aldığı görülmektedir. Dilipak'ın incelenen dönem içerisinde tek bir gün bile ara vermeden her gün yazdığı dikkat çekmektedir. Kadın yazarlar arasında 134 yazı ile en çok *Milli Gazete*'den Fatma Tuncer Keleş'in ismi ön plana çıkmaktadır. Erkek yazarlar arasında 40 yazı ile en az yazı yazar yazar ise *Yeni Şafak* gazetesinden İsmail Kılıçarslan'dır.

Tablo-5. Köşe yazılarının niteliğini gösteren tablo

	Frekans	Yüzde	Geçerli Yüzde
Bilgilendirme	7	,7	,7
Tavsiye	14	1,5	1,5
Değerlendirme/Yorum	870	92,4	92,4
Uyarı	7	,7	,7
Eğitici	1	,1	,1
Eleştiri	29	3,1	3,1
Edebi	1	,1	,1
Övgü	8	,8	,8
İstek	5	,5	,5
Toplam	942	100,0	100,0

Yazı içeriklerinin niteliği açısından bakıldığında yazarların genel olarak olay ve olgular karşısında kendi fikirlerini ön plana çıkararak 870 yazıda yüzde 92,4 değerlendirmelerde bulundukları ortaya çıkmaktadır. Bu durum da köşe yazarlarının

genellikle kendi fikirlerini aktarmaları açısından doğal bir sonuçtur. En az olarak da birer tane olmak üzere eğitici ve edebi yazılar kaleme aldıkları görülmektedir.

Tablo-6. Köşe yazılarının konu dağılımını gösteren tablo

	Frekans	Yüzde	Geçerli Yüzde
Siyaset	216	22,9	22,9
Ekonomi	5	,5	,5
Kültür-Sanat	15	1,6	1,6
Sağlık	9	1,0	1,0
Spor	4	,4	,4
Kadın	22	2,3	2,3
Aile/Ev	31	3,3	3,3
Başörtüsü	24	2,5	2,5
Diğer	3	,3	,3
Eğitim	22	2,3	2,3
Hukuk	11	1,2	1,2
Din	249	26,4	26,4
Cemaat/Tarikat	16	1,7	1,7
Toplumsal	56	5,9	5,9
Kültürel Değerler	10	1,1	1,1
Bilim	7	,7	,7
KİA	14	1,5	1,5
Yahudi/Siyonizm	15	1,6	1,6
Halifelik	9	1,0	1,0
Said Nursi/Risale	45	4,8	4,8
Atatürkçülük	17	1,8	1,8
FETÖ	18	1,9	1,9
Orta Doğu	51	5,4	5,4
BATI Zihniyeti	21	2,2	2,2
Erkek	3	,3	,3
Terör	14	1,5	1,5
Güvenlik Güçleri	8	,8	,8
Doğa	4	,4	,4
Doğu Türkistan	1	,1	,1
Biyografi	22	2,3	2,3
Toplam	942	100,0	100,0

İncelenen yazıların konu dağılımına bakıldığında en çok dini ve siyasi konuların yazarlar tarafından tercih edildiği görülmektedir. Din ile ilgili kaleme alınan yazılar toplandığında 413 yazının olduğu saptanmaktadır. Bu da incelenen yazıların yaklaşık olarak yarısına karşılık gelmektedir. Yazarların dini konulara ilişkin çok fazla yazı kaleme almaları dinin sosyalleşme sürecinde öğrenilmesinin karşılığı olarak okunabilir. Çünkü insanlar dini

bilgilerini ve ibadet alışkanlıklarını doğuştan değil sonrasında öğrenirler. 334 yazı da ulusal ve uluslararası siyaset ile ilgilidir. Bu yazıların hemen hemen tamamında AK Parti desteği söz konusudur. Kadın ile ilgili yazıların toplamının ise 77 yazı olduğu görülmektedir. Bu yazılarda genel olarak ideal kadın ve ideal aile inşası söz konusudur. Konu başörtüsü olduğunda temel hak ve özgürlükler ile tartışmaya açıldığı dikkat çekmektedir. Ancak hiçbir yazıda birey olarak kadının bir başarısına yer verilmediği gibi çalışma hayatına katılım noktasında da bir teşvik söz konusu değildir.

Yazarların kaleme aldıkları konulara bakıldığında Doğu Türkistan ile ilgili sadece 1 yazının olması düşündürücüdür. Çünkü bu durum orada zulüm gören Müslümanların görmezden gelindiğine işaret etmektedir. Aynı yazarların ilgisi Orta Doğu olduğunda 66 (Orta Doğu ve İsrail üzerine kaleme alınan yazılar) yazıda konuyu işledikleri görülmektedir. Söz konusu farklı yaklaşım yazarların ideolojik yaklaşımlarından mı yoksa AK Parti iktidarının ekonomi-politik ilişkilerinden dolayı Çin Halk Cumhuriyetine söylem ve siyasi aksiyon geliştirmedeki sessizliği midir? Hükümetin, Çin Halk Cumhuriyeti karşısındaki sessizliği İslami basın yazarlarının da sessiz kalması şeklinde karşılık bulmaktadır. Bu anlamda Orta Doğu’da olmayan dini kısıtlamaların Doğu Türkistan’da bulunuyor olmasına göz yumulması dikkat çekmektedir. Bu durum Doğu Türkistan’daki Müslümanların görmezden gelindiğine işaret etmektedir.

Terör konusunda IŞİD ile ilgili Eygi’nin kaleme aldığı yazıda terör örgütünün iyi yanını ortaya koymaya çalışması dikkat çekici bir diğer noktadır. “GÜNEY sınırımızın ötesinde kurulan, önce Irak Şam İslam Devleti, daha sonra sadece İslam Devleti ismiyle anılan, Hilafeti tekrar kuran, bütün Müslümanları kendisine biat ve itaat etmeye çağıran güç hakkında medyamızda hiçbir (tekrar ediyorum hiçbir) ciddi ve derin analiz ve bilgi yoktur. Bu kuruluşun Kâbe’yi yıkmak istediğine dair başlığı görünce güldüm. Dezenformasyonun bu kadarı!.. ...Bu yeni kurulan devlet bir Ortadoğu hadisesi ve realitesidir, bizim hudutlarımıza bitişiktir. Binaenaleyh bizim üniversitelerimizde, bu gelişmeyi açıklayacak, içyüzünü bildirecek, ilmî ve ciddi raporlar yazacak, tahliller yapacak dünya çapında uzmanlar bulunması gerekir” (Mehmet Şevket Eygi, 8 Temmuz 2014) yazarın terör saldırıları üzerine inşa edilen bir yapılanmanın araştırılmasını istemesi oldukça düşündürücüdür. Eygi yazısında “Namazı kaldırmak, kadınları tesettüre sokmak, fuhşiiyatı yasaklamak iyidir ama türbeleri, camileri havaya uçurmak iyi değildir” şeklinde düşüncelerini dile getirmektedir (Mehmet Şevket Eygi, 8 Ağustos 2014).

Tablo-7. Yazarların kaleme aldıkları yazıların konu dağılımı

	Yazarın adı										Toplam
	F.B.	F. T. K.	Y. Y.	K. G. H. G.	İ. Kapan	M. Ş.E.	A. D.	İ. K.	M. K.		
Siyaset	17	3	0	35	3	53	12	70	9	14	216
Ekonomi	0	0	0	0	1	0	0	2	2	0	5
Kültür-Sanat	9	0	0	2	1	0	1	1	1	0	15
Sağlık	0	2	0	0	2	1	0	3	0	1	9
Spor	1	0	0	1	0	1	0	1	0	0	4
Kadın	4	9	0	0	4	0	1	0	1	3	22
Aile/Ev	2	26	1	0	1	0	0	1	0	0	31
Başörtüsü	2	3	0	3	0	1	6	1	0	8	24
Diğer	0	0	0	0	2	0	0	0	1	0	3
Eğitim	9	3	0	2	1	0	2	3	0	2	22
Hukuk	0	2	0	4	0	2	0	3	0	0	11
Din	6	43	15	1	9	2	134	24	11	4	249
Cemaat/Tarikat	0	0	2	6	0	1	2	2	3	0	16
Toplumsal	14	12	0	0	14	2	7	4	1	2	56
Kültürel Değerler	3	2	0	0	5	0	0	0	0	0	10
Bilim	3	1	0	0	1	0	0	2	0	0	7
KİA	3	2	0	1	3	0	0	4	1	0	14
Yahudi/Siyonizm	0	1	1	0	0	0	4	4	1	4	15
Halifelik	0	0	0	3	0	0	5	1	0	0	9
Said Nursi/Risale	0	0	1	43	0	0	0	1	0	0	45
Atatürkçülük	0	0	0	17	0	0	0	0	0	0	17
FETÖ	0	0	0	0	0	0	0	18	0	0	18
Orta Doğu	2	4	1	5	0	9	1	23	5	1	51
BATİ Zihniyeti	0	1	0	0	1	0	0	7	1	11	21
Erkek	0	0	0	0	3	0	0	0	0	0	3
Terör	1	0	0	4	0	1	2	3	1	2	14
Güvenlik Güçleri	0	0	0	2	0	1	0	5	0	0	8
Doğa	0	2	0	0	2	0	0	0	0	0	4
Doğu Türkistan	0	0	0	0	0	0	0	0	1	0	1
Biyografi	1	18	0	0	1	0	0	0	1	1	22
Toplam	77	134	21	129	54	74	177	183	40	53	942

Yazarların kaleme aldığı konu dağılımına bakıldığında siyaset ile ilgili en çok yazının 70 yazı ile Abdurrahman Dilipak tarafından tercih edildiği görülürken en az ise Yasemin Yaşar'ın hiçbir yazısında siyasi konulara yer vermediği görülmektedir. Dini konularda

Mehmet Şevket Eygi'nin 134 yazı ile ön plana çıktığı dikkat çekerken en az da 2 yazı ile İsmail Kapan ismi yer almaktadır. 1 yazı ile Kazım Güleçyüz isminin en az tercih eden yazar olarak yer almasının nedeni ise yazarın dini konuları doğrudan Said Nursi'yi referans alarak değerlendirmesinden kaynaklanmaktadır. Yazar kendisini mensubu olduğu cemaatin sözcüsü olarak yansıtmakta ve neredeyse kaleme aldığı tüm yazıları Said Nursi üzerinden değerlendirmektedir. Yazarın bu bağlamda toplumu Said Nursi'ye göre şekillendirmeye çalıştığı dikkat çekmektedir. Doğrudan Atatürkçülük ile ilgili olarak yalnızca kendisinin kaleme aldığı yazılarda ise yazarın muhalif bir tutum sergilediği ve din ile Atatürkçülüğü zıt kutuplara konumlandığı görülmektedir. Kadın, aile ve başörtüsü ile ilgili yazılar toplandığında 38 yazı ile Fatma Tuncer Keleş ismi ön plana çıkarken yalnızca başörtüsü ile ilgili olarak da 8 yazı ile Merve Kavakçı dikkat çekmektedir. Çünkü yazarın geçmişte bu konu ile ilgili bir sorun yaşamış olması başörtüsü savunusunda ön plana çıkmasını sağlamaktadır. FETÖ/PDY, Orta Doğu gibi konularda da Abdurrahman Dilipak isminin ilk sırada yer alması yazarın AK Parti politikalarını desteklemesinin ve bu doğrultuda toplumu yönlendirmeye çalışmasının bir karşılığı olarak okunabilir. Yazarların geneline bakıldığında en çok din, siyaset, uluslararası siyasi konular ile kadın ve aile üzerine yazılar kaleme aldıkları görülmektedir.

Tablo-8. Yazıda kadın yer alıyor mu?

	Frekans	Yüzde	Geçerli Yüzde
Evet	83	8,8	8,8
Hayır	859	91,2	91,2
Toplam	942	100,0	100,0

Analiz edilen 942 yazıdan 83 tanesinde kadınlara yer verildiği görülmektedir. Yazıların büyük bir bölümünde kadınlara yer verilmediği dikkat çekmektedir. Yer verilen yazılarda da genellikle kadınların geleneksel rolleri üzerinden bir kurgulama söz konusudur. Bireysel başarısıyla ya da çalışma hayatındaki etkinliğinden dolayı kadınların ön plana çıkarıldığına çok fazla rastlanılmamaktadır.

Tablo-9. Başlıkta kadın temsili var mı?

	Frekans	Yüzde	Geçerli Yüzde
Evet	14	1,5	1,5
Hayır	928	98,5	98,5
Toplam	942	100,0	100,0

Köşe yazılarının başlıklarında da kadınların temsiliyeti oldukça sınırlı kalmaktadır. 942 yazıdan yalnızca 14 tanesinin başlığında yer verilen kadın yine geleneksel rollerinden kurtulamamaktadır. Çünkü başlıklarda annelik ve kadının eşlik konumu üzerine bir öne

çıkarma söz konusudur. Bu başlıklardan bazılarına örnek olarak “Kadın Önce Anadır”, “Anneliğinden İstifa Eden Kadın” başlıkları gösterilebilir. Sekizinci ve dokuzuncu tablolar birlikte değerlendirildiğinde alınan örnekleme ve kadınları temelden ilgilendiren konular olmasına rağmen kadınlara neredeyse hiç yer verilmemesi vurgulanması gereken bir noktadır. Bu sonuç İslami basın yazarları tarafından kadınlara bilinçli olarak yer verilmediğini yansıtmaktadır.

Tablo.10. Yazılarda kadın hakları nasıl ele alınmakta

	Frekans	Yüzde	Geçerli Yüzde
Olumlu	17	1,8	1,8
Olumsuz	1	,1	,1
Ele alınmamakta	924	98,1	98,1
Toplam	942	100,0	100,0

Köşe yazılarında ağırlıklı olarak kadınların hukuki ya da örfi haklarına dair vurguların olmadığı dikkat çekmektedir. Yalnızca 18 yazıda kadın haklarına dair bir vurgunun olduğu görülmektedir. Olumsuz bir değerlendirmeye yer verilen yazı Mehmet Şevket Eygi tarafından kaleme alınmıştır. Eygi’nin 12 Eylül 2013 tarihinde kaleme aldığı yazısında yapılan yasal düzenlemeye ilişkin yer verdiği şu ifadeler: “Feminist bir Medenî Kanun hazırlanmış, ailede reis kavramı kaldırılmış, erkeğin aleyhine zevceye gayr-i âdil haklar tanınmış, kadın erkek eşitliği bozulmuş, toplumun temeli olan ailenin temelleri çökertilmiş, boşanma davaları çoğalmış, büyük sayıda çocuk mutsuz kılınmıştır” şeklinde bir yorum getirmesi durumu ortaya koymaktadır. Yine aynı yazısında “Yapılan yeni düzenlemeler üzerine ihtisas mahkemeleri olan Aile Mahkemeleri kurulmuştur. Aile Mahkemeleri hakimlerinin ekserisi kadın hakimlerden oluşmaktadır. Yerel mahkemelerin ve Yargıtay’ın kararları açıklanan yasal düzenlemelerin sonucu olarak kadınlar lehine çıkmaktadır” cümlelerine yer vermesi kadın hakimlerin taraflı karar verdiklerini ileri sürmekte olduğu dikkat çekmektedir. Olumlu olarak ele alınan 17 yazı ise kamuda başörtüsü serbestliğinin getirilmesi üzerinedir. Bu olumlu yazılarda yargı, polis ve asker meslek gruplarında serbestlik getirilmemesine de bir karşı duruş dile getirilmektedir. Konu başörtüsü olduğunda temel hak ve özgürlükler çerçevesinde yazarların görüşlerini dile getirdikleri saptanmaktadır. Burada kadın haklarının sınırlarının İslami anlayışa göre belirlendiği göze çarpmaktadır.

Tablo-11. Yazıda yer alan kadının başörtüsü durumu

	Frekans	Yüzde	Geçerli Yüzde
Başörtülü	20	2,1	2,1
Başörtüsüz	12	1,3	1,3
Belirsiz	43	4,6	4,6
Yok	855	90,7	90,7

Her ikisi	12	1,3	1,3
Toplam	942	100,0	100,0

Yazılarda kadınlara yer verilmesi sınırlı olduğundan dolayı başörtüsü kıstası da çok belirleyici bir konumda değildir. Ancak yine de tercihen sınırlı da olsa başörtülü kadınlara daha fazla yer verildiği görülmektedir. Genel olarak ise durumun belirtilmediği dikkat çekmektedir. Çünkü yazılarda genel olarak kadınların isimlerine yer verilmemesi başörtü durumunun da belirsiz kalmasına neden olmaktadır. Aslında bu yazılarda dikkat çeken nokta kadınların gizli özne olarak kalmalarıdır. 12’şer tane olmak üzere de eşit sayıda başörtüsüz ve her ikisine birden yer verildiği görülmektedir.

Tablo-12. Yazıda kadın hangi konumda

	Frekans	Yüzde	Geçerli Yüzde
Ev hanımı/Eş	12	1,3	1,3
Anne	19	2,0	2,0
Çalışan	21	2,3	2,3
Belirsiz	17	1,8	1,8
Yok	857	90,9	90,9
İş Arayan	4	,4	,4
Öğrenci	9	,9	,9
Bilim İnsanı	1	,1	,1
Emekli	1	,1	,1
Evsiz	1	,1	,1
Toplam	942	100,0	100,0

İncelenen yazılarda yaklaşık yüzde 91 oranında kadınların rollerine dair bir vurgunun olmadığı görülmektedir. Bu tabloda çalışan kadının yer alıyor olması noktasında dikkat edilmesi gereken hassas nokta satır arasında örneğin Merkel’in yeniden seçimi kazanması, bir bakanın ya da bir milletvekili kadının adının geçiyor olmasından dolayıdır. Yoksa idealize edilen bir çalışma hayatı söz konusu değildir. İş arayan kadınların yazılarda yer alması ise iş aramalarından dolayı değil başörtüsünden dolayı işe alınmamaları gerekçesiyle yer verilmesinin bir sonucudur. Tablodaki istisnai nokta ise bir bilim insanının sunumuna dairdir. Fatma Barbarosoğlu’nun kaleme aldığı yazı İranlı ABD vatandaşı Meryem Mirzakhani ile ilgilidir. Mirzakhani 17 yaşında iken İran olimpiyat takımına girerek matematik alanında altın madalya kazanmıştır. Barbarosoğlu, yazısında kız çocuğu olan ebeveynlerin dikkatini çekmek istiyor. Barbarosoğlu’nun kendisinin de doktora mezunu olması muhtemelen bu yazının kaleme alınmasında etkilidir. 31 yazıda ise kadının eş ve anne olarak geleneksel rolleri üzerinden sunulmaya devam edildiği görülmektedir. 17 yazıda yine kadının toplumsal

konumuna ilişkin bir ifadeye yer verilmemesi kadınları arka planda bırakmaya devam edildiğini göstermektedir.

Tablo-13. Yazıda referans olarak hangi kaynağa başvurulmakta

	Frekans	Yüzde	Geçerli Yüzde
Birincil Dini Kaynak	32	3,3	3,3
Bilim İnsanları ve araştırmaları	24	2,5	2,5
Siyaset	5	,5	,5
Yazarın anıları	10	1,1	1,1
Yok	744	79,0	79,0
Eğitim	16	1,7	1,7
Tıp	2	,2	,2
Kültür-Sanat	10	1,0	1,0
Medya	53	5,7	5,7
İkincil Dini Kaynak	26	2,7	2,7
Okur Mektupları	19	2,0	2,0
Hukuk	1	,1	,1
Toplam	942	100,0	100,0

Yazılarda referans gösterilen kaynaklara bakıldığında 32 yazıda birincil dini kaynak ve 26 yazıda da ikincil dini kaynaklara göndermede bulunularak toplamda 58 yazıyla en fazla dini kaynaklara atıfta bulunulduğu dikkat çekmektedir. İslami gazetelerin incelenmesinden dolayı bu durum doğal bir sonuçtur. Birincil dini kaynaklar arasında Kur'an, peygamberler, hadis ve tek bir yazıda diyanet yer alırken ikincil kaynakların ağırlığı Said Nursi ve Risaleleri olup 2 yazıda Seyyid Kutub ve bir yazıda Mevlana'ya göndermede bulunulduğu saptanmaktadır. Dini kaynakların hemen ardından basın kurumu ve basının çıktılarını haber, röportaj vb. materyallerin, yazarlar tarafından referans olarak alındığı görülmektedir. Yazarlar kimi zaman basından kendi görüşlerini pekiştirmek için faydalanırken kimi zaman da karşıt görüş geliştirmek için referansta bulunmuşlardır. Kaynak olarak en az tercih edilen iki kurum ise 2 yazıyla tıp ve 1 yazıyla hukuk alanlarının olduğu dikkat çekmektedir.

Tablo-14. Köşe yazısında ileri sürülen görüş foto vb. destekleniyor mu?

	Frekans	Yüzde	Geçerli Yüzde
Hayır	933	99,0	99,0
Link/URL	9	1,0	1,0
Toplam	942	100,0	100,0

Yazarların köşe yazılarında ileri sürdükleri görüş ve düşüncelerini karikatür, fotoğraf vb. materyalle bir desteğe gitmedikleri görülmektedir. Görsel destekten ziyade sınırlı da olsa dijital imkanlar doğrultusunda ilgili internet adresine bir yönlendirme söz konusudur. Zaten genellikle köşe yazılarında görsel unsurlara çok fazla yer verilmediği bilinmektedir. Ancak

gelişen iletişim teknolojileri doğrultusunda link/URL paylaşımı yapılarak yönlendirmenin sınırlı kalması da dikkat çekicidir.

Tablo-15. Köşe yazısında yer verilen kadın isimlerini gösteren tablo

	Frekans	Yüzde	Geçerli Yüzde
Hiz. Ayşe/ Hiz.Hatice vb.	5	,5	,5
Eş Olarak (Emine Erdoğan, SareDavudoğlu, Hayrünisa Gül vb.)	6	,6	,6
Siyasetçi	15	1,6	1,6
Bilim İnsanı	1	,1	,1
İsmi Belirsiz	61	6,5	6,5
Yok	831	88,2	88,2
Sıradan Vatandaş	3	,3	,3
Gazeteci	9	,9	,9
Yabancı Aktrist	3	,3	,3
Adeviye ve Esmâ	1	,1	,1
Osmanlı Kadınları	5	,5	,5
Başörtü Mağdurları	2	,2	,2
Toplam	942	100,0	100,0

Yazıların büyük çoğunluğunda (833 yazıda %88,4) kadınlara yer verilmemesi İslami basın yazarları tarafından kadınların görmezden gelindiğine işaret etmektedir. Çünkü yazıda bir kadından bahsedilse dahi gizli özne şeklinde kalarak (61 yazı %6,5) ismine yer verilmediği dikkat çekmektedir. Bu anlamda köşe yazılarında bahsi geçen kadınların adlarına yer verilmediği görülmektedir. Bu veriye göre de kadınların bilinçli olarak ön planda yer alması engellenmektedir. Özellikle her iki oran toplandığında elde edilen %94,9 oranı kadınların ön plana çıkarılmadığını göstermektedir. Yazılarda adı geçen kadınların genellikle siyasilerin eşleri olmasından dolayı kaynaklanması ise kadını ikincil plana düşürmektedir. Kadının eş ve annelik konumundan dolayı sunulması da kadının geleneksel rollerinin inşasına referans olmaktadır. Ayrıca yine yazılarda adı geçen kadınların İslam tarihindeki ön plana çıkan isimler olması da hem ideal Müslüman kadın sunumuna örnek hem de ideal eş sunumuna örnek olarak yansıtıldığına işaret etmektedir. Bu veriye örnek olarak Fatma Tuncer Keleş’in 2 Kasım 2013 tarihli yazısında yer verdiği “O günlerde en büyük destekçisi eşi Hatice’dir Hz Peygamberin. O vefatına kadar her zorlukta eşinin yanında yer almış ve ona büyük destek vermiştir” ifadeleri gösterilebilir (Fatma Tuncer Keleş, 2 Kasım 2013). Yazar burada kadını eş olarak erkeğin destekçisi konumunda sunmaktadır. Analiz edilen tüm yazılarda bu durumun tersi bir örneğine rastlamak mümkün değildir. Başka bir ifadeyle incelenen yazılarda erkeğin kadını destekleyen bir konumda yer alması söz konusu değildir.

Tablo-16. Kadınlar siyasetçi olarak öne çıkarılıyor mu?

	Frekans	Yüzde	Geçerli Yüzde
Evet	4	,4	,4
Hayır	938	99,6	99,6
Toplam	942	100,0	100,0

Kadınların hiçbir yazıda yönetici olarak ön plana çıkarılmadığı yapılan incelemede saptanmaktadır. Yine yapılan incelemede 942 yazıdan sadece 4 tanesinde kadınların siyasetçi olarak öne çıkarıldığı görülmektedir. Söz konusu 4 yazıda kadınların siyasetçi olarak ön plana çıkarılması başörtüsünden dolayıdır. Literatürde belirtildiği gibi 2013 yılında Adalet ve Kalkınma Partisi Milletvekilleri Gülay Samancı, Sevede Beyazıt Kaçar, Nurcan Dalbudak ve Gönül Bekin Şahkulubey TBMM Genel Kuruluna türbanlı olarak katılmış ve siyaset yapan kadınlar için de başörtüsü serbestisi böylece tescillenmiştir.

Tablo-17. Kadınlar için ön plana çıkarılan meslek grupları

Meslek Grupları	Frekans	Yüzde	Geçerli Yüzde
Öğretmen	2	,2	,2
Akademisyen	1	,1	,1
Diğer	2	,2	,2
Tekstil	4	,4	,4
Siyasetçi	4	,4	,4
Hoca (dini)	2	,2	,2
Gazeteci	1	,1	,1
Emekli	2	,2	,2
Yok	924	98,1	98,1
Toplam	942	100,0	100,0

Köşe yazılarının neredeyse tamamında kadınların çalışma hayatına katılımlarına ilişkin bir öne çıkarma durumunun söz konusu olmadığı görülmektedir. Bu nedenle de kadınların herhangi bir meslek grubunda yansıtılması söz konusu değildir. Bu durum doğal olarak kadınların geleneksel rollere uygun görüldüğünün bir diğer göstergesidir. Çünkü kadınların asli görevi olarak evlenip çocuk doğurması beklenmektedir.

Tablo-18. Kadınlar karar merkezi olarak yer alıyor mu?

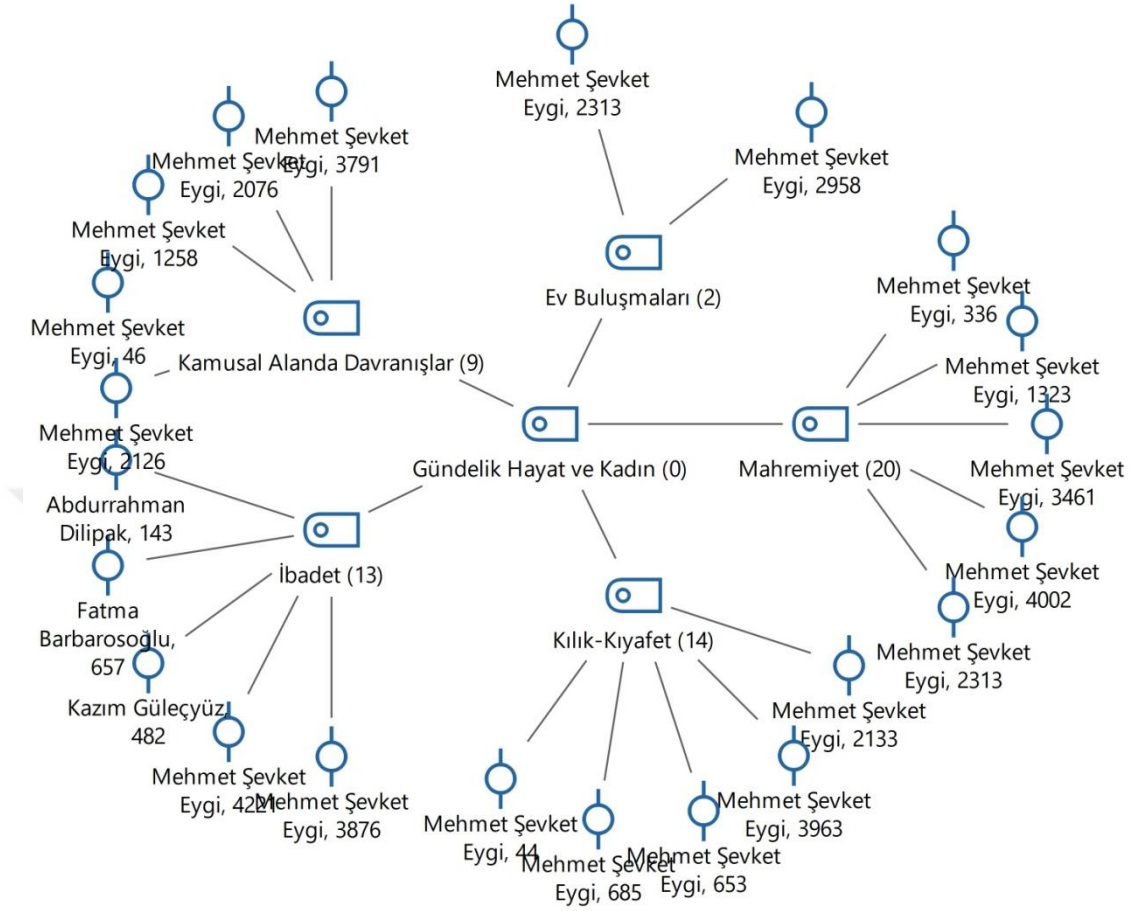
	Frekans	Yüzde	Geçerli Yüzde
Evet	2	,2	,2
Hayır	940	99,8	99,8
Toplam	942	100,0	100,0

Kadınların yalnızca 2 yazıda karar merkezi olarak yer alması oldukça düşündürücü bir durumdur. Bu durum kadınların söz söyleme hakkının olmadığını olsa dahi son sözü yine erkeklerin söylediğinin kabullenilmesine işaret etmektedir. İncelenen yazılarda kadınlar karar merkezi olarak değerlendirilmemektedir.

4.2.1. Gündelik Hayat ve Kadın

Çalışmada kadınların gündelik hayata katılımına dair İslamcı yazarların yaklaşımının genel olarak mahremiyet, kılık-kıyafet, ibadet, kamusal alanda davranışlar ve ev buluşmaları üzerinden beş alt başlıkta toplandığı saptanmaktadır. Ayrıca kadınların tüketim alışkanlıklarını da gittikleri mekânlar üzerinden değerlendiren yazarlar tesettürü bir sınır olarak belirlemektedir. Örneğin “Nargile kafelerde nargile içen başörtülü kızları gördükten sonra likörü de mi duyacaktım.. Başörtüsünü yasaklayanlardan daha elim azab, başörtüsünün ruhuna ihanet edenleri bulursa şaşmamak gerek..” (Abdurrahman Dilipak, 2 Kasım 2013) ifadelerine yer veren yazar kadınların tüketim alışkanlıklarını da yönlendirme isteğindedir. Yazarlar söz konusu başlıklar altında kadınların gündelik hayat pratiklerini yönlendirmeye çalışmaktadır. Erkek yazarlarda hâkim olan düşünce kadınların kamusal alanda görünür olması sakıncalı bulunurken kadın yazarlar tarafından ise bu durum farklılaşarak keskin ifadelerden kaçınılmakta ve kadınların tesettürleri ile yer almalarına olumlu bakılmaktadır. Temel’in *Sebilürreşad* dergisini 1923-1925 yılları arasında incelediği çalışmasında kadınların kamusal alan etkinliklerinde bulunmalarının toplumu yozlaştırıcı bir unsur olarak değerlendirildiği ve kadınların evden çıkmamaları yönünde bir söylem üretildiği tespit edilmiştir (Temel, 2017: 91).

Şekil-1. Gündelik hayat ve kadın söyleminin alt başlıkları

Yazarlar tarafından kişilerin yaşam tercihlerinin de düzenleme isteğinde oldukları tespit edilmektedir. “Benim kızım karnını şişirmesin de, kiminle birlikte olursa olsun...” diyen marjinal tiplerin haricinde, hiç kimse, kendi kız çocuğunun yabancı bir erkekle aynı evi paylaşmasını istemez” (İsmail Kapan, 7 Kasım 2013). Dilipak da benzer şekilde konuya yaklaşmış ve “Bu gün özel hayatın gizliliği cinsel tercihin dokunulmazlığı şeklinde anlaşılmaktadır ki, bu bir sapmadır. Bu gidiş ailenin zarar görmesi, uyuşturucu, alkol, cinsel skandallar, kayıp nesiller, hastalık, can kaybı ve istenmeyen çocukların illegal bir şekilde yok edilmesi ile sonuçlanacaktır.” şeklinde görüşlerini dile getirmiştir (Abdurrahman Dilipak, 11 Kasım 2013). Her iki yazarın da çiftlerin evlenmeden birlikte yaşamasına karşı çıktıkları görülmektedir. Bu durumu sapkınlık olarak değerlendiren yazarlar kişilerin özel hayatına müdahaleyi de din çerçevesinden meşru görmektedirler.

Çalışmada kadınların İslami giyim tarzı üzerinden sınırlandırıldığı tespit edilmektedir. “Dar elbiselerle tesettür olmaz. Makyajla tesettür olmaz. Tesettürün amacı, Müslüman kadın ve kızları yabancı erkeklerin şehvetli bakışlarından korumaktır. Zamanımızda öyle

tesettürlüler var ki, açık kadınlardan daha fazla dikkat çekiyorlar. Bu ne korkunç çelişkidir!..Edepli, iffetli, hayâlî bir İslam kadını ve kızı parlak ve cırtlak renklere bürünmez. Alaca bulaca giyinmez. Sokakta, caddede, toplu taşıt aracında gülmez. Tesettürlü bir İslam kadınının sokakta caddede herkesin arasında bir külah dondurmayı yalaya yalaya dolaşması yüz kızartıcı bir laubaliliktir” (Mehmet Şevket Eygi, 3 Eylül 2013). “Karı tam bir rüküşlük heykeli. Alaca bulaca, rengarenk, ince topuklu ayakkabılar, gökkuşağının bütün renklerini aksettiren bir eşarp. Üstelik elinde bir dondurma külahı, yalaya yalaya caddede yürüyor. Bir elinde cep telefonu, bir elinde dondurma. Böyle tesettür olur mu” (Mehmet Şevket Eygi, 17 Eylül 2013). “Allah Müslüman kadınların açılıp saçılmasından, kadınlara seksî nazarla bakılmasından, göz zinasından razı olmaz. Allah iffeti, hayayı, namusu, şer’î tesettürü emr eder” (Mehmet Şevket Eygi, 3 Ekim 2013). Yine bir diğer yazıda, “Takmış takıştırmış, sürmüş sürüşürmüş, makyaj yapmış, birazını silmiş, elbiseleri rengarenk, başörtüsünün altındaki saçı deve hörgücü gibi, ayakkabılarının toplukları çok ince ve uzun. Bunun adı da tesettür. Olacak şey değil!” (Mehmet Şevket Eygi, 26 Kasım 2013). Diğer bir yazıda ise “Yabancı erkeklerin dikkatini çeken rengarenk, alaca bulaca kıyafetler, üzerinde başörtüsü olsa bile islamî ve şer’î tesettür değil, şeytanî tesettürdür” (Mehmet Şevket Eygi, 12 Temmuz 2014) ifadeleriyle tesettürlü kadınlar karşı cinsin dikkatini çekmekle suçlanmaktadır. “Kızların üçte biri başörtülü. Başları örtülü ama tesettürlü değiller. Hele biri baştan aşağı bayrak kırmızısı elbiselere sürünmüş. Evyah tesettür bitmiş...” (Mehmet Şevket Eygi, 31 Ağustos 2014). İsmail Kılıçarslan da benzer şekilde “...“Şallı kızlar” ya da kısaca “şallılar”. Hani şu pahalı markalardan giyinen, giyimi kuşamı fazlaca “İslami” bulunmayan, makyaj yapan...” şeklinde eleştirisini ortaya koymaktadır (İsmail Kılıçarslan, 6 Eylül 2013). Yazarların kaleme aldığı yazılardan yapılan alıntılarda kadınların kıyafetleri üzerinden sınırlandırıldığı ve yine kıyafetleri üzerinden kendilerinden beklenen davranış örneklerinin dile getirildiği görülmektedir. Burada yazarların kadınları kendi pencerelerinden değerlendirdiği ve yönlendirme çabasında oldukları görülmektedir. Benzer şekilde Özdil Gümüş’ün derinlemesine görüşme yaptığı çalışmasında da temsil durumunun İslamcı kadınlar için bir sınır oluşturduğu saptanmaktadır. Çünkü katılımcıların çoğunluğu başörtüsünün dini çağrışımları olduğunu ve bir Müslüman için uygun olmayan bir yerde bulunmanın başkalarını buna teşvik edebileceğine inanmaktadır (Özdil Gümüş, 2016: 96).

Mehmet Şevket Eygi, yalnızca tesettürlü kadınları değil tesettürü tercih etmeyen kadınları da eleştirmekte ve “dekolte” giyinen kadınları suçlamaktadır. “Kışkırtıcı seksî fahişe kıyafetiyle gezen tozan kadınlar, rahatsız edilmeye, tacize davetiye çıkartmaktadır. ...Fahişe

kıyafetiyle gezmek kadın haklarına, hürriyetlerine ve haysiyetlerine aykırıdır. Hiçbir haysiyetli ve hür kadın cinsellikle, seks ile, kışkırtıcılıkla şöhret, para ve itibar kazanamaz” (Mehmet Şevket Eygi, 14 Ekim 2013) yazarın yer verdiği ifadelere bakıldığında tek taraflı olarak kadınları suçladığı ve kişilerin kılık-kıyafet özgürlüğüne müdahalede bulunduğu görülmektedir. Yazarın “Bendeniz Nasıl Bayram Yapayım” başlıklı yazısından örnekte de “İslam kadın ve kızlarının bir kısmı çıplak geziyor” (Mehmet Şevket Eygi, 27 Temmuz 2014) diyerek yine kadınların gündelik hayata katılımındaki kılık-kıyafetlerine ilişkin yorumda bulunduğu ve durumdan rahatsızlığını kadınların tercihlerine müdahale hakkını kendinde görerek ifade etmektedir.

Eğitim açısından da özellikle Mehmet Şevket Eygi’nin karma eğitime karşı çıktığı görülmektedir. “...ıffeti emr eden İslam dini karma eğitimi kabul etmez. Seks ile iyi bir eğitim birlikte olmaz” (Mehmet Şevket Eygi, 7 Eylül 2013) ifadelerinin yanı sıra bir diğer yazısında da “İslam kız öğrencilerin mini etekli kıyafetle okula gelmesini hoş görmez” (Mehmet Şevket Eygi, 14 Ekim 2013) şeklinde yazarın yer verdiği düşüncelerine göre kadın ve erkeklerin birlikte eğitim almasını “seks” ile özdeşleştirdiği görülmektedir. Bu nedenle yazar kadınların eğitimini yalnızca kadınlarla birlikte alması yönünde bir şart ortaya koymaktadır.

Kadınların iş hayatına katılımı noktasında Abdurrahman Dilipak’ın yazısında “...Cyber altyapının ve wireless erişim networkunun bir an evvel kurulması gerekiyor.. Böylece evden eğitim ve ev ofis işi gerçek olabilir. Ev ofis, yaşlılar, engelliler ve kadınlar açısından son derece önemli bir imkan aslında..” (Abdurrahman Dilipak, 25 Eylül 2013) şeklinde yer verdiği ifadeler kadınlara ilişkin sınırları bir kez daha çizmektedir. Bu anlamda kadınların çalışma hayatına katılımı da yabancı erkeklerden uzak mahrem alan ev ile sınırlandırılmaktadır. Yine yazar tarafından bir diğer yazıda, “Sabah işe giderken, akşam eve dönerken bayanların metrobüslerde yaşadıkları sıkıntı kimin umurunda..” (Abdurrahman Dilipak, 8 Kasım 2013) şeklinde ev dışında çalışan kadınların sorunlarına yer verilmesi kadınları eve yönlendirme isteğinin karşılığı olarak okunabilir. Benzer olarak Eygi tarafından da kadınların toplu taşıma araçlarında sorun yaşadığına işaret edilmektedir. Ancak Eygi, kadınların işe geliş gidişinden ziyade mahremiyet açısından bir yaklaşım ortaya koymaktadır. “İslam devletinde kadınlar, rahat ve huzurla seyahat edebilmeleri için kendilerine mahsus taşıma araçlarında seyahat ederler” (Mehmet Şevket Eygi, 16 Eylül 2014). “...onların rahatça, huzur içinde seyahat edebileceği otobüsler, vagonlar, ayrı bölümler bulunmalı” (Mehmet

Şevket Eygi, 24 Eylül 2014) şeklinde birden çok yazısında bu duruma vurgu yapmakta ve kadınları her zaman erkeklerden ayrı konuma yerleştirmektedir.

İbadet için kadınların kamusal alana dahil olup ibadethanelere katılımı ise hem olumlanmakta hem de olumsuzlanmaktadır. Şöyle ki Dilipak'ın 30 Eylül 2013 tarihinde kaleme aldığı yazısında "...Sabah erkenden Bayram namazının kılınacağı meydanlara koşacağız, kadın-erkek, yaşlı-bebek, engelli, namaz kılacak ya da kılamayacak olan herkesin bu bereket ve dua iklimini yaşaması için bu buluşmaya katılması gerek.." (Abdurrahman Dilipak, 30 Eylül 2013) yer verdiği ifadeler kadınların ibadet için evin dışına davet edildiğini göstermektedir. Aslında ibadet için olduğu vurgulanarak kadınların kamusal yaşama katılımında yeniden bir sınırlandırma olduğu dikkat çekmektedir. Yazarın 4 Ekim 2013 tarihinde yayımlanan "100. Gün" başlıklı yazısında da benzer ifadelere yer vererek kadınları namaza yeniden davet ettiği görülmektedir. "...Aslında mahalle camilerinde Cuma namazı kılınmaz.. Kadın erkek, yaşlı genç, merkez camilere gelir, ara mahalle camiinin imamı da kalkar merkez camiye gelirler.. Her hafta Müslümanların mitingi vardır.." (Abdurrahman Dilipak, 13 Ekim 2013) ve "...Aslında cuma namazlarına kadınların da gelmesi gerekir" (Abdurrahman Dilipak, 14 Ekim 2013) tarihli yazılarda kadınların bu kez de Cuma namazı için camiye beklendiği dikkat çekmektedir. Bir sonraki yıl yeniden Dilipak'ın "Unutmadan söyleyeyim, bu sene, tüm il ve ilçelerde, bayram namazı, kadın-erkek, çoluk-çocuk, en merkezi ve en büyük camilerde ve camilerden taşan cemaat meydanlarda eda edecek bayram namazını.." (Abdurrahman Dilipak, 4 Temmuz 2014; 25 Temmuz 2014) kadınları ibadet için kamusal alana davet ettiği görülmektedir. Güleçyüz ise kadınları ibadet için davet ediyor olmasa da "İkinci ve teravih vakitlerinde camiye ve avlusunu doldurup mukabele takip eden kadınlı erkekli cemaatin içine karışıp, coşkulu Ramazan atmosferini onlarla paylaştık" (Kazım Güleçyüz, 13 Temmuz 2014) şeklinde düşüncelerini aktararak ibadet için kadınların camiye gelmesini olumlu karşılamaktadır. Eygi ise "Erkek Müslümanların yüzde doksan beşi camileri ve cemaati terk etmişken, ibadet mekanlarını kadınlarla doldurmaya çalışmak" (Mehmet Şevket Eygi, 14 Kasım 2013) ve "Ehl-i Sünnet İslamlığında kadınların camilere gelmesi caizdir. Lakin efdal olan, namazları evlerinde kılmalarıdır" (Mehmet Şevket Eygi, 6 Eylül 2014) ifadelerine yer veren yazarın, kadınların ibadet için camilere gelmesine de pozitif yaklaşmadığı ortaya çıkmaktadır.

Mahremiyet açısından bir diğer yaklaşım deniz-havuz gibi kadın-erkek ortak girilen noktalarda ortaya çıkmaktadır. İlk olarak Mehmet Şevket Eygi, 30 Eylül 2013 tarihinde "İslam Komünleri Kurulmalıdır" başlıklı yazısında "Buralarda kadın erkek birlikte çıplak

girilen havuzlar olmaz” ifadelerine yer vererek ortak alanda erkeklerin ve kadınların birlikte havuza/denize girmesine karşı olduğunu açıkça ortaya koymaktadır. Bu duruma karşı çıkan bir diğer yazar Abdurrahman Dilipak “Bugünkü CHP, kadınlar plajına karşı çıkan, başörtüsü düşmanı CHP’dir..” (Abdurrahman Dilipak, 27 Ağustos 2014) ifadelerine yer veren yazar siyasi bir göndermede bulunarak CHP’yi ötekileştirmekte ve kadınlara özel açılan plajı desteklemektedir. Kazım Güleçyüz ise daha önceden de kadınlara ait özel plajın bulunduğu dikkat çektiği yazısında “...Türkiye’nin ilk “kadınlar plajı” oranın sahilinde açılmış, ama 28 Şubat döneminde malûm medyanın yaygaraları sonrasında kapatılmış. Antalya’da bile kadınlar için özel plajın açıldığı...” (Kazım Güleçyüz, 14 Eylül 2014) ayrı plaja karşı çıkanları suçlayarak sorumlu tuttuğu görülmektedir. “Mesela kadın erkeğe, erkek kadına dokunursa abdest gider, yeniden abdest almanız gerekir..” (Abdurrahman Dilipak, 3 Kasım 2013) yaklaşımı ise doğrudan ortak alanlarda kadın ve erkek ayrıştırmasına yol açmaktadır. Kadınların sürekli gizli ve örtülü kalması yönünde bir inşa söz konusudur.

Kadın ve erkeklerin ortak alanda bulunmasına evde ya da ev dışında da fark etmeksizin karşı çıkan Mehmet Şevket Eygi yazılarından derlenen örneklerde “Dinimiz ve Şeriatımız umuma açık toplantılarda kadın-erkek karışık oturulmasına izin ve cevaz vermiyor. Müslüman hanımların yerlerini ayırmak, onları aşağılamak değil, bilakis onlara saygı göstermek ve değer vermektir. Kendi aralarında otursunlar, rahat etsinler. ...Kadınlarla erkeklerin karışık olarak, gülüşüp kıkırdayarak Ramazan eğlencesi yapması İslam ahlâkına uymaz” (Mehmet Şevket Eygi, 6 Temmuz 2014), “Haremlik selamlık bilmez, misafirlikte toplantılarda kadın erkek birlikte karışık oturur” (Mehmet Şevket Eygi, 13 Temmuz 2014), “... Camilerdeki sanat kursları kesinlikle kadın erkek karışık olmamalıdır” (Mehmet Şevket Eygi, 26 Ağustos 2014) ortaya çıkmaktadır. Benzer şekilde Dilipak da “Hani, bir erkek ve bir kadın, kapısı kapalı bir odada yalnız başına kalmayacaktı, eğer anne-baba, kardeşler, dayı-amca, hala-teyze, dede, nineler dışında. Kuzenler bile bir odada yalnız kalamazlar! Haram..” kadın ve erkeklerin bir arada bulunmasına dinen nikah düşmeyen kişiler ile bir sınır koymaktadır. Her iki yazarın da kadın ve erkeklerin ister ev ortamında isterse gündelik hayatın içerisinde bir arada bulunmalarına karşı çıktığı saptanmaktadır.

Tüketim açısından da kadınlara ilişkin sınırlar çizen yazarlar, “...dinimiz açıkta yemeyi içmeyi iyi görmüyor. Sıcak yaz aylarında sokakta herkesin içinde dondurma yalamak da edebe aykırıdır, mürüvvetsizliktir, görgüsüzlüktür. Hele bu işi tesettürlü bir kadının yapması hiç hoş görülemez, afvedilemez” (Mehmet Şevket Eygi, 30 Ekim 2013) ve “Nargile kafelerde nargile içen başörtülü kızları gördükten sonra likörü de mi duyacaktım..”

(Abdurrahman Dilipak, 2 Kasım 2013) ifadeleriyle her iki yazarın da özellikle tesettürlü kadınlara ilişkin bir yönlendirme yaptıkları görülmektedir. Ayrıca Eygi tarafından “Şu mübarek Ramazanda, yatsı ezanları okununca camilere gidip namaz kılacakları yerde; kadın erkek karışık şenliklere, eğlencelere, gayr-i meşru etkinliklere katılmalarıdır” (Mehmet Şevket Eygi, 22 Temmuz 2014) ifadeleri de hem kadınlara ilişkin bir yönlendirmeye hem de namaz kılmayan kişilerin ötekileştirilmesine neden olmaktadır. Yazar tarafından kadın ve erkeklerin birlikte katıldığı etkinlikler meşru görülmeyle negatif anlam yüklenmektedir.

Kadın yazarlar ise erkek yazarlara göre özellikle çalışma hayatına katılım noktasında biraz daha farklılık göstermektedir. Ama yazarların bu duruma yaklaşımı da özellikle başörtülü kadınlara yöneliktir. Bu doğrultuda başörtülü kadınların günlük hayat içerisinde daha fazla görünür olması için Merve Kavakçı’nın özel bir isteği söz konusudur. Şöyle ki Kavakçı, “...kamusal alanda istihdamı artırmak için başörtülü kadınlara müşahhas kota sistemi getirilmelidir” (Merve Kavakçı, 4 Ekim 2013) diyerek başörtülü kadınlar için bir ayrımcılık talebinde bulunmaktadır. Burada özellikle başörtülü kadınlara ilişkin bir talepte bulunması yazarın yanlı bir tutum sergilediğini göstermektedir. Bu noktada Berkan’ın belirttiği gibi başörtülü kadınlar hem mahrem kalacaklar hem de kamusal alanın içerisinde yer alarak bir anlamda dünyevileşmektedirler (Berkan, 2014: 123).

Fatma Tuncer Keleş de 11 Eylül 2014 tarihindeki yazısında “Son günlerde tesettürlü hanım kardeşlerimden bu konuyla ilgili mailler alıyorum. Üniversite tahsili yaptık, mesleğimizde uzmanlaşabilmek için büyük gayret gösterdik. Fakat iş başvurusu yaptığımız kurumlarda prezantabl olmadığımız gerekçesiyle geri çevriliyoruz. Çünkü tesettürümüzden taviz vermiyor, Allah’ın rızasına uygun tarzda örtünüyoruz. Bu durum insanların zihinlerindeki şıklık anlayışı ile bağdaşmıyor diyorlar” ifadelerine yer vererek tesettürlü kadınların iş bulma sorunlarına değinmektedir.

4.2.2. Modernleşme ve Kadın

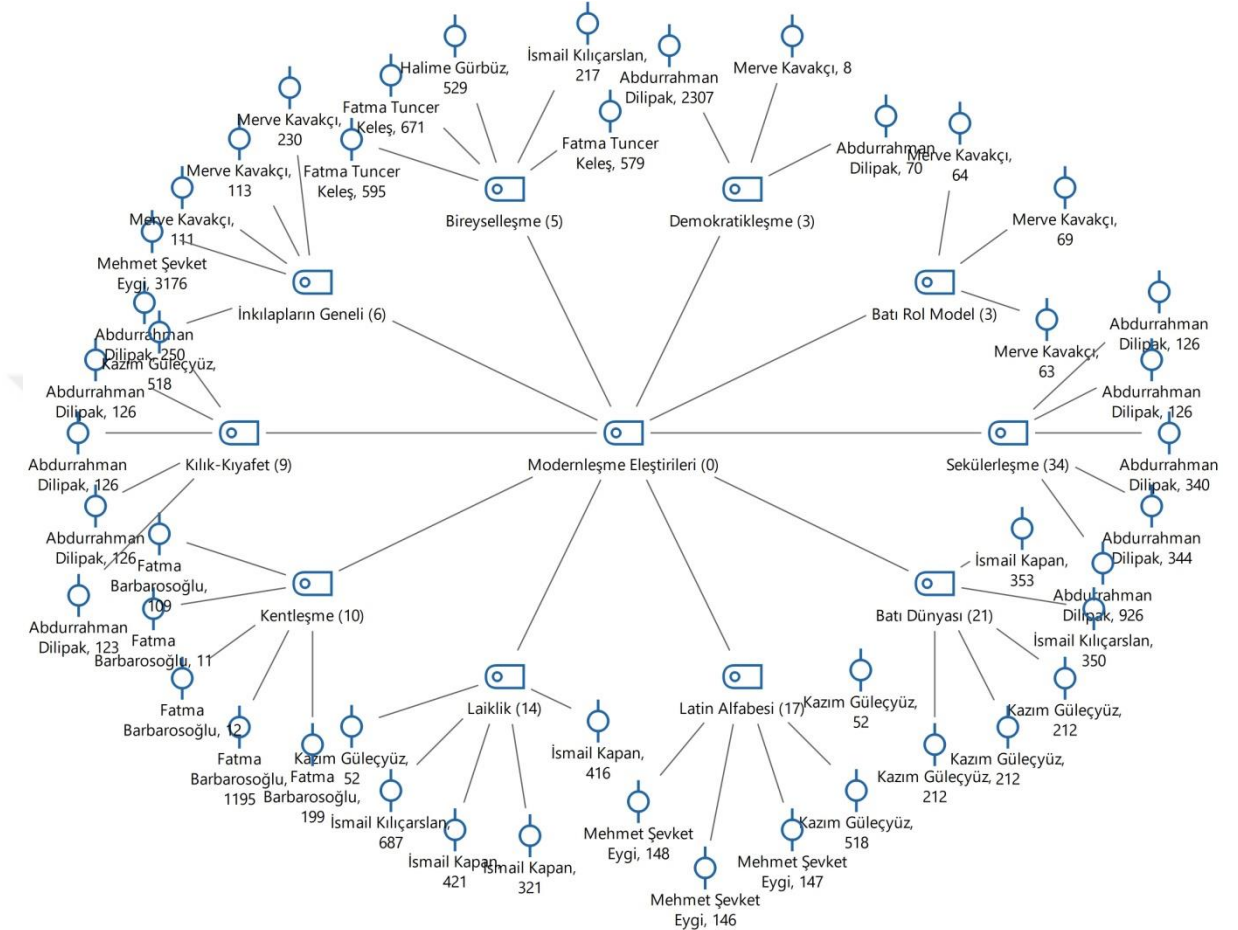
Tablo-19. İncelenen yazıda modernleşme eleştirisi var mı?

	Frekans	Yüzde	Geçerli Yüzde
Evet	58	6,2	6,2
Hayır	884	93,8	93,8
Toplam	942	100,0	100,0

Yazarların 58 yazıda modernleşme eleştirilerini dile getirmekte oldukları görülmektedir. Aslında Batılı devletlere ilişkin eleştirilere daha fazla yer verdikleri bilinmekte ancak o yazılarda genellikle zulüm gören Müslümanlar karşısında Batının “ikiyüzlü”

olduğuna dair bir vurgunun söz konusu olması modernleşme dinamiklerine karşı geliştirilen bir kodlama yapmayı mümkün kılmamaktadır. Modernleşme eleştirisi noktasında genel olarak Müslüman ülkelerin gördüğü zararlar üzerinden bir tartışma açıldığı saptanmaktadır.

Şekil-2. Modernleşme eleştirilerinin alt başlıkları

Yazarlar tarafından modernleşme eleştirisi genel anlamda sekülerleşme üzerinden dile getirilirken özel anlamda Latin alfabesi ve eğitim üzerinden tartışmaya açılmaktadır. Bu anlamda Latin alfabesi ve kentleşme üzerinden de modernleşme adımlarına karşı duruş söz konusudur. Batı dünyasına ilişkin getirilen eleştiriler de özellikle Orta Doğu ile ilgili konularda Batı ve ABD riyakârlıkla suçlanmaktadır. Ayrıca Batı'nın kendisini modern değerlere sahip hâkim konumda görmesi ve diğer ülkelerin de Batı gibi olması için sergilenen tavır eleştirilmektedir. Kadınlar üzerinden modernleşmeye getirilen karşı duruş ise özellikle bireyselleşme ve ailenin küçülmesidir. Bireyselleşme bilhassa ailenin devamını tehlikeye attığı için eleştirilmektedir.

Cumhuriyetin erken yıllarında Latin alfabesine geçilmesi ve eğitim alanında yaşanan gelişmeler İslamcı yazarlar tarafından sorunlu görülerek sıklıkla eleştirilmektedir. Örneğin “Cumhuriyetin ilk yıllarında “Milli Eğitim” diye, (o zamanki maarif vekaleti) Din eğitimi,

İslâm tarihini yasaklarken, “Yunan Medeniyeti Tarihi”ni ders olarak koydular. Bir millet dininden, tarihinden, dilinden, yazısından, geleneğinden, kıyafetinden zorla kopartılmaya çalışıldı” (Abdurrahman Dilipak, 29 Ekim 2013) şeklinde eleştirilerini dile getiren yazar eğitim ile başladığı sözlerini inkılâpların geneline bağlayarak Cumhuriyet Dönemi modernleşme adımlarını olumsuzlamaktadır. Bir başka yazar da “Cumhuriyet’ten sonra medreseler kapatıldı, yeni nesillere din bilgisi ve kültürü verilmedi. Ümmet ve hilafet kavramları ve değerleri öğretilmedi, böylece ümmet ve İslami riyaset şuuru baltalandı” (Mehmet Şevket Eygi, 1 Eylül 2013) şeklinde eğitim alanında yapılan değişikliklerin sonuçlarını İslamiyete bağlayarak olumsuz bir değer yüklemektedir. Aynı yazar bir diğer yazısında ise doğrudan Latin harfleri ile İslam dinini zıt kutuplara konumlandırarak gerçekleştirilen yeniliği “Anadili Türkçe olan Müslümanların başlarına gelen büyük felaketlerden biri de 1928’de harf inkılabının yapılmış olması, bin yıldan fazla kullanılmış olan İslam harflerinin yasaklanıp Latin harflerine geçilmesidir” (Mehmet Şevket Eygi, 6 Eylül 2013) Latin alfabesine geçilmesini bir felaket olarak kodlayarak negatif bir bakış açısı sunmaktadır. Yine medreselerin kapatılmasını eleştirdiği bir diğer yazısında “İslam mektebi olmayan okullarda İslamî ve ahlakî eğitim doğru dürüst verilemez” (Mehmet Şevket Eygi, 10 Eylül 2013) diyerek yeni açılan okullarda ahlaki eğitimin verilemeyeceğine işaret etmektedir. Eygi, “1928’de bin yıllık millî yazımızın yasak edilip Latin yazısının mecburi kılınması eğitim ve kültür hayatımızda korkunç bir kopukluk meydana getirmiştir” (Mehmet Şevket Eygi, 27 Eylül 2013) ifadeleriyle de geçmiş ile gelecek arasındaki bağın koparılması üzerinden eleştirilerini tekrarlamaktadır. Yazar, “Kolay öğrenilen, okunduğu gibi yazılan, yazıldığı gibi okunan bir alfabe getirdiklerini iddia edenler Türkçenin, dolayısıyla Türkiye’nin canına okudular” (Mehmet Şevket Eygi, 7 Ekim 2013) ve yine bir diğer yazıda “Diktatörlük rejimi halkın diline ve alfabesine karışmış, kimseye sormadan bin yıllık alfabeyi değiştirmiştir” (Mehmet Şevket Eygi, 6 Kasım, 2013) ifadelerine yer vererek yapılan yenilik sonucunda Cumhuriyetçi kadro diktatörlük ile suçlanarak yenilik adına ülkeye zarar verildiğine işaret edilmektedir.

Eygi daha sonraki yazısında ise direkt Müslümanlık ile Arap alfabesi arasında bağ kurarak “Müslümanın yazısı, anadili ne olursa olsun Kur’an ve İslam yazısıdır” (Mehmet Şevket Eygi, 11 Kasım 2013) diyerek hem Latin alfabesine karşı çıkışını yinelemekte hem de Müslümanların kullanacağı yazının Arapça olmasını zorunluluk olarak değerlendirmektedir. Yazar, “Bu Türkiye nasıl medenî ve gerçek bir Müslüman ülkesi olacaktır Şifahî toplum olmaktan çıkıp, medenî Müslüman toplum olmadıkça ıslah=düzelme olmaz. Bunun için bin

yıllık millî islamî yazımızı öğrenmek gerekir” (Mehmet Şevket Eygi, 7 Ağustos 2014) ifadeleriyle bu kez de farklı bir açıdan yaklaşarak medeni olmanın şartı olarak Osmanlıcayı şart koşturmaktadır. Yine ‘gerçek Müslüman ülke’ olma şartı da alfabeye bağlanmaktadır. *Yeni Zemin* dergisini inceleyen Uygur da İslamcı kimlik oluşumunda Cumhuriyet’in engel olduğu algısının hâkim olduğunu ortaya koymaktadır (Uygur, 2020).

Aradan zaman geçse de Mehmet Şevket Eygi’nin aynı düşüncelere sahip olduğu ve “...çocuklarına ve gençlerine 1928’den önce basılmış Türkçe kitapları, yine 1928’den önce vefat etmiş atalarının mezar kitabelerini okutamayan bugünkü Kemalist eğitim zavallı ve zararlı bir eğitimidir” (Mehmet Şevket Eygi, 20 Eylül 2014) ifadeleriyle hem Latin alfabesi karşıtlığı hem de güncel eğitim sistemi geçmişe referans ile eleştirilmektedir.

Eygi, Cumhuriyet Dönemi yeniliklerine karşı çıkışını laiklik ve demokrasi üzerinden de dile getirerek modernleşmenin temel dinamiklerine de bir eleştiri getirmektedir. Örneğin “Laikçiliğe karşıymışım. Bir Müslüman olarak karşı olmayıp da taraftar mı olacaktım.. Türkiyede laikçilik nedir, neler yapmıştır... On binlerce cami, mescit, medrese, tekke, vakıf binasının kapatılması, kimisinin yıkılması, satılması, kiraya verilmesi, harap edilmesi değil midir? Din hizmetlisi yetiştiren medreselerin kapatılması, bir günde kırk bir talebe-i ulumun sokağa atılması değil midir? Ezan-ı Muhammedî okumanın yasaklanması değil midir? Zikrullah yapılan ve iyi Müslüman yetiştirilen tasavvuf ocaklarının kapatılıp yasaklanması değil midir?” (Mehmet Şevket Eygi, 4 Ağustos 2014) ifadeleriyle din üzerinden bir karşı çıkış ortaya koymaktadır. Yine “İslam ile demokrasi bağdaşmaz. Bir İslam demokrasisi olmaz” (Mehmet Şevket Eygi, 7 Eylül 2014) diyerek de demokrasiye karşı çıkışını din üzerinden açıklamaktadır. Bu anlamda yazarın modernleşme eleştirilerini dile getirmesinde İslamiyet referanslı bir karşı duruş inşa ettiği görülmektedir.

Fatma Tuncer Keleş ve Fatma Barbarosoğlu ise modernleşme eleştirilerini genel bir çerçeveden bakarak kentleşme üzerinden ortaya koymaktadır. Bu anlamda Fatma Barbarosoğlu, “Mahalle bizim evimizdi. Nohut oda bakla sofalara değil, mahallenin genişliğine kanat çırpın özgürlüğümüz vardı. Toplu konutlar, rezidanslar, yalılar, köşkler, villalar, lüks daireler... Durmadan yenileri yapılıyor. Galiba hiç kimsenin "yuva"sı yok” (Fatma Barbarosoğlu, 2 Eylül 2013) diyerek ve 16 Eylül 2013, 25 Eylül 2013, 7 Ekim 2013, 9 Ekim 2013 tarihlerindeki yazılarında da yazarın tekraren kentleşmeyle birlikte mahalle kültürünün ortadan kalkmasına vurgu yaptığı saptanmaktadır.

Fatma Tuncer Keleş de “Yeni dünya kentleri bizlere içinden çıkılmaz vehimler ve büyük korkular armağan ediyor. O yüzden anne babalar güven dolu bir dünyada

yaşamadığımızı bilmeli ve çocuklarını korumalıdır. ...Kentlerde, insanı ayakta tutan güven çemberleri bir bir kırılıyor. Çocuklar, evlerinin kapılarından, okullarından, oynadıkları mahalleden alınıp götürülüyor, insanlar birinci derecede yakınlarına dahi güvenmekte zorlanır hale geliyorlar” (Fatma Tuncer Keleş, 22 Ekim 2013) cümleleriyle aktardığı düşüncelerde kent hayatının oluşturduğu güvensiz ortam üzerinden eleştirisini ortaya koymaktadır. Yazar bir diğer yazısında da “Kentli insanla aranızda hep bir mesafe vardır ve kendinizi güvende hissedebilmek için buna mecbur kalırsınız. Bu mesafeyi ortadan kaldıracak olan tek kişi İslam kardeşliği ile yan yana geldiğiniz insanlardır. İşte bu noktada tehlike ortadan kalkar ve kardeşinizin elinden ve dilinden bir zarar gelmeyeceğini bilir ve kendinizi güvende hissedersiniz” (Fatma Tuncer Keleş, 24 Ekim 2013) şeklinde kent hayatının getirdiği dezavantajlı durumun dini kardeşlik ile aşılabileceğine inanmaktadır. Fatma Tuncer Keleş’in de tıpkı Eygi gibi modernleşme eleştirilerini İslamiyet merkezli oluşturduğu görülmektedir. Yazar, modernleşmenin doğurduğu sorunlara ilişkin din merkezli bir çözüm üretmektedir.

Modernleşmenin bir diğer dinamiği olan eğitim üzerinden de eleştirilerini dile getiren yazar bu kez de kadınların eğitilmiş olsalar dahi kariyerlerini öncelemelerinden dolayı çocuk yetiştirme konusundaki eksikliğine vurgu yapmaktadırlar. Yazar, “Modern anneler, anneliğin getirdiği avantajlardan mahrum kalıyorlar. Onlar bu görevi bakıcıya devredip, sorumluluktan kaçıyorlar. ...Bu gün kadınlarımızın ekserisi emzirmeyi, bebekle vakit geçirmeyi ve anneliği bir yük olarak görüyor. Zira modern kadın bir işi yaparken ne kadar değer elde ettiğine bakmıyor ne kadar para kazanabileceğine bakıyor” (Fatma Tuncer Keleş, 16 Ağustos 2014) cümleleriyle kent merkezinde çalışan kadınları hedef alırken bir diğer yazısında da “Fakat modern insan, ...Para kazanmak ve özgür olmak. Anne baba olmanın özgürlüğünü elinden alacağını ve maddi aksaklıklara neden olabileceğini düşünüyor” (Fatma Tuncer Keleş, 22, 23 Ağustos 2014) diyerek modern bireylerin çocuk düşünmemesine dikkat çekmektedir. Yine yazarın “Şehirli anneler çok kitap okuyorlar, internet kullanıyor, bilimsel çalışmaları birebir takip ediyorlar. Çocuğun ruhsal gelişimini aşama aşama izliyor, küçük bir sorun olduğunda psikologa koşuyorlar. Şehirli anne her şeyin en iyisini yapmaya gayret ediyor. Fakat işini çocuğunun önüne geçirip onu sevgisinden mahrum bırakarak bütün yaptıklarını gölgede bırakıyor” (Fatma Tuncer Keleş, 14 Eylül 2014) ifadelerine yer vermesi kadının geleneksel annelik rolünün modernleşme karşısında yitirilmesine odaklandığını göstermektedir.

Mehmet Şevket Eygi ise eğitim noktasında kadınların ve erkeklerin ortak dersliklerde bulunmasına karşı çıkmaktadır. Yazar, “İslam ergenlik yaşına gelmiş erkek çocuklarla kız çocukların birlikte okumasını kabul etmez” (Mehmet Şevket Eygi, 14 Ekim 2013) diyerek bu anlamda kadınların eğitim hakkını şarta bağlamaktadır. Fatma Tuncer Keleş’e bakıldığında

kadınların çalışma hayatına katılımı ve özgürleşmesi modernleşmenin olumsuz bir yansıması olarak değerlendirilmektedir. Çünkü çalışan kadının geleneksel olarak kodlanan annelik ve ev hanımı rollerini yerine getirememesinden ve bu rollerden vazgeçeceğinden endişe duyulmaktadır. Çelik de *Sebilürreşad* dergisinde de modernizme karşı duruşun kadının çalışması üzerinden ön plana çıkarıldığına dikkat çekmektedir. Bu konuda dergide işlenen temel konu kadının çalışmasından dolayı geleneksel ev içi rollerini aksatacağı üzerinedir (Çelik, 2017: 101). Benzer bir sonuca *Yeni Zemin* dergisini analiz eden Uygur da ulaşarak İslamcılarının “Batı karşıtlığını” kadın kimliği üzerinden bir dışavurum olarak nitelendirmektedir (Uygur, 2020). Mehmet Şevket Eygi’nin yaklaşımı ise kadınların birer mahrem varlık olarak kodlamasına devam ettiği yönündedir. Bu nedenle de Eygi, eğitim hayatından çalışma hayatına kadar kadınların ve erkeklerin aynı ortamlarda bulunmasına karşı çıkmaktadır.

Modernleşmenin getirdiği bireyselleşme de eleştirilmektedir. Şöyle ki yazarın “O modern bir şehirde ve modern bir evin tek çocuğudur” (Fatma Tuncer Keleş, 1 Ekim 2013) şeklindeki yaklaşımı ile modern bireylerin çocuk sayısını sınırlamasını olumsuzlamaktadır. Bir diğer yazısında ise “Batının ürettiği bireysel insan prototipi, tek kişilik bir hücrede yaşamaktadır” (Fatma Tuncer Keleş, 21 Ağustos 2014) diyerek kent merkezlerindeki bireyselleşmeye ve bireyin çevresine yabancılaşmasına vurgu yapmaktadır. “Modern insanın “ben odaklı” hayat algısı çıkar temelli ilişkilerin kalıplaşmasına ve yerleşmesine neden oluyor. Özünden kopan insan zaman içinde kendisini oluşturan parçalara karşı yabancılaşıyor. Bu sürecin insanlığa verdiği tek şey ise, sevgisizlik ve çaresizlik oluyor” (Fatma Tuncer Keleş, 3 Kasım 2013). “...aklı ve bilimi kutsayan Batılı toplumlarda bireysel yaklaşım ve kendini önceleme ön plandadır” (Fatma Tuncer Keleş, 10 Ağustos 2014). Yazar bir başka yazısında da “Modern kültürün istila ettiği evlerde gençleri büyük tehlikeler bekliyor. ...bu çocukların ahlak ve maneviyat yönünden yoksullaşmalarıdır” (Fatma Tuncer Keleş, 26 Ağustos 2014) ifadeleriyle kent merkezinde ikamet eden bireylerin manevi değerler açısından yitirildiğine dikkat çekmektedir. Çünkü bu durum yazarlar tarafından idealize edilen İslami yaşam şartlarına da zarar vermektedir. Yazar aynı yazısının devamında çözümünü de İslamiyet’te görerek “Zira Allah inancı ve ibadet bilinci gençleri suç odaklarına sürüklenmekten ve fitratlarından kopuk bir hayata itilmekten koruyor..” (Fatma Tuncer Keleş, 26 Ağustos 2014) diyerek modern hayat karşısında İslam dinini konumlandığı dikkat çekmektedir.

Fatma Barbarosoğlu tarafından modernleşmenin en önemli dinamiklerinden bir tanesi olan endüstrileşme üzerinden de bir eleştiri ortaya koyduğu görülmektedir. Yazar 2 Ekim 2013 tarihli yazısında endüstrileşmeye ilişkin görüşlerini “Modernleşme projesi boşanmalar çağıdır. Önce ev ile iş birbirinden boşandı. Sanayi inkılabı ile birlikte ev üretimin merkezi olmaktan çıktı” şeklinde ifade ederek modernleşme eleştirisini bu kez de endüstrileşme çerçevesinde ifade etmektedir.

Modernleşmenin bir diğer dinamiği sekülerleşme çerçevesinde ise hem kadınların kıyafeti hem de doğrudan bireylerin dini değerleri üzerinden tartışmaya açan Fatma Tuncer Keleş, “Zira bu topraklarda yıllardan beri Müslüman kadının örtüsü, inancı ve yaşantısı zorbaların baskılarına maruz kalmış ve bu kadınlar sekülerleştirilmeye zorlanmışlardır” (Fatma Tuncer Keleş, 6 Ekim 2013) diyerek sekülerleşme eleştirisini başörtüsü üzerinden temellendirmektedir. Bir diğer yazısında da “Fakat modern insanın Yaratıcısı ile bağı zayıf olduğundan, kendini boşluğa terk edilmiş bir organizma gibi hissediyor” (Fatma Tuncer Keleş, 21 Ekim 2013) diyen yazar, modern bireylerin dini değerlerini yitirmesini sekülerleşmeye bağlamaktadır. Yazar, “Artık ne namaz kılıyor ne de tesettürün gerekliliğine inanıyordu. Geçmişte yaşadığı günleri bir kayıp olarak görüyor ve adeta bir batılı gibi yaşıyordu” (Fatma Tuncer Keleş, 26 Ekim 2013) şeklinde aktardığı ifadelerle de ibadet ve tesettürün terk edilmesini Batılı değerler ile eş tutmaktadır. Tuncer Keleş, “Aklın ve bilince dayalı iradenin esaret altına alındığı dünyamızda; televizyonlarda ve baskılı medyada modern yöntemlerle insanlar İslam’ın değerlerini dışlayan en iğrenç şekillerinden birini yaşamaktadır” (Fatma Tuncer Keleş, 23 Kasım 2013) şeklinde yer verdiği düşüncelerinde ise bilinçli bir şekilde modern yöntemler ile İslamiyet’in değerleri karşısında kullanıldığı belirterek bir kez daha modern ve İslam zıtlığını karşı karşıya getirmektedir.

Fatma Tuncer Keleş, Batı eleştirisini bir kez de artan şiddet üzerinden dile getirmekte ve yine İslamiyet savunusu yaparak Batı’yı suçlamaktadır. “Dünya modernleştikçe şiddet artıyor. ...Şiddet olaylarındaki artışın en büyük nedeni ise empati eksikliği, insanların dini ve ahlaki değerlerden uzak yaşamaları ve biz duygusunun kaybolması olarak ortaya çıkıyor. Yani her ne kadar, Müslümanların Kurban ibadeti ile şiddeti yan yana getirmeye çalışsalar da kendi yaptıkları araştırmalar bunu yalanlıyor” (Fatma Tuncer Keleş, 14 Ekim 2013). Batı’nın seküler yapısına atıfta bulunan yazar Kurban ibadetini savunmaktadır. Yazarın empati kavramı ile bireylerin bir arada yaşayabileceğine vurgu yapması bizi Lerner’in modernleşmek için ortaya koyduğu anahtar role sahip empati kavramına götürmektedir.

The diagram illustrates the impact of modernization on women, centered around the concept 'Modernleşmenin Kadınlar Üzerindeki Etkileri (0)'. The nodes and their connections are as follows:

- Modernleşmenin Kadınlar Üzerindeki Etkileri (0)** (Central Node)
 - Connected to **Yıllardır bu ülkede kadınların başları zorla açtırılıyordu (Merve Kavakçı, 305)**
 - Connected to **kadınların zorla başlarını açtıracağınız (Abdurrahman Dilipak, 250)**
 - Connected to **Modern anneler, anneliğin getirdiği avantajlardan mahrum kalıyorlar. (Fatma Tuncer Keleş, 638)**
 - Connected to **işini çocuğunun önüne geçirip onu sevgisinden mahrum bırakarak bütün yaptıklarını gölgede bırakıyor. (Fatma Tuncer Keleş, 845)**
 - Connected to **Bir iş kadını duygularını şöyle ifade ediyor. Evleneli beş yıl oldu ama çocuk sahibi olmaya hazır değiliz. (Fatma Tuncer Keleş, 678)**
 - Connected to **Cumhuriyet'in bütün vatandaşlarını görmek istediği şekilde giyinmiş yani modern, pek de güzel, aynı zamanda terbiyeli, yalan söylemeyen, tahsilli, sakın, ve iyilik meleği görünümünde lanse edilen "dünya tatlısı" Cumhuriyet kadını (Merve Kavakçı, 101)**
 - Connected to **Kılık-Kıyafet (12)**
 - Connected to **Sekülerleşme (3)**
 - Connected to **Bugünkü öğrenci evleri tartışmasının arkasında bu konu var. Ben konuya damardan gireceğim.. Bugünkü sorun din ve gelenekten değil, batı tersi seküler yaşam tarzından kaynaklanıyor. (Abdurrahman Dilipak, 340)**
 - Connected to **İsmail Kılıçarslan, 570**
 - Connected to **Mahremiyet (20)**
- Yıllardır bu ülkede kadınların başları zorla açtırılıyordu (Merve Kavakçı, 305)**
 - Connected to **Fatma Tuncer Keleş, 212**
- kadınların zorla başlarını açtıracağınız (Abdurrahman Dilipak, 250)**
 - Connected to **Merve Kavakçı, 305**
- Modern anneler, anneliğin getirdiği avantajlardan mahrum kalıyorlar. (Fatma Tuncer Keleş, 638)**
 - Connected to **Fatma Barbarosoğlu, 111**
- işini çocuğunun önüne geçirip onu sevgisinden mahrum bırakarak bütün yaptıklarını gölgede bırakıyor. (Fatma Tuncer Keleş, 845)**
 - Connected to **Fatma Tuncer Keleş, 677**
- Bir iş kadını duygularını şöyle ifade ediyor. Evleneli beş yıl oldu ama çocuk sahibi olmaya hazır değiliz. (Fatma Tuncer Keleş, 678)**
 - Connected to **Merve Kavakçı, 112**
- Cumhuriyet'in bütün vatandaşlarını görmek istediği şekilde giyinmiş yani modern, pek de güzel, aynı zamanda terbiyeli, yalan söylemeyen, tahsilli, sakın, ve iyilik meleği görünümünde lanse edilen "dünya tatlısı" Cumhuriyet kadını (Merve Kavakçı, 101)**
 - Connected to **Merve Kavakçı, 112**
 - Connected to **Merve Kavakçı, 79**
 - Connected to **Merve Kavakçı, 45**
- Kılık-Kıyafet (12)**
 - Connected to **Mehmet Şevket Eygi, 3963**
- Sekülerleşme (3)**
 - Connected to **İsmail Kılıçarslan, 570**
- Bugünkü öğrenci evleri tartışmasının arkasında bu konu var. Ben konuya damardan gireceğim.. Bugünkü sorun din ve gelenekten değil, batı tersi seküler yaşam tarzından kaynaklanıyor. (Abdurrahman Dilipak, 340)**
 - Connected to **İsmail Kılıçarslan, 570**
- İsmail Kılıçarslan, 570**
 - Connected to **Mahremiyet (20)**
- Mahremiyet (20)**
 - Connected to **Mehmet Şevket Eygi, 336**
 - Connected to **Mehmet Şevket Eygi, 1323**
 - Connected to **Mehmet Şevket Eygi, 3461**
 - Connected to **Mehmet Şevket Eygi, 2126**
 - Connected to **Mehmet Şevket Eygi, 2076**
 - Connected to **Haremlik selamık (Mehmet Şevket Eygi, 2313)**

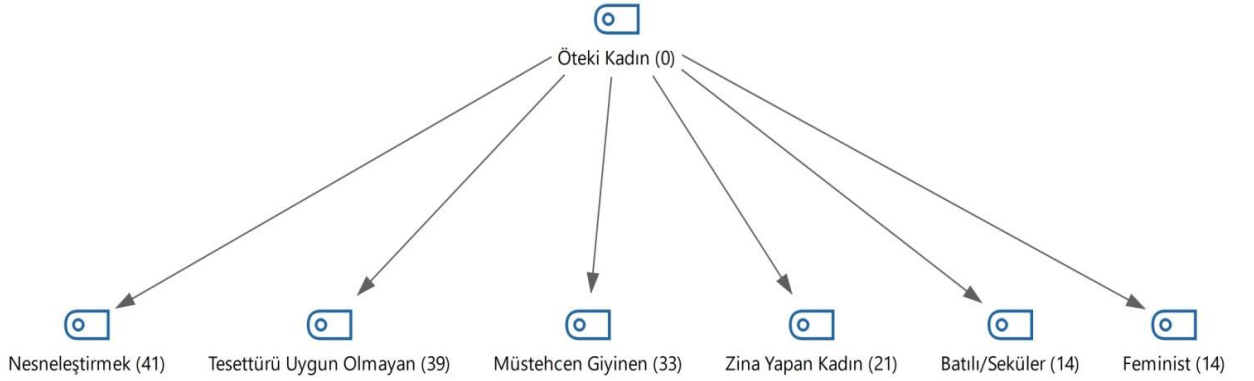
Modernleşme adımları neticesinde kadınların çalışma hayatına katılarak gündelik yaşamda artan görünürlüğü İslamcı yazarlar tarafından olumsuzlanmaktadır. Çünkü kadının toplumsal konumunda ortaya çıkan değişiklikler neticesinde aile yapısının da olumsuz etkileneceğine inanılmaktadır. Kadının çalışma hayatında yoğun geçen günleri nedeniyle genel anlamda ailesi ve özel olarak da çocukları ile ilgilenememesi durumunda sağlıklı

bireylerin yetiştirilemeyeceği düşünülmektedir. Bunun sonucunda da dini ve geleneksel değerlerin gelecek kuşaklara aktarılamama sorununun ortaya çıkacağına inanılmaktadır. Bu anlamda kuşaklararası bağlantının kurulamamasından dolayı İslami toplum anlayışının zarar göreceği düşünülmektedir. Örneğin Fatma Tuncer Keleş, 16 Ağustos tarihinde kaleme aldığı yazısında, “Anadoluda yaşayan bir kadına, yaşamının merkezine neyi aldığını sorduğunuzda hiç düşünmeden çocuklarım diyecektir” ifadelerine yer vererek modern kadın karşısında Anadolu kadınının ön plana çıkararak ve çocuk yetiştirmenin önemine vurgu yaptığı dikkat çekmektedir (Fatma Tuncer Keleş, 16 Ağustos 2014).

Abdurrahman Dilipak ise kılık-kıyafet açısından Cumhuriyet modernleşmesine yaklaşıp “Eskiden Cumhuriyet baloları olurdu, Cumhuriyet piyangolarının çekilişi yapıldı, şimdi tüneller açılıyor, köprü projeleri hayata geçiriliyor, yeni havaalanları yapılıyor.. “Nefretin neferleri” için bu olanlar hiçbir şey ifade etmiyor.. Onlar çöplüklerinde boğulmaya razılar, yeter ki, bu ülkede kızlar-kadınlar başlarını örtmesinler!” (Abdurrahman Dilipak, 31 Ekim 2013) cümleleriyle aktardığı düşüncelerinde örtülü olarak hem siyasi partiler üzerinden dönemsel bir karşılaştırmaya başvurup hem de kadınlar üzerinden bir modernleşme anlayışı farklılığına değinmektedir. Bir diğer yazısında da benzer şekilde kıyafet üzerinden değerlendirerek “28 Kasım Şapka kanununun yıldönümü. Yıl 1925. Erkeklerle zorla şapka giydireceksiniz. Serpuş taktıracaksınız, kadınların zorla başlarını açtıracaksınız!” (Abdurrahman Dilipak, 1 Kasım 2013) ifadeleriyle yeniden kadınların başörtüsünü gündeme getirmektedir. Mehmet Şevket Eygi de benzer şekilde düşüncelerini dile getirmekte ve “Cumhuriyetin ilk yıllarında kılık-kıyafet ve tesettür konusunda da Müslümanlara büyük zulümler yapılmıştır, adil olmayan kanunlarla temel haklar ve hürriyetler çiğnenmiştir” (Mehmet Şevket Eygi, 27 Eylül 2013) diyerek Cumhuriyet Dönemi modernleşme adımlarını kılık-kıyafet üzerinden değerlendirmektedir. Bir diğer yazar Fatma Tuncer Keleş de “...Cumhuriyetle birlikte kendilerini hakim sınıf olarak gören kesim, Müslüman kadının örtüsü ile Anadolu kadınının örtüsünü birbirinden ayırtmış ve örtünün sınırlarını ortadan kaldırmıştır” (Fatma Tuncer Keleş, 9 Kasım 2013) Müslüman kadın ve Anadolu kadını vurgusu yaparak sekülerleşme karşısında mahremiyet ve başörtüsü üzerinden bir kutuplaştırmaya başvurduğu görülmektedir. Mehmet Şevket Eygi tarafından ise “Şapka ve kıyafet devrimi ile diktatörlük rejimi Türkiye halkının kıyafet hürriyetine karışmış ve şapka yüzünden nice vatandaş idam edilmiştir” (Mehmet Şevket Eygi, 6 Kasım 2013) ifadeleriyle erken Cumhuriyet Dönemi diktatörlük olarak kodlanmaktadır. Yazar, yaşanan kılık-kıyafet yeniliğinin zorla yapıldığını belirterek karşı çıkanların da öldürüldüğünü ileri sürmektedir.

4.2.3. Öteki Kadın İnşası

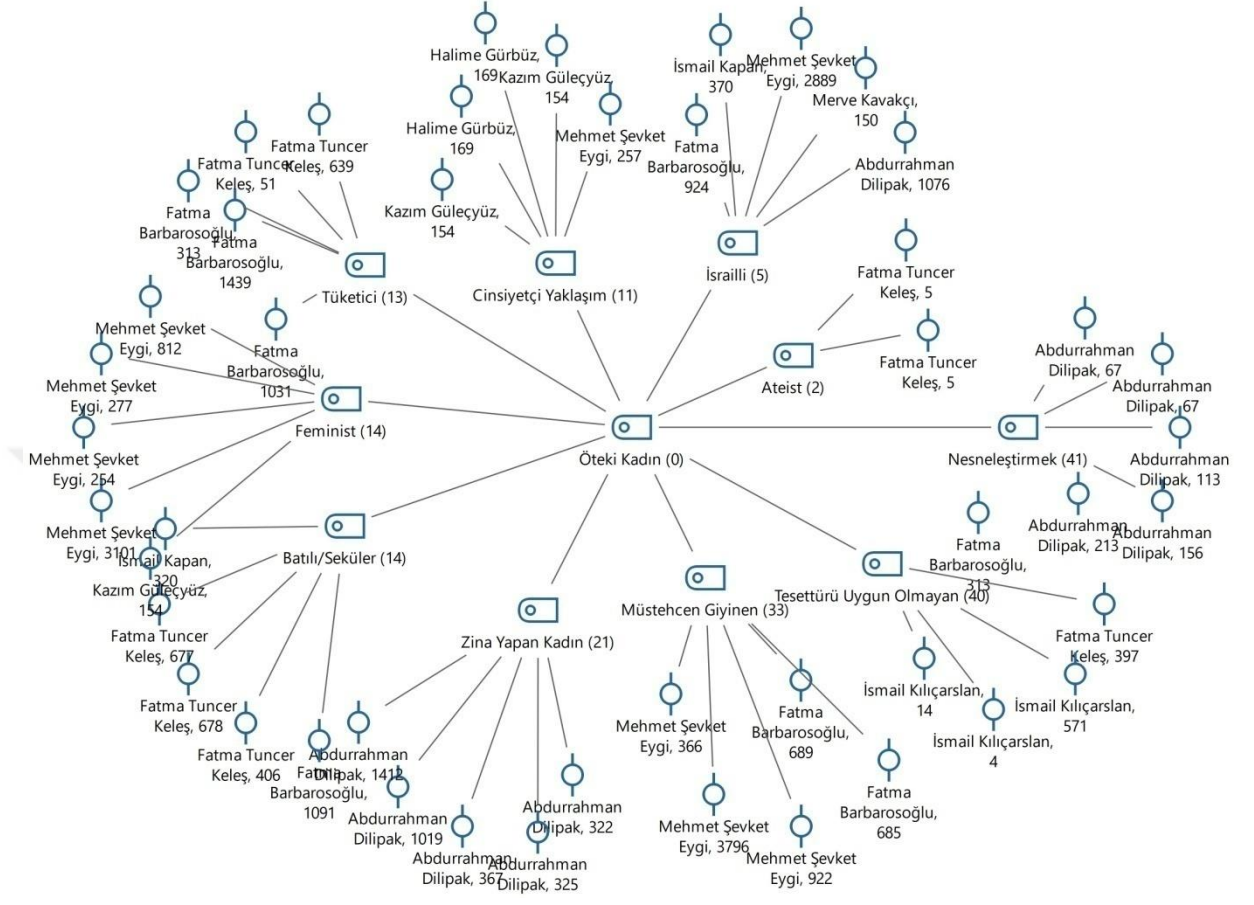
Şekil-4. Öteki kadın söyleminin alt başlıkları

İncelenen yazılarda öteki kadın inşasına bakıldığında en fazla 41 kez olmak üzere kadınların araçsal bir şekilde değerlendirilerek nesneleştirildiği dikkat çekmektedir. Kadınların kıyafetleri üzerinden de ötekileştirildiği ve sert eleştirilere maruz kaldıkları ortaya çıkan bir diğer önemli sonuçtur. Özel hayatın gizliliği ya da bireysel tercihlerin de yazarlar tarafından sorgulandığı ve toplum ahlakını öncelendikleri ileri sürülerek zina yapan kadınlar üzerinden de bir olumsuzlamaya gidildiği görülmektedir. Evlilik dışı cinsel ilişkinin zina olarak adlandırılması ve böylece durumun gayri ahlaki olarak işaretlendiği dikkat çekmektedir. Özellikle bunu tercih eden kadınların ahlaken temiz olmadığı imlenmektedir. Bu anlamda kadının olumsuz tipi olarak bir öne çıkarma söz konusudur. Burada kamusal yaşamın İslam ahlakı anlayışına göre inşa edilmeye çalışıldığı ifade edilebilir. Hemen ardından 14 kez Batılı değerleri benimseyip seküler bir anlayışa hâkim kadınlara ilişkin negatif bir değerlendirme söz konusudur. Burada olumsuzlanan durumlardan en önemlisi kadınların çalışma hayatına katılıp çocuk doğurmayı ertelemesi ve ailenin her geçen gün küçülerek çekirdek hale gelmesi olumsuzlanmaktadır. Burada seküler kurgu çerçevesinde çekirdek aile bir çözülme olarak imlenmektedir. Çünkü “aile gerçekte dinsel bir oluşumun en içsel mekanı” (Subaşı, 2015: 103) olduğu için aile kurumunda oluşacak olumsuz bir durum, yazarlar tarafından negatif karşılanmaktadır. Yine bu sonuçla bağlantılı olarak 14 defa feminizmi savunan kadınların da yerildiği çünkü bu anlayışı benimseyen kadınların çalışma hayatına ilişkin görüşleri ve aileye yaklaşımları yazarlar tarafından eleştirilmektedir. Yine yazarların kendi görüşlerine paralel olarak tesettürlü ya da evli kadınlara ilişkin de bir eleştiri getirdikleri görülmektedir. Şöyle ki tesettür noktasındaki eleştiri kadınların başlarını örtmesine rağmen vücudun geri kalan bölümlerini tesettüre uygun olarak vücut hatlarını belli etmeyecek şekilde örtmemelerinden kaynaklanmaktadır.

Şekil-5. Öteki kadın söyleminin alt başlıklarının yazarlara göre dağılımı

Kod-Alt kod-Bölümler Modeli

Yasemin Yaşar, modernleşmenin geneline ilişkin bir eleştiri ortaya koymaktadır. Yazar öncelikle yer verdiği “Terakki denilen şeyin, sadece maddî ayağı esas alınıp, maneviyatın ihmali, hürriyet, özgürlük adı altında hayvanca bir hayatın dikte edilmesi, ahlâka dair söylemlerin ve maneviyatın izlerinin yakılıp, yıkılıp yasaklanması, maalesef hem ülkemizi, hem insanlığı ciddi bir çöküşe ve mefluç bir sona götürmektedir. ...Zira, bir milletin gençliği ve kadınları sefih medeniyetin oyuncağı haline gelmiş ise, o milletin ihyası zordur” (Yasemin Yaşar, 9 Kasım 2013) cümleleriyle bireylerin özgür yaşam tercihlerini hayvani olarak değerlendirmektedir. Yazarın ahlaki vurguya yer verdiği de dikkat çekmektedir. Yine yazarın yaklaşık olarak 100 yıl önceki İslamcıların bakış açısı paralelinde kadınlar üzerinden bir eleştiri ortaya koymakla birlikte toplumun gelişmesini de yine kadınlara bağladığı görülmektedir.

Fatma Tuncer Keleş ise özel olarak Türk toplumuna odaklanarak “Kimileri sevgilileri ile haram kokan hayatlarına devam ediyor. Kimileri sokaklara teslim olmuş aylak aylak geziyor. Kimileri kör ideolojilerin esiri olmuş geçmişini inkâr ediyor. Kutsallarına sövmeyi

marifet bilenler ve Hayatlarını haramla bütünleştirenler de var. Söyleseniz dinlemez Konuşsanız anlamazlar! İşte size laik çağdaş bir Türk gençliği!” (Fatma Tuncer Keleş, 24 Eylül 2013) hem bireylerin özel hayatlarına bir eleştiri getirmekte hem de laiklik üzerinden modernleşme eleştirisini ortaya koymaktadır. Yazar tarafından kadınların ve erkeklerin nikâhsız bir şekilde bir arada yaşamaları sorunsallaştırılarak öteki kadın inşası yapılmaktadır.

Kitle iletişim araçları da modernleşmenin önemli sacayaklarından bir tanesidir. Bu nedenle de İslamcı yazarlar medya üzerinden de eleştirilerini dile getirmekte ve öteki kadın inşasında medyada yer alan görüntü ve görseller üzerinden bir tenkit yaptıkları dikkat çekmektedir. Örneğin Mehmet Şevket Eygi, “Bu ne biçim gazete Her sayfasında seksî ve şehvetli açık saçık kadın kötü kadın resimleri var. Gazete mi, genelev bülteni mi Irz, namus, iffet, hayâ, ahlak, fazilet taraftarları niçin böyle gazeteleri ve yayınları protesto etmiyor” (Mehmet Şevket Eygi, 17 Eylül 2013) cümleleriyle dile getirdiği düşüncelerinde tesettürlü ve kendisine göre “dekolteli” giyinen kadınları ötekileştirmektedir. Yazar bu tarz giyinmeyi tercih eden kadınları ‘kötü kadın’ şeklinde kodlayarak medyada yer alan yayınlar üzerinden öteki kadın inşasını ortaya koymaktadır. Eygi, “...son derece seksî kışkırtıcı teşhirci fahişe kıyafetinden bahs ediyorum. Kamu alanında, hele medyada, tv ekranlarında hiçbir kimsenin kışkırtıcı seksî kıyafetlerle arz-ı endam etmeye hakkı yoktur” (Mehmet Şevket Eygi, 14 Ekim 2013) ifadelerine yer vererek kadınları ötekileştirmeye devam etmektedir. “Genç bir kadının yayın esnasında donu düşmüş. Filanca tulum bacının seks hayatı. Falanca mankenlerin seks hayatı. Bataklık bataklık bataklık...” (Mehmet Şevket Eygi, 5 Kasım 2013). Yazar bir diğer yazısında da “Mübarek Ramazanda müstehcen yayınları bile frenlemiyorlar. Televizyon yayını esnasında şu malum ve mahut kadınlardan birinin askısı düşüyor, memeleri görünüyor, yahut donu düşüyor. Ertesi gün bu memesinin veya poposunun görünmesi, yahut donu düşmesi kazası (sahiden kaza mı, yoksa mizansen mi) medyada büyük yankı buluyor” (Mehmet Şevket Eygi, 17 Temmuz 2014) ifadelerine yer vererek medya yayınları üzerinden öteki kadın inşasına devam etmektedir. Ayrıca yazar kadınların medyada bilinçli olarak vücut hatlarının bazı bölgelerini gösterdiklerini ima etmektedir. Yazar, bir diğer yazısında ise “Öyle gazeteler var ki, genelev bülteni gibi çıkıyor” (Mehmet Şevket Eygi, 25 Ağustos 2014) diyerek adını vermediği bazı gazete yayınlarını “genelev bülteni” şeklinde kodlayarak hem ilgili gazeteleri üretenlere hem de ilgili gazetelerin okuyucularını ötekileştirerek hakaretvari bir söylem üretmektedir. İsmail Kapan da medya yayınları üzerinden durumu değerlendirerek “Televizyon dizilerinden taşan ahlaksız hayat örnekleri, toplumun temel taşı olan aileyi fena halde kemiriyor” (İsmail Kapan, 17 Ekim 2013) şeklinde düşüncelerini aktararak aile

yapısının zarar görmesini sorunsallaştırmaktadır. Yazar her ne kadar televizyonda yer alan bireyler arasındaki ilişki biçimlerini tek taraflı olarak eleştirmese de parçanın bir boyutu kadınları ilgilendirmektedir. Yasemin Yaşar da benzer şekilde medya yayınlarını suçlayarak ailenin temel değerlerinin sarsıldığına dikkat çekmektedir. Yazarın, “Türkiye medyası adeta bir çelişkiler yumağı. Milleti ahlâkî yaşayış adına, nasıl insan olunur adına hem bir şey öğretmeyeceksiniz tam tersi bozacaksınız, hem de ahlâka dair bir olumsuz haberi günlerce flaş edeceksiniz. Yani hem ahlâksızlığı göze sokar gibi programlar, diziler yapacaksınız, hem de bir ahlâksızın haberiyle ahlâk bekçisi kesileceksiniz” (Yasemin Yaşar, 9 Kasım 2013) yer verdiği ifadeler ile medya yayınlarını sorguladığı ve suçladığı görülmektedir. Yaşar da Kapan gibi doğrudan kadınları suçlu olarak yansıtmasa da örtülü olarak yazılarda öteki kadın inşası yapılmaya devam edilmektedir.

Mehmet Şevket Eygi, medya yayınları haricinde kadınların gündelik hayata istedikleri kıyafetle katılmaları noktasında da eleştirilerini dile getirmektedir. “Fahişe olmadıkları halde, seksî ve şehvî fahişe kıyafetiyle gezen dekolte bayanlar...” (Mehmet Şevket Eygi, 30 Eylül 2013) bazı kadınların kıyafetlerini uygun görmeyen yazar bu tarz giyinen kadınları ‘fahişe’ kelimesi ile kodlayarak hem ötekileştirmekte hem de kadınlara hakaret etmektedir. Bir diğer yazısında “Bir kadın için en kötü şey, avret mahallerini teşhir ederek kendisini seks ve şehvet konusu ve kölesi haline getirmektir. İslam böyle bir şeyi kabul etmez, buna izin vermez. Kadınlar ve kızlar bacaklarını, göğüslerini, kalçalarını teşhir edecekler, erkekler bunlara şehvetle bakacak ve bu yapılan uygarlık olacak...” (Mehmet Şevket Eygi, 1 Kasım 2013) şeklinde yer verdiği düşüncelerinde yine kadınların kıyafetleri üzerinden bir ötekileştirmede bulunarak İslam dini üzerinden de bir sınırlama getirmeye çalışmaktadır. Yazar tekraren benzer ifadelere yer vererek “Parkta çimenlerin üzerine yatmış yarı çıplak bir kadın... Şortları kasıklarına kadar açık birtakım karılar cami bahçesine girmek istiyor...” (Mehmet Şevket Eygi, 1 Ağustos 2014) ifadeleriyle kadınları kıyafetleri üzerinden ötekileştirmeye devam etmekte ve bir diğer yazısında da “Kesinlikle fahişe olmayan o kadınlar niçin fahişe kıyafetiyle geziyor ve fahişeler gibi davranıyor” (Mehmet Şevket Eygi, 2 Eylül 2014) diyerek kadınların gündelik hayat içerisindeki davranışları üzerinden de olumsuzlamaktadır. Dilipak da benzer şekilde “Daracık elbiseler, işveli hareketler! Yanlış yapıyorsunuz...” (Abdurrahman Dilipak, 9 Kasım 2013) ifadelerine yer vererek kadınları hem kıyafetleri hem de davranışları üzerinden ötekileştirmektedir. Fatma Barbarosoğlu da benzer şekilde kadınları kıyafetleri üzerinden ötekileştirmektedir. Ancak Barbarosoğlu diğer yazarlardan farklı bir şekilde “Çıplaklığın artan cüretine Paris üzerinden, Türkiye'nin seküler çevrelerinden değil İslami

kesimin kına gecelerinden, kadınlar plajından da bakmanın önemli olduğuna dikkatinizi çekmek isterim” (Fatma Barbarosoğlu, 18 Kasım 2013) diyerek öncelikle kendi çevrelerini eleştirmekte ayrıca kadınlar plajına da vurgu yapmaktadır. Yazarın çıplaklık ile Avrupa’nın önemli şehirlerinden Paris’i ve Türkiye’nin seküler kesimini de kodlaması zaten bu çevrelerde yaygın olan bir durum algısı ortaya koyduğunu göstermektedir.

Mehmet Şevket Eygi, kadınları kurtarılması gereken varlıklar olarak kodlayarak hem sadece kadınlar suçluymuş gibi bir bakış açısını yansıtmakta hem de bireylerin yaşam tercihlerine müdahale hakkını kendinde görmektedir. “Kadınları kızları seks ve şehvet köleliğinden kurtarmak gerekir. ...bizim iffet ve namus değerlerimizi korumamız gerekir. Türkiye kültür bakımından Müslüman bir ülkedir, iffet giderse ayakta duramaz. Çok açık yazıyorum: Ülkemizde bugünkü müstehcen, azdırıcı, yıkıcı, ahlaksız, terbiyesiz yayınlar böyle devam ederse pek yakında korkunç bir çöküş olacaktır” (Mehmet Şevket Eygi, 20 Eylül 2014) ifadeleriyle yazarın bir yandan toplumun çöküşünü ya da kurtuluşunu kadınların üzerine yüklemesi diğer yandan yine ahlaki değerleri kadınlar üzerinden değerlendirmesi tek taraflı bir bakış açısını yansıtmaktadır.

Kadınları kıyafetleri üzerinden ötekileştiren bir diğer yazar Merve Kavakçı’dır. Yazar, “Müstehcenlikte yarışan kadınlar ürün pazarlamasının ortasında arzı endam ediyor. ...Bir başka tuhafliksa son onyıllardır artık alışlagelmiş olan bir durum. İslami ölçülerle müstehcen, la-İslami, la-dini, şer’i açıdan haram (daha nasıl tasvir edeyim...) kıyafetler içinde cıvıl cıvıl hanımcıklar bir “aşk” (!) ile salavatlar getirmiyor mu” (Merve Kavakçı, 29 Temmuz 2014) şeklinde İslami ölçüler çerçevesinde değerlendirerek kadınların kıyafet özgürlüğünü eleştiren yazar aynı zamanda ibadet noktasında da kadınların kıyafeti üzerinden bir sınırlandırma ortaya koymaktadır. Yine yazarın bu tarz giyinen kadınların ibadetlerinden de memnuniyetsiz olması dikkat çekicidir. Sonuçta kendisi ibadetleri değerlendirme makamı değildir.

Mehmet Şevket Eygi’nin birçok kez kadınları feminist olmakla suçlayıp ötekileştirdiğine denk gelinmektedir. Örneğin “Birtakım samimiyetsiz, ikiyüzlü, riyakâr, münafık feministler kadınları hürleştirmekten, eşit kılmaktan bahsedip duruyor. Peki, bunlar devletin TC başlıklı vesikalarıyla birtakım kadınlara KDV’li yasal seks köleliği yaptırılmasından niçin rahatsız değiller Riyakârlar!” (Mehmet Şevket Eygi, 9 Ağustos 2014) şeklinde yer verdiği ifadeler ile yazar kadınları hem ötekileştirmekte hem de kadınlara hakaret etmeye devam etmektedir. Eygi’nin yazılarında 130 defa zina, 68 defa seks, 35 defa müstehcen ve 14 kez de fahişe kelimelerine yer vermesi ayrıca dikkat çekmektedir. *Mektup* dergisini analiz eden Aykut da benzer şekilde dergi tarafından feminizm eleştirisinin sıklıkla

yapıldığına dikkat çekerek feminizme ilişkin “Batı’daki kadınların sorunlarına yönelik ortaya çıkmış bir akım olduğu için dolayısıyla bizim sorunlarımıza çözüm getirmekten hayli uzaktır” şeklinde bir anlayışın hâkim olduğunu tespit etmektedir (Aykut, 2022).

Öteki kadın inşasında vurgulanması gereken bir diğer nokta da kadınların sahip olunması gereken bir nesne olarak sunulmasıdır. Abdurrahman Dilipak’ın yazısında “Servet, iktidar ve kadın. ...Karşı cins, makam-iktidar ve servet ihtirası aslında bu işe zaafi olanlar için şeytanın oltaya taktığı yemdir..” (Abdurrahman Dilipak, 14 Eylül 2013) şeklinde yer verdiği ifadeler kadının erkekler için bir nesne konumunda sunulmasına işaret etmektedir. Yazarın bir diğer yazısında “...Kadın, para, makam, şöhret konusunda zaafi olanlardan da arındırılım siyaseti, yoksa yarın bu tipler gider başka bir derin çeteye kapaklanır..” (Abdurrahman Dilipak, 28 Eylül 2013) şeklinde düşüncelerini tekrarladığı görülmektedir. “...Kadın, para ilişkileri, makam için kimlerin neler yaptığı ortada..” (Abdurrahman Dilipak, 8 Ekim 2013) örnekleri yazarın tekraren kadınları araçsal bir nesne olarak sunduğuna işaret etmektedir. Yazarın kadınları sahip olunması gereken nesneler olarak kodlaması ötekileştirmeye örnektir.

Tüketim açısından da kadınların ötekileştirildiği görülmektedir. Örneğin Fatma Barbarosoğlu, “Kadınların almak için milyonlar harcadığı, bu satırların yazarının ise üste para verseler bir saat dolaşamayacağı "o çanta" mağazasının önünden geçiyoruz” (Fatma Barbarosoğlu, 11 Kasım 2013) diyerek kendisi üzerinden pahalı ürünler alan kadınları ötekileştirdiği dikkat çekmektedir.

Ötekileştirme açısından vurgulanması gereken bir diğer nokta ortaya konulan cinsiyetçi yaklaşımdır. Kazım Güleçyüz, “...sadece başörtülülere general de olabilme yolunun açık tutulması açısından değil, kadın fitratının özellikleri dikkate alınarak, böyle bir şeyin gerekli ve mümkün olup olmadığı yönüyle de tartışılıp müzakere edilmesi gerekiyor. Bu husus, hukuktaki kadın-erkek eşitliği prensibini, “Erkekler hangi işi yapıyorsa kadınlar da yapabilmeli” mantığıyla hayatın her alanına taşımaya çalışan feminist yaklaşımla ele alınırsa, doğru ve sağlıklı sonuçlara ulaşabilmek zor olur” (Kazım Güleçyüz, 31 Ekim 2013) ifadelerine yer vererek kadınların fitrat gereği bazı meslekleri yapmasını uygun bulmadığı ortaya çıkmaktadır. Yazarın burada kadının ikincil planda kalmasına neden olan toplumsal kodları yeniden inşa ettiği görülmektedir.

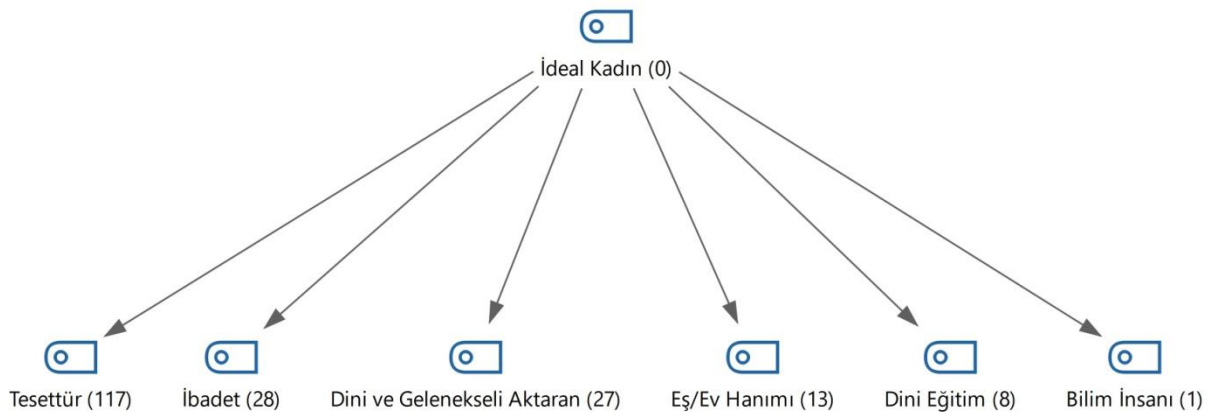
Yine cinsiyetçi yaklaşımın bir diğer örneğini Mehmet Şevket Eygi de görmek mümkündür. Örneğin “Yapılan yeni düzenlemeler üzerine ihtisas mahkemeleri olan Aile Mahkemeleri kurulmuştur. Aile Mahkemeleri hakimlerinin ekserisi kadın hakimlerden oluşmaktadır. Yerel mahkemelerin ve Yargıtay’ın kararları açıklanan yasal düzenlemelerin

sonucu olarak kadınlar lehine çıkmaktadır” (Mehmet Şevket Eygi, 12 Eylül 2013). Yazar burada kadın hâkimlerin doğrudan kadınlardan yana karar aldıklarını ileri sürmekte ve cinsiyetçi bir yaklaşım ortaya koymaktadır. Eygi, bir başka yazısında da “Erkek Müslümanların yüzde doksan beşi camileri ve cemaati terk etmişken, ibadet mekanlarını kadınlarla doldurmaya çalışmak” (Mehmet Şevket Eygi, 14 Kasım 2013) şeklinde yer verdiği ifadelerle bir kez daha cinsiyetçi bir yaklaşım sergileyerek camilerin öncelikle erkeklerin ibadet etmesi için dini mekânlar olduğuna işaret etmektedir. Bir diğer yazısında ise “Ehl-i Sünnet İslamlığında kadınların camilere gelmesi caizdir. Lakin efdal olan, namazları evlerinde kılmalarıdır. Erkek Müslümanları camilere çağırıp da mabetlerimizi öncelikle kadınlarla doldurmak isteyenler azılı bidatçidir” (Mehmet Şevket Eygi, 6 Eylül 2014) ifadelerine yer vererek yazarın cinsiyetçi yaklaşımını sürdürdüğü görülmektedir.

Yasemin Yaşar da yine bireylerin tercihi sorgulayarak bir ötekileştirmeye başvurmuştur. Yazar, “Son günlerde tartışılan ‘öğrenci evleri’ (kız erkek birlikte kalma) meselesinde “özel hayata müdahale” diye feveran edeceksiniz, hem de her gün haberlerinizde tecavüz, cinayet, gayr-i meşrû çocuklar v.s. konularını gündem yapacaksınız” (Yasemin Yaşar, 9 Kasım 2013) ifadelerine yer vererek bir yandan medyayı suçlamakta bir yandan da ilgili tarihlerde kamuoyunda yapılan ‘öğrenci evleri’ tartışmasına atıfta bulunarak durumu onaylamadığını yansıtmaktadır. Yazarın burada bireylerin tercihlerine müdahil olduğu dikkat çekmektedir.

4.2.4. İdeal Kadın Sunumu: Rol ve Modeller

Şekil-6. İdeal kadın söyleminin alt başlıkları

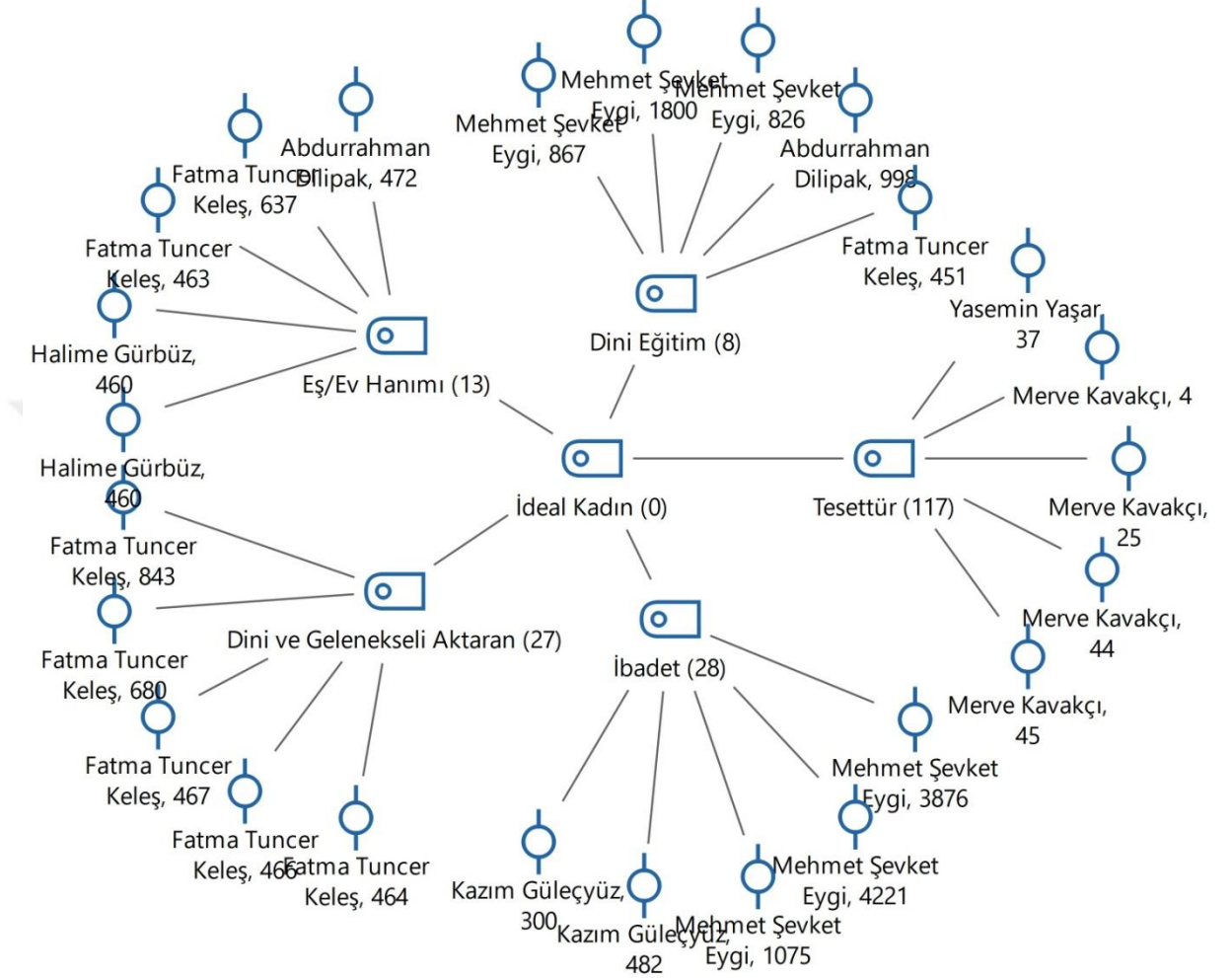

Analiz edilen yazılar çerçevesinde kadınlara ilişkin en çok başörtüsünün idealize edildiği görülmektedir. Bu sonuca göre modernleşme karşısındaki direncin belirgin göstergesi olarak kadınlar üzerinden başörtüsünün sembolize edildiği dikkat çekmektedir. Çünkü

başörtüsü mahremiyetin muhafazasında önemli bir araç konumundadır. Ayrıca başörtüsüne yüklenen anlamın İslami yaşam tarzının simgesi olması ön plana çıkarılmasında etkindir. Çünkü bu durum Hervieu-Leger’ın (1998: 37) belirttiği gibi dinin sembolik yansımasına bir örnektir. Yine yıllar önce İnsel’in de ifade ettiği gibi “İslamcı siyasal tavır içinde kadınların kendi seçtikleri bir kılıkta kamu alanında yer almaları özgürlüğü değil, kamu alanında tesettürlü kadınların çoğalmasının siyasal-simgesel” (İnsel, 2000: 23) anlamına vurgu yapılmaktadır. Burada İslamcı söylemde kadınların modernleşme karşısında kılık-kıyafet üzerinden araçsallaştırıldığı görülmektedir. Köşe yazarlarının kadınlara yönelik inşa ettikleri rol ve modeller incelendiğinde ortaya çıkan bir diğer sonuç eş ve annelik gibi geleneksel rollerin idealize edildiği dikkat çekmektedir. Bunun nedeni ise ailenin devamının, dini ve geleneksel değerleri de bir sonraki kuşağa aktarılacak vasıta olarak görülmesidir. Aile çocuğu yetiştirerek inanç ve değer aktarımını kuşaktan kuşağa aktarır. Böylelikle bilinç ve kültürel değerler yeniden üretilerek Batıcılık karşısında muhafazakârlık korunur. Bu anlamda kadın birey ve yurttaş olarak yansıtılmayarak bir kez daha geleneksel rollerine ilişkin ön plana çıkarılmaktadır. Kadın bir kez daha anne ve eş olarak işaretlenmektedir. Bunun sonucunda da kadınların geleneksel rolleri bir kez daha pekiştirilmektedir. Kendilerini modern dindar kadın olarak tanımlayan iki katılımcıyla derinlemesine mülakat yapan Fidan’ın çalışmasında da benzer bir sonuç ortaya çıkmakta ve bu durum kadınlar tarafından benimsenerek yansıtılmaktadır. Çalışmada ortaya çıkan sonuca göre kadınların çalışma hayatında yer almalarının karşılığı olarak hane içi yaşantılarının aksadığı ve “kadınlık ve annelik rollerinin yetersizliği konusunda görüş birliğine” varılmasının yanı sıra “ev içi kadınlık rolleri”nin de yüceltildiği görülmektedir (Fidan, 2014). Avcı’nın (2012: 223) üniversite öğrencileri ile görüştüğü çalışmasında ise erkek katılımcılar tarafından kadının asli görevi olarak annelik olduğu ön plana çıkmaktadır. Ayrıca kadının eğitim seviyesi yüksek olsa dahi yine de evlendikten sonra çalışma hayatından uzak durması gerektiği görüşü hâkimdir. Akşit ve arkadaşlarının 25 ilde 1538 kişi ile görüşerek gerçekleştirdikleri saha araştırmasında ise katılımcıların yüzde 39,7’sinin kadının yeri evidir şeklinde düşündüğü ortaya çıkmış ve yüzde 30,4’ünün de kadınların ev dışında çalışmaması gerektiğini belirttiği saptanmaktadır. Ayrıca katılımcıların yüzde 37,8’i kadının örtünmesi gerektiğini ifade etmiş ve çocuk sahibi olan bir kadının çalışmak yerine evde çocuklarına bakmasını düşünenlerin yüzdesinin ise 42,5 olduğu ortaya çıkmaktadır. Yine iş imkanlarının yetersiz olduğu durumlarda ise iş önceliğinin erkeklere verilmesi gerektiğini belirtenlerin yüzdesi 45,8’dir (Akşit vd., 2012).

Şekil-7. İdeal kadın söyleminin alt başlıklarının yazarlara göre dağılımı

Kod-Alt kod-Bölümler Modeli

Yazarların anneliği ve doğal uzantısı aileyi de idealleştirdikleri görülmektedir. Örneğin Fatma Tuncer Keleş, 25 Kasım 2013 tarihinde “Kadın Önce Anadır” başlıklı yazısında “...annelik, kadını erkeğin önüne geçiren bir değer olarak kabul edilir ve desteklenir. Çünkü kadının Allah için yaptığı en büyük hizmet insanlığa hayırlı bir evlat yani cennetlik bir insan yetiştirmektir” (Fatma Tuncer Keleş, 25 Kasım 2013) şeklinde anneliği kadının asli görevi olarak ele almaktadır. Bir diğer yazısında ise “Anadoluda yaşayan bir kadına, yaşamının merkezine neyi aldığını sorduğunuzda hiç düşünmeden çocuklarım diyecektir. O, zorluklar içinde geçen hayatını çocuklarına adamıştır” (Fatma Tuncer Keleş, 16 Ağustos 2014) diyerek hem Anadolu kadını idealleştirilmekte hem de annelik olumlu bir şekilde yeniden sunulmaktadır. Özellikle aile hayatı açısından kadınlara fikir veren Fatma Tuncer Keleş, ailenin devamlılığını kadınların omuzlarına yüklediği dikkat çekmektedir.

Kadınların geleneksel rollerini pekiştiren yazar eş olarak görev ve sorumlulukları kadınlara hatırlatmaktadır. “...Eşlerin birbirlerinin sevgi ve paylaşım ihtiyaçlarını karşılamaları beklenir. Ancak bazı hanımlar bu konuda aşırı beklenti içinde olup eşlerini haddinden fazla yorabiliyorlar. Elbette bu bir sorundur. Kadın bu açlığın nedenini analiz edip kendi yağı ile kavrulmayı öğrenmelidir. Aksi taktirde aile saadetini zedeleyerek daha büyük sorunların ortaya çıkmasına neden olabilir” (Fatma Tuncer Keleş, 30 Eylül 2014) ifadelerine yer vererek yazıda kadına aileyi ayakta tutma görevi yüklenmektedir. Ayrıca yaşanabilecek muhtemel sorunlardan da kadınlar sorumlu tutulmaktadır.

Yasemin Yaşar da benzer şekilde anneliği idealleştirilmekte ve güvenli bir liman olarak sunmaktadır. Yaşar, “Hâsılı, aile tekrar huzur ve sükûnetin adresi olmalı. Annelerin kucağı en emin olunan yer ve korkuların, yorgunlukların dindiği bir atmosfer olmalıdır. Evler, mânânın olduğu yerlerdir. Evler, ahlâkın öğrenildiği yerlerdir. Öz denetimli ve nasihat ettikleri şeyi kendileri uygulayabilen anne babalara ihtiyaç vardır. Kendi hayatlarını maneviyatla şekillendiren, kulluk bilinci olan, ahlâkî değerlere sıkı sıkıya bağlı olan anne ve babalara ihtiyaç vardır” (Yasemin Yaşar, 9 Kasım 2013) ifadelerine yer verdiği cümlelerinde ahlaki devamlılığı da aileye bir misyon olarak yüklemektedir. Fatma Tuncer Keleş ise “Hayatın bazı rutinleri vardır. Bir kadınla ile bir erkek evlenir ve doğal olarak çocuk sahibi olurlar. ...Her insan gibi onlar da anne baba olmak ve hayata evlatları ile birlikte devam etmek isterler. İnsanın fitratına uygun olan da budur zaten” (Fatma Tuncer Keleş, 22 Ağustos 2014) ifadeleriyle anneliği kadının fitratı olarak değerlendirmektedir. Bu değerlendirme kadının geleneksel rolünün bir kez daha pekiştirildiğini göstermektedir. Yazar ayrıca çiftlerin evlenmesi ve çocuk yapmasını da rutin bir gelişme olarak sunmaktadır.

İncelenen yazarlar tarafından en çok idealleştirilen durum tesettürdür. Örneğin Eygi, “...pıtrak gibi çoğalan yeni camiler. Sayıları binleri aşan İmam-Hatip mektepleri Kur'an kursları. Tesettürlü kadınlar ve kızlar. Ne güzel ne güzel” (Mehmet Şevket Eygi, 26 Eylül 2013) ifadeleriyle kadınların tesettürlü olmasından duyduğu memnuniyeti dile getirmektedir. Yine Fatma Tuncer Keleş de “...İslam ise kadını tesettürle koruma altına alıyor ve ona muhteremlik veriyor” (Fatma Tuncer Keleş, 10 Kasım 2013) diyerek tesettürün hem kadınları koruduğuna işaret etmekte hem de tesettür ile kadınların değer kazandığına vurgu yapmaktadır. Eygi, bir başka yazısında “Tesettür İslamda kadının hürriyetinin, haysiyetinin, üstünlük ve şerefine sembolüdür. İslam dini, nikah dışında kadınlara şehvetle bakılmasına izin vermez” (Mehmet Şevket Eygi, 2 Ekim 2013) ve “İSLAMA göre, hür kadınların örtüleri onları yükseltir, şerefendirir, kendilerine haysiyet kazandırır” (Mehmet Şevket Eygi, 1 Kasım

2013) şeklinde birden çok yazısında tesettürün kadını yücelttiğine dikkat çekmektedir. Ayrıca Eygi tesettürün dini bir emir olduğuna göndermede bulunarak “Kur’an hür İslam kadın ve kızlarına tesettürü emr eder” (Mehmet Şevket Eygi, 11 Temmuz 2014) diyerek bireyleri inançları üzerinden etkilemeye çalışmaktadır. Eygi, tesettürü birden çok yazısında da kadınlara öğretilmesi gereken bir durum olarak sunmaktadır. Yazar “İslam kadın ve kızlarına Kur’an’a, Sünnete, Şeriatuuygun tesettür öğretilsin...” (Mehmet Şevket Eygi, 14, 19, 20 Eylül 2014) şeklinde ifade ederek tesettürün sınırlarını da vurgulamaktadır.

Başörtüsü ile ilgili gerçekleştirilen hukuki düzenlemeyi olumlu bulan Kavakçı ise geçmişe referansta bulunarak söz konusu gelişmeye pozitif bir yaklaşım sergilemektedir. Yazar, “Gelelim başörtüsü konusuna... Başörtüsü açılımı önemli bir adım. Otuz iki senedir bugünü bekledik. Başını örten kadına insan muamelesi yapılmasını” (Merve Kavakçı, 4 Ekim 2013) ifadelerine yer vererek geçmiş dönemlere ilişkin bir olumsuz tutum sergilerken başörtüsünü de olumlamaktadır. Bir sonraki yazısında “Müslüman kadın örtüsü ile hür ve özgürdür, güçlü ve kişiliklidir dedim” (Merve Kavakçı, 15 Ekim 2013) diyen Kavakçı, başörtüsünün kişilik sağladığını ifade ederek başörtüsüne artı bir değer yüklemektedir. Yazar bir başka yazısında da başörtüsüne ekstra bir anlam yüklemektedir. Söz konusu yazıda “Müslüman kadının örtüsü küfür ehline karşı savaşta en büyük kalkan olmuştur. Nene Hatun’un, Kara Fatma’nın efsanevi direnişleri çarşafı ile bütünleşmiş, mü’minler onlardan aldığı güçle zalimlerle göğüs göğüse mücadele etmişti” (Merve Kavakçı, 29 Kasım 2013) ifadelerine yer veren yazarın örtü ile vatan savunmasını eşleştirdiği ve bu anlamda hem ideal bir sunuma hem de örtünün İslamiyet düşmanları karşısında bir savunma mekanizması olarak işlev gördüğüne işaret etmektedir.

İdealleştirilen bir diğer nokta dini eğitim ve ibadetlerdir. Barbarosoğlu, “35 yaşından sonra hafızlık tacını giymiş Zehra Hanım”ı tanıdığım günden beri, Rabbim her yıl bana bir hafız hanım, hafız genç kız gönderdi” (Fatma Barbarosoğlu, 11 Ekim 2013) ifadelerine yer vererek hem hafızlığı hem de hafızlığını tamamlayan kadınları ideal bir örnek olarak sunmaktadır. Yazar bir başka yazısında yurt dışından bir örnek vererek “The Lop”un yüksek binalarının oluşturduğu loşluğunda yürürken, rengarenk kıyafetleri içinde Müslüman kadınları görüyorum. En yeni en güzel kıyafetleri ile düğüne gidercesine hazırlanmışlar bayram namazı için” (Fatma Barbarosoğlu, 30 Temmuz 2014) ifadeleriyle kadınların bayram namazına özenerek hazırlanmalarına vurgu yapmaktadır. Mehmet Şevket Eygi ise “İlmihalini öğrenmek erkek, kadın her Müslümana farzdır. Eskiden Osmanlı İmparatorluğu zamanında bütün okullarda, her ders gününde bir saat din dersi okutulurdu” (Mehmet Şevket Eygi, 14 Eylül

2013) cümlelerine yer vererek hem geçmiş döneme ilişkin duyduğu özlemi hem bu dönemin ideal bir sunumunu hem de kadın erkek ayırmaksızın dini eğitimin şart olduğunu din üzerinden ortaya koymaktadır. Yazar bir başka yazısında tekrardan dini eğitim vurgusu yaparak “ÇOCUK genç büyük, erkek kadın bütün Müslümanlara çok etkili din dersleri verilmelidir. Bu derslerde hangi konular işlenmelidir. ...Tesettür ve hicabın farz olduğu” (Mehmet Şevket Eygi, 12 Ekim 2013) şeklinde bütün Müslümanlara din dersini gerekli görmektedir. Yazarın sıraladığı birçok maddenin arasında yukarıda da defaatle belirtildiği gibi tesettür de kadınlara öğretilmesi gereken bir ders ve gereklilik olarak işlenmektedir. *Şebnem* dergisini inceleyen Çelik de benzer şekilde kadınların dini/manevi eğitimi üzerinde sıklıkla durulduğuna dikkat çekmektedir (Çelik, 2017: 99).

Değerlendirme

Bu başlık altında çalışmada incelenen 10 yazara ilişkin değerlendirmeler yer almaktadır. Öncelikle *Türkiye* gazetesinden İsmail Kapan genel olarak siyaset üzerine yazılar kaleme almaktadır. Yazarın kaleme aldığı siyasi yazılarında AK Parti savunuculuğu yaptığı dikkat çekmektedir. Yazarın kadınları ön plana çıkardığı yazılarında ya Emine Erdoğan gibi siyasi eş olma durumlarından ya da CHP içindeki muhalefeti ön plana çıkarabilmek için Emine Ülker Tarhan gibi parti bünyesindeki karşıt fikirleri yansıtmak adına kadın isimlerine yer verdiği görülmektedir. Buradaki hassas nokta yazarın AK Parti liderinin eşinden bahsederken hanım, sayın gibi kelimelere başvururken CHP’li kadınları ise doğrudan isimleriyle anmasıdır. Kapan’ın kadınlara ilişkin ideolojik olarak farklı bir yaklaşım sergilediği ortaya çıkmaktadır. Modernizm eleştirisine ise konu Filistin olduğunda özellikle değinilmekte Batı’nın ve ABD’nin ölen insanların Müslüman olduğunda sessiz kaldıklarına ve sözde medeni tutumları yazar tarafından tenkit edilmektedir.

Kadınların İslami ölçülere uygun giyinmesi gerektiğini de defaatle vurgulayan yazar bu anlamda tesettürünü uygun görmediği kadınları da birçok kez ‘şeytani tesettür’ olarak değerlendirerek eleştirdiği görülmektedir. Tesettürlü olmayan ve istediği şekilde giyinen kadınlara ise daha sert eleştirilere başvurarak “Kesinlikle fahişe olmayan o kadınlar niçin fahişe kıyafetiyle geziyor ve fahişeler gibi davranıyor” (Eygi, 2 Eylül 2014) şeklinde değerlendirerek söz konusu kadınları hem ötekileştirmekte hem de kadınlara hakaret etmektedir.

Yeni Asya gazetesinden Kazım Güleçyüz, ağırlıklı olarak siyasi yazılar kaleme alırken Risale-i Nurlar için devletin bandrol şartı getirmeyi karar alması üzerine AK Parti iktidarına karşı muhalif bir tutum sergilediği görülmektedir. Bu doğrultuda Cumhurbaşkanlığı seçimleri sürecinde de Recep Tayyip Erdoğan karşısında *Yeni Asya* grubu olarak Ekmeleddin İhsanoğlu’nu destekleme kararı aldıklarını açıkça ifade etmektedir. Bandrol şartının getirilmesi gündeme geldiğinde bu durum *Yeni Asya* grubunu bir dönem meşgul ederken Kazım Güleçyüz’ün, risaleler ile uğraşanların başına bela geleceğini ima ederek şu satırlara yer vermesi; “Biz başından beri diyoruz ki, devlet risalelere sahip çıksın, ama tekeline almasın ve bu tekeli, bazı grupları dışlayıp bazılarını imtiyazlı kılacak şekilde kullanmaya kalkışmasın. Ve risale neşriyatıyla ilgili konuların müzakeresi için, ilgili bütün tarafların çağrılıp iştirakinin sağlanacağı bir “çalıştay” tertiplensin. Bu çağrılara kulak asmayan iktidarı tekrar uyarıyoruz: Komisyondaki sonucun Genel Kuruldan da çıkması AKP’nin intiharı demektir. Çünkü Risale-i Nur’la uğraşan iflah olmaz” (Kazım Güleçyüz, 8 Temmuz 2014) şeklinde aktardığı düşünceleri dikkat çekicidir. Yazar risalelere bandrol şartının getirilmesi durumunda AK Partinin iktidarı kaybedeceğini ve “intihar” kelimesini kullanarak da partinin iktidarı kaybetmekle kalmayıp siyasi hayatının son bulacağına işaret etmektedir. 10 Temmuz 2014 tarihinde yayımlanan yazısında ise “...Bediüzzaman’la ve sarığıyla da uğraşan ve bu yüzden onun ‘Başından bul’ bedduasına muhatap olup, yıllar sonra başına sıktığı kurşunla intihar eden Ankara Valisi Nevzat Tandoğan...” örneğini göstererek yaşanan intihar olayını Said Nursi ile uğraşılmasına bağlayıp AK Parti iktidarına gözdağı verdiği dikkat çekmektedir. Yine incelenen aylar içerisinde Güleçyüz’ün Kemalizm karşıtlığı üzerine birçok yazıya yer verdiği görülmektedir. Aşağıda yer alan görsel de yazarın sıklıkla kullandığı kelimelerin karşılığıdır. Yazarın kadınlara bakış açısına bakıldığında ise öncelikle çok fazla yer vermediği ortaya çıkarken tesettürü kadınların fitratı olarak değerlendirmektedir. Yazarın çalışan başarılı bir kadın profiline hiç yer vermediği dikkat çekerken kadın-erkek eşitliği ilkesini de fitrat gereği doğru bulmamaktadır.

Şekil-10. Kazım Güleçyüz yazılarının kelime bulutu

Güleçyüz mensubu olduğu cemaate ilişkin kavrmaları ön plana çıkarırken, Atatürk, Kemal, Erdoğan gibi eleştirdiği isimleri yazılarında sıklıkla vurguladığı görülmektedir.

Abdurrahman Dilipak'ın yazılarına bakıldığında ise daha çok ulusal ve uluslararası siyasi konular ile ilgili yazılar kaleme aldığı görülmektedir. Ulusal siyasi meseleler üzerinde daima AK Parti'yi savunan ve olumlayan yazılar kaleme alan yazar eleştiri oklarını ise ağırlıklı olarak CHP'ye yöneltmektedir. Aşağıdaki görselde yazarın sıklıkla tercih ettiği kelimelerin yansıması yer almaktadır.

Şekil-11. Abdurrahman Dilipak yazılarının kelime bulutu

Merve Kavakçı'nın ağırlıklı olarak ulusal ve uluslararası siyasi konularda yazılar kaleme aldığı görülmektedir. Bunun nedeni muhtemelen yazarın milletvekili seçilerek geçmişte başörtüsü nedeniyle yaşadığı kriz ve sonrasında uzun yıllar ABD'de yaşamış olması temel etkindir. Ayrıca yazarın Batı zihniyetine ilişkin de birçok yazıya imza attığı dikkat çekmektedir. Kadınlara ilişkin tutumunda yazarın başörtülü çalışan kadınlara olumlu baktığı görülürken kadınlar için tesettürü de idealleştirdiği saptanmaktadır.

Fatma Barbarosoğlu'nun yazılarında en çok siyasi konulara yer verdiği görülmektedir. Yazar genel olarak AK Partinin takip ettiği politikaları olumlu bularak desteklemektedir.

Yazar modernleşmeye karşı geliştirdiği eleştirilerini diğer yazarlardan farklı olarak sadece Türkiye üzerinden değil genel çerçeveden geliştirdiği ve yabancı bilim insanlarına referanslarda bulunduğu dikkat çekmektedir. Yazarın sosyoloji bilim dalında doktora mezunu olması da bu durumun karşılığı olarak değerlendirilebilir. Yazarın diğer yazarlar gibi kadınlara ilişkin tesettürü idealleştirdiği görülmektedir. Çalışan başarılı bir kadın profili yansıtmıyor olsa da iş arayan ve tesettürlülerinden dolayı mağdur olan kadınlara da yer verdiği görülmektedir. İranlı Nobel ödülü kazanan bir genç kadının idealleştirilerek sunulması ve kız çocuğuna sahip ailelere de bu konuda teşvik edici önerilerde bulunması incelenen 10 yazar arasında Barbarosoğlu’nu ön plana çıkaran bir durum olarak yansımaktadır.

Şekil-13. Fatma Barbarosoğlu yazılarının kelime bulutu

Barbarosoğlu'nun genellikle Türkiye ve biz vurgusu üzerinde durduğu görülürken kadınlara ilişkin de görüşlerine yazılarında yer verdiği dikkat çekmektedir.

Fatma Tuncer Keleş, yazılarında en fazla dini konulara yer vermektedir. Psikolog olan yazarın yazılarında genellikle durum değerlendirmesi ve tavsiyeler içeren eğitici bir üslup takip ettiği görülmektedir. Yazarın dini konuların ardından en çok aile ve kadın üzerine yazılar kaleme aldığı ve bu yazılarda kadınların eş ve annelik gibi geleneksel rollerinin idealleştirildiği görülmektedir. Bu doğrultuda da yazarın en çok kadınlar için idealleştirdiği rol dini ve geleneksel değerlerin aktarılması olarak ön plana çıkmaktadır. Buna bağlı olarak

Şekil-14. Fatma Tuncer Keleş yazılarının kelime bulutu

İçerik: 1. Giriş 2. Temel Kavramlar 3. Matematiksel Kanıtlar 4. Sonuçlar 5. Kaynaklar

Şekil-15. Halime Gürbüz yazılarının kelime bulutu

Mizahi bir çerçevede yazılarını kaleme alan Gürbüz, topluma aktarmak istediklerini akılda kalıcı olması açısından toplumun normlarına uygun ifadelerle dile getirdiği dikkat çekmektedir.

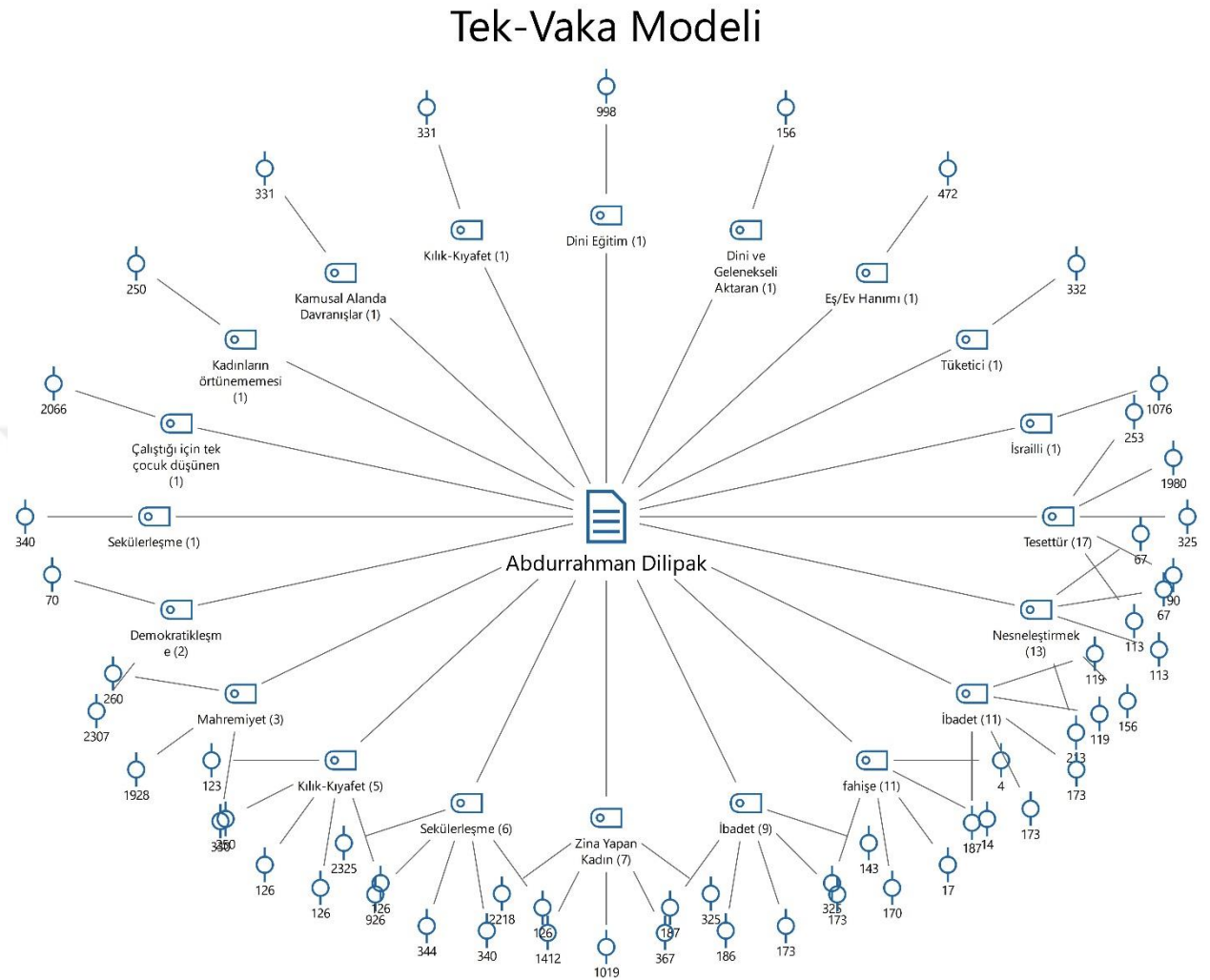
İsmail Kılıçarslan, genel olarak dini ve siyasi konularda yazılar kaleme almaktadır. Orta Doğu ile de ilgilenen yazar incelenen diğer köşe yazarlarından farklı olarak Doğu Türkistan üzerine yazı kaleme alan tek yazardır. Kılıçarslan'ın bir diğer farkı 'kendi mahallesine' yönelik de sık sık eleştirileri dile getirmesidir. Bu anlamda yazar İslamcı erkekleri eleştirdiği gibi kadınları da tesettürleri üzerinden değerlendirerek İslami ölçülere uygun olmadığını düşündüğü kadınları ötekileştirmektedir. Yazarın ayrıca sekülerleşme açısından da kadınlara negatif anlam yüklediği tespit edilmektedir.

İslami basın yazarları tarafından modernleşmenin olumsuz etkilerine karşılık ailenin bir direnç noktası olarak belirlendiği görülmektedir. Çünkü aile genel anlamda toplumsal düzen açısından özel anlamda ise bireyin sosyalizasyonundan mahremiyete kadar birçok alanda modernleşmeden etkilenmektedir. Bu yüzden incelenen yazarlar tarafından ailenin sıklıkla önemine değinildiği saptanmaktadır. İdealize edilen durum güçlü bir aile yapısıyla modernleşmenin olumsuz yönlerinden sakınmaktır. Böylece İslami ve geleneksel değerlerin aileden başlayarak topluma yayılması ve yaygınlaşması beklenmektedir.

4.2.5. Yazarların Vaka Modelleri

Şekil-18. Abdurrahman Dilipak yazılarının tek-vaka modeli

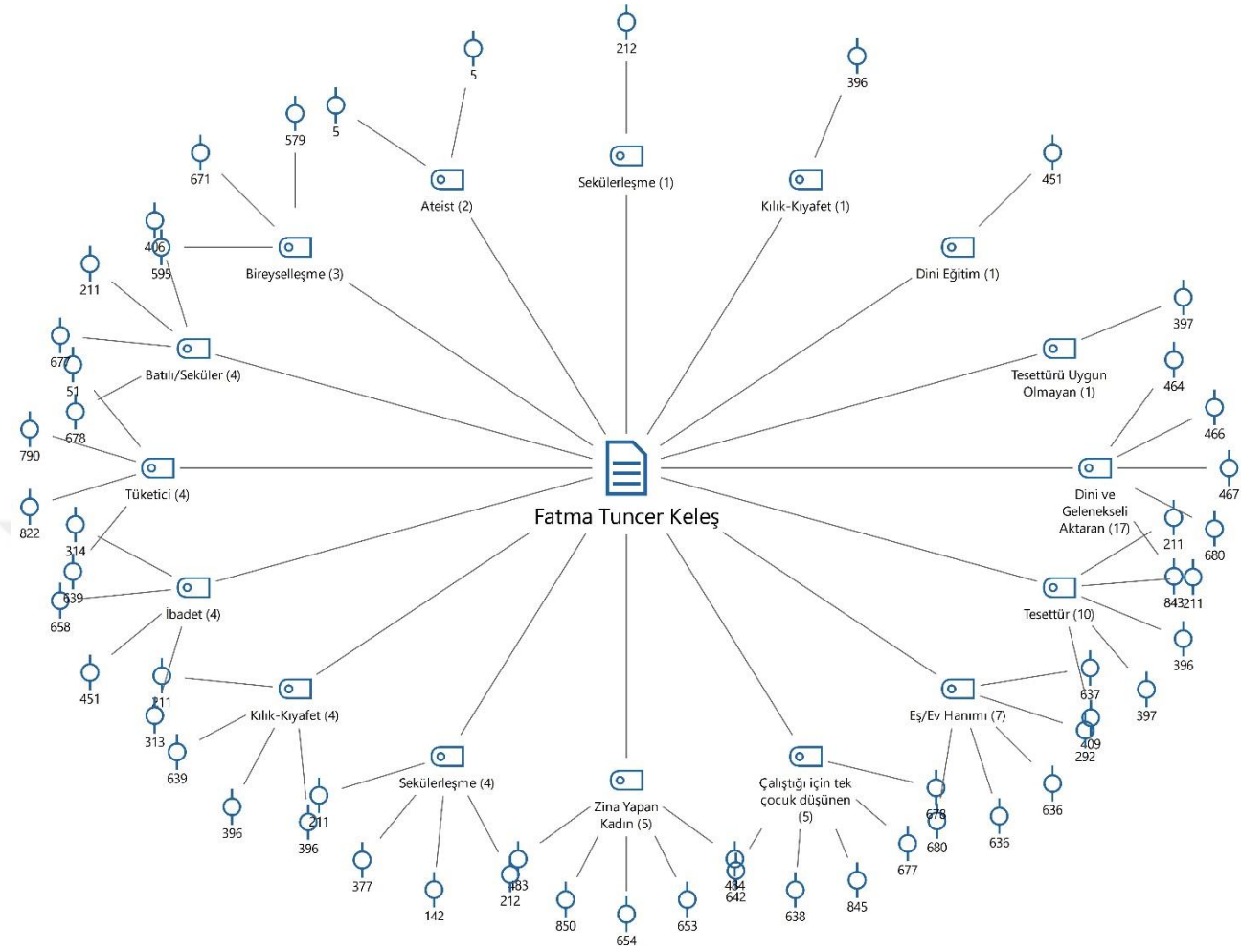

Abdullah Dilipak'ın kadınlara ilişkin kaleme aldığı yazıların vaka modelini gösteren grafiğe bakıldığında Dilipak'ın yazılarında temel tartıştığı meselelerin ibadet, tesettür ve nesneleştirmek üzerine olduğu görülmektedir. Yazarın en fazla bu üç konuya yer verdiği dikkat çekmektedir. Dilipak'ın üzerinde durduğu bu konular, tesettür ve ibadet gibi dini konuların nesnelleştirme eğiliminde olduğunu göstermektedir. Diğer taraftan Dilipak'ın yazılarında üzerinde durduğu, fahişe, zina, "başı açık" kadın ve diğer modern kadın imgeleri, yazarın yazılarında modern kadını küçümseyici ve hakaret edici içeriklere başvurduğunu göstermektedir.

[illegible]

240

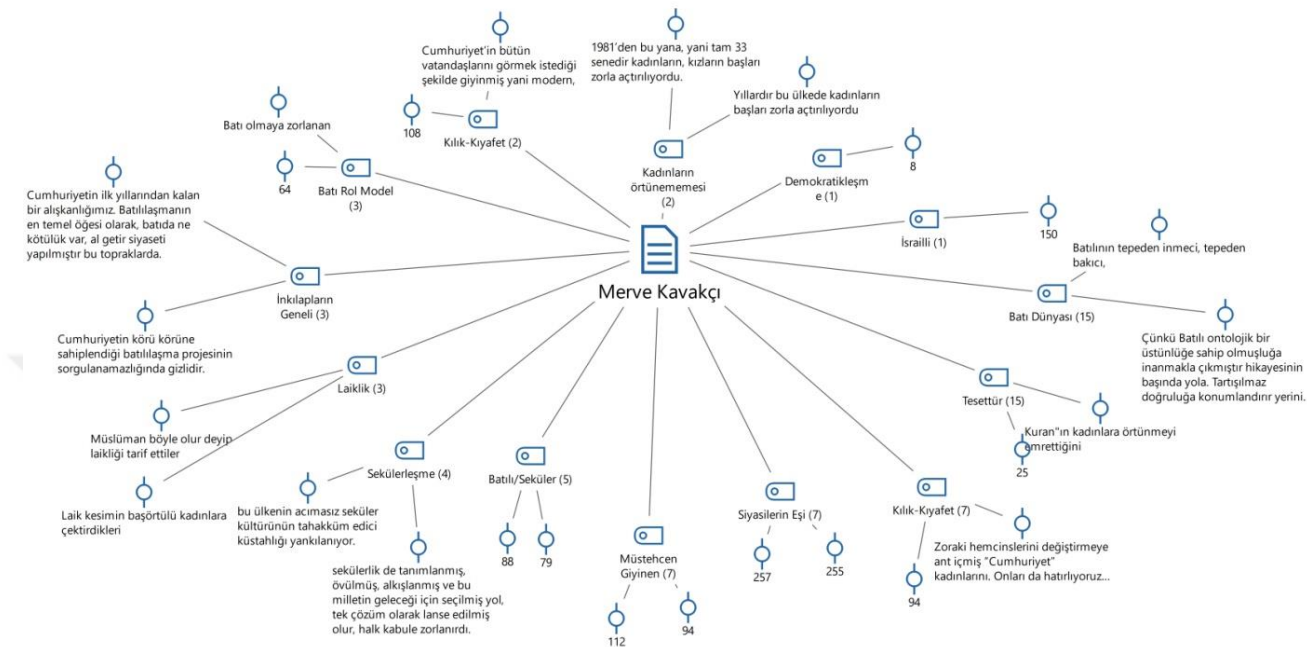
Şekil-20. Fatma Tuncer Keleş yazılarının tek-vaka modeli

Fatma Tuncer Keleş'in yazılarının vaka analizini içeren grafik incelendiğinde ise Keleş'in üzerinde en fazla durduğu konunun, kadınların dini ve gelenekseli aktaran yapısıdır. Keleş, yazılarında kadının tesettür meselesine odaklanmakla birlikte kadının ev içi rollerine vurgu yapan ve kadını eş ve ev hanımı olarak çizen bir portre inşa ettiği dikkat çekmektedir.

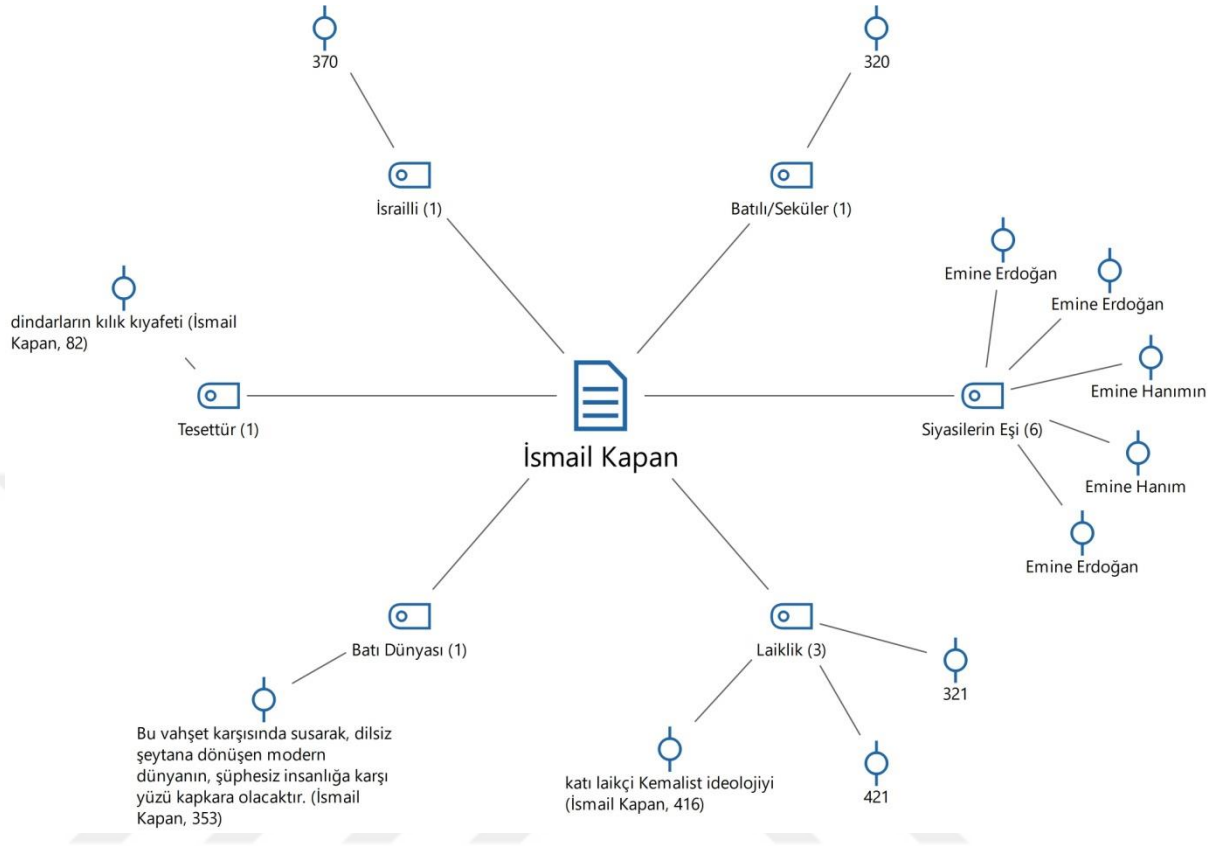
Şekil-21. Merve Kavakçı yazılarının tek-vaka modeli

Tek-Vaka Modeli

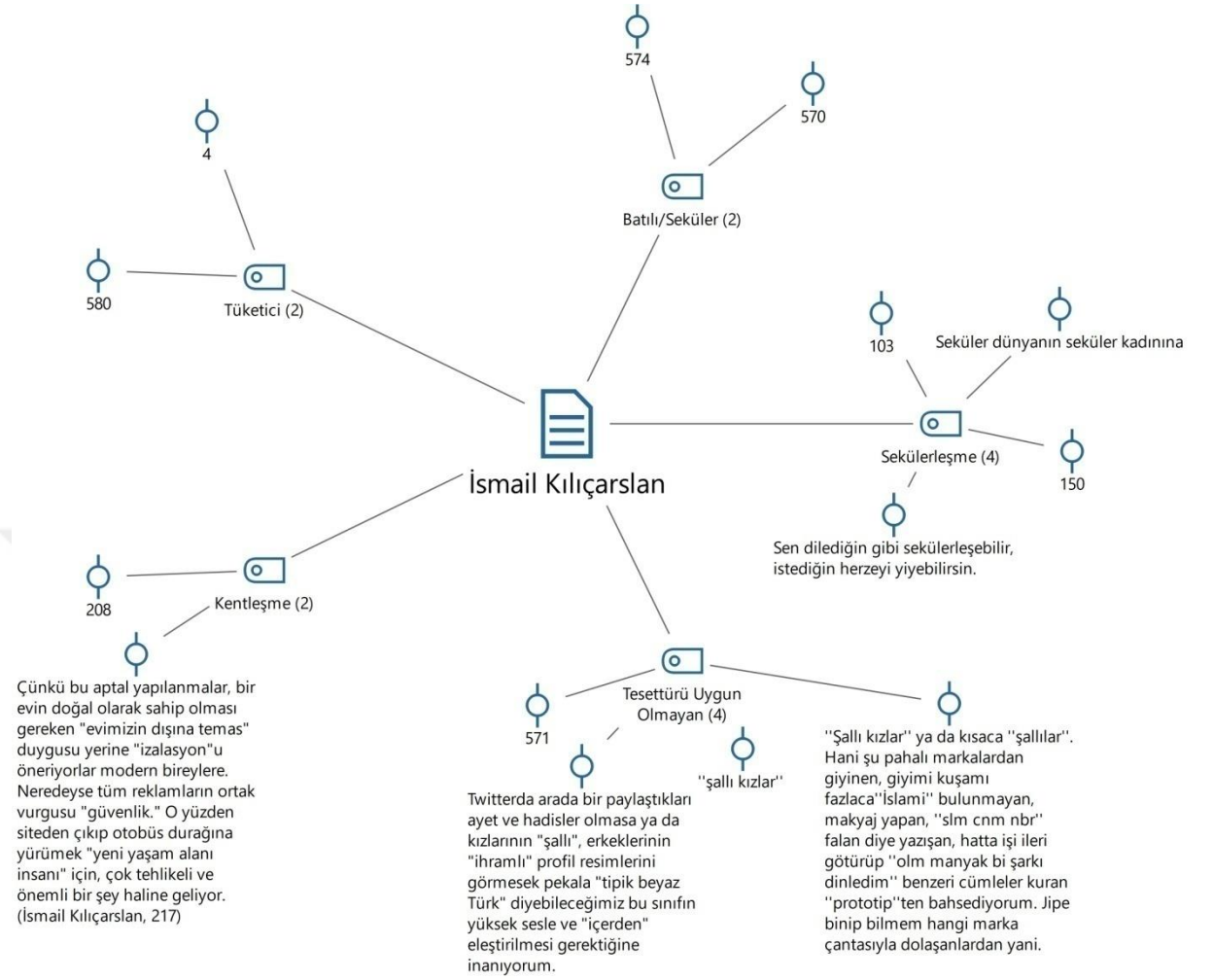
Merve Kavakçı'nın yazılarındaki kodlama modelini gösteren grafik incelendiğinde ise Kavakçı'nın çizdiği öteki kadın kategorisine Batılı, seküler ve müstehcen giyinen kadınlar oluşturmaktadır. Kavakçı'nın ötekileştirdiği kadınlar bu profilden yansımaktadır. Öteki kadının karşıtı olarak Kavakçı'nın ideal kadın olarak tanımladığı kadın modeli ise tesettüre uygun giyinen kadınlardır. Kavakçı modernizm eleştirisini yine kadınların giyiniş biçimleri üzerine inşa ederken kılık-kıyafet ve kadınların örtünmemesini modernizmin kötü tarafları olarak ön plana çıkarmaktadır. Yazarın modernleşme üzerinden de sıklıkla eleştirilerini dile getirdiği görülmektedir.

Şekil-23. İsmail Kapan yazılarının tek-vaka modeli

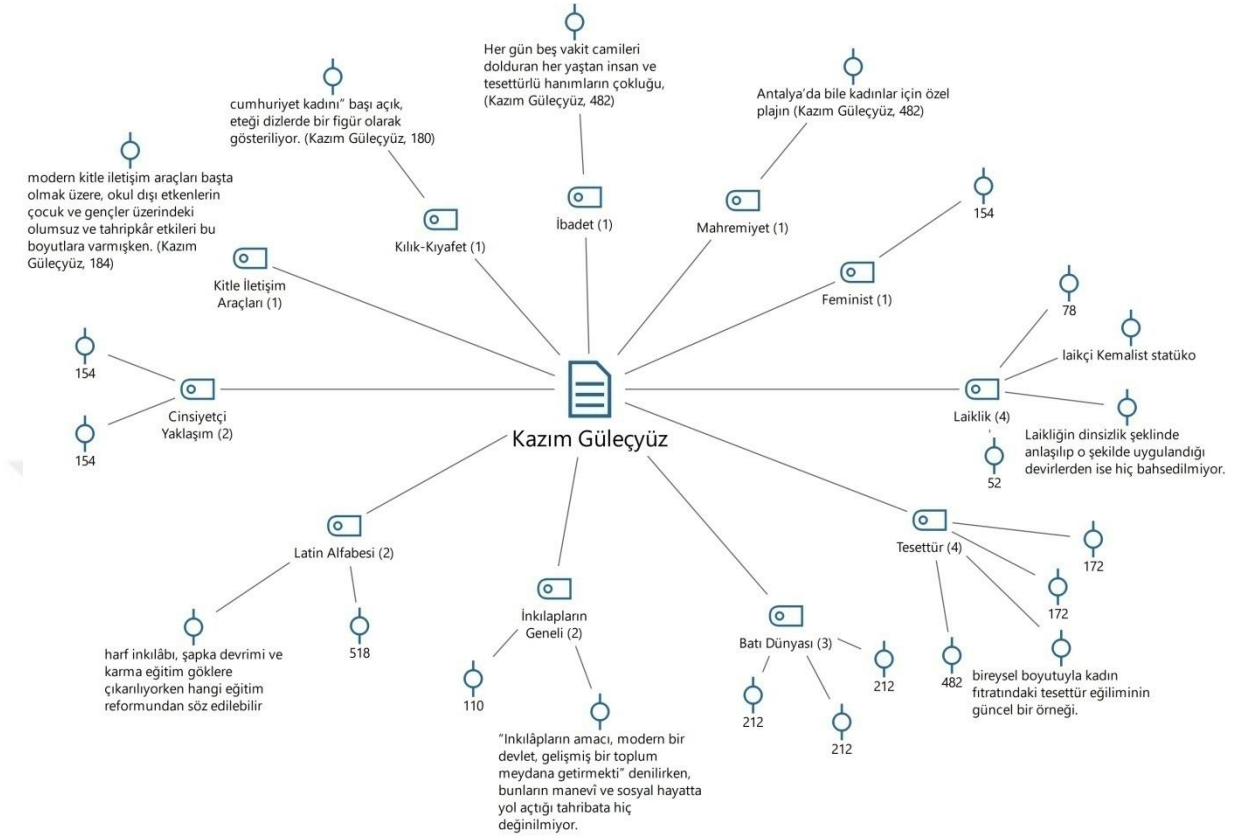
İsmail Kapan'ın tek vaka modelini gösteren grafiğe bakıldığında dikkat çeken temel nokta kadınlara ilişkin sunumun istisnai bir şekilde “Başbakan'ın eşi” olarak yazılarda yer almasıdır. Bir kez konu tesettür olduğunda görüşlerini dile getiren yazarın “dindarların kılık kıyafeti” şeklinde bir kodlama yaparak hem tesettüre ilişkin bir sınır çizerken hem de dindar olmayana ilişkin bir sınırın çizildiği dikkat çekmektedir. Yazarın yazılarında haricen kadınlara ve kadınlara ilişkin konulara yer vermemeyi tercih ettiği görülmektedir. Yazarın modernleşme eleştirileri ise diğer yazarlara benzer şekilde ilk olarak Filistin vb. ülke insanların yaşadığı saldırılara dikkat çekilerek “Batı Dünyası” hedef gösterilirken özel olarak da Cumhuriyet devrimlerinden “Laiklik” sıklıkla hedefe alınmaktadır.

Şekil-24. İsmail Kılıçarslan yazılarının tek-vaka modeli

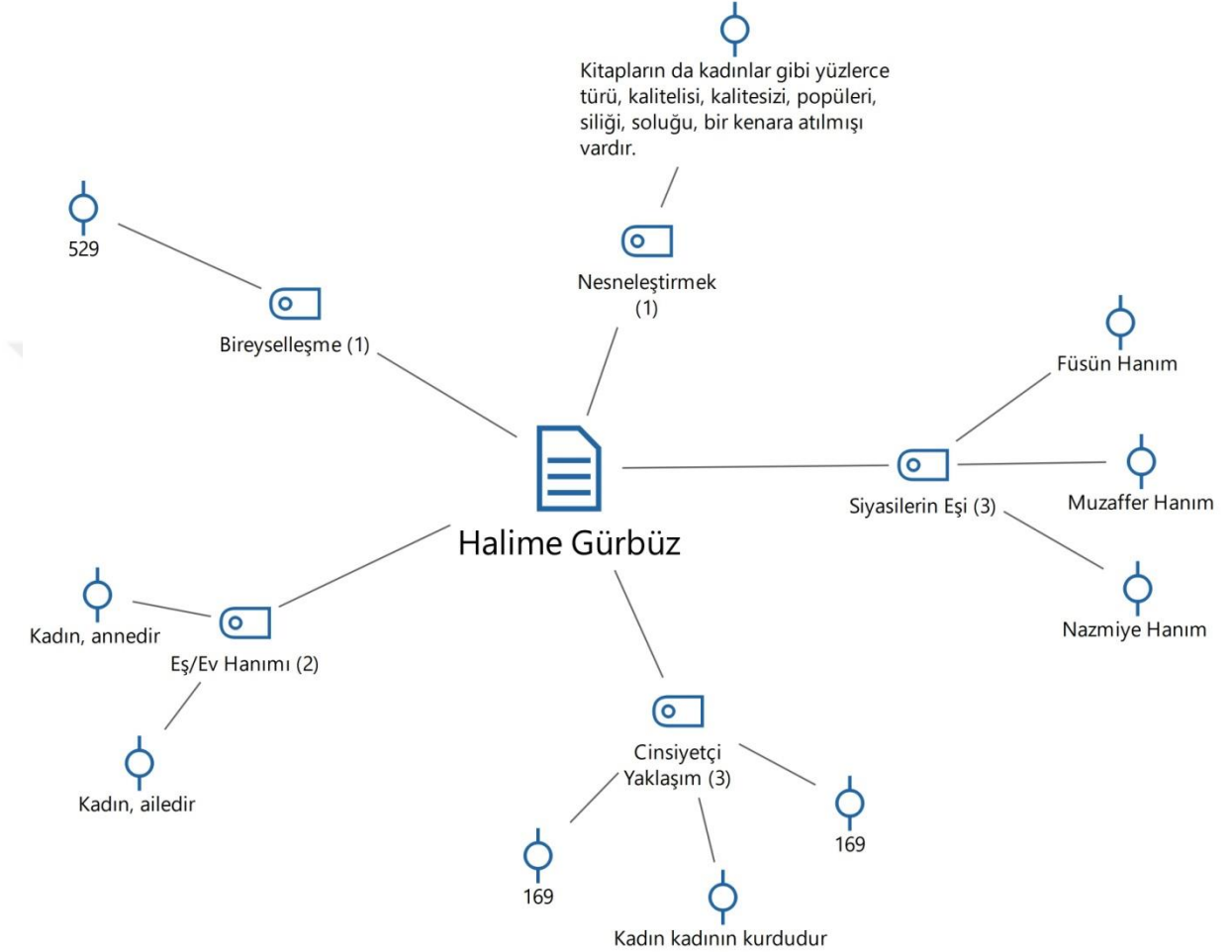
İsmail Kılıçarslan'ın özellikle öteki kadına ilişkin sunumuna bakıldığında "kendi mahallesinden" olan kişilere eleştirilerini yönelttiği ve tesettürlü kadınların kılık-kıyafet ve tüketim alışkanlıkları üzerinden kodlandığı dikkat çekmektedir. Yazar modernleşme eleştirilerini ise kentleşme ve sekülerleşme üzerinden dile getirmektedir. Kılıçarslan'ın, kentleşme eleştirilerinde ön plana çıkardığı temel noktaların mahalle kültürünün ortadan kalkması ve yeni yapılanmaların sosyalleşmeyi engellemesi üzerine olduğu dikkat çekmektedir. Sekülerleşme çerçevesinde ise kadınların ve erkeklerin davranışları üzerinden bir tartışma açan yazar sekülerleşmenin olumsuz etkilerine vurgu yaparak "seküler" olanın "herze" kelimesi ile birlikte kodlandığı ve istediği saçmalığı yapabileceğine ilişkin bir olumsuzlamaya başvurduğu saptanmaktadır.

Şekil-25. Kazım Güleçyüz yazılarının tek-vaka modeli

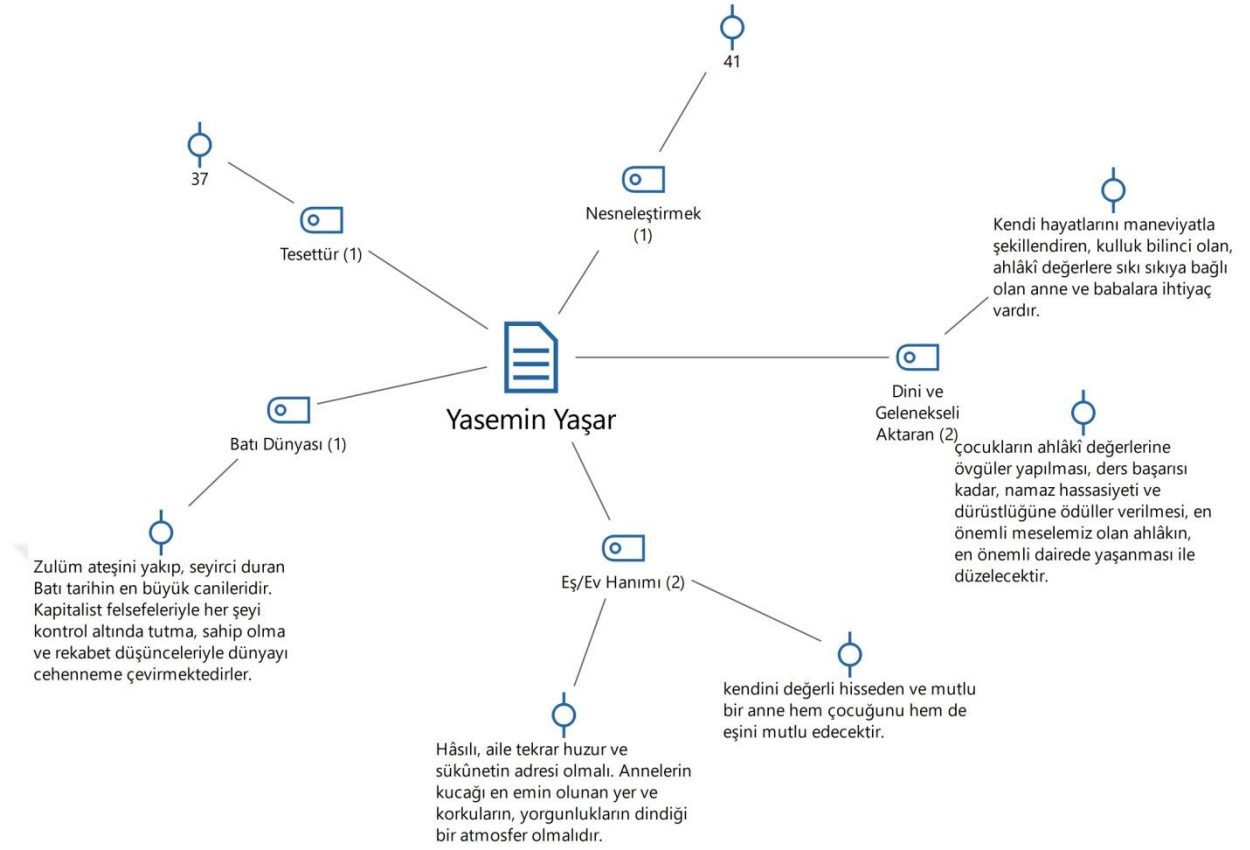
Kazım Güleçyüz'ün, yazılarında sıklıkla Cumhuriyet Dönemi modernleşme politikalarını hedefe aldığı ve negatif anlamlar yüklediği görülmektedir. Yazarın söz konusu eleştirilerini eğitimden dine, sosyal hayattan kadınlara ilişkin konulara kadar geniş bir çerçevede tartıştığı dikkat çekmektedir. Kadınlara ideal olarak fıtratın gereği şeklinde bir değerlendirmede bulunarak tesettürü olumlamaktadır. Yine bir diğer ideal sunum kadınların ibadethanelere gelmesi üzerinden yapılmaktadır. Bu durum aynı zamanda kadınların gündelik hayata katılımı noktasında da ibadet amaçlı olmak üzere bir sınırlamayı meydana getirmektedir.

Tek-Vaka Modeli

Halime Gürbüz’ün ideal kadın sunumunda kadınların eşlik ve annelik gibi geleneksel rollerine yer verirken modernleşme eleştirilerine bir kez bireyselleşme üzerinden değerlendirdiği görülmektedir. Analiz edilen diğer 9 yazarın aksine Gürbüz’ün tesettür ile ilgili tek bir yazısında dahi konuya yer vermediği dikkat çekmektedir. Kadınları “nesne” gibi değerlendirmemek gerektiği vurguladığı yazısında ise kadınlara ilişkin kitaplar üzerinden yer verdiği ifadeler kadının nesneleştirilmesine yol açmaktadır. İncelenen bazı yazarların aksine Gürbüz’ün parti gözetmeksizin siyasilerin eşlerine eşit bir şekilde yaklaştığı ve her bir kadın için hanım ifadesine yer verdiği görülmektedir.

Şekil-27. Yasemin Yaşar yazılarının tek-vaka modeli

Yasemin Yaşar'ın ideal kadın sunumuna ilişkin eşlik ve annelik gibi geleneksel rollere yer vererek dini ve geleneksel değerlerin kadınlar aracılığıyla aktarılmasına da vurgu yaptığı saptanmaktadır. Tesettürün de dine referans gösterilerek idealize bir şekilde sunulduğu görülmektedir. Yazar, modernleşme eleştirisini analiz edilen diğer yazarlar gibi Filistin vb. Müslüman ülkelerin maruz kaldığı saldırılar üzerinden temellendirdiği dikkat çekmektedir. Bu anlamda “Batı Dünyası Zihniyeti” sorunsallaştırılmaktadır.

SONUÇ

Batı'nın Rönesans, Reform, Aydınlanma ve endüstrileşme gibi dönemlerden geçerek eriştiği modernlik süreci Türk toplumu için benzer şekilde ortaya çıkmamış ve Osmanlı devlet yöneticileri tarafından zorunlu olarak değişim ve dönüşüm adımları askeri yenilgiler sonucunda başlatılmıştır. Askeri yenilgiler sonucunda başlatılan modernleşme adımları kapsamında süreç içerisinde hukuk, eğitim ve siyaset gibi kurumlarda da değişim ve dönüşüme başvurulmuştur. Yenileşme adımları çerçevesinde kadınların konumu da temel tartışma konularından bir tanesini oluşturmuştur. Türk toplumunda kadın her dönem özel bir konuma sahip olmuştur. Türk kadını tarihsel süreçte zaman zaman Osmanlı Devlet merkezinde harem ile sınırlandırılmış olsa da çevrede kadın her zaman toplumsal yaşamın içerisinde bulunmuştur. Cumhuriyet Dönemiyle birlikte de kadın ön planda tutulmak istenmiştir. Bu isteğin karşısında ise özellikle İslamcılar, kadını merkezi konuma alarak bir direnç geliştirmişlerdir. Kadının konumu ve kılık-kıyafeti üzerinden ortaya konan karşı çıkış; modernleşme adımları karşısında dini ve geleneksel değerlerin kadınlar aracılığıyla korunmak istenmesi şeklinde karşılık bulmuştur. Bu anlamda temel tartışmalar yıllardır devam eden bir şekilde kadınlar üzerinden yürütülmektedir. Söz konusu tartışmalar ise basın alanında sıklıkla ortaya konmaktadır.

İslami basının tarihsel gelişimine bakıldığında ise öncelikle dergicilik alanında ilk örneklerin ortaya çıktığı bilinmektedir. Bu anlamda İslamcılık hareketi dergiler üzerinden uzun periyotlarla tartışmalarını ortaya koymuş ve yürtmeye de devam etmektedir. Söz konusu dergi yayınları sadece erkeklere yönelik değil aynı zamanda kadrosunun da tamamen kadınlardan oluştuğu ve kadınlara yönelik yayıncılık faaliyetleri de bulunmaktadır. Çünkü İslami söylem çerçevesinde kadınlar üzerinden toplumsal dizayn hedeflenmektedir. Dergi örneklerinin beraberinde zaman içerisinde gazeteler, radyo ve televizyon kanallarıyla İslami basının gelişimi devam etmektedir.

Türk modernleşme süreci yaklaşık olarak 300 yıllık bir sürece denk gelmekte ve halen devam etmektedir. Türk modernleşmesinin kendine has özellikleri de bulunmaktadır. Örneğin II. Mahmud Döneminde yenilik olarak getirilen fes, Cumhuriyet Döneminde 1925 yılında çıkarılan Şapka Kanunu ile yasaklanmış ve gelenekselliğin simgesi olarak değerlendirilmiştir. Yine kılık kıyafet açısından Cumhuriyet Dönemi çağdaş kadını olarak sunulan başı açık ve Batılı gibi giyinen kadın profili mevcuttur. Yakın tarihlere gelindiğinde ise Tansu Çiller'in başbakan olmasıyla birlikte Türkiye'nin modern sarışın kadını olarak vitrinde yerini almıştır. Çünkü Batılılara en çok "benzeyen" Çiller'dir. Aynı dönemde erkekler ise bıyıklarını keserek

geleneksel Türk erkeği imajından Batılı bir görünüme geçme yarışına girmiştir. Modernleşmek için Batının aynısı olma düşüncesi maalesef zihinlerdeki yerini korumaktadır. Örneğin Amerikalı Antropolog Kimberly Hart, araştırması için geldiği Örselli köyünde yerel kadın kıyafetlerini giymiş ve köye kent merkezlerinden gelen ziyaretçilerin kendisini yadırgadığını ifade etmiştir. Çünkü Amerikalı bir kadının nasıl olur da “geleneksel kıyafetleri giyer düşüncesi” küçümseyen bakışlarda kendini belli etmiştir (Hart, 2011).

Türk modernleşme süreci yaklaşık olarak 300 yıl geriye götürülüyor olsa da kadınların toplumsal yaşamdaki konumlarına ilişkin önemli değişiklikler Tanzimat Fermanı sonrası ortaya çıkmıştır. Kadınların kamusal yaşamda artan görünürlüğü, eğitim kurumlarında ve iş hayatına katılımları, Tanzimat Fermanından sonraki gelişmeler arasındadır. Modernleşmeyi savunanlar tarafından kadınların gündelik hayata dâhil olması önemli bir nitelik taşımıştır. Çünkü kadınlar modernleşme sürecinin toplumdaki yansıması olarak değerlendirilmiştir. Bu anlamda kadınlar modernleşen Osmanlı toplumunun birer simgesi olmuştur.

Türklerin tarih sahnesinde yer almalarından bugüne erkekler ile kadınlar yeri geldiğinde birlikte savaşmış yeri geldiğinde birlikte üretime katılmışlardır. Yani kadın ve erkek gündelik hayatın içerisinde eşit role sahip olmuştur. Bu rol Osmanlı Devleti’nin topraklarının genişleyip Bizans ve İran’dan harem konusunda etkilenmesine kadar devam etmiştir. Söz konusu etkilenme sonucu Osmanlı merkezinde harem kurumu ortaya çıkmış ve kadın gündelik hayat içerisinde ikincil konuma gerilemiştir. Ancak bu durum belirtildiği gibi sadece merkezde yani saray ve çevresinde görülmüştür. Bu durum merkezde Tanzimat Dönemine kadar devam etmiş ve Tanzimat Fermanı’nın ilanından sonra değişiklik göstermeye başlamış ve kadının kamusal alandaki görünürlüğü artmaya başlamıştır. Özellikle II. Meşrutiyet Dönemi ile birlikte kadınlar basında kendi sorunlarını ve taleplerini tartışmaya başlamıştır. Yine özellikle II. Meşrutiyet Döneminden itibaren kadının toplumsal konumu Türkçülük, İslamcılık ve Batıcılık gibi ortaya çıkan akımlar tarafından tartışmaya açılmıştır. Türkçüler ve Batıcılar tarafından kadının kamusal alana katılması yönünde bir görüş hâkim olurken İslamcılar tarafından ise bu katılım eğitim ile sınırlı tutulmuş ve kadının annelik ile eş olma gibi geleneksel rolleri idealleştirilmiştir. Cumhuriyet Dönemine gelindiğinde toplumun ilerlemesi kadının konumuna bağlanmış ve kadının eğitim alarak ekonomiden siyasete her alanda ilerlemenin başat göstereni olarak değerlendirildiği dikkat çekmiştir. Cumhuriyet Dönemine hâkim olan ilerleme anlayışına karşılık zıt bir görüş de gelişimini devam ettirmiş ve kadın eğitim alsa dahi çalışma hayatına katılmasından ziyade çocuklarını daha iyi yetiştirmesi için aldığı eğitimi kullanması gerektiğine inanılmıştır. Bu anlamda kadın

gelenekselliğin koruyucusu ve aktarıcı olarak değerlendirilmiştir. Benzeri tartışmalar günümüzde de devam etmekte ve bilhassa basın alanında dile getirilmektedir. Bu anlamda kadına ilişkin tutumların İslami basında nasıl yer aldığı bu çalışmada ortaya çıkarılması amaçlanmıştır. Konuya ilişkin yapılan literatür taraması ve incelenen 942 köşe yazısında kadınlarla ilgili bölümlerde ortaya çıkan hakim sonuç kadının geleneksel rollerinin idealleştirildiğidir.

Modernleşme karşısında İslamcı yazarların tıpkı tarihsel süreçte olduğu gibi kadın bedeni üzerinden söylemlerini ortaya koydukları ve tartışmayı bu şekilde yürüttükleri görülmektedir. Bu anlamda yüzyılı aşkın bir süredir İslamcı düşünürlerin modernleşme karşısındaki muhalefetine tartışma çerçevesinin çok fazla değişmediği dikkat çekmektedir. Kadınlar üzerinden modernleşmeye getirilen karşı duruş ise özellikle bireyselleşme ve ailenin küçülmesi üzerinden olmaktadır. Bireyselleşme özellikle ailenin devamını tehlikeye attığı için eleştirilmektedir. Ayrıca kadınların eğitimlerine devam ederek önemli pozisyonlarda görevlere gelmeleri de kariyerlerini öncelermelerinden dolayı çocuk yetiştirme konusundaki eksikliğe vurgu yapılmasıyla birlikte olumsuz bir değer üretilmektedir. Bu anlamda kadınların çalışma hayatına katılımı ve özgürleşmesi modernleşmenin olumsuz bir yansıması olarak değerlendirilmektedir. Çünkü çalışan kadının geleneksel olarak kodlanan annelik ve ev hanımı rollerini yerine getirememesinden ve bu rollerden vazgeçeceğinden endişe duyulmaktadır. Özellikle Mehmet Şevket Eygi tarafından modernleşme karşısında kadınların birer mahrem varlık olarak kodlanmasına devam edildiği görülmektedir. Bu nedenle de Eygi, eğitim hayatından çalışma hayatına kadar kadınların ve erkeklerin aynı ortamlarda bulunmasına karşı çıkmaktadır. *Kadın Kimliği* dergisini analiz eden Yıldırım da modernite karşısında kadının bir tepki olarak işlenmiş olduğunu ve toplumda İslami şuurun inşası için kadınlar üzerinden bir söylem oluşturulduğunu tespit etmektedir (Yıldırım, 2021). Uygur da *Yeni Zemin* dergisini incelediği çalışmasında modern kadın imgesinin eleştirildiğini saptamaktadır (Uygur, 2020). Aykut da *Mektup* dergisinde inşa edilen Batı karşıtı söylemlerin aile ve toplumsal değerlerin bozulması ve dini değerlerin tahrif edilmesi noktasında ön plana çıktığını ve bu durumun Batılı değerlerin bir yansıması olarak değerlendirildiğini tespit etmektedir (Aykut, 2022).

Öteki kadın sunumunda radikal bir şekilde zina yapan kadın vurgusunun öne çıkarıldığı saptanmaktadır. Yine yazarlar tarafından kadınların giyimleri üzerinden iki açıdan hedefe alındığı görülmektedir. İlk olarak “müstehcen giyinen” kadınlar hedef gösterilerek eleştirilmekte ve daha da ileri gidilerek “fahişe” benzetmesi yapıp hakaret de edilmektedir.

İkincisi ise tesettürlü kadınlara yöneliktir. Yazarlara göre uygun olmayan tesettür giyimi bu noktada “şeytani tesettür” şeklinde nitelenerek sert eleştirilere başvurulmaktadır. Hem tesettür hem de açık giyinmeye ilişkin eleştirilerini sıklıkla dile getiren yazarların bu açıdan kadınların kılık-kıyafetine ilişkin ötekileştirmeye başvurdıkları görülmektedir.

Kadınlar ve gündelik hayat çerçevesinde ise özellikle kadınların kamusal alana katılımında kılık-kıyafet üzerinden bir yönlendirme isteğinin olduğu hâkim görüştür. Çünkü yazarlar tarafından öne çıkarılan İslami giyim ölçüleri karşısında hem tesettürlü kadınlar hem de tesettürlü olmayan kadınlara yönelik bir sınır konduğu dikkat çekmektedir. Söz konusu sınır tesettürlü kadınlar için İslami ölçüler üzerinden tartışılırken tesettürlü olmayan kadınlar üzerinden ise doğrudan ahlaki değerler açısından ele alındığı görülmektedir. Bir diğer sınır olarak ön plana çıkan durum ise tesettürlü kadınların kamusal alandaki davranışları ve tüketim alışkanlıklarıdır. Ayrıca kadınların ve erkeklerin bulunduğu ortak mekânlar da tartışmaya açılarak mahremiyet olgusuna dikkat çekilmektedir. Mahremiyet açısından sınırı oluşturan durum ise doğrudan kadınların sadece nikâh düşmeyen erkekler ile aynı mekânda bulunması şeklinde ön plana çıkmaktadır. Çalışma hayatına ilişkin idealleştirilen durum ise evde internet üzerinden çalışılabilecek işler tavsiye edilmektedir. Akşit ve arkadaşlarının “Türkiye’de Dindarlık” isimli çalışmaları da göstermektedir ki kadınlar ile ilgili konularda geleneksel tutumun hâkim olduğu bir kez daha ortaya çıkmaktadır. Kadınların iş hayatına dâhil ol(a)mamasının nedeni olarak kadının ve ailenin korunması üzerinden tartışıldığı görülmektedir. Ayrıca araştırmada kadınlar konusunda modernlik ile geleneksel arasındaki gerilimin çok belirgin olduğu da saptanmaktadır (Akşit vd., 2012: 451, 529).

Yapılan analiz sonrası kadınlara ilişkin doğrudan idealleştirilen rol ve modeller olarak dini isimler ön plana çıkmaktadır. Bu çerçevede kadınlara eş, annelik ve tesettür kavramları ideal görülmektedir. *Şebnem* dergisinde de tesettürün fitri bir duygu olduğu ve kadınlara farz olduğu sıklıkla belirtilmektedir (Çelik, 2017: 89-90). Kadınlara idealleştirilen eş ve annelik rolleri ise dini ve geleneksel değerlerin aktarılması açısından kadınlara bir misyon olarak yüklenmektedir. İdeal kadın sunumunda ortaya çıkan iyi bir anne ve eş olma sonucu Akşit ve arkadaşlarının saha araştırmasında da ortaya çıkmış ve bizzat kadınlar tarafından çocuğun yetiştirilmesi noktasında anneliğin idealleştirildiği görülmüştür (Akşit vd., 2012: 151, 185). Benzer sonuç *Sebilürreşad* dergisinde de ortaya çıkmakta ve dergi yazarların ortak noktalarından bir tanesi kadının anne ve eş olma rolü olmuştur (Çelik, 2017: 76-77; Temel, 2017: 91). *Büyük Doğu* dergisinde de kadının en önemli görevi olarak annelik vazifesi ön plana çıkarılmıştır (Aşçı, 2021: 88). Ülker’in çalışmasında da *Sırat-ı Müsatakim/Sebilürreşad*

ve *Beyan'ül Hak* dergilerinde kadınlara ilişkin eş ve anne rollerinin dergi yazarları tarafından sıklıkla değinilerek pekiştirildiği görülmektedir (Ülker, 2012). Acar'ın *Kadın ve Aile, Mektup* ve *Bizim Aile* dergilerini incelediği çalışmasında da temel olarak kadının geleneksel rollerinin inşa edildiği sonucu ortaya çıkmıştır (Acar, 1991). *Kadın ve Aile* ile *Bizim Aile* dergilerini inceleyen Çeken, dergilerdeki kadın imgesinin eş ve fedakâr anne olma üzerine idealleştirildiğini tespit etmiştir (Çeken, 2007). *Kadın ve Aile* dergisini inceleyen Göçer de dergi içeriğinde ağırlıklı olarak kadının geleneksel rollerinin pekiştirildiğini ve bu doğrultuda “iyi bir eş ve iyi bir anne” başlıklarının işlendiğini saptamıştır (Göçer, 2021). *Zaman, Vakit* ve *Yeni Şafak* gazetelerini analiz eden Çakmak da kadınların genel olarak eş, aile ve çocuk kavramlarıyla ilişkili olarak sunulduğunu tespit etmiştir (Çakmak, 2009). Çakmak'tan farklı olarak *Zaman, Vakit* ve *Yeni Şafak* gazetelerinin yanına *Türkiye* gazetesini de ekleyerek inceleyen Büyükdoğan da benzer şekilde kadınların eş, anne ve ev hanımı gibi geleneksel roller üzerinden yansıtıldığı sonucuna ulaşmıştır (Büyükdoğan, 2011). *Yeni Zemin* dergisini inceleyen Uygur da Müslüman kadınlar için inşa edilen ideal rollerin belirleyici parametrelerinin annelik ve kadınların ev içindeki rollerine yönelik olduğunu ortaya koymaktadır (Uygur, 2020). *Mektup* dergisini analiz eden Aykut da çalışmasında kadınların asli vazifesi olarak eş ve annelik rollerinin ön plana çıkarıldığını saptamaktadır (Aykut, 2022).

Kadınların eğitime ilişkin de olumlu bir yaklaşım söz konusudur. Ancak alınan eğitimin çalışma hayatından ziyade evde çocuk yetiştirilmesi için kullanılması uygun görülmektedir. Kadın yazarlar her ne kadar erkek yazarlar gibi bu duruma keskin bir yaklaşım ortaya koyuyor olmasa da kadın yazarlar açısından da öne çıkarılan durum annelik ve gelecek nesillerin İslami ölçülere uygun yetiştirilmesi olarak idealleştirilmektedir. Benzer bir sonuç Akşit ve arkadaşlarının çalışmasında da ortaya çıkmakta ve ilgili çalışmada özellikle dindar katılımcıların kadının annelik vasfına ilişkin kadının fitratı olarak benimseyip vurgu yaptıkları görülürken katılımcıların çoğunluğunun da kadının eğitmen rolüne dikkat çektiği saptanmaktadır (Akşit vd., 2012: 356-357). Uygur'un *Yeni Zemin* dergisini incelediği çalışmasında da “eğitimli ev hanımlığı” kavramının dergi tarafından ön plana çıkarıldığı görülmektedir (Uygur, 2020).

İncelenen yazarlar arasında Mehmet Şevket Eygi ve Abdurrahman Dilipak'ın keskin bir şekilde kadınların geleneksel rollerini pekiştirdiği ve kadınları mahrem olarak algıladıkları dikkat çekmektedir. Her iki yazarın da tesettür ve tesettüre uygun davranışlar noktasında kendi camialarına da sert eleştiriler yönelttiği dikkat çekerken kadınların İslami ölçülere uygun örtünmesi gerektiğini tekraren vurguladıkları görülmektedir. Fatma Tuncer Keleş,

Merve Kavakçı ve Fatma Barbarosoğlu gibi yazarların ise kadının geleneksel rollerini pekiştirmenin beraberinde çalışıp ayakları üzerinde duran kadın profiline de olumlu baktıkları saptanmaktadır. Ancak bu yazarların incelenen dönemdeki yazılarında da karma bir ortamda çalışan başarılı bir kadın temsiline de rastlamak pek mümkün değildir. İncelenen bir diğer kadın yazar Yasemin Yaşar'ın gerek az sayıda yazı kaleme alması gerekse çalıştığı kurum açısından başarılı kadın profiline yer vermediği gibi kadın ve kadınlarla ilgili yazılara da değinmediği görülmektedir. Halime Gürbüz'ün ise tercihen eğlenceli yazılara yer verdiği siyasi ve toplumun genelini ilgilendiren konulara çok fazla odaklanmadığı görülürken metrobüs ile işe gelip gittiğini belirtmesinden de anlaşılacağı üzere İslami basın yazarlarında hâkim olan ortak mekânda kadın-erkek birlikteliğini sorunsallaştırmadığı ileri sürülebilir. İsmail Kapan, Kazım Güleçyüz ve İsmail Kılıçarslan'ın da kadınlarla ilgili konulara çok fazla yer vermediği ve özellikle Kılıçarslan'ın yeri geldiğinde “kendi mahallesine” de eleştiriler yönelttiği görülmektedir.

Analiz sonucunda elde edilen veriler ışığında Duygu Asena'nın “*Kadının Adı Yok*” kavramsallaştırmasını ödünç alarak “İslami Basında Kadının Adı Yok” şeklinde bir önerme ortaya koymak mümkündür. Benzer bir sonuca Sözcü, Hürriyet ve Yeni Şafak gazeteleri üzerinden yazılı basında kadın sunumunu 1 aylık süreçte inceleyen Özgen ve Yazgan'ın (2017: 207) da *Yeni Şafak* gazetesinde kadınlar ile ilgili haberlere neredeyse hiç yer verilmediğini saptayarak ulaştıkları görülmektedir.

Bu çalışmada, İslami basında ideal geleneksel rol ve modeller üzerinden kadınların değerlendirildiği ve “geleneksel Müslüman kadın imgesi” üzerine bir söylem üretildiği ortaya çıkmaktadır. Aynı zamanda İslami bir söylem benimseyen yazarların üretilen rol ve modeller dışında kalan kadınları simgesel olarak “ötekileştirdiği” saptanmaktadır. Yazarlar tarafından kadınların, Modernleşme karşısında ise “direnci imgesi” olarak değerlendirildiği tespit edilmektedir. Kadınların gündelik hayata katılımında da idealleştirilmiş “geleneksel rol ve modeller” üzerinden simgeleştirildiği ve “ev hanımı” ile “annelik” rollerinin pekiştirildiği dikkat çekmektedir. Ek olarak kadınların gündelik hayata katılımında da tesettür üzerinden simgeleştirilmiş “davranış kalıpları” üretildiği saptanmaktadır. Bu durumun sonucu olarak “geleneksel imge” üzerinden kadınların toplumsal kontrole tabi tutulduğu ortaya çıkmaktadır.

KAYNAKÇA

- Abadan-Unat, N. (1998). Söylemden Protestoya: Türkiye’de Kadın Hareketlerinin Dönüşümü. 75 Yılda Kadınlar ve Erkekler. (Ed. A. Berktaş Hacımırzaoglu). İstanbul: Tarih Vakfı Yayınları, 323-336.
- Acar, F. (1993). Türkiye’de İslamcı Hareket ve Kadın. 1980’ler Türkiye’sinde Kadın Bakış Açısından Kadınlar. (2. Baskı). (Haz. Ş. Tekeli). İstanbul: İletişim Yayınları, 79-100.
- Acar, F. ve Altunok, G. (2012). Toplumsal Cinsiyet Eşitliği Taleplerini Anlamak: Türkiye’de Kadın Hareketinin Temelleri ve Sınırları. Türkiye’de Refah Devleti ve Kadın. (Der. S. Dedeoğlu ve A. Y. Elveren). İstanbul: İletişim Yayınları, 71-101.
- Açıl, O. (2016). Eski Bozkır Devlet ve Toplum Hayatında Kadının Konumu. *Cappadocia: Journal of History and Social Sciences*, 6: 150-164.
- Adıgüzel, Y. (2016). Göç Sosyolojisi. Ankara: Nobel Yayınları.
- Ağaoğlu, S. (2011). Arkadaşım Menderes İpin Gölgesindeki Günler. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Ağartan, T. İ. (2012). Toplumsal Cinsiyet ve Sağlık Reformu: Politikalar ve Etkileri. Türkiye’de Refah Devleti ve Kadın. (Ed. S. Dedeoğlu ve A. Y. Elveren). İstanbul: İletişim Yayıncılık, 251-279.
- Ahmad, F. (2006). Bir Kimlik Peşinde Türkiye. (2. Baskı). (Çev. S. C. Karadeli). İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- Ahmad, F. (2020a). Modern Türkiye’nin Oluşumu. (18. Baskı). (Çev. Y. Alogan). İstanbul: Kaynak Yayınları.
- Ahmad, F. (2020b). Demokrasi Sürecinde Türkiye 1945-1980. (Çev. A. Fethi). (6. Baskı). İstanbul: Hil Yayın.
- Ahmed, L. (1992). Women and Gender in Islam: Historical Roots of a Modern Debate. London: Yale University Press.
- Ahmetbeyoğlu, A. (2001). Avrupa Hun İmparatorluğu. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Akagündüz, Ü. (2013). Kadın ve Kadınlığa Dair II. Meşrutiyet Dönemi Dergilerinden Yansımalar (1908-1918). *folklor/edebiyat*, 19(73): 63-80.
- Akandere, O. (2009). 1946 Genel Seçimleri ve Sonuçları Üzerinde İktidar Ve Muhalefet Partileri Arasında Yapılan Tartışmalar I. Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi, 25(75): 437-464.

- Akbulut, U. (2013). Osmanlı Basın Tarihine Bir Katkı: Gazetelerin Yayınlanma Amaçları Üzerine (1831-1876). *International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, 8(5): 31-57.
- Akçura, Y. (2015). *Üç Tarz-ı Siyaset*. İstanbul: Ötüken Neşriyat.
- Akdağ, Ç. T. (2016). Modernleşme Sürecinde Osmanlı Kadınlarının Eğitimiyle İlgili Basında Yer Alan Tartışmalar. *Humanities Sciences (NWSAHS)*, 11(2): 55-68.
- Akdemir, S. (1997). Tarih Boyunca ve Kur'an-ı Kerim'de Kadın. *İslâmî Araştırmalar*, 10(4): 249-258.
- Akdoğan, Y. (2002). Siyasal İslam'dan Muhafazakar Demokrasiğe. *Bilgi ve Düşünce Dergisi*, 3: 17-23.
- Akgün, B. (2018). Osmanlı Kadın Kimliğinin İnşasında Terakki-i Muhadderat. Yüksek Lisans Tezi, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dili ve Edebiyatı Ana Bilim Dalı, Kayseri.
- Akgün, S. K. (2010). Ellinci Yılında 27 Mayıs Hareketi ve 1961 Anayasasının Türkiye'deki Anayasal Kültürün Oluşumundaki Rolü. *Mülkiye Dergisi*, 34(267): 145-166.
- Akın, M. H. (2018). İslamcılığın Fetret Devri, Büyük Doğu Dergisi ve Necip Fazıl Kısakürek. “İslamı Uyandırmak” Çok Partili Yaşama Geçilirken İslamcı Düşünce ve Dergiler. (Ed. L. Sunar). İstanbul: İlmi Etüdler Derneği, 101–123.
- Akın, M. H. (2016). 1960-1980 Yılları Arasında Büyük Doğu Dergisi ve Necip Fazıl Kısakürek. 1960-1980 Arası İslamcı Dergiler –Toparlanma ve Çeşitlenme- (1. Baskı). (Ed. V. Işık, A. Köroğlu ve Y. E. Sezgin). Ankara: Nobel Yayıncılık, 185-203.
- Akın, M. H. (2021). Türkiye’de Modernleşme “Din, Siyaset ve Toplumsal Değişme”. (1. Baskı). Ankara: Türkiye Notları Yayınevi.
- Akın, M. H. ve Buçukçu, Ö. (2019). Türkiye’de Siyasal Süreçlerin Toplumsal Değişime Etkileri. Türkiye’de Toplumsal Yapı ve Değişim. (Ed. L. Sunar). (4. Baskı). Ankara: Nobel Yayıncılık, 93-136.
- Akpınar-Sposito, C. (2013). Career Barriers for Women Executives and the Glass Ceiling Syndrome: the Case Study Comparison between French and Turkish Women Executives. *Procedia-Social and Behavioral Sciences*, 75(2013): 488-497.

- Aksoy, M. (2005). Başörtüsü-Türban: Batılılaşma-Modernleşme, Laiklik ve Örtünme. İstanbul: Kitap Yayınları.
- Akşit, B., Şentürk, R., Önder, K. ve Cengiz, K. (2012). Türkiye’de Dindarlık “Sosyal Gerilimler Ekseninde İnanç ve Yaşam biçimleri”. (1. Baskı). İstanbul: İletişim Yayınları.
- Aktan, C. C. (1997). 'Yeni' Sivil Toplum Sözleşmesi. Yeni Türkiye, 3(18):130-149.
- Aktaş, C. (1 Haziran 2009). Siyah Çarşaf, “Beyaz” Öfke. Taraf. <https://www.nurdagihaber.com/siyah-carsaf-beyaz-ofke-m70.html>.
- Aktaş, C. (2004). Cemaatten Kamusal Alana İslamcı Kadınlar. Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce: İslamcılık. (Ed. T. Bora ve M. Gültekinçil). İstanbul: İletişim Yayınları, 826-836.
- Aktay, Y. (2008). İslamcılık ve Bir Modern Melankoli: Eve Dön(eme)mek. Milet ve Nihal, 5(3): 13-50.
- Akyel, S. (2021). İslâmî basının öncü ismi: Mehmed Şevket Eygi. <https://www.milligazete.com.tr/makale/7408125/siyami-akyel/islami-basinin-oncu-ismi-mehmed-sevket-eygi>. Erişim Tarihi: 25.10.2021.
- Akyılmaz, G. (2000). İslam ve Osmanlı Hukukunda Kadının Statüsü. Konya: Göksu Ofset Matbaa.
- Akyol, T. (2016). İstiklal Marşı. <https://www.hurriyet.com.tr/yazarlar/taha-akyol/istiklal-marsi-40048130>. Erişim Tarihi: 27.10.2021.
- Alemdar, K. (1980). İstanbul (1875-1964) Türkiye’de Yayınlanan Fransızca Bir Gazetenin Tarihi (2. Baskı). Ankara: Ogun Kardeşler Matbaacılık.
- Alemdar, K. (1996). İletişim ve Tarih. Ankara: İmge Kitabevi.
- Alemdar, K. (2009). Türkiye’de Tek Parti Yıllarının İletişim Politikaları: 1920-1950. (Der. K. Alemdar). Türkiye’de Kitle İletişimi: Dün Bugün Yarın (1. Baskı). Ankara: Gazeteciler Cemiyeti Yayınları, 10-18.
- Ali Rıza Bey (1947). 19 uncu Asırda İstanbul. Büyük Doğu Dergisi, 3(68): 14.
- Alkan, A. ve Çakır, S. (2019). Osmanlı İmparatorluğu’ndan Modern Türkiye’ye Cinsiyet Rejimi: Süreklilik ve Kırılmalar. 1920’den Günümüze Türkiye’de Toplumsal Yapı ve Değişim. (Der. F. Alpkaya ve B. Duru). Ankara: Phoenix Yayınevi, 229-271.
- Alkan, M. (1990). Tanzimattan Sonra Kadının Hukuksal Statüsü ve Devletin Evlilik Sürecine Müdahalesi Üzerine. Toplum ve Bilim 50. İstanbul: Birikim Yayınları.

- Alpay Gün, M. (15 Şubat 2006). Başörtüsü; ne İçeride, ne de Dışarıda... Milli Gazete. <https://www.milligazete.com.tr/makale/basortusu-ne-iceride-ne-de-disarida-22764>.
- Alper, Ö. M. (1993). Urvetü'l-Vuska'dan Sırat-ı Müstakime. Haksöz Dergisi, sayı: 25.
- Altaylı, F. (15 Ocak 2013). Evde Otursunlar diye miydi Onca Mücadele? Habertürk. <https://www.haberturk.com/yazarlar/fatih-altayli-1001/811511-evde-otursunlar-diye-miydi-onca-mucadele>.
- Altaylı, F. (16 Ocak 2013). Ali Bulaç gibi Düşünenler Çoğunluktur. Habertürk. <https://www.haberturk.com/yazarlar/fatih-altayli-1001/811800-ali-bulac-gibi-dusunenler-cogunluktur>.
- Altaylı, F. (2013). Ali Bulaç gibi Düşünenler Çoğunluktur. <https://www.haberturk.com/yazarlar/fatih-altayli-1001/811800-ali-bulac-gibi-dusunenler-cogunluktur>. Erişim Tarihi: 04.04.2022.
- Altaylı, F. (2013). Evde Otursunlar diye miydi Onca Mücadele?. <https://www.haberturk.com/yazarlar/fatih-altayli-1001/811511-evde-otursunlar-diye-miydi-onca-mucadele>. Erişim Tarihi: 04.04.2022.
- Altındal, A. (1980). Türkiye’de Kadın. (3. Baskı). İstanbul: Havass Yayınları.
- Altınkaynak, Y. (2004). Millî Mücadele Romanında Kadın Tipleri. Yüksek Lisans Tezi. Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dili ve Edebiyatı (Yeni Türk Edebiyatı) Anabilim Dalı, Ankara.
- Altun, F. (2017). Modernleşme Kuramı Eleştirel Bir Giriş. İstanbul: İnsan Yayınları.
- Alver, F. (2011). Gazetecilik Bilimi ve Kuramları. İstanbul: Kalkedon Yayınları.
- Apaydın, C. (2017). Belgeler Işığında Tekke, Zaviye ve Türbelerin Kapatılması Üzerine Bir Değerlendirme. Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları, 16(32): 149-171.
- Arabacı, C. (2005). Eşref Edip Fergan ve Sebilürreşad Üzerine. Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce: İslamcılık. (Ed. T. Bora ve M. Gültekinil). İstanbul, İletişim Yayınları, VI: 96-128.
- Arabacı, C. (2010). İttihat ve Terakki Basını. (Ed. H. Aydın). İkinci Meşrutiyet Döneminde Basın ve Siyaset (1. Baskı). Konya: Palet Yayınları, 73-171.
- Arat, N. (1996). Türkiye’de Yeni Kadın Profili. Kadın Araştırmaları Dergisi, 4: 5-12.
- Arat, N. (1997). Susmayan Yazılar –Eğitim, Laiklik, Kadın ve Siyaset Üzerine- (1. Baskı). İstanbul: Say Yayınları.

- Arat, Necla (1980). Kadın Sorunu. İstanbul: Say Yayınları.
- Arat, Y. (1998). Türkiye’de Kadın Milletvekillerinin Değişen Siyasal Roller, 1934-1980. 75 Yılda Kadınlar ve Erkekler. (Ed. A. Berkay Hacımiraçoğlu). İstanbul: Tarih Vakfı Yayınları, 249-266.
- Arat, Y. (1999). Feminizm ve İslam: Kadın ve Aile Dergisinin Düşündürdükleri. 1980’ler Türkiye’sinde Kadın Bakış Açısından Kadınlar. (2. Baskı). (Haz. Ş. Tekeli). İstanbul: İletişim Yayınları, 101-113.
- Arat, Y. (2005). Türkiye’de Modernleşme Projesi ve Kadınlar. Türkiye’de Modernleşme ve Ulusal Kimlik. (Ed. S. Bozdoğan ve R. Kasaba). (Çev. N. Elhüseyni). (3. Baskı). İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 82-98.
- Arda, E. (2003). Sosyal Bilimler El Sözlüğü. (1. Baskı). İstanbul: ALFA Basım Yayım.
- Argunşah, H. (2006). Kadın Edebiyatı Üzerine. Türk Edebiyatı Dergisi, 387: 38-40.
- Arıkan, G. (1998). Osmanlı İmparatorluğu’nda Tanzimat ve II. Meşrutiyet Dönemlerinde Kadınların Statüsü İle İlgili Gelişmeler. Türk Yurdu, 18 (133).
- Arıoğlu, S. (2008). İslamcı Basının En Çok Satan Gazetesi: Zaman Örneği. Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İletişim Bilimleri Anabilim Dalı, İstanbul.
- Ari, E. (2004). The People's Houses and the Theatre in Turkey. Middle Eastern Studies, 40(4): 32-58.
- Arjomand, A. S. (2011). Axial Civilizations, Multiple Modernities, and Islam. Journal of Classical Sociology, 11(3): 327-335.
- Ark, Ü. (2018). Osmanlı Modernleşme Sürecinde Din ve Kadın -İslam Hukuku Üzerinden Bir Okuma-. DEÜİFD, XLVIII: 77-116.
- Armağan, S. (2007). Modern Hukukta ve İslam Hukukunda Kadın Hakları Üzerine Düşünceler. İstanbul: Arıkan Basım Yayım.
- Arslan, B. (6 Kasım 2013). “Dirpan” sorunu ve CHP’nin Tayyip’i! Yeniçağ. <https://www.yenicaggazetesi.com.tr/yazi-arsivi-379175h.htm>.
- Aslan Yaşar, G. (2011). Ortaçağdan Günümüze “Modernite”: Doğuşu ve Doğası. Adıyaman Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, 4(7): 10-26.
- Aşa, E. (1992). 1869-1923 Yılları Arasında Yayınlanan Türk Kadın ve Aile Dergileri. Sosyo Kültürel Değişme Sürecinde Türk Ailesi 3. Ankara: Başbakanlık Araştırma Kurumu Yayınları.

- Aşçı, R. (2021). Büyük Doğu Dergisinde Kadın. Yüksek Lisans Tezi. Fatih Sultan Mehmet Vakıf Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı. İstanbul: Fatih Sultan Mehmet Vakıf Üniversitesi.
- Atabaki, T. ve Zürcher, E. J. (2004). Men of Order: Authoritarian Modernization under Atatürk and Reza Shah. London: I.B. Tauris.
- Atabek, E. (2006). Kışkırtılmış Erkeklik Bastırılmış Kadınlık. İstanbul: Alkım Yayınevi.
- Atasü, E. (1998). “Edebiyattaki Kadın İmgelerinde Cumhuriyet’in İzdüşümleri.” 75 Yılda Kadınlar ve Erkekler. (Ed. A. Berktaş Hacımiraçoğlu). İstanbul: Tarih Vakfı Yayınları, 129-141.
- Atay, F. R. (2018). Ali Suavi “Baş Veren İnkılapçı”. (Haz. Y. E. Kaleli). İstanbul: Pozitif Yayınları.
- Ateş, H. (2004). Modernlik ile Postmodernlik Arasında Kamu Yönetimi. Modernlik ve Modernleşme Sürecinde Türkiye. (1. Baskı). (Ed. G. Erdumlu). Ankara: Babil Yayıncılık, 61-109.
- Ateş, S. (1996). İslam’da Kadın Hakları. İstanbul: Yeni Ufuklar Neşriyat.
- Atılgan, G. (2019). Türkiye’de Toplumsal Sınıflar: 1923-2010. 1920’den Günümüze Türkiye’de Toplumsal Yapı ve Değişim. (Der. F. Alpkaya ve B. Duru). Ankara: Phoenix Yayınevi, 323-366.
- Atsız, N. H. (2015). Makaleler IV. İstanbul: İrfan Yayıncılık.
- Attas, N. (2003). İslam Sekülerizm ve Geleceğin Felsefesi. (Çev. M. E. Kılıç). 3. Baskı. İstanbul: İnsan Yayınları.
- Avacı, Ö. (2012). İki Dünya Arasında “İstanbul’da Dindar Üniversite Gençliği”. (1. Baskı). İstanbul: İletişim Yayınları.
- Aydın Yılmaz, S. E. (2015). Cinsiyet Eşitliği ve Adalet Perspektifinden Türkiye’de Kadının Siyasal Alana Katılımı. Kadın Araştırmaları Dergisi, 1: 12-34.
- Aydın, A. M. (1993). Osmanlılarda Aile Hukukunun Tarihi Tekamülü. Sosyo-Kültürel Değişme Sürecinde Türk Ailesi, cilt 2: 434-455.
- Aydın, H. (15 Ocak 2013). Ali Bulaç’a göre Kışkırtıcı Kadınlar. Haber7. <https://www.haber7.com/yazarlar/hacer-aydin/977392-ali-bulaca-gore-kiskirtici-kadinlar>.
- Aydın, H. (2013). Ali Bulaç’a göre Kışkırtıcı Kadınlar. <https://www.haber7.com/yazarlar/hacer-aydin/977392-ali-bulaca-gore-kiskirtici-kadinlar>. Erişim Tarihi: 04.04.2022.

- Aydın, M. O. (1999). Yasal Açıdan Kadın İşgücü. Türkiye’de Kadın İşgücü Seminerleri, 1-2, TİSK Yayınları, Yay. No. 192.
- Aydın, S. ve Taşkın, Y. (2017). 1960’tan Günümüze Türkiye Tarihi. (5. Baskı). İstanbul: İletişim Yayınları.
- Aydoğan, A. (2000). Şehir ve Cemiyet. İstanbul: İz Yayıncılık.
- Ayhan, B. (2007). Osmanlı'dan Cumhuriyete Toplumsal Kimlik Oluşumunda Basının Rolü. (Ed. B. Arık ve M. Şeker). İletişim ve Ötesi (1. Baskı). Konya: Tablet Yayınları, 259-305.
- Ayhan, B. (2009). Atatürk ve Basın (1. Baskı). Konya: Palet Yayınları.
- Ayhan, B. (2010). II. Meşrutiyet Döneminde İttihat ve Terakki, Siyaset ve Basın. (Ed. H. Aydın). İkinci Meşrutiyet Devrinde Basın ve Siyaset (1. Baskı). Konya: Palet Yayınları, 43-71.
- Aykut, Ş. (2022). Yakın Dönem İslamcı Dergilerde Kadın İmajı: Mektup Dergisi Örneği. Yüksek Lisans Tezi. Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Felsefe ve Din Bilimleri Anabilim Dalı, İstanbul.
- Aytemur Özen, J. (2010). Türkiye’de Yönetim Düşüncesinin Erken Dönemleri: Sümerbank (1930-1945). İstanbul: Libra Yayınları.
- Aytepe, M. (2016). Doğuşundan Günümüze İslamcılığın Türkiye Seyri: Bir Sınıflandırma Denemesi. Anemon Muş Alparslan Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, 4(1): 169-199.
- Ayverdi, S. (2010). Türk Tarihinde Osmanlı Asırları. İstanbul: Kubbealtı Neşriyatı.
- Aziz, A. (1999). Türkiye’de Televizyon Yayıncılığının 30 Yılı. Ankara: TRT Yayınları.
- Babaoğlu Bekmez, M. (2019). Türk Edebiyatı'nın İlk Romancı Kadını Fatma Aliye'nin Direnen Kadınları. Manisa Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Kadın Çalışmaları Ana Bilim Dalı, Manisa.
- Baer, G. (1983). Women and Waqf: An Analysis of the Istanbul Tahrir of 1546. Asian and African Studies, 17: 9-27.
- Bağcı, F. (2010). “Er Getire Hak Yetire” Anlayışı Nerede Kaldı? Şebnem, 60: 10-11.
- Bağcı, H. E. (2004). Modernliğin Temelleri ve İkircikli Serüveni. Modernlik ve Modernleşme Sürecinde Türkiye. (1. Baskı). (Ed. G. Erdumlu). Ankara: Babil Yayıncılık, 3-59.

- Bahadır, İ. (2018). Fatma Aliye's Discourse of Woman in The Context of The Islamic Modernization And Tradition. İstanbul Şehir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Kültürel Çalışmalar Ana Bilim Dalı, İstanbul.
- Bahçe, S. ve Eres, B. (2019). İktisadi Yapılar, Türkiye ve Değişim. 1920'den Günümüze Türkiye'de Toplumsal Yapı ve Değişim. (Der. F. Alpkaya ve B. Duru). Ankara: Phoenix Yayınevi, 17-68.
- Bali, N. R. (2002). Tarz-ı Hayat'tan Life Style'a "Yeni Seçkinler, Yeni Mekanlar, Yeni Yaşamlar". (4. Baskı). İstanbul: İletişim Yayınları.
- Balta, D. A. (2014). Modernite İçinde Bir İnanç Deneyimi Örtünme. İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- Bang, W. ve Rahmeti, R. R. (2012). Oğuz Kağan Destanı. İstanbul: Örgün Yayınevi.
- Barbarosoğlu, F. (2014). "İdeal Müslüman kadın: Tembel kadın". <https://www.yenisafak.com/yazarlar/fatma-barbarosoglu/ideal-musulman-kadin-tembelkadin> 55170. Erişim Tarihi: 06.06.2021.
- Bardakçıoğlu, A. (1990). Aile Hukukumuzun Tarihi Gelişimi. Tarih Akışı İçerisinde Türklerde Aile Yapısı Sempozyumu Bildirileri. Kayseri: Erciyes Üniversitesi Yayınları.
- Barın Akman, F. (2011). Batılı Kadın Seyyahların Gözüyle Osmanlı Kadını. İstanbul: Etkileşim Yayınları.
- Barkan, Ö. L. (1980). Türkiye'de Toprak Meselesi. İstanbul: Gözlem Yayınları.
- Basiretçi Ali Efendi (1997). İstanbul'da Yarım Asırlık Vekayi-i Mühimme. (Haz. N. Sağlam). İstanbul: Kitabevi Yayınları.
- Baydar, M. Ç. (1994). İslam ve Radyo Televizyon. (1. Baskı). Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Baydur, M. (2006). Sessiz Güvercinler Ülkesinde Cumhuriyet Yazıları. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Bayhan, V. (2002). Demokrasi ve Sivil Toplum Örgütlerinin Engelleri: Patronaj ve Nepotizm. C.Ü. Sosyal Bilimler Dergisi, Mayıs, 26(1): 1-13.
- Baylak, A. (2019). İslami Yayıncılıkta Mecralar ve Eğilimler Çeşitlenen Türler. Bir Başka Hayata Karşı: 1980 Sonrası İslamcı Dergilerde Meseleler, Kavramlar ve İsimler, Cilt 4. (Ed. L. Sunar). İstanbul: Konya Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayınları.

- Bayram, K. (2010). II. Meşrutiyet Dönemi Yayın Organlarından Sırat-ı Müstakim’de Kadın ve Aile. Yüksek Lisans Tezi. Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İslam Tarihi ve Sanatları Anabilim Dalı, Ankara.
- Bayram, M. (2008). Fatma Bacı ve Bâcıyân-ı Rûm (Anadolu Bacıları Teşkilatı). (3. Baskı). İstanbul: Nüve Kültür Merkezi Yayınları.
- Bayramoğlu, A. (11 Şubat 2006). Yazık Bu Ülkeye. <https://www.yenisafak.com/arsiv/2006/subat/11/abayramoglu.html>. Erişim Tarihi: 05.07.2022.
- Belge, M. (2012). Militarist Modernleşme, İstanbul: İletişim Yayınları.
- Bell, D. (2006). Kutsalın Dönüşü. Laik ama Kutsal. (Haz. A. Köse). İstanbul: Etkileşim Yayınları, 57-70.
- Benazus, H. (2008). Türk Kadınının Uyanışı –Bir Millet Böyle Doğdu-. İstanbul: Toplumsal Dönüşüm Yayınları.
- Bendix, R. (1976). Nation-Building and Citizenship. Los Angeles: University of California Press.
- Bendix, R. (1995). Sanayileşme, Modernleşme ve Kalkınma. Sosyoloji Yazıları. (Der. İ. Sezal). (3. Baskı). Bursa: Ekin Kitabevi.
- Benjamin, W. (2015). Teknik Olarak Yeniden-Üretilebilirlik Çağında Sanat Yapıtı. (Çev. G. Sarı). (1. Baskı). İstanbul: Zeplin Kitap.
- Berger, P. L. (2000). Kutsal Şemsiye “Dinin Sosyolojik Teorisinin Ana Unsurları”. (Çev. A. Coşkun). İstanbul: Rağbet Yayınları.
- Berkan, İ. (2014). Seçimi Kazanan İdare Fırkasıdır, Çocuk! “Türkiye’de siyaseti Okuma Kılavuzu”. (1. Baskı). İstanbul: Doğan Kitap.
- Berkes, N. (2016). Teokrasi ve Laiklik. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Berkes, N. (2019). Türkiye’de Çağdaşlaşma. (29. Baskı). İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Berktaş, F. (1994). Türkiye’de Kadın Hareketi Tarihsel Bir Deneyim. Kadın Hareketinin Kurumsallaşması Fırsatlar ve Rizikolar. (Çev. M. Akkant). İstanbul: Metis Yayınları.
- Berktaş, F. (2004). Kadınların İnsan Haklarının Gelişimi ve Türkiye. İstanbul Bilgi Üniversitesi Sivil Toplum Kuruluşları Eğitim ve Araştırma Birimi: Sivil Toplum ve Demokrasi Konferans Yazıları no 7. https://stk.bilgi.edu.tr/media/uploads/2015/02/01/berktay_std_7.pdf.

- Berktaş, H. (2010). Yaşadığımız Şu Korkunç Otuz Yıl: 1978-2008. İstanbul: Kitap Yayınevi.
- Bilen, M. (1983). Sağlıklı İnsan İlişkileri. Ankara: Teknik Basım Sanayii Matbaası.
- Bilgin, B. (1997). İslam'da ve Türkiye'de Kadınlar. Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, 36(1): 29-43.
- Birand, M. A. ve Yalçın, S. (2001). The Özal: Bir Davanın Öyküsü. İstanbul: Doğan Kitapçılık.
- Birand, M. A. ve Yıldız, R. (2012). Son Darbe 28 Şubat. İstanbul: Doğan Kitapçılık.
- Birand, M. A., Dünder, C. ve Çaplı, B. (2008). 12 Mart: İhtilalin Pençesinde Demokrasi. (10. Baskı). Ankara: İmge Kitabevi Yayınları.
- Birinci, A. (1998). Saniyasileşmenin İlk Devresi. Yeni Türkiye, 4(23-24): 229-239.
- Boadu, S. O. (1981). Mass Media and Modernization: An Assessment of Theoretical Problems. Journal of Black Studies, 12(2): 193-200.
- Bodur, O. (2013). Meclisin Unuttuğu Kahraman Nezahet. Ankara: Sarkaç Yayınları.
- Bolat, G. (1983). Cumhuriyet Öncesi Kadın Dernekleri. Atatürk ve Kadın Hakları. Ankara: Türk Ticaret Bankası Yayınları, 177-191.
- Bolay, H. S. (2009). Felsefe Doktrinleri ve Terimleri Sözlüğü. Ankara: Nobel Yayın Dağıtım.
- Bora, T. (2005). Turgut Özal. Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce cilt 7 Liberalizm. (Der. M. Yılmaz). İstanbul: İletişim Yayınları, 589-601.
- Bora, T. ve Ünüvar, K. (2019). Ellili Yıllarda Türkiye'de Siyasi Düşünce Hayatı, (Haz. M. K. Kaynar). Türkiye'nin 1950'li Yılları (3. Baskı). İstanbul: İletişim Yayınları, 159-175.
- Boratav, K. (1990). Türkiye İktisat Tarihi 1908-1985. (3. Baskı). İstanbul: Gerçek Yayınevi.
- Boratov, K. (1995). 1980'li Yıllarda Türkiye'de Sosyal Sınıflar ve Bölüşüm. İstanbul: Gerçek Yayınevi.
- Bostancı, N. (2012). Tarihi Arka Planıyla Birlikte 28 Şubat. 28 Şubat: Bin Yılın Sonu Cilt III. (Ed. A. Babacan). İstanbul: Pınar Yayınları, 77-90.
- Bozarslan, H. (2004). Histoire de la Turquie Contemporaine. Paris: La Decouverte.
- Bozdağ, İ. (2006). Basın Kurt mu? Kuzu mu? İstanbul: Emre Yayınları.
- Bozdemir, M. (2011). Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Endüstriyel Mirasımız. İstanbul: İstanbul Ticaret Odası Yayınları.

- Bozkurt, G. (1996). Cumhuriyet Öncesi ve Sonrasında Türk Kadının Hukuki Durumu. Kastamonu'da İlk Kadın Mitingi'nin 75. Yıldönümü Uluslararası Sempozyumu. Kastamonu 10-11 Aralık 1994. Ankara: Atatürk Kültür Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Atatürk Araştırma Merkezi Yayını.
- Budak, A. (2019). Osmanlı Modernleşmesi Gazetecilik ve Edebiyat. (2. Baskı). İstanbul: Bilge Kültür Sanat.
- Budak, H. (2020). İslamcı Dergicilik: Vahdetin İçinde Bir Ses "İslam'ın İlk Emri Oku" Dergisi. Gümüşhane Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Elektronik Dergisi, 11(1): 117-135.
- Buğra, A. (2012). Türkiye'nin Refah Rejimi: Neoliberalizm, Kültürel Muhafazakarlık ve Yeniden Tanımlanan Toplumsal Dayanışma. Türkiye'de Refah Devleti ve Kadın. (Der. S. Dedeoğlu ve A. Y. Elveren). İstanbul: İletişim Yayınları, 47-69.
- Bulaç, A. (2005). Modern Türk Siyasi Düşüncesinde İslamcılık. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Bulut, A. (2013). "Dirpan" sorunu ve CHP'nin Tayyip'i!. Erişim adresi: <https://www.yenicaggazetesi.com.tr/-379175h.htm>. Erişim tarihi: 11.05.2022.
- Bura, T. (2017). Cereyanlar "Türkiye'de Siyasi İdeolojiler". (4. Baskı). İstanbul: İletişim Yayınları.
- Bülbül, İ. (2006). İkinci Dünya Savaşının Türkiye'de Sosyal Hayata Olumsuz Yansımaları. Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları, (9): 1-51.
- Büyüker, K. (2015). Mecmua'dan Dergi'ye Sırat-ı Müstakim'den Diyanet'e Süreli İslami Yayıncılığa Dair Notlar. Diyanet, 300: 18-23.
- Cankaya, Ö. (1997). Düünden Bugüne Radyo-Televizyon: Türkiye'de Radyo-Televizyon Gelişim Süreci. İstanbul: BETA Yayınları.
- Cansever, N. ve Kiriş, H. M. (2015). Türkiye'de Ordu-Siyaset İlişkileri Çerçevesinde AK Parti-TSK Etkileşimine Bakış. Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi, 20(3): 361-384.
- Caporal, B. (1982). Kemalizmde ve Kemalizm Sonrasında Türk Kadını (1919-1970). Ankara: Türkiye İş Bankası Yayınları.
- Carey, J. W. (1967). Harold Adams Innis and Marshall McLuhan. The Antioch Review, 27(1): 5-39.
- Casanova, J. (1994). Public Religions in the Modera World. Chicago: University of Chicago Press.
- Cebeci, D. (2017). Tanzimat ve Türk Ailesi. Ankara: Panama Yayıncılık.

- Cebeci, İ. (2005). Meflihat Makamının Dergisi: Cerîde-i İlmiyye. Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi, 3(5): 745-753.
- Cem, İ. (1989). Türkiye'de Geri Kalmışlığın Tarihi. (10. Baskı). İstanbul: Cem Yayınevi.
- Cemal, H. (2010). Türkiye'nin Asker Sorunu. İstanbul: Doğan Kitapçılık.
- Cerici, S. (2012). Modernleşme Sürecinde Medyanın Rolü: Yaklaşımların Sınırlanması Sorunu. İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi, 1(2): 7-27.
- Cevizci, A. (2000). Felsefe Terimler Sözlüğü. İstanbul: Paradigma Yayınları.
- Chaves, M. (1994). Secularization as Declining Religious Authority. Social Forces, 72(3): 749-774.
- Cıvaoğlu, G. (30 Nisan 1993). Pozitif. Sabah Gazetesi.
- Cin, H. (1984). Elli Yıl Önceki Türk ve Dünya Kadınının Fiili ve Hukuki Durumu. 48-67. Türk Kadınına Siyasi Hakların Tanınmasının 50. Yılı Uluslararası Konferansı. Ankara: Kadın Dernekleri Federasyonu.
- Cin, H. ve Akgündüz, A. (2011). Türk Hukuk Tarihi. İstanbul: Osmanlı Araştırmaları Vakfı.
- Clark, E. C. (1974). The Ottoman Industrial Revolution. International Journal of Middle East Studies, 5(01), 65-76.
- Clark, E. C. (1992). Osmanlı Sanayi Devrimi. Osmanlılar ve Batı Teknolojisi. (Ed. E. İhsanoğlu). İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları.
- Cornwall, A. ve Goetz, A. M. (2005). Democratizing Democracy: Feminist Perspectives. Democratization, 12(5): 783-800.
- Coşkun, B. (2011). Başın Öne Eğilmesin. (12. Baskı). Ankara: Bilgi Yayınevi.
- Coşkun, İ. (1988-1989). Modernleşme Kuramı Üzerine. İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Sosyoloji Dergisi, 3(1): 289- 304.
- Coşkun, M. (2013). Sırat-ı Müstakim Yoldaki Çığır Sebilürreşad. İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür Müdürlüğü Yayınları.
- Couldry, N. (2017). Media in Modernity: A Nice Derangement of Institutions. Revue Internationale de Philosophie, 281(3): 259-279.
- Cox, H. (2013). The Secular City Secularization and Urbanization in Theological Perspective. New Jersey: Princeton University Press.

- Çağatay, N. ve Soysal, N. Y. (1995). Uluslaşma Süreci ve Feminizm Üzerine Karşılaştırmalı Düşünceler. (Der. Ş. Tekeli). İstanbul: İletişim Yayınları, 327- 339.
- Çaha, H., Aydın, S. E. ve Çaha Ömer (2014). Değişen Türkiye’de Kadın –Türkiye’de Kadının Sosyo-Kültürel, Ekonomik ve Siyasal Durumu-. İstanbul: KADEM.
- Çaha, Ö. (1996a). Osmanlı’da Sivil Toplum. Osmanlıda Toplum Yapısı Üzerine Derleme. Konya.
- Çaha, Ö. (1996b). Sivil Kadın, Türkiye’de Sivil Toplum ve Kadın. (Çev. E. Özensel). Ankara: Vadi Yayınları.
- Çakır, M. (2013). Medya ve Modernlik. İstanbul: Parşömen Yayıncılık.
- Çakır, R. (1994). Ne Şeriat Ne Demokrasi: Refah Partisini Anlamak. İstanbul: Metis Yayınları.
- Çakır, R. (1995). Ayet ve Slogan. Türkiye’de İslami Oluşumlar. (2. Baskı). İstanbul: Metis Yayınları.
- Çakır, R. (2000). Direniş ve İtaat: İki İktidar Arasında İslamcı Kadın. İstanbul: Metis.
- Çakır, S. (2007). Feminism and Feminist History-Writing in Turkey: The Discovery of Ottoman Feminism. *Aspasia*, 1(1): 61-83.
- Çakır, S. (2016). Osmanlı Kadın Hareketi. (5. Baskı). İstanbul: Metis Yayınevi.
- Çakmak, F. (2015). Halkevlerinin Kapatılması ve Cumhuriyet Halk Partisi Mallarına El Konulması. *History Studies*, 7(3): 1-21.
- Çalışkan, M. (2020). Necip Fazıl Kısakürek: İkinci Milli Marş Yazdırılan Şair. <https://www.haberturk.com/necip-fazil-kisakurek-ikinci-milli-mars-yazdirilan-sair-2647552>. Erişim Tarihi: 30.10.2021.
- Çalışlar, R. (23 Haziran 2002). Tikilik ve Tiki Karşıtlığı. <http://www.radikal.com.tr/radikal2/tikilik-ve-tiki-karsitligi-869258/>. Erişim Tarihi: 06.04.2022.
- Çandarlıoğlu, G. (1977). Türk Destan Kahramanları. İstanbul: Ada Yayınları.
- Çarkoğlu, A. (2002). The Rise of the New Generation Pro-Islamists in Turkey: The Justice and Development Party Phenomenon in the November 2002 Elections in Turkey. *South European Society and Politics*, 7(3): 123-156.
- Çarkoğlu, A. ve Kalaycıoğlu, E. (2009). Türkiye’de Dindarlık: Uluslararası Bir Karşılaştırma. İstanbul: Sabancı Üniversitesi İstanbul Politikalar Merkezi, 2009.

- Çarkoğlu, A. ve Toprak, B. (2006). Değişen Türkiye’de Din, Toplum ve Siyaset. TESEV Yayınları. https://www.tesev.org.tr/wpcontent/uploads/rapor_Degisen_Turkiyede_Din_Toplu_m_Ve_Siyaset.pdf. Erişim Tarihi: 28.07.2022.
- Çataltepe, S. (1999). III. Selim Devri Askerî Islahatı, Nizâm-ı Cedîd Ordusu. Osmanlı, 7: 241-249.
- Çavdar, T. (2000). Türkiye’nin Demokrasi Tarihi 1950-1995. Ankara: İmge Kitabevi Yayınları.
- Çavdar, T. (2007). İz Bırakan Gazeteler ve Gazeteciler –Babıali’den Geriye Ne Kaldı- (1. Baskı). Ankara: İmge Kitabevi.
- Çayır, K. (2015). Türkiye’de İslamcılık ve İslami Edebiyat “Toplu Hidayet Söyleminden Yeni Bireysel Müslümanlıklara”. (2. Baskı). İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- Çeçen, A. (1974). Toplum Kalkınması ve Halkevleri. Atatürk ve Halkevleri “Atatürkçü Düşünce Üzerine Denemeler”. Ankara: Halkevleri Atatürk Enstitüsü Yayınları.
- Çeken, G. (2007). İki İslamcı Kadın Dergisinde “Kadın İmgesi”: Kadın ve Aile İle Bizim Aile Dergileri. Yüksek Lisans Tezi. Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Antropoloji Anabilim Dalı, Ankara.
- Çelik, A. B. (2017). Dini Süreli Yayınlarda Kadın Konusundaki Tartışmalara Din Eğitimi Perspektifinden Bir Bakış: Altınoluk-Şebnem Dergisi Örneği. Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, 11, 73-110.
- Çeşnigil, B. Ş. (2019). 1980 Sonrası Türkiye’de Kadın Hareketi ve Özel Olanın Politikleşmesi. Yüksek Lisans Tezi. Çankaya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Siyaset Bilimi ve Uluslararası İlişkiler Anabilim Dalı, Ankara.
- Çetin, Ö. (2001). İslâmcılık= Mağlubiyetin Parolası mı? <https://birikimdergisi.com/dergiler/birikim/1/sayi-147-temmuz-2001/2338/islamcilik-maglubiyetin-parolasi-mi/2541>. Erişim Tarihi: 01.11.2021.
- Çıtırık, A. N. ve Zengin, Z. S. (2020). Ceride-i İlmiye Dergisi’nin Yaygın Din Eğitime Katkısı. ULUM, 3(2): 451-474.
- Çiğdem, A. (2004). Aydınlanma Düşüncesi. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Çiğdem, A. (2005). İslamcılık ve Türkiye Üzerine Bazı Notlar. Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce: İslamcılık. (Ed. T. Bora ve M. Gültekinil). İstanbul: İletişim Yayınları, 26-33.
- Çitçi, O. (1982). Kadın Sorunu ve Türkiye’de Kamu Görevlisi Kadınlar. Ankara: TODAİE Yayını.

- Çoban, F. (2015). İslamcılığın Fikri Taşıyıcısı Olarak Türkiye Siyasi Hayatında Necip Fazıl. Mülkiye Dergisi, 3(39): 59–87.
- Çoban, S. (2013). Hegemonya Aracı ve İdeolojik Aygıt Olarak Medya. (1. Baskı). İstanbul: Parşömen Yayınları.
- Çölaşan, E. (1 Ekim 2013). Cıvcıv Çıktı Kuş Çıktı, Sadece Sıkmabaş Çıktı. Sözcü. <https://www.sozcu.com.tr/2013/yazarlar/emin-colasan/civciv-cikti-kus-cikti-sadece-sikmabas-cikti-381324/>. Erişim Tarihi: 07.04.2022.
- Çölaşan, E. (2007). Kovulduk Ey Halkım Unutma Bizi “Bir Medya Belgeseli”. (72. Baskı). Ankara: Bilgi Yayınevi.
- Çubukçu H. (2015). Bâciyân-ı Rûm ve Anadolu Tasavvufundaki Yeri. FSM İlmî Araştırmalar İnsan ve Toplum Bilimleri Dergisi, 5: 217-231.
- DABCA 05.03.1925-00.00.0000.
- DABCA 07.01.1923-00.00.0000.
- DABCA 15.04.1925-00.00.0000.
- DABCA 29.04.1925-00.00.0000.
- DABCA H-11-09-1327.
- DABCA R-19-05-1324.
- Dahlerup, D. (2005). Increasing Women’s Political Representation: New Trends In Gender Quotas. Women in Parliament: Beyond Numbers. (Ed. J. Ballington and A. Karam). Stockholm: International IDEA.
- Davison, A. (2002). Türkiye’de Sekülerizm ve Modernlik. (Çev. T. Birkan). İstanbul: İletişim Yayınları.
- Dayıoğlu, M. ve Başlevent, C. (2012). Türkiye’de Gelir Dağılımının ve Yoksulluğun Toplumsal Cinsiyet Boyutları. Türkiye’de Refah Devleti ve Kadın. (Der. S. Dedeoğlu ve A. Y. Elveren). İstanbul: İletişim Yayınları, 127-157.
- Dedeoğlu, S. (2012). Türkiye’de Refah Devleti, Toplumsal Cinsiyet ve Kadın İstihdamı. Türkiye’de Refah Devleti ve Kadın. (Der. S. Dedeoğlu ve A. Y. Elveren). İstanbul: İletişim Yayınları, 211-229.

- Dedeoğlu, S. ve Elveren, Adem Y. (2012). Giriş: Türkiye’de Toplumsal Cinsiyet, Toplum ve Refah Devleti. Türkiye’de Refah Devleti ve Kadın. (Der. S. Dedeoğlu ve A. Y. Elveren). İstanbul: İletişim Yayınları, 29-45.
- Dellaloğlu, B. (2012). Ahmet Hamdi Tanpınar Fetişizmi Modernleşmenin Zihniyet Dünyası Bir Tanpınar Fetişizmi. (1. Baskı). İstanbul: Kapı Yayınları.
- Demir, Ö. (2018). Bilim Felsefesi. Ankara: Sentez Yayıncılık.
- Demir, Ö. ve Acar, M. (2005). Sosyal Bilimler Sözlüğü. Ankara: Adres Yayınları.
- Demir, Ş. (2010). Türk Siyasi Tarihinde Adnan Menderes. İstanbul: Paraf Yayınları.
- Demir, V. (2007). Türkiye’de Medya Siyaset İlişkisi. İstanbul: Beta Yayınları
- Demirer, Y. (2019). Modernleşen Türkiye’de Din. 1920’den Günümüze Türkiye’de Toplumsal Yapı ve Değişim. (Der. F. Alpkaya ve B. Duru). Ankara: Phoenix Yayınevi, 273-297.
- Der Loo, v. H. ve Reigen, v. W. (1993). Modernizmin Paradoksları. (Çev. K. Canatan). Bilgi ve Hikmet, 1: 114-127.
- Dikmen, M. (1981). İslamda Kadın Hakları. İstanbul: Yeni Asya Yayınları.
- Dilipak, A. (12 Ağustos 2016). Sebilürreşad, Bugün, Yeniden. <https://www.tevhidhaber.com/sebilurresad-bugun-yeniden-13190yy.htm>. Erişim Tarihi: 17.06.2022.
- Dingeç, E. (2010). Osmanlı Toplumunda Kadınların Üretime Katkıları. History Studies, 2(1): 9-30.
- Doğan, İ. (1993). Tanzimat Sonrası Sosyo-Kültürel Değişmeler ve Türk Ailesi. cilt 1: 176-198.
- Doğan, M. D. (2013). İslamcılık: Bir Adlandırma Meselesi. Türkiye’de İslamcılık Düşüncesi ve Hareketi Sempozyum Tebliğleri. (Ed. İ. Kara ve A. Öz). İstanbul: Zeytinburnu Belediyesi Yayınları, 120-128.
- Doğan, M. D. (2016). İki Yol Açıcı: Nurettin Topçu ve Necip Fazıl. Ankara: Yazar Yayınları.
- Doğramacı, E. (1989). Türkiye’de Kadının Dünyası ve Bugünü. Ankara: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Doğramacı, E. (2000). Women in the Turkey and the New Millennium. Ankara: AKDITYK Atatürk Araştırma Merkezi.

- Doyle, J. L. (2015). Civil Society and Women's Organisations in Turkey: A Summary of Key Research Findings. SSRN Electronic Journal, Available at SSRN: <https://ssrn.com/abstract=3060308> or <http://dx.doi.org/10.2139/ssrn.3060308>.
- Dönmez, Y. (2015). Yeni Bir Fatiha. <https://www.sonkoseyazilari.com/vahdet/yener-donmez/4-Aralik-2015/yeni-bir-fatiha/132393>. Erişim Tarihi: 10. 12. 2020.
- Duben, A. ve Behar, C. (1991). Istanbul Households: Marriage, Family and Fertility, 1820-1940. Cambridge: Cambridge University Press.
- Duman, Z. M. (2008). Türkiye’de Modernleşme ve Liberal-Muhafazakâr Siyaset (Turgut Özal’ın Politikaları Üzerine Sosyolojik Bir Çalışma). Doktora Tezi. Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Sosyoloji Bölümü Uygulamalı Sosyoloji Ana Bilim Dalı, İzmir.
- Duman, Z. M. (2018). Turgut Özal’ın Modernleşme Anlayışı. Muhafazakâr Düşünce Dergisi, 15(55): 99-120.
- Durakbaşı, A. (1998). Cumhuriyet Döneminde Modern Kadın ve Erkek Kimliklerinin Oluşumu: Kemalist Kadın Kimliği ve ‘Münevver Erkekler’. 75 Yılda Kadınlar ve Erkekler. (Der. A. Berkay Hacımiraçoğlu). İstanbul: Tarih Vakfı Yayınları.
- Durakbaşı, A. (2007). Halide Edib: Türk Modernleşmesi ve Feminizm. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Durmuş, S. ve Aydemir, N. K. (2016). Atatürk Dönemi Türkiye Ekonomisi (1923-1938). Kafkas Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi KAÜİİBFD, 7(12): 155-167.
- Durmuş, İ. (1996). “Massagetler”. Bilig, 3: 86- 91.
- Durmuş, İ. (2012). Sarmatlar. Ankara: Akçağ Yayınları.
- Durmuş, İ. (2013). Türk Tarihinin Öncüleri. Ankara: Akçağ Yayınları.
- Durmuş, İ. (2016). Türk Kültürüne Giriş. (1. Baskı). Ankara: Akçağ Yayınları.
- Dursun, Ç. (2003). İslamcı Basında Kemalizm Karşıtlığının Kurulması. Ankara Üniversitesi SBF Dergisi, 58(4): 47-82.
- Dursun, D. (1999). Demokratikleşemeyen Türkiye. (1. Baskı). Ankara: İşaret Yayınları.
- Dursun, D. (2000). Ertesi Gün: Demokrasi Krizlerinde Basın ve Aydınlar. İstanbul: İşaret Yayınları.
- Düzdağ, E. M. (2010). Volkan: 1908-1909 Yıllarında Yayınlanan Dini, Siyasi Günlük Gazete. (Ed. H. Aydın). İkinci Meşrutiyet Devrinde Basın ve Siyaset. (1. Baskı). Konya: Palet Yayınları. 211-220.

- Ecevit, Y. F. (1993). Kentsel Üretim Sürecinde Kadın Emeğinin Konumu Ve Değişen Biçimleri. 1980'ler Türkiye'sinde Kadın Bakış Açısından Kadınlar. (2. Baskı). (Haz. Ş. Tekeli). İstanbul: İletişim Yayınları, 117-128.
- Efe, A. (2008). Uzun Soluklu İslamcı Bir Dergi: Sebilürreşad (Tarihçesi ve Bazı Sosyo-Kültürel Problemlere Yaklaşımı). Marife Dergisi, 8(2): 157-180.
- Efe, A. (2009). Sebilürreşad. TDV İslam Ansiklopedisi (DİA), Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, C.XXV: 251-253.
- Eisenstadt, S. N. (1984). The Kemalist Regime and Modernization: Some Comparative and Analytical Remarks. Atatürk and the Modernization of Turkey. (Ed. J. M. Landau). Boulder: Westview Press. 3-15.
- Eisenstadt, S. N. (20003). Comparative Civilizations and Multiple Modernities. Leiden: Brill.
- Eisenstadt, S. N. (2000a). Multiple Modernities. Daedalus, 129(1): 1-29.
- Eisenstadt, S. N. (2000b). The Reconstruction of Religious Arenas in the Framework of 'Multiple Modernities'. Millennium: Journal of International Studies, 29(3): 591-611.
- Elbir, B. ve Karakaş. Ö. (2007). Cumhuriyet Dönemi Türk Kültür ve Edebiyatında Hümanizmin Etkileri. Electronic Turkish Studies, 2(4): 381-392.
- Eldem, V. (1970). Osmanlı İmparatorluğu'nun İktisadi Şartları Hakkında Bir Tetik. Ankara: İş Bankası Yayını.
- Elibol, S. (2017). Muhalif Bir düşünce Okulu Hareket Dergisi. Türkiye'de Modern Siyasi Düşünce Muhafazakârlık. (Ed.T. Bora ve M. Gültekingil). İstanbul: İletişim Yayınları, 267-273.
- Erarslan, S. (2000). Refahlı Kadın Tecrübesi. Osmanlıdan Cumhuriyet'e Kadının Tarihi Dönüşümü. (Der. Y. Ramazanoğlu). İstanbul: Pınar Yayınları, 211-234.
- Erarslan, S. (2004). İslamcı Kadınların Siyasette Zaman Algısı Üzerine. Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce: İslamcılık. (Ed.T. Bora ve M. Gültekingil). İstanbul: İletişim Yayınları, 818-825.
- Eraslan, S. (17 Şubat 2006). "İkna Odası"ndan "Kötü Örnek"e. Vakit.
- Erdem, E. (2016). Sanayi Devriminin Ardından Osmanlı Sanayileşme Hamleleri: Sanayi Politikalarının Dinamikleri ve Zaafiyetleri. Erciyes Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi, 48: 17-44.
- Erdem, Z. (1993). Yeni Asya Gazetesi. Yüksek Lisans Tezi. İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Gazetecilik Anabilim Dalı, İstanbul.

- Erdoğan, A. (1996). Türk Kadını ve Edebiyat. Kastamonu'da İlk Kadın Mitingi'nin 75. Yıldönümü Uluslararası Sempozyumu. Kastamonu 10-11 Aralık 1994. Ankara: Atatürk Kültür Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Atatürk Araştırma Merkezi Yayını.
- Erdoğan, M. (1999). 28 Şubat Süreci. Ankara: Yeni Türkiye Yayınları.
- Ergin, M. (2013). Orhun Abideleri. (45. Baskı), İstanbul: Boğaziçi Yayınları.
- Erkilet, A. (2016). Zülfikar Mecmuası 1960'lardaki Nur Hareketine Dair Bir Okuma Denemesi, (Ed. V. Işık, A. Köroğlu ve Y. E. Sezgin). 1960-1980 Arası İslamcı Dergiler –Toparlanma ve Çeşitlenme-. (1. Baskı). Ankara: Nobel Yayıncılık, 329-341.
- Eroğlu, E. (1994). Diriliş. TDV İslâm Ansiklopedisi, 9: 371-372.
- Eroğul, C. (1990). Demokrat Parti (Tarihi ve İdeolojisi). Ankara: İmge Kitabevi.
- Eroğul, C. (2013). Çok Partili Düzenin Kuruluşu: 1945-1971. (Der. İ. C. Schick ve E. A. Tonak). Geçiş Sürecinde Türkiye (6. Baskı). İstanbul: Belge Yayınları, 112-158.
- Erol, B. (1996). Tanzimattan Cumhuriyete Türk ve Batı Kadını". Kastamonu'da İlk Kadın Mitingi'nin 75. Yıldönümü Uluslararası Sempozyumu. Kastamonu 10-11 Aralık 1994. Ankara: Atatürk Kültür Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Atatürk Araştırma Merkezi Yayını.
- Ertan, T. F. (1994). Kadrocular ve Kadro Hareketi. Ankara: T.C. Kültür Bakanlığı Yayınları.
- Ertuğ, H. R. (1959). Basın ve Yayın Hareketleri Tarihi (2. Baskı). İstanbul: Sulhi Garan Matbaası.
- Ertüz, H. N. (1947). İş Hayatında Kadın. Büyük Doğu Dergisi, 3(71): 15.
- Esin, E. (1997). Türk Kültür Tarihi: İç Asya'daki Erken Safhalar, Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yayınları.
- Esposito, J. ve Voll, J. (1998). İslamiyet ve Demokrasi. (Çev. A. Fethi). İstanbul: Sarmal Yayınları.
- Ete, H. (2003). Modernleşme ve Muhafazakârlık Kışkacında Türkiye'de İslamcılığın Gelişimi. Tezkire, (33): 42-63.
- Evin, A. (2014). Batılılaşma ve Lâle Devri, Masaldan Gerçeğe Lâle Devri. (Haz. M. Armağan). İstanbul: Timaş Yayınları.
- Evren, K. (1995). Unutulan Gerçekler. Ankara: Tisamat Basım Sanayi.
- Faroqhi, S. (1997). Osmanlı Kültürü ve Gündelik Yaşam Ortaçağdan Yirminci Yüzyıla. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- Febvre, L. ve Martin, H.-J. (2000). Kitabın Doğuşu. (Çev. G. Batuş). İstanbul: Avcıol Basım Yayın.

- Fergan, E. E. (2005). İstiklal Mahkemelerinde –Sebilürreşad’ın Romanı- (2. Baskı). (Haz. F. Gün). İstanbul: Beyan Yayınları.
- Ferhatoğlu, F. (2012). Sabah Gazetesinin (1876-1877) İnceleme Açıklamalı İndeks ve Seçilen Metinlerin Latin Harflerine Aktarımı. Yüksek Lisans Tezi. Yıldız Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı, İstanbul.
- Fidan, F. Z. (2014). Modern Kadın Yaşamında Geleneksel Arka Plan: Modern Dindar Kadının Geleneksel Ev Kadınlığı. Akademik Bakış Dergisi, 42: 0-0.
- Foucault, M. (2002). The Order of Things: An Archaeology of the Human Sciences. London: Routledge Classics.
- Fox, G. L. (1975). Love Match and Arranged Marriage in a Modernizing Nation: Mate Selection in Ankara, Turkey. Journal of Marriage and the Family, 37(1): 180-193.
- Frierson, E. (1996). Unimagined Communities: State, Press and the Gender in the Hamidian Era, Phd Thesis, Princeton University.
- Fromkin, D. (2000). Ataturk’s Creation. New Criterion, 18(8): 14-19.
- Genç, M. (2010). Osmanlı İmparatorluğu’nda Devlet ve Ekonomi. İstanbul: Ötüken Yayınları.
- Georgiades, D. (1892). La Turquie Actuelle. Paris: Calmann Levy.
- Gerber, H. (1980). Social and Economic Position of Women in the an Otoman City, Bursa, 1600-1700. IJMES, 12(10): 231-244.
- Gevgilili, A. (1983). Türkiye Basını. Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi: 202-222.
- Gevgilili, A. (1987). Yükseliş ve Düşüş. İstanbul: Bağlam Yayınları.
- Gezgin, S. (2004). Gazeteciliğin ve Türk Yazılı Basınının Kısa Tarihsel Perspektifi Bölüm II. İstanbul Üniversitesi İletişim Fakültesi Dergisi, 11-24.
- Giddens, A. (2000). Elimizden Kaçıp Giden Dünya. İstanbul: ALFA Yayınları.
- Giddens, A. (2014). Modernite ve Bireysel Kimlik. (Çev. Ü. Tatlıcan). İstanbul: Say Yayınları.
- Giz, A. (1968). İstanbul’da İlk Sınai Tesislerin Kuruluş Yılı: 1805. İstanbul Sanayi Odası Dergisi, 2(23): 25-26.
- Göçek, F. M. ve Baer, M. D. (2009). 18. Yüzyıl Galata Kadı Sicillerinde Osmanlı Kadınlarının Toplumsal Sınırları. (Ed. C. M. Zilfi). (Çev. N. Alpay). Modernleşmenin Eşiğinde Osmanlı Kadınları. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 48-63.

- Göçer, H. (2021). Kadın ve Aile İle Nokta Dergilerinde Kadın İmajı (1985-1998). Yüksek Lisans Tezi. Hacettepe Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Anabilim Dalı, Ankara.
- Göğüş, Z. (14 Eylül 1988). Beş Yıldızlı Dünya. Hürriyet Gazetesi.
- Gök, M. (2021). II. Meşrutiyet Dönemi Kadın Dergi ve Gazetelerinin Osmanlı Kadını Üzerindeki Etkileri (1908-1914). Yüksek Lisans Tezi. Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kahramanmaraş.
- Gökalp, Z. (1974). Türk Medeniyeti Tarihi, İslamiyetten Evvel Türk Medeniyeti. (Haz. F. Şahoğlu). Cilt 2. İstanbul: Türk Kültür Yayıncısı.
- Gökalp, Z. (1975). Türk Ahlakı. (Haz. M. Görgen). İstanbul: Toker Basımevi.
- Gökalp, Z. (1977). Makaleler IV. (Haz. F. R. Tuncor). Ankara: Gündüz Matbaacılık.
- Gökalp, Z. (2018). Türkçülüğün Esasları. İstanbul: Karbon Kitaplar.
- Gökalp, Z. (2018). Yeni Mecmua Yazıları. (1. Baskı). (Haz. S. Çonoğlu). İstanbul: Ötüken Neşriyat.
- Gökçe, B. (1996). Türkiye'nin Toplumsal Yapısı ve Toplumsal Kurumlar. Ankara: Savaş Yayınları.
- Gökçimen, S. (2008). Ülkemizde Kadınların Siyasal Hayata Katılım Mücadelesi. Yasama Dergisi, 10: 5-59.
- Göksel, B. (1984). Atatürk ve Kadın Hakları. Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi, 1(1): 213-235.
- Göksel, B. (1993). Çağlar Boyunca Türk Kadını ve Atatürk. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.
- Göle, N. (1991). Modern Mahrem "Medeniyet ve Örtünme". (1. Baskı). İstanbul: Metis Yayınları.
- Göle, N. (1997). Secularism and Islamism in Turkey: The Making of Elites and Counter-Elites. Middle East Journal 51(1): 46-58.
- Göle, N. (2002). Melez Desenler: İslam ve Modernlik Üzerine. İstanbul: Metis Yayınları.
- Göle, N. (2003). Nilüfer Göle ile Toplumun Merkezine Yolculuk. (2. Baskı). (Haz. Z. Özcan). İstanbul: Ufuk Kitapları.
- Göle, N. (2005). Modernleşme Bağlamında İslami Kimlik Arayışı. Türkiye'de Modernleşme ve Ulusal Kimlik. (Ed. S. Bozdoğan ve R. Kasaba). (Çev. N. Elhüseyni). (3. Baskı). İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 70-81.
- Göle, N. (2008). İç İç Girişler: İslam ve Avrupa. İstanbul: Metis Yayınları.

- Gören Kekeç, S. ve Taşçıoğlu, R. (2018). II. Meşrutiyet Dönemi Türk Basınında Kadın: Mehasin Dergisi Üzerine Bir İnceleme. *Türk Basın Tarihi C I*. Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, 689-723.
- Grigoriadis, I. N. (2009). Islam and Democratization in Turkey: Secularism and Trust in a Divided Society. *Democratization*, 16(6): 1194-1213.
- Guida, M. ve Çaha, Ö. (2013). İslamcılık. *Dünyada ve Türkiye’de Siyasal İdeolojiler*. (Ed. B. Şahin ve T. Bora). Ankara: Orion Yayınları, 563-620.
- Guindi, E. F. (1981). Veiling Infitah with Muslim Ethic: Egypt's Contemporary Islamic Movement. *Social Problems*, 28(4): 465-485.
- Gül, E. (2011). Basiret Gazetesinde Mısır Meselesi. Yüksek Lisans Tezi. Yüzüncüyıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, Van.
- Gül, M. (1996). Milli Mücadele Mitinglerinde Kadınlarımız. Kastamonu’da İlk Kadın Mitingi’nin 75. Yıldönümü Uluslararası Sempozyumu. Kastamonu 10-11 Aralık 1994. Ankara: Atatürk Kültür Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Atatürk Araştırma Merkezi Yayını.
- Gülalp, H. (2001). Globalization And Political Islam: The Social Bases Of Turkey’s Welfare Party. *International Journal of Middle East Studies*, 33(3): 433-448.
- Gülalp, H. (2003). Kimlikler Siyaseti: Türkiye’de Siyasal İslamın Temelleri. İstanbul: Metis Yayınları.
- Gülalp, H. (2005). Türkiye’de Modernleşme Politikaları ve İslamcı Siyaset. Türkiye’de Modernleşme ve Ulusal Kimlik. (3. Baskı). (Ed. S. Bozdoğan ve R. Kasaba). (Çev. N. Elhüseyni). İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 43-53.
- Gülalp, H. N. (2011). The Globalization Paradox: Freedom of Religion in Turkey and the Ottoman Legacy. *Middle East Studies Association*, 2011 Washington DC December 1-4.
- Gülcü, E. ve Tunç, S. (2012). Osmanlı Basın Hayatında Kadınlar Dünyası Dergisi. *Çankırı Karatekin Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 3(2): 155-176.
- Güleçyüz, K. (1990). Yeni Asya Yirmi Yaşında. *Köprü*, 1-2: 15-21.
- Gülendam, R. (2002). Honour, Shame and the Sexuality of Women in Modern Turkish Literature: 1960-1980. *Kadın /Woman 2000 Journal for Woman Studies*, 1(III): 141-162.
- Gülendam, R. (2006). Türk Romanında Kadın Kimliği (1946-1960). Konya: Salkımsöğüt Yayınları.

- Güler, A. (1993). İlk Yazılı Türkçe Metinlerde Aile ve Unsurları. Sosyo-Kültürel Değişme Sürecinde Türk Ailesi, cilt 1: 69-81.
- Güler, D. ve Ulutak, N. (1992). Aile Kavramının Tarihsel Gelişimi ve Türk Toplum Yaşantısında Aile. Kurgu, 11: 51-76.
- Güler, M. (2014). Millî Mücadele’de Anadolu’yu Etkileyen Gazete: Sırat-ı Müstakim. Cihan Dergi.
- Gün, F. (2001). Sebilürreşad Dergisi Ekseninde Çok Partili Hayata Geçerken İslamcılara Göre Din-Siyaset ve Laiklik (1948-1954). İstanbul: Beyan Yayınları.
- Günay, U. (1993). Türk Masallarında Aile. Sosyo-Kültürel Değişme Sürecinde Türk Ailesi, cilt 2: 616-625.
- Gündüz, A. (2012). Tarihî Süreç İçerisinde Türk Toplumunda ve Devletlerinde Kadının Yeri ve Önemi. The Journal of Academic Social Science Studies, 5(5): 129-148.
- Gündüz, M. (2008). İkinci Meşrutiyet İdeolojilerinde Sosyoloji ve Geleceğin Toplum Tasavvuru, Doğu Batı, 45: 149-170.
- Gündüz, U. (2018). Giriş. İletim ve Modernleşme Cilt I- Karşılaştırmalı Yaklaşımlar. (1. Baskı). (Ed. U. Gündüz). İstanbul: Büyük Kitaplar Yayınları, 19-21.
- Gündüz, U. (2019a). Tanzimat’tan Cumhuriyete Gazetecilik ve Modernleşme: Hürriyet Gazetesinde Modernleşme Tartışmaları. Türkiye’de Basından Medyaya Değişim, Dönüşüm ve Modernleşme. (Ed. U. Gündüz). Konya: Çizgi Kitabevi, 19-64.
- Gündüz, U. (2019b). Giriş. Türkiye’de Basından Medyaya Değişim, Dönüşüm ve Modernleşme. (Ed. U. Gündüz). Konya: Çizgi Kitabevi, 13-15.
- Güneş, S. (2006). Enformasyon Toplumunun Putları. (1. Baskı). Ankara: Hece Yayınları.
- Güngör, N. (2010). Basın Özgürlüğü Açısından Kurumsallaşma Çabaları: Serbesti ve Kısıtlamalar. Cumhuriyet Döneminde İletişim. (Ed. N. Güngör). Ankara: Siyasal Kitabevi, 101-128.
- Güz, N. (1989). Atatürk ve Basın. Atatürk’ün 50. Ölüm Yılı Anma Konferansları. 61-78.
- Güz, N. (1991). Türkiye’de Basın İktidar İlişkileri (1920-1927). Ankara: G.Ü. BYYO Yayını.
- Güz, N. (1998). Tek Partili Yönetimde Basın. Yeni Türkiye, 23-24: 2768-2776.
- Güz, N. (1999). Şinasi ve Namık Kemal’in Osmanlı Fikir ve Basın Hayatına Katkıları. Osmanlı Basın Hayatı Sempozyumu, 83-95.
- Güz, N. (2000). Osmanlı Basını. Selçuk İletişim, 1(3): 40-57.

- Güz, N. (2008). Türkiye’de Basın-İktidar İlişkileri (1920-1927). Ankara: Turhan Kitabevi.
- Güz, N. ve Bayhan, G. (2016). İlk muhalif gazete olarak İbret. Abant Kültürel Araştırmalar Dergisi (AKAR), 1(1): 1-15.
- Güz, N. ve Uğur, B. Z. (2019). Bâb-ı Âlî Baskınının Osmanlı Basınında Temsili. VI. Uluslararası Eğitim ve Sosyal Bilimlerde Akademik Çalışmalar Sempozyumu, 431-454.
- Güzel, Ş. (1985). Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Toplumsal Değişim ve Kadın. Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türkiye Ansiklopedisi 3-4. İstanbul: İletişim Yayınları: 858-876.
- Habermas, J. (1990). Modernlik: Tamamlanmamış Bir Proje. Postmodernizm. (Der: N. Zeka). İstanbul: Kıyı Yayınları, 31-44.
- Hanay, N. (2008). İslami Feminizm Örneği Olan Turuncu Dergisi’nde Toplumsal Cinsiyetin Kuruluşu. Yüksek Lisans Tezi. Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- Hatemi, H. (1995). Kadının Çıkış Yolu-İlahi Hikmette Kadın. İstanbul: İşaret Yayınları.
- Haydaroğlu, C. ve Tatlısu, S. (2016). Turgut Özal Dönemi Yeni Sağ Devlet ve Ekonomik Liberalizm: Devlet ve Piyasa İlişkisinin Politik Ekonomisi. Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, 1: 27-41.
- Heper, M. (2011). Türkiye’nin Siyasal Hayatı. İstanbul: Doğan Kitapçılık.
- Hervieu-Leger, D. (1998). Secularization, Tradition and New Forms of Religiosity: Some Theoretical Proposals. New Religions and New Religiosity. (Ed. E. Barker and M. Warburg). Aarhus: Aarhus University Press, 28-44.
- <http://www.ihlasgazetecilik.com.tr/tarihce>. Erişim Tarihi: 09. 12. 2020.
- <https://odatv4.com/vahdet-gazetesi-neden-kapandi-0609161200.html>. Erişim Tarihi: 10. 12. 2020.
- <https://web.archive.org/web/20160907140459/http://t24.com.tr/haber/vahdet-gazetesi-kapandi,358671>. Erişim Tarihi: 10. 12. 2020.
- <https://www.basinhayati.net/dirilis-postasi-yayin-hayatina-basladi/>. Erişim Tarihi: 10. 12. 2020.
- <https://www.habername.com/haber-kemal-guruz-boyle-yasaklamisti-47033.htm>. Erişim Tarihi: 04.04.2022.
- <https://www.ihd.org.tr/ihd-2020-yili-kadin-raporu/>. Erişim Tarihi: 21.10.2022.
- <https://www.milligazete.com.tr/bilgi/kurulus>. Erişim Tarihi: 10. 12. 2020.

<https://www.timeturk.com/tr/2011/10/12/yeni-bir-ses-iddiasi-ile-milat-gazetesi.html>. Erişim Tarihi: 10. 12. 2020.

<https://www.yenisafak.com/gundem/yeni-safak-23yilina-girdi-2601499>. Erişim Tarihi: 10. 12. 2020.

<https://www.tbmm.gov.tr/sirasayi/donem27/yil01/ss315.pdf>. Erişim Tarihi: 21.10.2022.

Huntington, S. P. (1984). Will More Countries Become Democratic? *Political Science Quarterly*, 99(2): 193–218.

Hülür, H. ve Akça, G. (2005). İmparatorluktan Cumhuriyete Toplum ve Ekonominin Dönüşümü ve Merkezileşmenin Dinamikleri. *Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, 17: 311-341.

Ilıcak, N. (2012). 28 Şubat'ta Asker Karşısı Basın Çok Büyük Baskı Yedi. *Binyılın Sonu*. (1. Baskı). (Ed. A. Babacan). İstanbul: Pınar Yayınları. 354-375.

Irmak, E. (1992). *Kapitalist Gelişme ve Türkiye Ekonomisi*. İstanbul: Etki Yayınları.

Issawi, C. (1966). *The Economic History of the Middle East, 1800-1914*. Chicago: The University of Chicago Press.

Işık, E. (1990). Türk Aile Yapısında İslami Dönem. *Tarih Akışı İçerisinde Türklerde Aile Yapısı Sempozyumu Bildirileri*. Kayseri: Erciyes Üniversitesi Yayınları. 25-32.

Işık, M. (2007). *Dünya ve Türkiye Bağlamında Kitle İletişim Sistemleri*. Konya: Eğitim Kitabevi Yayınları.

Işık, O. ve Pınarcıoğlu, M. M. (2001). *Nöbetleşe Yoksulluk: Gecekondulaşma ve Kent Yoksulları: Sultanbeyli Örneği*. İstanbul: İletişim Yayınları.

Işık, Ş. (2005). Türkiye'de Kentleşme ve Kentleşme Modelleri. *Ege Coğrafya Dergisi*, 14: 57-71.

Işık, Z. (2011). Osmanlı Modernleşmesi Sürecinde İngiltere'nin Rolü (1789-1876). *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2/10(20): 221-239.

İhsanoğlu, E. (1998). Osmanlı İmparatorluğu'nun Bilim Teknoloji ve Sanayide Modernleşme Gayretleri. 0(2): 1-22.

İlyasoğlu, A. (1994). *Örtülü Kimlik*. İstanbul: Metis Yayınları.

İlyasoğlu, A. ve İnel, D. (1984). Kadın Dergilerinin Evrimi. *Türkiye'de Dergiler Ansiklopedisi 1849-1984*. İstanbul: Gelişim Yayınları.

İnan, A. (1968). Atatürk ve Türk Kadın Haklarının Kazanılması, Tarih Boyunca Türk Kadınının Hak ve Görevleri. İstanbul: Milli Eğitim Basımevi.

- İnan, A. (1982). Tarih Boyunca Türk Kadının Hak ve Görevleri. İstanbul: M. E. Basımevi.
- İnsel, A. (1996). Düzen ve Kalkınma Kısacasında Türkiye. (Çev. A. Sönmezay). İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- İnsel, A. (2000). İslâm, Kadın ve Özgürleşme. Birikim, 137: 22-25.
- İnsel, A. (2003). “‘Tikelci Evrensellik’ Mümkün mü?”. Evrensellik, Kimlik ve Özgürleşme. Ernesto Laclau. (Çev. E. Başer). İstanbul: Birikim Yayınları, 7-14.
- İnuğur, N. M. (1973). 100 Soruda Türk Basın Tarihi (1. Baskı). İstanbul: Gerçek Yayınevi.
- İnuğur, N. M. (1993). Basın ve Yayın Tarihi. (3. Baskı). İstanbul: Der Yayınları.
- İnuğur, N. M. (1999). Türk Basınında “İz” Bırakanlar (2. Baskı). İstanbul: Der Yayınları.
- İşler, R. ve Şentürk, C. (2016). Feminist İktisat Perspektifinden Türkiye Ekonomisinde Kadının Rolü. International Journal of Social Sciences and Education Research, 2(2): 613-624.
- İzgi, Ö. (1975). İslamiyet’ten Önceki Türkler’de Kadın. Ankara: Türk Kültürü Araştırmaları.
- İzgi, Ö. (2014). Orta Asya Türk Tarihi Araştırmaları. (Haz. E. Ekrem ve S. Küçük). Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Jansen, W. H. (1961). Turkish Folklore: An Introduction. The Journal of American Folklore, 74(294): 354-361.
- Jaschke, G. (1972). Yeni Türkiye’de İslamlık. (Çev. H. Örs). Ankara: Bilgi.
- Jawad, P. (2006). Democracy, Diversity, and Conflict “Diversity, Conflict, and State Failure: Chances and Challenges for Democratic Consolidation in Georgia after the ‘Rose Revolution’”. Cornell University, Peace Studies Program Occasional Paper.
- Jeannierre, A. (2000). Modernite Nedir?. Modernite Varsus Postmodernite. (Çev. N. Tural). (Der. M. Küçük). Ankara: Vadi Yayınları.
- Jeltyakov, A. D. (1972). Türkiye’nin Sosyo-Politik ve Kültürel Hayatında Basın (1729-1908 Yılları). Moskova: Nauka Yayınevi.
- Jenkins, G. (2010). Political Islam in Turkey Running West, Heading East? London: Palgrave Macmillan.
- Jennings, R. C. (1975). Women in Early 17th Century Otoman Judicial Records-The Sharia Court Of Anatolian Kayseri. Journal of the Economic And Social History Of The Orient, 18(1): 53-114.

- Kabacalı, A. (1990). Başlangıçtan Günümüze Türkiye’de Basın Sansürü. İstanbul: Gazeteciler Cemiyeti Yayınları.
- Kabacalı, A. (1994). Türk Basınında Demokrasi. (1. Baskı). Ankara: T.C. Kültür Bakanlığı Yayınları.
- Kadıoğlu, A. (1998). Cinselliğin İnkârı: Büyük Toplumsal Projelerin Nesnesi Olarak Türk Kadınları. 75 Yılda Kadınlar ve Erkekler. (Der. A. Berkay Hacımiraçoğlu). İstanbul: Tarih Vakfı Yayınları.
- Kadıoğlu, A. (2013). Vatandaşlık, Bireysellik ve Kadınlar. Türkiye’nin Yeniden İnşası Modernleşme, Demokratikleşme, Kimlik. (1. Baskı). (Der. E. F. Keyman). İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yılları, 65-78.
- Kafadar, O. (2002). Cumhuriyet Dönemi Eğitim Tartışmaları. Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce. C. 3. (3.Baskı). (Der. U. Kocabaşoğlu). İstanbul: İletişim Yayınları.
- Kafesoğlu, İ. (2012). Türk Millî Kültürü. (34. Baskı). İstanbul: Ötüken Yayınları.
- Kağıtçıbaşı, Ç. (1990). Türkiye’de Kadınların Aile İçi Statüsü, Eğitim ve İstihdamı. Değişen Bir Toplumda Kadının İstihdam İmkânlarının Geliştirilmesi” Konulu Uluslar arası Konferans, 7-8 Kasım 1989, İş ve İşçi Bulma Kurumu, Ankara.
- Kahraman, H. B. ve Keyman, F. E. (1998). Kemalizm, Oryantalizm ve Modernite. Doğu Batı Dergisi, 1(2): 75–88.
- Kaleli, P. (2015). Ahmet Hamdi Tanpınar’ın Romanlarında Kadın ve Kadın Eğitimi Üzerine Bir Araştırma. Yüksek Lisans Tezi. Dokuz Eylül Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü Ortaöğretim Sosyal Alanlar Eğitimi Ana Bilim Dalı, İzmir.
- Kandiyoti, D. (1991). End of Empire: Islam, Nationalism and Women in Turkey. Women, Islam and the State. (Ed. D. Kandiyoti). London: Palgrave Macmillan, 22-47.
- Kandiyoti, D. (2005). Modernin Cinsiyeti: Türk Modernleşmesi Araştırmalarında Eksik Boyutlar. Türkiye’de Modernleşme ve Ulusal Kimlik. (Ed. S. Bozdoğan ve R. Kasaba). (Çev. N. Elhüseyni). (3. Baskı). İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 99-118.
- Kandiyoti, D. (2013). Cariyeler Bacılar Yurttaşlar: Kimlikler ve Toplumsal Dönüşümler. (Çev. A. Bora vd.). İstanbul: Metis Yayınları.
- Kansu, A. (1995). 1908 Devrimi. (Çev. A. Erbal). İstanbul: İletişim Yayınları.
- Kantarcıoğlu, S. (2004). Türk ve Dünya Romanlarında Modernizm. (2. Baskı). Ankara: Akçağ Yayınları.

- Kaplan, L. (1996). Milli Mücadele Dönemi Kadın Cemiyetleri. Kastamonu'da İlk Kadın Mitingi'nin 75. Yıldönümü Uluslararası Sempozyumu. Kastamonu 10-11 Aralık 1994. Ankara: Atatürk Kültür Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Atatürk Araştırma Merkezi Yayını.
- Kara, İ. (1997). Türkiye'de İslamcılık Düşüncesi "Metinler/Kişiler I". (3. Baskı). İstanbul: Kitabevi.
- Kara, İ. (2004). Diyanet İşleri Başkanlığı: Devletle Müslümanlar Arasında Bir Kurum. Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce: İslamcılık. (Ed. T. Bora ve M. Gültekinil). İstanbul: İletişim Yayınları: 178-200.
- Kara, İ. (2013). Türkiye'de İslâmcılık Düşüncesi ve Hareketi Üzerine Birkaç Not. Türkiye'de İslamcılık Düşüncesi ve Hareketi Sempozyum Tebliğleri. (Ed. İ. Kara ve A. Öz). İstanbul: Zeytinburnu Belediyesi Kültür Yayınları. 15-43.
- Karabıyık Barbarosoğlu, F. (17 Şubat 2006). Bir de bu Mercekten Bakalım. Yeni Şafak. <https://www.yenisafak.com/arsiv/2006/subat/24/fbarbarosoglu.html>.
- Karabıyık Barbarosoğlu, F. (17 Şubat 2006). Ezenin Yanında Olmak ya da Antitürbanist Saflaşma. Yeni Şafak. <https://www.yenisafak.com/arsiv/2006/subat/17/fbarbarosoglu.html>.
- Karabulut, M. (2013). Tanzimat Dönemi Türk Romanında Kadın Üzerine Tematik Bir İnceleme. Erdem, 64: 49-69.
- Karabulut, S. (2011). 1950'lerde Kadının Sosyalleşmesinde Basının Önemi: "Kadın Gazetesi Örneği". BELGİ, 1(2011/1): 87-97.
- Karaca, N. B. (03 Nisan 2011). İslamcı Aydın Oryantalizmi. Habertürk. <https://www.haberturk.com/yazarlar/nihal-bengisu-karaca/616840-islamci-aydin-oryantalizmi>.
- Karaca, N. B. (20 Ocak 2013). Aradığınız Pinokyo'ya Artık Ulaşılamıyor. Habertürk. <https://www.haberturk.com/yazarlar/nihal-bengisu-karaca/812977-aradiginiz-pinokyoya-artik-ulasilamiyor>.
- Karaca, N. B. (2011). İslamcı Aydın Oryantalizmi. <https://www.haberturk.com/yazarlar/nihal-bengisu-karaca/616840-islamci-aydin-oryantalizmi>. Erişim Tarihi: 04.04.2022.
- Karaca, N. B. (2013). Aradığınız Pinokyo'ya Artık Ulaşılamıyor. <https://www.haberturk.com/yazarlar/nihal-bengisu-karaca/812977-aradiginiz-pinokyoya-artik-ulasilamiyor>. 04.04.2022.

- Karagöz Kızılca, G. (2009). Reklam ve Özel İlanların Dağıtımı Sorunu ve Basın İlan Kurumu. Türkiye’de Kitle İletişimi: Dün Bugün Yarın. (Der. K. Alemdar). Ankara: Gazeteciler Cemiyeti Yayınları: 457-471.
- Karakaya, A. (2016). Nur Talebelerinin Sesi İhlas, Zülfikar ve Uhuvvet Gazeteleri. 1960-1980 Arası İslamcı Dergiler –Toparlanma ve Çeşitlenme- (1. Baskı). (Ed. V. Işık, A. Köroğlu ve Y. E. Sezgin). Ankara: Nobel Yayıncılık, 317-325.
- Karakışla, Y. S. (2002). Arşivden Bir Belge (36): Uşak’ta Kadın Halı İşçilerinin İsyanı (1908). Toplumsal Tarih, 17 (99): 54-57.
- Karakoç, S. (1990). Hatıralar LXXXIV İstanbul-Ankara. Diriliş, 7(84): 7-11, 15.
- Karal, E. Z. (2000). Osmanlı Tarihi, Birinci Meşrutiyet ve İstibdat Devirleri (1876-1908) Cilt VII. (5. Baskı). Ankara: TTK Yayınları.
- Karaman, H. (1993). İslamın Getirdiği Aile Anlayışı. Sosyo-Kültürel Değişme Sürecinde Türk Ailesi, cilt 2: 386-395.
- Karaman, H. (1994). İslam’da Kadın ve Aile. İstanbul: Ensar Neşriyat.
- Karasan, A. (2015). Osmanlı Toplumunda Ailenin Teşekkülünde İlk Adım: Namzedlik. Batman Üniversitesi Yaşam Bilimleri Dergisi. 5(2): 186-199.
- Karataş, E. (2009). Türkiye’de Kadın Hareketleri ve Edebiyatımızda Kadın Sesleri. Turkish Studies, 4(8): 1652-1673.
- Karataş, Ö. S. (2019). Sultan II. Mahmûd’un Modernleşme Politikası Dâhilinde Yeniçeri Teşkilâtı ve Teşkilâtın Mûsikî Unsurları. Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, 23(3): 937-955.
- Karataş, T. (1998). Doğu’nun Yedinci Oğlu Sezai Karakoç. (2. Baskı). İstanbul: Kaknüs Yayınları.
- Kardeş, F. (1980). 60 Yılın Hikayesi. Ankara: Basın Yayın Genel Müdürlüğü.
- Karpat, K. H. (1963). The People's Houses in Turkey: Establishment and Growth. Middle East Journal, 17(1/2): 55-67.
- Karpat, K. H. (2009a). Osmanlı’dan Günümüze Kimlik ve İdeoloji. (1. Baskı). İstanbul: Timaş Yayınları.
- Karpat, K. H. (2009b). Osmanlı’dan Günümüze Elitler ve Din. (3. Baskı). (Çev. G. Ayas). İstanbul: Timaş Yayınları.

- Karpat, K. H. (2010a). Türk Demokrasi Tarihi (1. Baskı). İstanbul: Timaş Yayınları.
- Karpat, K. H. (2010b). Osmanlı'dan Günümüze Asker ve Siyaset. İstanbul: Timaş Yayınları.
- Karpat, K. H. (2013). İslâm'ın Siyasallaşması -Osmanlı Devleti'nin Son Döneminde Kimlik, Devlet, İnanç ve Cemaatin Yeniden Yapılandırılması-. (5. Baskı). İstanbul: Timaş Yayınları.
- Karta, N. (2016). Osmanlı İmparatorluğu'nda Kadının Ekonomik Faaliyetleri. Journal of Economics, Finance and Accounting, 3(2): 142-155.
- Kaya, A. M. (2015). Nurcuların Gazeteleri. https://www.yeniasya.com.tr/m-ali-kaya/nurcularin-gazeteleri_322211. Erişim Tarihi: 11. 12. 2020.
- Kaya, M. (2015). Batı Dışı Modernleşme Örneği Olarak Türkiye Modernleşmesi: Süreklilikler, Kopuşlar ve Çatallanmalar. Turkish Studies International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic, 10(2): 545-564.
- Kaya, R. (2009). İktidar Yumağı: Medya-Sermaye-Devlet. Ankara: İmge Kitabevi Yayınları.
- Kaya, Y. (2019). Türkiye Ekonomisinin Dönüşümleri Işığında Tabakalaşma. Türkiye'de Toplumsal Yapı ve Değişim. (Ed. L. Sunar). (4. Baskı). Ankara: Nobel Yayınları, 71-92.
- Kayalı, K. (2000). Ordu ve Siyaset: 27 Mayıs- 12 Mart. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Kayhan, H. (2015). Türkiye'de İslamcı Basının Filistin Sorununa Bakışı (1948-1990) Milli Gazete Örneği. Yüksek Lisans Tezi. Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, Nevşehir.
- Kaymaz, İ. Ş. (2010). Çağdaş Uygarlığın Mihenk Taşı: Türkiye'de Kadının Toplumsal Konumu. Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi, 46: 333-366.
- Kaypak, Ş. (2013). Modernizmden Postmodernizme Değişen Kentleşme. Küresel İktisat ve İşletme Çalışmaları Dergisi, 2(4): 80-95.
- Keleş, D. ve Onay Çöker, D. (2021). İslamcı Basında İstanbul Sözleşmesi Karşıtlığının İzlekleri: Milli Gazete Örneği. Kültür ve İletişim, 24(48): 372-405.
- Keleş, R. (1998). Kentbilim Terimleri Sözlüğü. Ankara: İmge Kitabevi.
- Keleş, R. ve Ünsal, A. (1982). Kent ve Siyasal Şiddet. Ankara: A. Ü. S. B. F. Basın ve Yayın Yüksek Okulu Basımevi.

- Kentel, F. (2011). 1990'ların İslami Düşünce Dergileri ve Yeni Müslüman Entelektüeller. Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce: İslamcılık. (Ed: T. Bora ve M. Gültekingil). İstanbul: İletişim Yayınları.
- Kepenek, Y. ve Yentürk, N. (1996). Türkiye Ekonomisi. İstanbul: Remzi Yayınevi.
- Keskin, T. (2005). Demet Dergisi'nde Kadın ve İlerleme Anlayışı. Tarih Araştırmaları Dergisi, 24(37): 289-312.
- Keyder, Ç. (2005). 1990'larda Türkiye'de Modernleşmenin Doğrultusu. Türkiye'de Modernleşme ve Ulusal Kimlik. (Ed. S. Bozdoğan ve R. Kasaba). İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 29-42.
- Keyder, Ç. (2013). Türkiye Demokrasisinin Ekonomi Politikası. (Der. İ. C. Schick ve E. A. Tonak). Geçiş Sürecinde Türkiye (6. Baskı). İstanbul: Belge Yayınları, 61-117.
- Keyman, E. F. (2010). Modernization, Globalization and Democratization in Turkey: The AKP Experience and its Limits. 17(2): 312-327.
- Kılıç-Denman, F. (2009). II. Meşrutiyet Döneminde Bir Jön Türk Dergisi: Kadın. İstanbul: Libra Kitapçılık ve Yayıncılık.
- Kırkpınar, L. (2001). Türkiye'de Toplumsal Değişme ve Kadın. Ankara: T. C. Kültür Bakanlığı Yayınları.
- Kırmızı, A. (2008). Abdülhamid'in Valileri. İstanbul: Klasik Yayınevi.
- Kısakürek, N. F. (1947). İslam ve Kadın. Büyük Doğu Dergisi, 3(70): 2.
- Kısakürek, N. F. (2008). İdeolocya Örgüsü (17. Baskı). İstanbul: Büyük Doğu Yayınları.
- Kışlalı, A. T. (1990). Siyaset Bilimi. Ankara: İmge Kitabevi.
- Kızılçelik, S. (2000). Sosyoloji Yazıları. (2. Baskı). Ankara: Anı yayıncılık.
- Kızılçelik, S. (2008). Sefaletin Sosyolojisi. (2. Baskı). Ankara: Anı yayıncılık.
- Kirby, F. (1962). Türkiye'de Köy Enstitüleri. (Çev. N. Berkes). Ankara: İmece Yayınları.
- Kocakaplan, İ. (1990). Dede Korkut'ta İnsan Hükümdar ve Aile. Aile Yazıları 2, Kültürel Değerler ve Sosyal Değişme. (Der. B. Dikeçligil ve A. Çiğdem). Ankara: Aile Araştırma Kurumu Yayınları.
- Koç, İ., Eryurt, M. A., Adalı, T. ve Seçkiner, P. (2010). Türkiye'nin Demografik Dönüşümü "Doğurganlık, Aile Planlaması, Anne-Çocuk Sağlığı ve Beş Yaş Altı Ölümlerdeki Değişimler: 1968-2008". Ankara: Hacettepe Üniversitesi Nüfus Etütleri Enstitüsü Yayını.

- Koç, M. (2017). Türk Tiyatrosunda Lâle Devri (1718-1730). MUTAD. IV(11): 339-362.
- Koçak, C. (1996). Türkiye’de Milli Şef Dönemi Cilt II. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Kodaman, B. (1990). Tanzimattan Sonra Türk Kadını. Ondokuz Mayıs Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi, 5(1): 135-182.
- Koloğlu, O. (1983). Osmanlı Basını: İçeriği ve Rejimi. Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türkiye Ansiklopedisi: 68-93.
- Koloğlu, O. (1994). Osmanlı’dan Günümüze Türkiye’de Basın. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Koloğlu, O. (2009). Cumhuriyet’ten Günümüze Muhalif Basın. Türkiye’de Kitle İletişimi: Dün Bugün Yarın. (Der. K. Alemdar). Ankara: Gazeteciler Cemiyeti Yayınları, 54-63.
- Koloğlu, O. (2010). Osmanlı Dönemi Basınının İçeriği. İstanbul: İstanbul Üniversitesi İletişim Fakültesi Yayınları.
- Koloğlu, O. (2015). Osmanlı’dan 21. Yüzyıla Basın Tarihi. İstanbul: Pozitif Yayınları.
- Konan, B. (2011). Türk Kadınının Siyasi Hakları Kazanma Süreci. AUHFD, 60 (1): 157-174.
- Kongar, E. (2000). Toplumsal Değişme Kuramları ve Türkiye Gerçeği. İstanbul: Remzi Kitabevi.
- Koyuncu, A. A. (2015). 1970 Sonrası Türkiye’deki İslamcıların Demokrasi Algısı, Doktora Tezi, Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Sosyoloji Ana Bilim Dalı, Afyon.
- Koz, S. M. (1993). Türk Halk Hikayelerinde Aile. Sosyo-Kültürel Değişme Sürecinde Türk Ailesi, cilt 2: 597-615.
- Kozanoğlu, C. (2001). Cilalı İmaj Devri: 1980’lerden 90’lara Türkiye ve Starları. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Kozanoğlu, H. (1993). Yuppieler, Prensler ve Bizim Kuşak. (3. Baskı). İstanbul: İletişim Yayınları.
- Köçer, M. ve Egüz, Ş. (2014). Türk Eğitim Tarihinde Sekülerizm. Electronic Turkish Studies, 9(5): 1447-1457.
- Köksal, G. T. ve Ahunbay, Z. (2006). İstanbul’daki Endüstri Mirası İçin Koruma ve Yeniden Kullanım Önerileri. İTÜ dergisi/a mimarlık, planlama, tasarım, 5(2/2): 125-136.
- Kömürcüoğlu, M. (2019). Göç ve Kentleşme: Gecekonudan Kentsel Dönüşüme. Türkiye’de Toplumsal Yapı ve Değişim. (Ed. L. Sunar). (4. Baskı). Ankara: Nobel Yayıncılık, 159-188.

- Köroğlu, A. (2016). Türkiye’de İslamcılık Düşüncesinin Seyrini Dergiler Üzerinden Okumak. 1960-1980 Arası İslamcı Dergiler “Toparlanma ve Çeşitlenme”. (1. Baskı). (Ed. V. Işık, A. Köroğlu ve Y. E. Sezgin). Ankara: Nobel Yayıncılık, 5-42.
- Kubilay, Ç. (2010). İslamcı Söylemde kamusal Alan ve Türban Tartışmaları. İstanbul: Libra.
- Kurnaz, Ş. (1992). Cumhuriyet Öncesinde Türk Kadını 1839-1923. Ankara: Başbakanlık Aile Araştırma Kurumu Başkanlığı Yayınları.
- Kurt, A. (1999). Osmanlı’da Kadının Sosyo-ekonomik Konumu. Osmanlı 5 Cilt. (Ed. E. Güler). Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 434-449.
- Kurtoğlu, A. (1996). 1924 Yılıının Bir Kadın Dergisi: Firuze. İzlenim, 37: 24-25.
- Kurtoğlu, Z. (2004). Türkiye’de İslamcılık Düşüncesi ve Siyaset. Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce İslamcılık Cilt 6. (Ed. T. Bora ve M. Gültekingil). İstanbul: İletişim Yayınları: 201-216.
- Kuşçu, M. (1993a). Hilal Dergisi (1960’lı Yıllarda Kur’an’a ve Tevhidi Bilince Yönelişin İlk İzleri) (I). Haksöz, 30: 42-44,48.
- Kuşçu, M. (1993b). Hilal Dergisi (1960’lı Yıllarda Kur’an’a ve Tevhidi Bilince Yönelişin İlk İzleri) (II). Haksöz, 31: 39-41.
- Kutlu, Ş. (2007). Yazar ve Eseri. Şinasi Şair Evlenmesi. (13. Baskı). (Haz. Ş. Kutlu). İstanbul: Remzi Kitabevi, 5-26.
- Kutlular, M. (1990). Söz, Yeni Asya Yazarlarının. Köprü, 1-2: 22.
- Küçük Sevil, H. (2005). İttihat ve Terakki Döneminde İslamcılık Hareketi (1908-1914). Doktora Tezi. Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih (Yakınçağ) Anabilim Dalı, Ankara.
- Küçük, M. (1994). Modernite Versus Postmodernite. Ankara: Vadi Yayınları.
- Laborit, H. (1990). İnsan ve Kent. (Çev. B. Onaran). İstanbul: Paye Yayınevi.
- Landau, J. M. (2001). Pan-İslam Politikaları “İdeoloji ve Örgütlenme”. (1. Baskı). (Çev. N. Bulut). İstanbul: Anka Yayınları.
- Lerner, D. (1958). The Passing of Traditional Society. New York: Free Press.
- Lewis, B. (1993). Modern Türkiye’nin Doğuşu. Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- Lewis, G. L. (1984). Atatürk’s Language Reform as an Aspect of Modernization in the Republic of Turkey. Atatürk and the Modernization of Turkey. (Ed. J. M. Landau). Boulder: Westview Press, 195-213.

- Lipset, S. M. (1986). Siyasal İnsan. (Çev. M. Tunçay). İstanbul: Teori Yayınları.
- Louzada, S. (2009). Photography and Modernization of the Press in Brazilian Capital: The First Fifty Years of the 20th Century. *Brazilian Journalism Research*, 5(2): 152-168.
- Lüküslü, D. (2013). Türkiye’de “Gençlik Miti” 1980 Sonrası Türkiye Gençliği. (2. Baskı). İstanbul: İletişim Yayınları.
- Makal, A. (2001). Türkiye’de 1950-1965 Döneminde Ücretli Kadın Emegine İlişkin Gelişmeler. *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, 56(2): 117-155.
- Makal, A. (2010). Türkiye’de Erken Cumhuriyet Döneminde Kadın Emegi. *Çalışma ve Toplum*, 25: 13-39.
- Makal, A. (2012). Türkiye’de Kadın Emeginin Tarihsel Kökenleri. Geçmişten Günümüze Türkiye’de Kadın Emegi. (Ed. A. Makal ve G. Toksöz). Ankara: Ankara Üniversitesi Yayınevi.
- Mantran, R. (1995). Osmanlı İmparatorluğu Tarihi Cilt 2. İstanbul: Cem Yayınevi.
- Marcus, J. (1992). History, Anthropology and Gender: Turkish Women Past and Present. *Gender&History*, 4(2): 147-174.
- Mardin, Ş. (1961). Some Notes on an Early Phase in The Modernization of Communications in Turkey. *Comparative Studies in Society and History*, 3(3): 250-271.
- Mardin, Ş. (1991). Türk Modernleşmesi Makaleler 4. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Mardin, Ş. (1997). Türk Modernleşmesi (Makaleler 4). İstanbul: İletişim Yayınları.
- Mardin, Ş. (1998). Yeni Osmanlı Düşüncesinin Doğuşu. (2. Baskı). İstanbul: İletişim Yayınları.
- Mardin, Ş. (2002). Türkiye’de Toplum ve Siyaset. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Mardin, Ş. (2005). Modern Türk Sosyal Bilimleri Üzerine Bazı Düşünceler. Türkiye’de Modernleşme ve Ulusal Kimlik. (Ed. S. Bozdoğan ve R. Kasaba). (Çev. N. Elhüseyni). (3. Baskı). İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları. 54-69.
- Mardin, Ş. (2017). Jön Türklerin Siyasi Fikirleri: 1895-1908. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Mardinli, İ. (2020). Tanzimat’tan Günümüze Türk Modernleşme Sürecinde Bürokratik Elitlerin Rolü. *Econharran Harran Üniversitesi İİBF Dergisi*, 4(6): 1-20.
- Marshall, G. (1999). Sosyoloji Sözlüğü. (Çev. O. Akınhay ve D. Kömürcü). Ankara: Bilim ve Sanat Yayınları.

- Martindale, D. (2000a). Max Weber Şehir Modern Kentin Oluşumu. (Çev. M. Ceylan). (Ed. D. Martindale ve G. Neuwirth). İstanbul: Bakış Kitaplığı, 5-73.
- Martindale, D. (2000b). Şehir Kuramı. Şehir ve Cemiyet. (Çev. F. Oruç). (Ed. A. Aydoğan). İstanbul: İz Yayıncılık, 35-101.
- Maviş, N. (2018). İslamcılığın Değişen Dili. İstanbul: Pınar Yayınları.
- Maviş, N. (2019). İslamcılığın Serüveni. (1. Baskı). İstanbul: İşaret Yayınları.
- McLuhan, M. (2007). Gutenberg Galaksisi: Tipografik İnsanın Oluşumu. (Çev. G. Çağalı Güven). İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Merçil, İ. (2002). İslamcı Kadın Aydınlar. Tarih ve Toplum, 17: 61-65.
- Meriç, N. (2000). Osmanlı'da Gündelik Hayatın Değişimi: Adab-ı Muâşeret. İstanbul: Kaknüs Yayınları.
- Meriwether, M. L. (2000). Yeniden Kadınlar ve Vakıf Üstüne: Halep, 1770-1840. Modernleşmenin Eşiğinde Osmanlı Kadınları. (Ed. M. C. Zilfi). İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- Mert, M. A. (2020). Türkiye’de İslamcı Kadının İdeolojik Nesnellikten Siyasal Aktörlüğe Serüveni: İslamcı Düşüncede Kadın Algısı. İnsan ve Sosyal Bilimler Dergisi, 3(1): 542-559.
- Mert, N. (2011). Türkiye İslamcılığına Tarihsel Bir Bakış. Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce: İslamcılık. (Ed. T. Bora ve M. Gültekinil). İstanbul: İletişim Yayınları.
- Metin, C. (2011). Emperyalist Çağda Modernleşme “Türk Modernleşmesi ve İran (1800-1941)”. Ankara: Phoenix Yayınları.
- Miller, J. (2009). NGOs and the ‘Modernization’ and ‘Democratization’ of Media. Global Media and Communication, 5(1): 9-33.
- Milliyet Gazetesi, 15 Haziran 1993. “Borsa, Radyo Patladı”.
- Minibaş, T. (1998). Türkiye’nin Kalkınma Sürecinde Kadın İşgücü. Aydınlanmanın Kadınları. (Haz. N. Arat). İstanbul: 331-349.
- Mollaer, F. (2016). Liberal Muhafazakarlık Karşısında Nurettin Topçu. İstanbul: Dergah Yayınları.
- Moore, E. W. (1997). İşlevselcilik. Sosyolojik Çözümlemenin Tarihi. (Ed. T. Bottomore ve R. Nispet). Ankara: Ayraç Kitabevi.
- Morlino, L. (2004). What is a “good” democracy? Democratization, 11(5): 10-32.

- Muhittin, N. (2016). Türk Kadını (3. Baskı). Nezihe Muhittin ve Türk Kadını 1931. (Haz. A. Baykan ve B. Ötüş-Baskett). İstanbul: İletişim Yayınları.
- Mutlu, C. (2007). Birinci Dünya Savaşı'nda Amele Taburları. İstanbul: IQ Kültür ve Sanat Yayınları.
- Mutlu, N. (2009). Popüler Kadın Dergilerinde Kadın Temsili (Örnek Olay: Cosmopolitan Dergisi). Yüksek Lisans Tezi. Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Gazetecilik Ana Bilim Dalı, Konya.
- Müller Wiener, W. (1992). 15-19. Yüzyılları Arasında İstanbul'da İmalathane ve Fabrikalar. Osmanlılar ve Batı Teknolojisi. (Ed. E. İhsanoğlu). İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları.
- Narlı, N. (1999). The Rise of the Islamist Movement in Turkey. Middle East Review of International Affairs, 3(3): 38-48.
- Nirun, N. (1994). Sistemik Sosyoloji Yönünden Aile ve Kültür. Ankara: Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Atatürk Kültür Merkezi Yayını Sayı: 73.
- Nuri, C. (1993). Kadınlarımız. (Haz. Ö. Ozankaya). Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Basımevi.
- Odyakmaz, N. (2003). Cumhuriyet Döneminde Anayasal Düzenlemeler ve Basın Özgürlüğü. İstanbul İletişim Fakültesi Dergisi, 17: 121-144.
- Okay, O. M. (2015). Necip Fazıl Sıcak Yarada Kezzap. İstanbul: Dergah Yayınları.
- Oktar, T. (1998). Osmanlı Toplumunda Kadının Çalışma Yaşamı Osmanlı Kadınları Çalıştırma Cemiyet-i İslamiyesi. İstanbul: Bilim Teknik Yayınevi.
- Okutan, B. B. (2018). Hareket'in Çalışma Sesi Akif'i Yeniden Okumak. “İslamı Uyandırmak” Çok Partili Yaşama Geçilirken İslamcı Düşünce ve Dergiler. (Ed. L. Sunar). İlmi Etüdler Derneği, 207-227.
- Ortaylı, İ. (2007a). Osmanlı'yı Yeniden Keşfetmek. İstanbul: Timaş Yayınları.
- Ortaylı, İ. (2007b). Osmanlı Toplumunda Aile. Ankara: Pan Yayıncılık.
- Ortaylı, İ. (2007c). Batılılaşma Yolunda. İstanbul: Merkez Kitaplar.
- Ortaylı, İ. (2011a). Tarihimiz ve Biz. (6. Baskı). İstanbul: Timaş Yayınları.
- Ortaylı, İ. (2011b). Türkiye'nin Yakın Tarihi. (7. Baskı). İstanbul: Timaş Yayınları.
- Ortaylı, İ. (2012). Yakın Tarihin Gerçekleri: Osmanlı'nın Çöküşünden Küllerinden Doğan Cumhuriyet'e. İstanbul: Timaş Yayınları.

- Ortaylı, İ. (2013). İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı. İstanbul: Timaş Yayınları.
- Ortaylı, İ. (2014). Batılılaşma Yolunda. (4. Baskı). İstanbul: İnkılap Kitabevi.
- Ova, N. (2011). Karşı Hegemonik Bir Söylem Olarak Dindar Müslüman Kadın Söylemi: Çatışma ve Kırılmalar. Yayınlanmamış Doktora Tezi. Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- Oy, A. (1993). Türk Destanlarında Aile. Sosyo-Kültürel Değişme Sürecinde Türk Ailesi, cilt 2: 582-596.
- Ozankaya, Ö. (1975). Toplumbilim Terimler Sözlüğü. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Ögel, B. (1979). Türk Kültürünün Gelişme Çağları. Ankara: Kömen Yayınları.
- Öncü, A. ve Weyland, P. (2005). Mekan, Kültür, İktidar: Küreselleşen Kentlerde Yeni Kimlikler. (Çev. L. Şimşek ve N. Uygun). İstanbul: İletişim Yayınları.
- Önsoy, R. (1984). Tanzimat Dönemi Sanayileşme Politikası. H.Ü. Edebiyat Fakültesi Dergisi, 2(2): 5-12.
- Önsoy, R. (1988). Tanzimat Dönemi Osmanlı Sanayii ve Sanayileşme Politikası. Ankara: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Ören, A. M. (2020). Yarım Asrı Bitirirken. <https://www.ihlas.com.tr/duyuru/ahmet-mucahid-oren-yarim-asri-bitirirken>. Erişim Tarihi: 09.12.2020.
- Öz, A. (2013). Firavun Mahkemesinde Seyyid Kutub Kaynak: Firavun Mahkemesinde Seyyid Kutub. <https://www.haksozhaber.net/firavun-mahkemesindeseyyid-kutub-40123h.htm>. Erişim Tarihi: 28.10.2021.
- Özbek, M. (1993). Popüler Kültür ve Orhan Gencebay Arabeski. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Özbudun, E. (1975). Türkiye’de sosyal Değişme ve Siyasal Katılma. Ankara: Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayınları.
- Özbudun, S. (2003). Kültür Halleri Geçmişte, Ötelerde, Günümüzde. Ankara: Ütopya Yayınevi.
- Özdağ, Ü. (1997). Menderes Döneminde Ordu-Siyaset İlişkileri ve 27 Mayıs İhtilali. İstanbul: Boyut Kitapları.
- Özdemir, G. (2014). Turgut Özal “Biyografi”. İstanbul: Doğan Kitap.
- Özdemir, S. (1998). Medya Emperyalizmi ve Küreselleşme. İstanbul: Timaş Yayınları.
- Özdenören, R. (1993). İslam, Kadını Çalışmaktan Men Etmiyor. Yeni Zemin, 7: 20.

- Özdenören, R. (2016). Müslümanca Düşünme Üzerine Denemeler. İstanbul: İz Yayıncılık.
- Özdil Gümüş, E. (2016). Beyond Marginalized and Victimized: an Everyday Life Approach to Islamist Women. Yüksek Lisans Tezi. İstanbul Şehir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Sosyoloji Ana Bilim Dalı, İstanbul.
- Özdil, Y. (11 Ekim 2020). Son Cüret. Sözcü. <https://www.sozcu.com.tr/2020/yazarlar/yilmaz-ozdil/son-curet-2-6075780/> Erişim Tarihi: 21.11.2020.
- Özel Özcan, M. S. ve Erden Kaya, E. (2017). Türk Toplumsal Hayatında Kadının Varlığının Tarihsel Eksende Sorgulanması. Turkish Studies International Periodical for the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic, 12(12): 175-188.
- Özen Aytemur, J. (2010). Türkiye’de Yönetim Düşüncesinin Erken Dönemleri: Sümerbank (1930-1945). İstanbul: Libra Yayınları.
- Özer, M. A. (2009). Avrupa Birliğine Tam Üyeliğin Eşiğinde Türkiye. Yönetim ve Ekonomi, 16(1): 89-105.
- Özgen, M. (2000). Türkiye’de Basının Gelişimi ve Sorunları. İstanbul: İstanbul Üniversitesi İletişim Fakültesi Yayınları.
- Özgen, M. (2001). Türk Basınının Gelişimine Tarihsel Bir Yaklaşım ve Değerlendirme. İstanbul Üniversitesi İletişim Fakültesi Dergisi, 0(11): 19-23.
- Özgüden, M. (2019). Osmanlı İmparatorluğu’ndan Modern Türkiye’ye Cinsiyet Rejimi: Süreklilik ve Kırılmalar. 1920’den Günümüze Türkiye’de Toplumsal Yapı ve Değişim. (Der. F. Alpkaya ve B. Duru). Ankara: Phoenix Yayınevi, 367-406.
- Özkalp, E. (1998). Sosyolojiye Giriş. (9. Baskı). Eskişehir: A.Ü. Eğitim, Sağlık ve Bilimsel Araştırma Çalışmaları Vakfı Yayınları.
- Özkazanç, A. (2019). Cumhuriyet Döneminde Siyasal Gelişmeler: Tarihsel-Sosyolojik Bir Değerlendirme. 1920’den Günümüze Türkiye’de Toplumsal Yapı ve Değişim. (Der. F. Alpkaya ve B. Duru). Ankara: Phoenix Yayınevi, 71-105.
- Özkiraz, A. (1993). Modernleşme Teorileri ve Postmodern Durum. Yüksek Lisans Tezi. Selçuklu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Sosyoloji Anabilimdalı, Konya.
- Özkiraz, A. (2003). Modernleşme Teorileri ve Postmodern Durum. Konya: Çizgi Kitabevi.
- Özkorkut, N. Ü. (2002). Basın Özgürlüğü ve Osmanlı Devletindeki Görünümü. Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi, 51(3): 65-84.

- Özön, N. M. (1997). Namık Kemal ve İbret Gazetesi. (1. Baskı). (Haz. S. Özpalabıyıklar). İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Özsaray, Y. E. (2016). Diriliş Dergisinde Tarih İlgisi ve Sonuçları. 1960-1980 Arası İslamcı Dergiler –Toparlanma ve Çeşitlenme-. (Ed. V. Işık, A. Köroğlu ve Y. Enes Sezgin). (1. Baskı). Ankara: Nobel Yayıncılık, 233-241.
- Öztoprak, İ. (1981). Kurtuluş Savaşında Türk Basını (Mayıs 1919-Temmuz 1921) “Türkiye ile İlgili Dış Haberler ve Bunların İç Basındaki Tepkileri”. (1. Baskı). Ankara: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Öztoprak, İ. (2014). Türk ve Batı Kamuoyunda Milli Mücadele. (2. Baskı). Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Öztuna, Y. (1963). Büyük Türkiye Tarihi. Cilt 1. İstanbul
- Öztürk, Z. (2012). Türk Romanında Kadın (1980-2000). Yüksek Lisans Tezi. Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dili ve Edebiyatı Ana Bilim Dalı, Kahramanmaraş.
- Parmaksızoğlu, İ. (1989). İbni Batuda Seyahatnamesi’nden Seçmeler. İstanbul: MEB Yayınları.
- Parsons T. (1963). On the Concept of Political Power. Proceedings of the American Philosophical Society, 107(3): 232-262.
- Parsons, T. (1970). On Building Social System Theory. In Daedalus the Making of Modern Science: Biographical Studies, 99(4): 826-881.
- Paz, O. (1994). Şiir ve Modernite. Modernite Varsus Postmodernite. (Çev. N. Tural). (Der. M. Küçük). Ankara: Vadi Yayınları.
- Peker, R. (2017). Türk Devlet Geleneğinde Kadının Konumu. Bilge Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi, 1(2): 157-164.
- Perin, C. (1974). Tarih Boyunca Düşünce ve Basın Özgürlüğü. İstanbul: Remzi Kitabevi.
- Peters, R. (1986). Religious Attitudes towards Modernization in the Ottoman Empire. A Nineteenth Century Pious Text on Steamships, Factories and the Telegraph. Die Welt des Islams, 26(1/4): 76-105.
- Postel-Coster, E. (1994). Women and Culture: an Ambivalent Relationship. Culture Plus, 14: 7-10.
- Preyer, G. (2007). Introduction: The Paradigm of Multiple Modernities. Multiple modernities: A paradigm of cultural and social evolution. Protosociology, 24: 5-18.

- Pye, L. W. (1963). Introduction. *Commuciations and Political Development*. (Ed. L. W. Pye). Princeton: Princeton University Press. 3-23.
- Quataert, D. (2004). 19. Yüzyıla Genel Bakış, Islahatlar Devri 1812-1914. *Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi 2. Cilt*. (Ed. H. İnalcık ve D. Quataert). (Çev. H. Berktaş). İstanbul: Eren Yayınevi, 885-1041.
- Ramazanoğlu, Y. (2004). "Cumhuriyet'in Dindar Kadınları", *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce: İslamcılık*. (Ed. T. Boran ve M. Gültekinil). İstanbul: İletişim Yayınları, 804- 812.
- Rasny, L. (1988). *Tarihte Türklük*. Ankara: Türk Kültürü Araştırma Enstitüsü Yayınları.
- Reid, J. (1840). *Turkey and the Turks: Being the Present State of the Ottoman Empire*. London: Robert Tyas&Paternoster Row.
- Richard, T. (1993). Giriş. *Çağdaş Türkiye'de İslam "Din, siyaset, Edebiyat ve Laik Devlet"*. (Haz. R. Tapper). İstanbul: Sarmal Yayınevi, 7-38.
- Ritzer, G. (2005). *Encyclopedia of Social Theory*. London: Sage Publications.
- Ritzer, G. ve Stepnisky, J. (2013). *Çağdaş Sosyoloji Kuramları ve Klasik Kökleri*. (4. Baskı). (Çev. I. Ertuna Howison). Ankara: De Ki Basım Yayım.
- Rivkin, M. (1965). *Area Development for National Growth: The Turkish Precedent*. New York: Frederick Praeger.
- Roos, M. L. (2008). Oil, Islam, and Women. *American Political Science Review*, 102(1): 107-123.
- Russ, J. (2011). *Avrupa Düşüncesinin Serüveni-Antik Çağlardan Günümüze Batı Düşüncesi*. (Çev. Ö. Doğan). Ankara: Doğu-Batı Yayınları.
- Rustow, D. A. (1968). The Military. *Political Modernization in Japan and Turkey*. (Eds. R. E. Ward and D. A. Rustow). Princeton: Princeton University Press. 352- 388.
- Sabah Gazetesi, 15 Haziran 1993. "Radyolar Yeniden Yayına Başladı".
- Sağ, V. (2001). Tarihsel Süreç İçerisinde Türk Kadını ve Atatürk. *Cumhuriyet Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 2(1): 9-23.
- Sait Halim Paşa (1998). *Buhranlarımız ve Son Eserleri*. (Haz. M. E. Özdağ). İstanbul: İz Yayıncılık.
- Sakaoğlu, N. (1991). *Osmanlı Eğitim Tarihi*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Sakaoğlu, N. (1993). *Medeniyet Değişimleri Çerçevesinde Türklerde Ailede Eğitim. Sosyo-Kültürel Değişme Sürecinde Türk Ailesi*, cilt 1: 228-237.

- Saktanber, A. (1993). Türkiye’de Medyada Kadın: Serbest, Müsait Kadın veya İyi Eş, Fedakar Anne. 1980’ler Türkiye’sinde Kadın Bakış Açısından Kadınlar. (2. Baskı). (Haz. Ş. Tekeli). İstanbul: İletişim Yayınları, 211-232.
- Sami, Ş. (1996). Kadınlar. (Haz. İ. Doğan). Ankara: Gündoğan Yayınları.
- Sancar, S. (2004). Otoriter Türk Modernleşmesinin Cinsiyet Rejimi. Doğu Batı, 29: 197-215.
- Sancar, S. (2020). Türk Modernleşmesinin Cinsiyeti –Erkekler Devlet, Kadınlar Aile Kurar-. (5. Baskı). İstanbul: İletişim Yayınları.
- Sancar-Üşür, S. (1997). Siyasal Yaşam ve Kadınlara Destek Politikaları. Ankara: T.C.Başbakanlık Kadının Statüsü ve Sorunları Genel Müdürlüğü.
- Saray, M (1999). Türk Devletlerinde Meclis (Parlamento) Demokratik Düşünce ve Atatürk. Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi.
- Sarıbay, A. Y. (13 Ekim 2003). AKP Kimliksizliğe Mahkum. Vatan. <https://www.gazetevatan.com/gundem/akp-kimliksizlige-mahkum-15666>.
- Saybaşı, K. (1992). İktisat, Siyaset, Devlet ve Türkiye, İstanbul: Bağlam Yayıncılık.
- Schick, C. I. ve Tonak, E. A. (2013). Sonuç. Geçiş Sürecinde Türkiye. (6. Baskı). (Der. İ. C. Schick ve E. A. Tonak). İstanbul: Belge Yayınları, 585-606.
- Schmidt, V. H. (2006). Multiple Modernities or Varieties of Modernity? Current Sociology, 54(1): 77-97.
- Schmitter, C. P. ve Karl, T. L. (1991). What Democracy is ...and is not. Journal of Democracy, 2(3): 75-88.
- Schramm, W. (1963). Communication Development and the Development Process. Communications and Political Development. (Ed. L. W. Pye). Princeton: Princeton University Press. 30-57.
- Schultze, Q. J. (1993). Media and Modernity. Transformation, 10(4): 27-29.
- Sennett, R. (2016). Kamusal İnsanın Çöküşü. (Çev. E. Akça) İstanbul: Kabalcı.
- Seno, C. (1946a). Çalışan Kadın ve Aile. Büyük Doğu Dergisi, 1(49): 3.
- Seno, C. (1946b). Kadın Çalışmamalı!. Büyük Doğu Dergisi, 1(50): 3.
- Serarslan, M. (2001). Türkiye’de Radyo Televizyon Düzeninin Değişimi. Selçuk İletişim, 1(4): 77-82.
- Serdaroğlu, S. (1972). Aile Çevresi. İstanbul: Redhouse Yayınevi.

- Serim, Ö. (2007). Türk Televizyon Tarihi 1952-2006. (1. Baskı). İstanbul: Epsilon Yayıncılık.
- Sertel, Y. (1996). Meşrutiyet Devrimi ve Kadın Sorunu. Kadın Araştırmaları Dergisi, 4: 23-36.
- Servaes, J. (2008). Introduction. Communication for Development and Social Change. (Ed. J. Servaes). New Delhi: SAGE Publications, 14-28.
- Servaes, J. ve Malikhoa, P. (2008). Development Communication Approaches in an International Perspective. Communication for Development and Social Change. (Ed. J. Servaes). New Delhi: SAGE Publications, 158-179.
- Sever, M. (2006). Türban ve Kariyer: Evden İşe Bizden Bireye. İstanbul: Timaş Yayınları.
- Sevim, A. (2005). Feminizm. İstanbul: İnsan Yayınları.
- Sevinç, N. (1987). Eski Türkler’de Kadın ve Aile. İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yayını.
- Seyhun, G. (2018). II. Dünya Savaşında Türkiye’de Gönüllü Hemşirelik Kursları. İstanbul Üniversitesi Kadın Araştırmaları Dergisi, I: 7-30.
- Seyidoğlu, B. (1993). Türk Mitolojisi ve Efsanelerinde Aile. Sosyo-Kültürel Değişme Sürecinde Türk Ailesi, cilt 2: 571-581.
- Sezal, D. (1997). Göçler ve Şehirleşemeyen Şehirler. II. Ulusal Sosyoloji Kongresi, Toplum ve Göç, Ankara: DDE, 147-151.
- Shaw, S. (2008). Eski ve Yeni Arasında III.Selim Yönetiminde Osmanlı İmparatorluğu. (Çev. H. Güldü). İstanbul: Kapı Yayınları.
- Shaw, S. J. ve Shaw, E. K. (2005). History of the Ottoman Empire and Modern Turkey “Volume II: Reform, Revolution, and Republic: The Rise of Modern Turkey, 1808-1975”. New York: Cambridge University Press.
- Shorter, F. C. (1995). The Crisis of Population Knowledge in Turkey. New Perspectives on Turkey, 12: 1-31.
- Smelser, N. J. (2013). Essays in Sociological Explanation. New Orleans: Quid Pro Books.
- Smith, P. (2007). Kültürel Kuram. (2. Baskı). (Çev. S. Güzelsarı ve İ. Gündoğdu). İstanbul: Babil Yayınları.
- Sönmez, M. (1996). Türk Medya Sektöründe Yoğunlaşma ve Sonuçları. Birikim, 92: 76-86.

- Stephanov, D. (2014). Sultan Mahmud II (1808-1839) and the First Shift in Modern Ruler Visibility in the Ottoman Empire. *Journal of the Ottoman and Turkish Studies Association*, 1(1-2): 129-148.
- Subaşı, N. (2013). Devlet, Cemaat(Ler) ve İslâmcılık. *Türkiye’de İslâmcılık Düşüncesi ve Hareketi Sempozyum Tebliğleri*. (Ed. İ. Kara ve A. Öz). İstanbul: Zeytinburnu Belediyesi Kültür Yayınları, 568-578.
- Subaşı, N. (2019). Cumhuriyet’ten Günümüze Dinsel Modernleşme ve Dini Yapıların Değişimi. *Türkiye’de Toplumsal Yapı ve Değişim*. (Ed. L. Sunar). (4. Baskı). Ankara: Nobel, 247-270.
- Sunar, L. (2019a). Toplumsal Değişimi Açıklamak: Temel Kavram ve Kuramlar. *Türkiye’de Toplumsal Yapı ve Değişim*. (Ed. L. Sunar). (4. Baskı). Ankara: Nobel, 1-38.
- Sunar, L. (2019b). Türkiye’de Sosyal Bilimlerde Toplumsal Değişim. *Türkiye’de Toplumsal Yapı ve Değişim*. (Ed. L. Sunar). (4. Baskı). Ankara: Nobel, 39-70.
- Sunesti, Y. (2011). Media and Modernity: the Role of the Printing Press in the Modernization of Western Society. *Komunika*, 5(2): 291-301.
- Susen, S. ve Turner, B. S. (2011). Introduction to the Special Issue on Shmuel Noah Eisenstadt. *Journal of Classical Sociology*, 11(3): 229-239.
- Swatos, W. H. ve Chiristiano, K. J. (1999). Secularization Theory: The Course of a Concept. *Sosyology of Religion*, 60(3): 209-228.
- Szyliowicz, J. S. (1966). Political Participation and Modernization in Turkey. *The Western Political Quarterly*, 19(2): 266-284.
- Şahin, A. M. (2019). Millî Mücadele’den Millî Kimlik İnşasına: Ateşten Gömlek. *Türkiyat Mecmuası - Journal of Turkology*, 29, 'Milli Mücadele' Özel Sayısı (2019): 151-168.
- Şahin, G. (2017). Türkiye Tarihinin Üç Farklı Döneminde Üç Kadın Yazarın Eserlerinde Kadın İmgesi. *Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü*, Ankara.
- Şahin, H. (2002). *Türkiye Ekonomisi (Tarihsel Gelişimi-Bugünkü Durumu)*. Bursa: Ezgi Kitabevi.
- Şahin, M. (2012). Türkiye’de Sosyal Güvenlik Reformu ve Kadınlar Üzerine Etkisi. *Türkiye’de Refah Devleti ve Kadın*. (Der. S. Dedeoğlu ve A. Y. Elveren). İstanbul: İletişim Yayınları, 231-249.
- Şapolyo, E. B. (1969). *Türk Gazetecilik Tarihi ve Her Yönüyle Basın* Ankara: Güven Matbaası.
- Şaylan, G. (1998). *Demokrasi ve Demokrasi Düşüncesinin Gelişmesi*. Ankara: TODAİE.

- Şaylan, G. (2002). Postmodernizm. Ankara: İmge Kitabevi.
- Şeker, K. (2006). İnönü Dönemi Kültür Hayatı (1938-1950). Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı. Isparta: Süleyman Demirel Üniversitesi.
- Şemşek, V. (2020). Osmanlı Döneminde Kadının Yeri Üzerine. International Journal of Social And Humanities Sciences, 4(3): 191-200.
- Şengül, T. H. (2019). Türkiye'nin Kentleşme Deneyiminin Dönemlenmesi. 1920'den Günümüze Türkiye'de Toplumsal Yapı ve Değişim. (Der. F. Alpkaya ve B. Duru). Ankara: Phoenix Yayınevi, 407-453.
- Şeni, N. (1993). 19. Yüzyıl Sonu İstanbul Basınında Kadın Kıyafetleri. 1980'ler Türkiye'si'nde Kadın Bakış Açısından Kadınlar. (Der. Ş. Tekeli). İstanbul: İletişim Yayınları.
- Şentürk, H. (2011). İslamcılık: Türkiye'de İslami oluşumlar ve Siyaset. İstanbul: Çıra Yayınları.
- Şenyapılı, Ö. (1981). Kentleşemeyen Ülke Kentlileşen Köylüler. Ankara: O.D.T.Ü. Mimarlık Fakültesi Ara-Yayınları.
- Şimşek, A. (2017). II. Meşrutiyet Döneminde Batılılaşma Etkisinde Yapılan Feminizm Tartışmaları. Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi, 61: 341-364.
- Şişman, N. (2000). Türkiye'de 'Çağdaş' Kadınların 'İslamcı' Kadın Algısı. Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Kadının Tarihi Dönüşümü. (Der. Y. Ramazanoğlu). İstanbul: Pınar Yayınları, 113-138.
- Şişman, N. (2004). Kamusal Alanda Başörtülüler, Fatma Karabıyık Barbarasoğlu ile Söyleşi. İstanbul: İz Yayınları.
- Tabak, F. (1989). Women Top Managers in Different Types and Sizes of Industry in Turkey. Boğaziçi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
- Tanör, B. (2003). Siyasal Tarih (1980-1995). (Ed. S. Akşin), Yakınçağ Türkiye Tarihi Cilt II. İstanbul: Milliyet Kitaplığı: 27-159.
- Tanpınar, A. H. (1997). 19 uncu Asır Türk Edebiyatı Tarihi. (8. Baskı). İstanbul: Çağlayan Kitabevi.
- Tansel, F. A. (1991). İstiklal Harbi'nde Mücahit Kadınlarımız. (2. Baskı). Ankara: Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Atatürk Kültür Merkezi.
- Taş, H. (2014). XVII Yüzyılda Ankara (2. Baskı). Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Taşgıl, A. (2014). Göktürkler I-II-II. Ankara: TTK,

- Taşçıoğlu, M. (1958). Türk- Osmanlı Cemiyetinde Kadının Sosyal Durumu ve Kadın Kıyafetleri. Ankara: Kadının Sosyal Hayatını Tetkik Kurumu Yayınları.
- Taşkıran, T. (1973). Cumhuriyetin 50. Yılında Türk Kadın Hakları. Başbakanlık Kültür Müsteşarlığı Başbakanlık Basımevi.
- Tavernier, J. B. (2010). 17. Yüzyılda Topkapı Sarayı. İstanbul: Kitap Yayınevi.
- Tayanç, F. ve Tayanç, T. (1977). Dünyada ve Türkiyede Tarih Boyunca Kadın. (1. Baskı). Ankara: Toplum Yayınevi.
- Tazegül, M. (2005). Modernleşme Sürecinde Türkiye. İstanbul: Babil Yayınları.
- Tek, H. (2007). Darbeler ve Türk Basını. Ankara: Elips Yayınları.
- Tekeli, İ. (2005). Bir Modernleşme Projesi Olarak Türkiye’de Kent Planlaması. Türkiye’de Modernleşme ve Ulusal Kimlik. (Ed. S. Bozdoğan ve R. Kasaba). (Çev. N. Elhüseyni). (3. Baskı). İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 136-152.
- Tekeli, İ. (2015). Kent, Kent Hakları, Kentleşme, Kentsel Dönüşüm. İstanbul: Tarih Vakfı Yayınları.
- Tekeli, İ. ve İlkin, S. (2003). Bir Cumhuriyet Öyküsü Kadrocuları ve Kadro’yu Anlamak (1. Baskı). İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- Tekeli, Ş. (1982). Kadınlar ve Siyasal Toplumsal Hayat. İstanbul: Birikim Yayınları.
- Tekeli, Ş. (1993). 1980’ler Türkiye’inde Kadınlar. 1980’ler Türkiye’inde Kadın Bakış Açısından Kadınlar. (2. Baskı). (Haz. Ş. Tekeli). İstanbul: İletişim Yayınları, 15-50.
- Tekeli, Ş. (1998). Birinci ve İkinci Dalga Feminist Hareketlerin Karşılaştırılmalı İncelemesi Üzerine Bir Deneme. 75 Yılda Kadınlar ve Erkekler. (Ed. A. Berkay Hacımırzaoğlu). İstanbul: Tarih Vakfı Yayınları, 337-346.
- Tekin, M. (2013). İslamcılığın Cinsiyeti: Değişim Sürecinde İslamcı Kadınlar. Türkiye’de İslamcılık Düşüncesi ve Hareketi Sempozyum Tebliğleri. İstanbul: Zeytinburnu Belediyesi.
- Tekin, Y. ve Akgün, B. (2011). İslamcılar-Demokrasi İlişkisinin Tarihi Seyri. Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce: İslamcılık. (Ed. T. Bora ve M. Gültekingil). İstanbul: İletişim Yayınları.
- Temel, T. (2017). Kadın ve Din: Sebilürreşad Dergisi Örneği (1923-1925). Yüksek Lisans Tezi. İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Felsefe ve Din Bilimleri Anabilim Dalı, İstanbul.
- Tezer, Ş. (1995). Atatürk’ün Hatıra Defteri. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.

- Thompson, J. B. (1999). *The Media and Modernity*. (3. Baskı). Oxford: Blackwell Publishers.
- Tılıç, D. L. (2001). *Medyayı Anlamak*. İstanbul: Su Yayınları.
- Tipp, D. C. (1973). *Modernization Theory and the Comparative Study of Societies: A Critical Perspective*. *Comparative Studies in Society and History*, 15(2): 199-226.
- Tilly, C. (2007). *Democracy*. New York: Cambridge University Press.
- Timur, T. (2003). *Türkiye’de Çok Partili Hayata Geçiş*, Ankara: İmge Kitabevi Yayınları.
- Tiryakian, E. A. (2011). *A Sociological Odyssey: The Comparative Voyage of S.N. Eisenstadt*. *Journal of Classical Sociology*, 11(3): 241-250.
- Toktas, S. ve O’Neil, M. L. (2015). *Competing Frameworks of Islamic Law and Secular Civil Law in Turkey: A Case Study on Women's Property and Inheritance Practices*. *Women's Studies International Forum*, 48(2015): 29–38.
- Topaloğlu, B. (1966). *İslamda Kadın*. İstanbul: Yağmur Yayınları.
- Topçu, N. (1969). *Hareketin Otuz Yılı*. *Hareket Dergisi*, 5(37): 4-6.
- Topçuoğlu, H. (1957). *Kadınların Çalışma Saikleri ve Kadın Kazancının Aile Bütçesindeki Rolü*. Ankara: Kadının Sosyal Hayatını Tetkik Kurumu Yayınları.
- Toprak, Z. (1985). II. Meşrutiyet Döneminde Paramiliter Gençlik Örgütleri. *Tanzimattan Cumhuriyet’e Türkiye Ansiklopedisi*, cilt 2. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Toprak, Z. (1988). *Halk Fırkası’ndan Önce Kurulan Parti Kadınlar Halk Fırkası*. *Tarih ve Toplum*, 51(9): 30-31.
- Toprak, Z. (1993). II. Meşrutiyet Dönemi’nde Devlet, Aile ve Feminizm. *Sosyo-Kültürel Değişme Sürecinde Türk Ailesi*, cilt 1: 228-237.
- Toprak, Z. (1994). *Türkiye’de Siyaset ve Kadın: Kadınlar Halk Fırkası’ndan ‘Arşulusal Kadınlar Birliği Kongresi’ne (1923-1935)*. *Kadın Araştırmaları Dergisi*, 2: 5-12.
- Toprak, Z. (2017). *Yüzüncü Yılında Hukuk-I Aile Kararnamesi*. *Toplumsal Tarih*, 288: 50-54.
- Topsakal, T. (2019). *Atatürk’ün Liderliği, Modernleşme Çabaları ve Ulus Gazetesine Yansımaları*. *Türkiye’de Basından Medyaya Değişim, Dönüşüm ve Modernleşme*. (Ed. U. Gündüz). Konya: Çizgi Kitabevi, 89-128.

- Toptaş, E. (2018). Sebilürreşad ve Büyük Doğu Dergilerinde Demokrat Parti'nin Laiklik Anlayışının Eleştirel Analizi. Yüksek Lisans Tezi. Kocaeli Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Anabilim Dalı, Kocaeli.
- Topuz, H. (2007). Özgürlüğe Kurşun. İstanbul: Remzi Kitabevi.
- Topuz, H. (2015). II. Mahmut'tan Holdinglere Türk Basın Tarihi. (6. Baskı). İstanbul: Remzi Kitabevi.
- Topuz, H. ve Yaşar, R. (2020). Yakın Dönem Türk Basın Tarihi. İstanbul: NotaBene Yayınları.
- Toros, H. (1997). Halkaların Ezgisi. İstanbul: Kırkambar Yayınları.
- Toska, Z. (1998). Cumhuriyet'in Kadın İdeali: Eşiği Aşanlar ve Aşamayanlar. 75 Yılda Kadınlar ve Erkekler. (Der. A. Berktaş Hacımiraçoğlu). İstanbul: Tarih Vakfı Yayınları, 71-88.
- Touraine, A. (1994). Modernliğin Eleştirisi. (Çev. H. Tufan). İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Tökin, İ. H. (1949). Rakamlarla Türkiye. Ankara: Başbakanlık İstatistik Genel Müdürlüğü.
- Tuğal, C. (2010). Pasif Devrim: İslami Muhalefetin Düzenle Bütünleşmesi. İstanbul: Koç Üniversitesi Yayınları.
- Tuğlacı, P. (1984). Osmanlı Döneminde İstanbul Kadınları. İstanbul: Cem Yayınları.
- Tuksal Şefkatli, H. (10 Temmuz 2009). Yasaklı Kadınlar Hayalet Varlıklar. Star.
- Tuksal Şefkatli, H. (26 Haziran 2009). İran'a Değil, Belçika'ya! Star.
- Tuksal, H. Ş. (2012). Kadın Karşıtı Söylemin İslam Geleneğindeki İzdüşümleri. (4. Baskı). Ankara: OTTO.
- Tunaya, T. Z. (1960). Türkiye'nin siyasi Hayatında Batılılaşma Hareketleri. İstanbul: Yedigün Yayınları.
- Tunaya, T. Z. (1998). Hürriyet'in İlanı: İkinci Meşrutiyetin Siyasi Hayatına Bakışlar. Cumhuriyet.
- Tunaya, T. Z. (2007). İslamcılık Akımı. İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- Tunaya, T. Z. (2009). Türkiye'de Siyasal Partiler "Cilt 1 İkinci Meşrutiyet Dönemi 1908-1918". İstanbul, İletişim Yayınları.
- Tunç, B. (2020). Türk Anayasa Tarihinde 1961 Anayasası'nın Yeri ve Önemi. Karadeniz Araştırmaları, 17(67): 657-692.
- Tunçay, M. (1991). Arif Oruç'un Yarını. İstanbul: İletişim Yayınları.

- Tunçay, M. (2005). Türkiye Cumhuriyeti'nde Tek Parti Yönetimi'nin Kurulması (1923-1931). (4. Baskı). İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- Turan, N. S. (2013). Modernleşmeyi Semboller Üzerinden Okumak: Son Dönem Osmanlı Kadın Kıyafetinde Değişim ve Toplumsal Tartışmalar. Kadın Araştırmaları Dergisi, 1(12): 103-138.
- Turan, O. (1969). Türk Cihan Hakimiyeti Mefkuresi Tarihi. Cilt I-II. İstanbul: Ötüken Neşriyat.
- Turan, O. (2014). Selçuklular Tarihi ve Türk-İslam Medeniyeti. (18. Baskı). İstanbul: Ötüken Yayınları.
- Turan, R. (1993). Osmanlıların Kuruluş Yıllarında Türk Ailesi. Sosyo-Kültürel Değişme Sürecinde Türk Ailesi, cilt 1: 82-91.
- Turner, B. S. (1991). Max Weber ve İslam. (Çev. Y. Aktay). Ankara: Vadi Yayınları.
- Tutal-Küçük, N. (1994). İdeolojik Bir Örtü: Geleneksel ve Modern Kadın İkiliği. Birikim, 59: 58-78.
- TÜİK, İşgücü İstatistikleri: Mart 2019, www.tuik.gov.tr adresinden erişildi.
- Tümer Erdem, Y. (2013). II. Meşrutiyet'ten Cumhuriyet'e Kızların Eğitimi. Ankara: TTK Yayınları.
- Tümer Erdem, Y. (2017). Osmanlı Toplumunda Kadın ve Çalışma Hayatı. Çalışma Hayatında Kadın. (Ed. G. Akgül Yılmaz). İstanbul: Marmara Reklam Ltd. Şti. 283-322.
- Tümer, G. ve Küçük, A. (1997). Dinler Tarihi. (3. Baskı). İstanbul: Ocak Yayınları.
- Türkdoğan, O. (1987). Ziya Gökalp Sosyolojisinin Temel İlkeleri. (1. Baskı). Ankara: Ayyıldız Matbaası.
- Türkeş Günay, U. (2007). Türklerin Tarihi Geçmişten Geleceğe. Ankara: Akçağ Yayınları.
- Türkeş, M. (1999). Kadro Hareketi: Ulusçu Sol Bir Akım. Ankara: İmge Kitabevi Yayınları.
- Türköne, M. (1991). Siyasi İdeoloji Olarak İslamcılığın Doğuşu. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Türköne, M. (2004). Siyasi İdeoloji Olarak İslamcılığın Doğuşu. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Türköne, M. (2009). Siyaset. (10. Baskı). Ankara: Lotus Yayınları.
- Uğurlu, F. (1986). Yıllar Sonra Bugün Gazetesine Dönüşecek Olan Yeni İstiklal. Altınoluk Dergisi, sayı: 6.
- Unat Abadan, N. (1982). Toplumsal Değişme ve Türk Kadını. Türk Toplumunda Kadın. (Der. N. Abadan Unat). İstanbul: Araştırma Eğitim Ekim Yayını.

- Utku Günaydın, A. (2012). Cumhuriyet Öncesi Kadın Yazarların Romanlarında Toplumsal Cinsiyet ve Kimlik Sorunsalı (1877-1923). İhsan Doğramacı Bilkent Üniversitesi Ekonomi ve Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- Uygur, B. (2020). 1990'lı Yıllarda İslamcı Dergilerde Kadın Kimliği Tartışmaları: “Yeni Zemin” Örneği. Yüksek Lisans Tezi. Necmettin Erbakan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Sosyoloji Anabilim Dalı, Konya.
- Uzun, B. ve Baloğlu, E. (2019). Türk Basınının Ekonomi Politik Yapısı. XI. International Congress On Social Sciences, China To Adriatic, 669-686.
- Üçok, C., Mumcu, A. ve Bozkurt, G. (2011). Türk Hukuk Tarihi. Ankara: Turhan Kitabevi.
- Ülken, H. Z. (2019). Türkiye’de Çağdaş Düşünce Tarihi. (7. Baskı). (Haz. G. Ülken). İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları.
- Ülker, Ç. (2012). II. Meşrutiyet Dönemi Dergilerinde Kadın İmajı 1908-1914. Yüksek Lisans Tezi. Adnan Menderes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, Aydın.
- Ülker, H. İ. (2011). Türkiye’de Siyasi Liderlik: Dönemler, Özellikler ve Karşılaştırmalar. (Ed. E. Toros). Ankara: Atılım Üniversitesi Yayınları.
- Ünalın, Y. (2007). Mehmet Rauf’un Kadın Dergileri: Mehasin ve Süs (İnceleme ve Metinler). Yüksek Lisans Tezi. Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dili ve Edebiyatı Ana Bilim Dalı, Kayseri.
- Üzümcü, A. (2008). Türkiye’de Ulusal Ekonominin İnşası: 1923-1945 Dönemi. Türkiye’nin Ekonomi-Politiki: 1923-2007. (Ed. M. Dikkaya, D. Özyakışır ve A. Üzümcü). Ankara: Orion Kitabevi, 65-104.
- Valenzuela, S. J. ve Valenzuela, A. (1978). Modernization and Dependency: Alternative Perspectives in the Study of Latin American Underdevelopment. Comparative Politics, 10(4): 535–557.
- Van de Kaa, D. J. (2001). Postmodern Fertility Preferences: From Changing Value Orientation to New Behavior. Population and Development Review, 27: 290-331.
- Vatter, S. (1998). Şam’ın Militan Tekstil İşçileri: Ücretli Zanaatkarlar ve Osmanlı İşçi Hareketi. Osmanlı’dan Cumhuriyet Türkiye’sine İşçiler 1839-1950. (Ed. D. Quataert ve E. J. Zürcher). İstanbul: İletişim Yayınları, 55-96.
- Wallace, R. ve Wolfe, A. (2013). Çağdaş Sosyoloji Kuramları: Klasik Geleneğin İyileştirilmesi. (5. Baskı). (Çev. M. R. Ayas ve L. Elburuz). Ankara: Doğu Batı Yayınları.

- Ward, G. (2014). Postmodernizmi Anlamak. (Çev. T. Göbekçin). İstanbul: Optimist.
- Waters, M. (2008). Modern Sosyoloji Kuramları. (1. Baskı). (Ed. Z. Cırhinlioğlu). İstanbul: Gündoğan Yayınları.
- Wedud-Muhsin, A. (2005). Kur-an ve Kadın. İstanbul: İz Yayıncılık.
- White, J. (2002). İslamcılık'ın Açmazları. Kültür Fragmanları: Türkiye'de Gündelik Hayat. (Haz. D. Kandiyoti, A. Saktanber). (Çev. Z. Yelçe). İstanbul: Metis Yayınları, 201-226.
- White, J. B. (2003). State Feminism, Modernization, and the Turkish Republican Woman. NWSA Journal, 15(3): 145-159.
- White, R. (1988). Media, Politics and Democracy in the Developing World. Centre for the Study of Communication and Culture. London, April.
- Whiting, G. C. (1970). The role of Mass Communication in Modernization. Presented at the 1970 Convention of the Winconsin Speech Association, Wisconsin Dells.
- Wilson, B. (1969). Religion in Secular Society, A Sociological Comment, Baltimore: Penguin Boks.
- Wilson, B. (2002). Religion in Sociological Perspective. Oxford: Oxford University Press.
- Wirth, L. (2002). Bir Yaşam Biçimi Olarak Kentlileşme. 20. Yüzyıl Kenti. (Der. ve Çev. A. Alkan ve B. Duru). Ankara: İmge Yayınevi, 77-106.
- Worringer, R. (2004). "Sick man of Europe" or "Japan of the Near East?": Constructing Ottoman modernity in the Hamidian and Young Turk Eras. International Journal Middle Eastern Studies, 36: 207-230.
- Yaka, A. (2011). Sosyal Değişme Türk Modernleşmesi. (1. Baskı). İstanbul: Gündoğan Yayınları.
- Yalçın, H. C. (2000). Siyasal Anılar (2. Baskı). İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Yalçın, S. (2007). Bir Gazetenin Çarpıcı Hikayesi. <https://www.hurriyet.com.tr/bir-gazetenin-carpici-hik-yesi-6291141>. Erişim Tarihi: 19. 12. 2020.
- Yalman, A. E. (1997). Yakın Tarihte Gördüklerim ve Geçirdiklerim Cilt II. (2.Baskı). (Haz. E. Ş. Erdinç). İstanbul: Pera Turizm Yayıncılık.
- Yalman, A. E. (2018). Modern Türkiye'nin Gelişim Sürecinde Basın 1831-1913. (1. Baskı). (Çev. B. Keşoğlu). İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.

- Yaman, F. (2019). Türkiye'de Muhafazakar Televizyon Yayıncılığının Doğuşu ve Dönüşümü. Bir Başka Hayata Karşı 1980 Sonrası İslamcı Dergilerde Meseleler, Kavramlar ve İsimler, Cilt 4 İstanbul: Konya Büyükşehir Belediyesi Yayınları, 191-235.
- Yaraman, A. (2001). Resmi Tarihten Kadın Tarihine. Ankara: Bağlam Yayınları.
- Yaşar Tunç, F. (2008). Osmanlı Kadınının Eğitimine Yönelik İlk Süreli Yayın: Terakki-i Muhadderat. Değerler Eğitimi Merkezi Dergisi, (3): 98-105.
- Yavuz, A. D. (2018). Arzuyu Millîleştirmek: 1909-1928 Arasında Yazılmış Romanlarda Kadın Kimliği. Yüksek Lisans Tezi. İhsan Doğramacı Bilkent Üniversitesi Ekonomi ve Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- Yazgıç, S. K. (2005). Avrupa Birliği. İstanbul: İnsan Yayınları.
- Yazıcı, N. (1999). Osmanlı Basınının Başlangıcı Üzerine Bazı Düşünceler. Osmanlı Basın Hayatı Sempozyumu Kitabı 6-7 Aralık 1999 Ankara: 7-14.
- Yerasimos, S. (2013). Tek Parti Dönemi. (Der. İ. C. Schick ve E. A. Tonak). Geçiş Sürecinde Türkiye (6. Baskı). İstanbul: Belge Yayınları, 119-171.
- Yerlikaya, İ. (1991). XIX. Yüzyıl Siyasi Hayatında Basiret Gazetesi, Doktora Tezi. İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Kamu Yönetimi Anabilim Dalı, İstanbul.
- Yerlikaya, İ. (1992). Basiret. DİA, C.5, İstanbul: Türk Diyanet Vakfı Yayınları.
- Yerlikaya, T. (2019). Niyazi Berkes ve Daniel Lerner'da Türkiye Modernleşmesi: Karşılaştırmalı Bir İnceleme. Muhafazakâr Düşünce, 15(56): 235-250.
- Yıldırım, E. (2014). Türkiye'nin Entelektüel Sorunu. İtibar Dergisi, sayı: 35
- Yıldırım, F. (2021). 1980 Sonrası İslamcı Dergilerde Kadın ve Kadının Çalışma Hayatı: Kadın Kimliği Dergisi Örneği. Yüksek Lisans Tezi. Necmettin Erbakan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Sosyoloji Ana Bilim Dalı, Konya.
- Yıldırım, M. (2019). Sivil-Asker Uyumunun Anayasa Yapım Siyasetine Etkisi: 1971-1973 Anayasa Değişiklikleri. Liberal Düşünce Dergisi, 24(93): 35-58.
- Yılmaz, A. (1996). Modernden Postmoderne Siyasal Arayışlar. Ankara: Vadi Yayınları.
- Yılmaz, A. (2007). Reklamlarda Toplumsal Cinsiyet Kavramı: 1960-1990 Yılları Arası Milliyet Gazetesi Reklamlarına Yönelik Bir İçerik Analizi. Selçuk İletişim, 4(4): 143-155.

- Yılmaz, İ. (2012). Osmanlı Kadın Tarihine İlişkin Birkaç Not. Kadın Araştırmaları Dergisi, 1(10): 61-81.
- Yılmaz, M. (2011). Darbeler ve İslamcılık. Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce: İslamcılık. (Ed. T. Bora ve M. Gültekingil). İstanbul: İletişim Yayınları, 632-651.
- Yılmaz, Z. (2015). Dişil Dindarlık -İslamcı Kadın Hareketinin Dönüşümü-. (1. Baskı). İstanbul: İletişim Yayınları.
- Yorgancılar, S. (2012). Milli Görüş: 1960-1980. İstanbul: Pınar Yayınları.
- Yücekök, A. N. (1971). Türkiye’de Örgütlenmiş Dinin Sosyo-Ekonomik Tabanı: (1946-1968). Ankara.
- Zarinebaf-Shahr, F. (2009). Osmanlı Kadınları ve 18. Yüzyılda Adalet Arama Geleneği. Modernleşmenin Eşiğinde Osmanlı Kadınları. (Ed. C. M. Zilfi). (Çev. N. Alpay). (2. Baskı). İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 250-260.
- Zihnioğlu, Y. (2003). Kadınsız İnkılap: Nezihe Muhiddin Kadınlar Halk Fırkası, Kadın Birliği, İstanbul: Metis Yayınları.
- Zürcher, E. J. (2012). Modernleşen Türkiye’nin Tarihi. (27. Baskı). (Çev. Y. S. Gönen). İstanbul: İletişim Yayınları.